

न्यायदर्शनम् ।

वात्स्यायनमुनिवृत्त-भाष्य-
विश्वनाथवृत्त वृत्तिसहितम् ।

पाण्डित्यकल्पिताय ए चप्राधिधारि

श्रीमज्जोषानन्द विद्यामामर भट्टाचार्यात्मजाभ्यां

परिणत श्रीआशुबोध-विद्याभूषण-

परिणत-श्रीनित्यबोध-विद्यारत्नाभ्यां

संस्कृत प्रकाशितम् ।

चतुष्टयसंस्कृतम् ।

कनिकातामहानगर्याम्

वाचस्पत्ययन

सूत्रम् ।

३ १९१८ ।

प्रकाशक— { पण्डित श्रीआशुबोध-विद्याभूषण
तथा
पण्डित श्रीनित्यबोध विद्यारत्न ।

प्राप्तिस्थान— { २ न० रमानाथ मजुमदार ट्रोट आम्हाष्ट
ट्रोट पोष्टअफिस । कलिकाता ।

प्रिण्टर— धि, वि, मुग्वर्जी ।

२ न० रमानाथ मजुमदार ट्रोट कलिकाता ।

श्यायदशनस्य सूचोपलम् ।

विषय ।	पृष्ठाङ्क ।	पङ्क्त्याङ्क ।
मातृरूपज्ञानप्रयोजनकथन पटाधानामुद्देश्यं,	२	१३
तत्त्वज्ञानाधीनकर्ममातृरूपम्	२	६
प्रमाथलक्षण तादृभागश्च	१२	५
प्रत्यक्षलक्षणम्	१३	८
अनुमानस्य लक्षण विभागेयं,	१५	१०
उपमानलक्षणम्	१७	७
शब्दलक्षणम्	१८	९
शब्दावभागासूत्रम्	१८	-
प्रमेयस्य लक्षण विभागश्च	१८	२
आत्मनिरूपणम्	२	४
शरीरनिरूपणम्	२१	११
इन्द्रियविभागेन्द्रियलक्षणम्,	२२	५
भूतावभागासूत्रम्	२३	२
अश्वविभागाथलक्षणम्	२३	६
मुहुलक्षणम्	२३	११
समानरूपणम्	२४	६
प्रतिफलक्षण तादृभागश्च	२४	५
दोषलक्षणम्	२५	७
प्रत्यभावलक्षणम्	२५	११
फललक्षणम्	२६	७
दृक्खलक्षणम्	२६	१५
अपवर्गलक्षणम्	२७	५
सशयस्य लक्षण विभागश्च	२	२
प्रयोजनलक्षणम्	३१	१०
दृष्टान्तलक्षणम्	३२	३
सिद्धान्तलक्षणम्	३२	१२
सिद्धान्तावभाग	३३	६
सवतन्त्रसिद्धान्तलक्षणम्	३३	१
प्रतितन्त्रसिद्धान्तलक्षणम्	३४	१
अधिकरणसिद्धान्तलक्षणम्	३४	८
अभ्यपगमसिद्धान्तलक्षणम्	३५	६
अवयवविभागासूत्रम्	३६	२
प्रतिज्ञालक्षणम्	३७	२
द्वेतुलक्षणम्	३७	५
व्यतिरिक्तद्वेतुलक्षणम्	३७	११
सन्ताडरणलक्षणम्	३८	१

व्याख्यानस्य नामस्य च	३१	७
सुपान्तस्य च	४	१
निगमस्य च	४	१२
नञस्य च	४२	१३
निश्चयान्तस्य च	४४	७
वाच्यस्य च	४६	३
जन्तुस्य च	४८	४
वितम्बस्य च	५	१
सत्त्वस्य च	५	११
सुखस्य च	३१	२
विकृतस्य च	५२	३
प्रकारस्य च	५२	१४
साधनस्य च	५३	१४
कारणस्य च	५४	६
कालस्य च	५६	२
कालस्य च	५६	६
वाक्यस्य च	५६	८
सामान्यस्य च	५८	१
उपचायस्य च	५८	१
कालस्य च	६०	१
नन्दस्य च	६	५
समाधानस्य च	६	७
कारणस्य च	६१	२
निश्चयस्य च	६१	८
कारणस्य च	६२	३
अथ द्वितीयाध्यायः	६२	७
समाधानस्य च	६२	४
समाधानस्य च	६३	१२
प्रमाणस्य च	६८	१२
तत्त्वमाधानस्य च	७१	११
समाधानस्य च	७२	१७
पूर्वपक्षस्य च	७३	८
तत्त्वमाधानस्य च	७६	२
प्रत्यक्षस्य च	७८	२
तत्त्वमाधानस्य च	७८	७
साधनस्य च	८	१

समाधानान्तरम्	८०	५
सन मिडौ युक्ति	८	१२
प्रत्यक्षान्तरान्तरम्	८१	१७
मन्त्रिकशास्त्रप्रज्ञा	८२	१७
तत्त्वमाधानम्	८३	६
प्रत्यक्षव्याजानामान्तरप्रज्ञा	८४	५
तत्त्वमाधानम्	८५	२
अवयवपुत्रपक्षम्	८६	२१
तत्त्वमाधानम्	८७	४
अवयवमिन्तरान्तरम्	८८	१४
अनुमानपक्षपक्षम्	८९	२
तत्त्वमाधानम्	९०	१
वत्तमानाऽक्षेप	९१	११
तत्त्वमाधानम्	९४	१
उपमानपुत्रपक्षम्	९६	१६
तत्त्वमाधानम्	९७	३
उपमानव्याजानामान्तरभावमतम्	९७	१
तत्त्वमाधानम्	९८	१४
शब्दपुत्रपक्षम्	९९	१
तत्त्वमाधानम्	१	२
वटपामाख्याऽऽक्षेप	१३	३
तत्त्वमाधानम्	१४	२
वटवाक्यावभाग	१६	२
विधिलक्षणम्	१०६	५
अथवादावभाग	१६	१
अनुवादलक्षणम्	१७	१३
वटपामाश्वर्यात्	१८	७
प्रमाणचतुष्टयऽऽक्षेप	१११	७
तत्त्वमाधानम्	११२	११
शब्दान्तरमाधानम्	११७	८
शब्दपरिणाममशय	१२१	१
शब्दावकाशनिर्वाकरणम्	१२३	२
शब्दत्रिकाव्यवहार	१२४	६
ए निरूपण	१२७	२
पलाशुप्रमाण	१४१	१
शब्दव्याख्याशक्तिस्वरूपम्	१४२	१५

केवन्वाऽऽकृतिशक्तिमतखण्डनम्,	१४४	७
केवलजातिशक्तिखण्डनम्,	१४५	८
पटाग्रनिरूपणम्	१४५	१४
व्यक्तित्वक्षणम्	१४६	७
आकाशत्वक्षणम्	१४७	१
जातित्वक्षणम्	१४७	८
अथ तृतीयाध्याय ,	१४८	२
प्रमेयपरीक्षाऽऽरम्भ	१४८	१४
तत्रापि दान्द्वयतन्त्रवाददृषणम्,	१४९	१
शरीरीऽऽत्मवान्दृषणम्,	१५१	४
आलपान्तरम्	१५२	१
तन्त्रमाधानम्	१५२	७
अक्षु इतप्रकरणम्	१५४	१
तत्खण्डनम्	१५४	५
जनसंघातत्वशब्दा	१५७	१९
तत्खण्डनम्	१५८	३
आत्मानन्त्रपतिपादनम्	१५९	१
शरीरस्य कर्मात्मकत्वक्षणम्	१६४	१३
याश्वत्वे युक्त्यन्तरक्षणम्	१६६	१
इन्द्रियभौतिकत्वपरीक्षणम्	१६६	१
इन्द्रियानात्मत्वपरीक्षणम्	१७५	१८
अथपरीक्षणम्	१८१	१५
बुद्धानित्यतासंशय	१८८	४
बुद्धानित्यतावादि साङ्ख्यमतम्	१८८	१७
तत्खण्डनम्	१८९	५
साङ्ख्यमतान्तरदृषणम्	१९	१३
अयुगपद्गृह्यव्यत्यादनादि	१९१	२
आयकवात्सौगतशब्दाक्षणम्	१९३	५
सौगतशब्दासमाधानम्	१९४	१
सौगतमनसाङ्ख्यदृषणम्	१९५	१२
तान्त्रिकाकरणादि	१९६	२
बुद्धरात्मगुणत्वप्रकरणम्	१९७	१३
बुद्धरूपपार्वर्गित्वक्षणम्	२१४	१५
बुद्धीशरीरगुणत्वभावस्य विशिष्यक्षणम्	२१७	१४
मनपरीक्षाप्रकरणम्	२२	१०
शरीरस्य तत्त्वतत्त्वाद्दृष्टान्नायताप्रकरणम्	२२२	१६

अथ चतुर्थाध्याय	२३२	२
महात्तपरोच्चा	२३२	५
दासपरोक्ष्यम्	२३३	२
नाषाया पञ्चदशकथनम्	२३३	११
प्रत्यभावासङ्गान्त	२३७	५
उत्पात्तप्रकारप्रदर्शनम्	२३७	१४
शून्यतीपादानप्रकरणम्	२३८	७
ब्रह्मपारणामवा	२४१	५
आकाशकत्वानराकरणप्रकरणम्	२४३	६
सुत्रानित्यत्वानराकरणप्रकरणम्	२४४	८
भव नित्यत्वानराकरणप्रकरणम्	२४६	९
भवप्रथकत्वानराकरणप्रकरणम्	२४८	१
सर्वयुक्तानराकरणप्रकरणम्	२५	५
महत्कालान्वादानराकरणप्रकरणम्	२५२	८
फलपरोच्चाप्रकरणम्	२५४	१५
द्वयुक्तानाप्रकरणम्	२५८	१७
अपरगीरुणाप्रकरणम्	२६१	७
तत्त्वज्ञानान्वात्तप्रकरणम्	२७२	१७
अवज्ञापकप्रकरणम्	२७४	१
ानरवयुक्तप्रकरणम्	२८	८
बाह्याथभङ्गानराकरणप्रकरणम्	२८४	४
तत्त्वज्ञानविर्हादिप्रकरणम्	२८	६
अथ पञ्चमाध्याय	२८७	२
जातिविभागसूत्रम्	२८७	५
साधम्यवधम्यसमलक्षणम्	२८८	४
साधम्यसमादरसदुत्तरत्व बीजम्	२८९	१६
जातिषट्कानिरूपणम्	३	४
जातिषट्कासदुत्तरत्वबीजम्	३२	१५
प्राप्तप्राप्तसमनिरूपणम्	३४	१
नयारसदुत्तरत्व बीजम्	३४	१
प्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तसमनिरूपणम्	३५	३
प्रसङ्गसमाप्तरकथनम्	३६	२
प्रतिदृष्टान्तसमाप्तरकथनम्	३६	१३
अनुपपत्तिसमलक्षणम्	३७	३
तस्योक्तम्	३७	८
सङ्घसमनिरूपणम्	३८	४

दीर्घीतरम्	३८	११
प्रकरणसमिद्धपद्यम्	३९	८
प्रकरणसमंतरम्	३९	४
अहत्समप्रकरणम्	१	१३
अथापत्तिसमप्रकरणम्	३९२	१
आवशसमप्रकरणम्	३९३	२
उपपत्तिसमप्रकरणम्	३९४	१२
उपलाब्धसमप्रकरणम्	३९५	१०
अनुपलाब्धसमप्रकरणम्	३९६	१२
अनि १ समप्रकरणम्	३९६	१
नि १ समप्रकरणम्	३२	१३
का १ समप्रकरणम्	२२	५
कथाभासकरणम्		१२
नि १ म्यान वभाग	३७	९
प ६ । लक्ष्म	८	१
प्रातज्ञानरत्नचण्ड	२९	
प्रातर्नावि धिलक्ष १ म	२३	१
प्रातर्न स्यामलक्ष १ म	६३	८
छन्दन्तरत्नचण्ड	३३	१२
अथान्तरत्नचण्ड	३२२	१
निश्चयकलचण्ड	३२	११
अविज्ञातश्लक्षणम्	३३३	१
अपाश्रुतचण्डम्	३३३	७
अप्राप्तकालचण्डम्	३३४	४
लक्षणचण्डम्	३३४	८
अधिकलचण्डम्	३३५	१
पुनरुक्तलचण्डम्	३३५	४
अनुभाषणलचण्डम्	३३६	४
अज्ञानलचण्डम्	३३६	९
अप्रतिभालचण्डम्	३३७	३
विचपलचण्डम्	३३७	६
मतानुज्ञालचण्डम्	३३८	१
पश्यनुयोज्यानुयोगलचण्डम्	३३८	७
नरनुयोज्यानुयोगलचण्डम्	३३८	१२
अपासज्ञानलचण्डम्	३३९	३
हृत्वाभ ससूत्रम्	३४	१५

न्यायदर्शनम् ।

अथ प्रथमाध्यायस्य प्रथमाह्निकभाष्यम् ।

प्रमाणताऽप्रतिपत्तो प्रवृत्तिमामथ्यादथवत प्रमाणम् ।*
प्रमाणमन्तरण नाथप्रतिपत्त । नाथप्रातपत्तिमन्तरेण प्रवृत्ति
मामथ्यम् । प्रमाणेन खल्वय चाताऽथमुपलभ्य तमथमभीप्सात
जिह्वासात वा । तस्येष्पाजिह्वासाप्रयुक्तस्य समोहा प्रवृत्ति
रित्यच्यत मामथ्य पुनरस्या फलनाभसम्बन्ध । समीहमान
स्तमथमभीप्सन जिह्वासन वा तमथमाप्नोति जह्वात वा
अप्रस्तु सुख सुखहेतु दुःख दुःखहेतुश्च । साऽय प्रमाणाधी
ऽपारमह्येय प्राणभृद्देस्यापरिमह्येयत्वात् । अथवति च
प्रमाणे प्रमाता प्रमथ प्रमितिरत्यश्वान्त भवन्ति । कस्मात् ?
—अन्यतमापायेऽथस्यानुपपत्त । तत्र यस्येष्पाजिह्वासाप्रयुक्तस्य
प्रवृत्ति स प्रमाता । स यनाथ प्रमिणाति तत प्रमाणम् ।

वपुर्लीलालस्योजतमदनकीटत्रजवध

जनानामानन्द कमपि क नोय ।वरचयन ।

स काऽप प्रेमाथ प्रथ गतु मनीमान्दरचर

।तलाकीलोकाना सजलजलनशामलतन ॥ १ ॥

सयुक्ता युक्तरूपामभिनवानाऽतालक्तकाऽऽरक्तभासा

सस्यापीयषभानोरतिरुचरतरा चथ गलोभाभ व्याम् ।

मानव्यामीकनसाचपरहरशिरारभ्यभुषावशष

भूया भव्य ।वधातु चरणनखरुच भावयाम सेवा ग ॥ २ ॥

याऽर्थं प्रतीयते ततः प्रमयम् । यदथविज्ञानं, सा प्रमिति ।
चतसृषु चैवविधास्वयतत्त्वपरिसमाप्यत । किं पुनस्तत्त्वम् ?
मतश्च सद्भावोऽसत्त्वामद्भाव । सत्सदिति गृह्यमाणं यथाभूतं
मावपरोत तत्त्वं भवति असत्त्वामिति गृह्यमाणं यथाभूतम्
विपरोत तत्त्वं भवति । कथमुत्तरस्य प्रमाणेनापलाञ्छरिति ।

मत्त्वपलभ्यमानं तदनुपलब्धं प्रोपवत्, यथा दृशकं
तोपनं दृश्यं गृह्यमाणं तादृशं यन्न गृह्यत तन्नास्ति । यद्य
भविष्यात्तादृशं व्यज्ञास्यत विज्ञानाभावात्तास्तीति । एव
प्रमाणेन सात गृह्यमाणं तादृशं यन्न गृह्यत तन्नास्ति । यद्य
भावस्य तदस्मिन् व्यज्ञास्यत विज्ञानाभावात्तास्तीति । तदेव
मतं प्रकाशं प्रमाणमसौ प्रकाशः । सच्च खलु
प्राडश्यात् तदमुपलभ्यत । ताभा खल्व्वाभा सादधानाम्—

प्रमाणं प्रमयं सगयं प्रयाजनं दृष्टान्त-सिद्धान्ता
वयवतक-निर्णयं वादं जल्पं वितण्डां हेत्वाभासं

प्राक्किंकरणात्तन्नास्तीति १ ।

सत्त्वमिति भवेत् सत्त्वमिति २ ॥

अथ गुरुत्वात्तन्नास्तीति ३ ॥

एवमिति पादं तद्वत्त्वात्तन्नास्तीति ४ ॥

न क्वपामवा तौणमपि तान्नास्तीति ५ ॥

तान्नास्तीति भावित्वात्तन्नास्तीति ६ ॥

अलसमातरपादं । स्तुत्यात्तन्नास्तीति ७ ॥

विदित्वात्तन्नास्तीति नान्नास्तीति ८ ॥

इति तान्नास्तीति काश्लकत्तकामो

गुरुत्वात्तन्नास्तीति कथं धारोकोक्तिः ॥ ९ ॥

तद्व्याप्तिसम्भवात् कतिरथा तद्व्याप्तिसम्भवात्

विदुषामात्मव्याप्तिसम्भवात् कतिरथा तद्व्याप्तिसम्भवात् ॥ १० ॥

कृत्-ज्ञाति-निग्रहस्थानाना तत्त्वज्ञानानि श्रेय- साधिगम ॥ १ ॥

—निदर्शं यथावचनं विग्रहं । चाथ ह्यन्व समाप्तं । प्रमाणादीनां तत्त्वामिति श्रुतिकी पश्यी । तत्त्वस्य ज्ञानं नि श्रेयसमाधिगम इति कस्मिंश्चि पश्यी । गमकतया समाप्तं । एतावन्तो विद्यमानाः । एषामावपरोत्तज्ज्ञानाद्यमिहोपदेशः । सोऽयमनवययनं तन्नाथ उद्दिष्टो वात्तव्यः । आत्मात् खलु प्रमेयस्य तत्त्वज्ञानानि श्रेयसाधिगमः । तच्च तदन्तरसूत्राणां नृद्यतन्ति । हेतु तस्य निवृत्तकं ज्ञानमात्यान्तः तस्योपायोऽधिगन्तव्य इत्यतानि चत्वाय्यप्रपदानि सम्यग्बुद्ध्या नि श्रेयसाधिगच्छति । तत्र मगयादीनां पृथक्चनमनश्चकम मगयादीनां यथासम्भवं प्रमाणेषु प्रमेयेषु चान्तमवन्तो न व्यातारच्यन्त इति । सत्यमतत, इमास्तु चतस्रो विद्याः पृथक्प्रस्थानाः प्राणभृता मनुग्रहायोपदिश्यन्ते, यासां चतुर्थीयमान्वित्तिकी न्यायविद्या ।

प्रयोजनमन भसन्त्या प्रनावन्तो न प्रवृत्तन्ते अतः प्रथमं प्रयोजनसाधनानाम् तथा चारु —

।सहायं सिद्धमन्वन्तं श्रोतं शोभा प्रवृत्ति ।

शास्त्राणि तान् वक्तव्यं सन्वन्तं सप्रयोजनं ॥

सिद्धो जाताऽथ प्रयोजनं यस्य तत्रथा एव ।स सन्वन्त्यामत्यं प अतस्तत्रात्पात्नाय भगवान्चपात् प्रथमं सूचयति । अत्र तं वनानान् शरसां शास्त्रतत्त्वज्ञानाय हनुहनुमद्भाव पसायादतत्त्वज्ञानं जावषावराभात् प्रमाणात्शास्त्राप्रतिपाद्यत्पात्कभावं शास्त्रनिश्रयसाय प्रयोज्ययोजनमव सन्वन्तं । तं ज्ञानं जननेन व्यत्यया तत्त्वज्ञानं शास्त्रम् तथा च शास्त्रान् प्रयस्ये त्वज्ञानं वारकहनुहनुमद्भाव एव सन्वन्तं इति केचित् सम्प्रदायावत् । अत्र च मन्वपं प्रयधानां इन्द्रसनास यज्ञाप भदे इन्द्रविधानात्तत्र च बहूना पथनामभदान् इन्द्रसम्भव तथाऽपि पनाशताऽवच्छेत्कभेतादव इन्द्रात् न दाप इत्यन्वत् ।

तस्या पृथक्प्रस्थाना मशयादय पदार्था । तेषा पृथक्वचनं
 मन्तरिणाध्यात्मावद्यामात्रामय स्यात् यथोपानषद । तस्मात्
 मशयादिभि पदाथ पृथक् प्रस्थाप्यते । तत्र नानुपलब्धे न
 निणीतऽथे न्याय प्रवर्तते किन्तार्हं ? मशयितऽथ । यथोक्त —
 विमशय पक्षप्रातपक्षाभ्यामथावधारणान्गय इति । विमश
 मशय । पक्षप्रातपक्षौ न्यायप्रवृत्ति । अथावधारणान्गय
 तत्त्वज्ञानमिति । स चायं किंस्वादिति वस्तुविमशमात्रमनव
 धारणं ज्ञानमशय प्रमयऽन्तभवन्नेवमथ पृथगुच्यते । अत्र
 प्रयोजनम् । यत्र प्रयुक्तं प्रवर्तते तत्र प्रयोजनम् । यमथमभा
 स्यन् जज्ञामन वा कस्माऽऽरभते तन्नानेन सव्यं प्राणन सव्याण
 कस्माणि सव्याश्च विद्या व्याप्ता तदाश्रयश्च न्याय प्रवर्तते । क
 पुनरयं न्यायः ? — प्रमाणैरथपरोक्षेण न्यायः । प्रत्यक्षाऽऽगमाश्चि
 तमनुमान साऽन्वीक्षा प्रत्यक्षाऽऽगमाभ्यामीक्षितस्यान्वोक्षणं
 न्वोक्षा तथा प्रवर्तते इत्यान्वीक्षिको न्यायविद्या न्यायशास्त्रम्

तत्र चानुपलब्धे यथा वचनं तथा विग्रह इति यथाश्रुतभाष्ये नुसारेण प्रमा
 च प्रमयश्च मशयश्च प्रयोजनश्च दृष्टान्तश्च सिद्धान्तश्च अवयवाश्च तत्र चानु
 वादश्च जल्पश्च वितर्कश्च हेत्वाभासाश्च क्लृप्तश्च जाययश्च नियमस्थानानि च
 विग्रहवर्णयन्ति । सम्प्रदायावत्स्तु भाष्यस्य वचनं न कान्तिभावे क्लृप्ताद्य वच
 दन्त तत्र प्रमाणं प्रमये च भावश्च वचनं गच्छते सम्प्रयोजनत्वात् तत्र वक्ष्यते ।
 नु दृष्टान्तादिकवचनं सम्प्रयोजनम् । तथा च दृष्टान्त विवचनम् अन्य व्यातर्क
 भट्टेन दृष्टान्तादिविग्रहस्य वक्ष्यमाणत्वात् । मशयः सदान् क्लृप्तश्च बहुवचनम् मश
 क्लृप्तश्च दावशस्य सदान् तत्र तदाश्रयस्य व्युत्पत्त्यात् अथा ज्ञातानुपलब्धस्थान
 यावद्बहुवचनं तत्रापि व्याहृत्यैत एकवचनस्यैव वचनस्यैव सत्त्वात् इति वदन्ति । नव्याम्
 सव्यं प्रथमोपस्थितकवचनं नव विग्रहं न स्यात् बहुवचनं न प्रमाणादीनां व
 पाराच्छ्रुते तथा मति कानानामाभावात्तमनं न ह्येषा तत्रैव स्वादरादौ धव
 र्था रथपनाशयात् न विगृह्यते अत एव प्रयोजनस्यैकवचनान्तत्वेऽपि तद्विभागा
 करणऽपि सुखं स्वाभावत्त्वात्तन्मन्तस्य बहुवचनं न विकल्पित इति प्राहुः । अत्र

- यत्परनुमान प्रत्यक्षाऽऽगमविरुद्ध न्यायाऽऽभास म इति । तत्र वादजल्प्या सप्रयोजनो । वितण्डा तु पराच्यत । वितण्डया प्रवृत्तमानो वतण्डक । स प्रयोजनमनुयुक्ता यदि प्रातपद्यत साऽस्य पक्ष सोऽस्य सिद्धान्त इति वैताण्डकत्व जहाति । अथ न प्रातपद्यत नाय लौकिको न परीचक व्यापद्यते । अथापि परपक्षप्रतिषेधज्ञापन प्रयोजनं ब्रवीति एतर्त्पि तादृग्वया ज्ञापयति यो जानाति यच्च ज्ञाप्यत यच्च प्रतिपद्यते यदि तदा वताण्डकत्व जहाति । अथ न प्रातपद्यत परपक्षप्रातपक्षज्ञापन प्रयोजनमित्येतदस्य वाक्यमनर्थक भवति । वाक्य समूहस्य स्थापनाहाना वतण्डा । तस्य यदाभिधेय प्रतिपद्यत साऽस्य पक्ष स्थापनीयो भवति । अथ न प्रतिपद्यत प्रलापपात्रमनर्थक भवति वितण्डात्व निवृत्तत इति । अथ दृष्टान्त प्रत्यक्षाऽपयाऽथ यत्र लौकिकपरीक्षकाणां दृष्टान्तं न व्याहृत्यते । स च प्रमेय तस्य पृथग्वचनञ्च तदाश्रया वनुमानोऽऽगमो । तास्मिन् सति स्यातामनुमानागमावसति च न स्याताम । तदाश्रया च न्यायप्रवृत्ति । दृष्टान्ताऽपरोधन चान्तरिमं परात्पवन तप्राप्तय न प्रयत्नान्तरमपचितान्तरात् प्रातपद्यतया गमपद्यत । ननु प्रमाणात् यथा इति शब्दान्तरं प्रथममुपात्तव वा । वना स्तान् इति चतस्र तेषां विशिष्य ज्ञानं इह तत्त्वज्ञानस्य तत्सादृशत्वपरिणामाप्रकाशकाच्छास्त्रात्त्व शास्त्रं इह वाशब्दाऽऽनुपात्तका पक्षाय यो अथायस्त्वात्कसमस्य यो कन् तादृशप्रकरणसमूह प्रकरणन्तु तादृशमवसमूह सूत्रन् तादृशवाक्यसमूह वाक्यन् तादृशपदसमूह तावन्तान् । अथ समूहजल्लानकत्ववनाचतस्रानना तां शास्त्रकान् यात्मकं ऽपि न च्यात । अत च यथापि भाक्तजनकानामप्यवतन प्रथमसमूहो तादृशपादसमूह तथाऽपि प्रमाणात् सकलपदाल्लवस्थापक । प्राधान्यात् प्रथमसमूहः । ततोऽपि सरती बुभुक्षतप्रमेयस्य तादृशपदाल्लवस्थापनस्य न्यायाधानतया न्यायान्तरपथाऽऽहृतान्याऽपुवाङ्मया सशयप्रयोजनतवाप्यस्याहृततया सशयस्य प्रथमम् । न च निर्दिष्टाप मनोवधानाच्च सशयस्य

च परपक्षप्रतिषेधा वचनीयो भवति । दृष्टान्तसमाधिना च स्वपक्ष साधनीयो भवति । नास्तिकश्च दृष्टान्तमभ्युपगच्छन्नास्तिकत्व जहाति । अनभ्युपगच्छन् किमाधन परमुपालभेति अनरुक्तान् दृष्टान्तेन शक्यम भधातुम् । माध्यमाधस्यात् तद्वन्मभावी दृष्टान्त उदाहरण तद्विपरीतादपरोत्तम इति । अस्ययामत्यनुज्ञायमानाऽर्थ मिद्धान्त । स च प्रमेय, तस्य पृथग्वचन सत्स मिद्धान्तभट्टेषु वादजल्पवितण्डा प्रवृत्तन्तनाताऽन्यर्थेति । साधनीयायस्य यावति शब्दममृहे सिद्धिपारसमाप्यत तस्य पञ्चावयवा प्रातज्ञान्य । समूहमपेक्ष्यावयवा उच्यन्ते । तेषु प्रमाणसमवाय आगम प्रातज्ञा हेतुरनुमानम् उदाहरण प्रत्यक्षम् उपनयनमुपमान सत्वधामिकाथसमवाये सामर्थ्यप्रदङ्गनानगमनामिति । सोऽय परमो न्याय इति । एतन् वादजल्पवितण्डा प्रवृत्तन्ते नाताऽन्यर्थेति तदाश्रया च तत्त्वव्यवस्था । त चैतऽवयवा शब्दावशिषा सन्त

न्यायाङ्गवम् इति वाच्यम् आहाय्यरशरीरगतात् । यदापि न न्याय इति
आप नु त ज्ञान -थाऽपि तदवा रूपगठ ननु ज्ञा इत्ये एहात । परऽत्ता
धन दृष्टान्तस्य मूलत्वादनन्तरं दृष्टान्तस्य दृष्टान्तमूलको न्याय मिद्धान्तविषय इति
ऽनन्तरं मिद्धान्तस्य तत्त । सवत । र । नाधी स्य पक्षावयव इत्ये । इत्ये
ततश्चकार्यकारितया न्यायसङ्कारिणकारकस्य ततश्च तवन्त्त यानिययस्य त-श
नि यानुकूलत्वाहादस्य कल्पस्य पि वादकार्यकारित्याद नान् ल्यस्य तस्य विजय
रूपककथानुकूलतया वित्तस्य या कथावयवस्यापि दूषणसापक्षतयाऽन्तरं दूषणध
निरूपणयोग्यपु वाद-शनीयत्वकपाल्पवत्त्वात् हेतवन्ताभासमानत्वाच्चादौ इत्याभासाना
ततः इत्ये भासापकीव न इत्ये स्य स्वव्याघातकत्वेन कल्पनास परत्वात्ता जाति
कथाऽवसाभत्वेन अनन्तरं नियदृष्टान्तानामिति । अत्र च प्रसयान् एतान्नुद्वेषस्यापि
रुशयाद् । । रन् ज्ञान्द गुरुपरिदृष्टान्तान् परि न्दरे । । इत्त ३२८
प्रतिपादनं शिष्टेषु शब्दाश्रयस्य निरदृष्टान्तान् प्रतिपात्ता इत्याभासाना पृथगभि
धामप्रधाक - ज्ञानाति भव । शब्दपाद एव । भाषे तु - वाद-शनायस्या इत्या

प्रमेयेऽन्तर्भूता एवमर्थं पृथगुच्यन्त इति । तर्को न प्रमाण
मङ्गलौत न प्रमाणान्तर प्रमाणानामनुयाहकस्तत्त्वज्ञानाय
कल्पयत । तस्योटाहरणम् । किमिदं जन्म कृतकेन हेतुना
निवर्त्यत ? आहोस्विदकृतकेन ? अथाऽऽकास्मिकमिति ।
एवमात्रज्ञानाऽत्र कारणीपपत्त्या ऊह प्रवर्तते यदि कृतकेन
हेतुना निवर्त्यते हेतुच्छेदादुपपन्नाऽयं जन्माच्छेद । अथा
कृतकेन हेतुना ततो हेतुच्छेदस्याशक्यत्वादनूपपन्नाऽयं
जन्माच्छेद । अथाऽऽकास्मिकम्, अतोऽकस्मान्नर्वर्त्यमानं न
पुननिवर्त्यताति निवृत्तिकारणं नापपद्यत, तेन जन्मानुच्छेद
इति । एतस्मिन्तकावषये कस्मिन्निमित्तं जन्मेति प्रमाणानि
वर्तमानानि तर्केणानुगृह्यन्ते तत्त्वज्ञानविषयस्य विभागात्
तत्त्वज्ञानाय कल्पयत तत्र इति । सोऽयमिदंभूतस्तक
प्रमाणसाहचर्ये वात् साधनायोपालभ्याय वाऽथस्य भवतोत्येव
मथ पृथगुच्यत प्रमेयान्तर्भूतोऽपीति । निर्णयस्तत्त्वज्ञान
प्रमाणानां फलम् । तदवमानो वाद । तस्य पालनाथ

भासानां प्रथमपन्थाम् इत्युक्तम् । अत्र वाचक — यादं वादं दृग्गोपलात् पृथगं
धानं तथा न्यनाधिकपासडालानां वात् दृग्गोपलात् पृथगभिधानं स्यात् अत्र
पृथगभिधानात् दृग्गोपलात् तथा सशया तैनामाप वात् दृग्गोपलात् स्यात् तस्मात्
तान्त्विकीव गीवात्तदृग्गोपलात्तद्विद्याप्रस्थानभट्टज्ञापनाथ सशयात् हलाभासस्य च
प्रथमवचनम् इति । तत्राप्यसत् निग्रहस्थानान्तरत्वमव तादृशपथेन प्रस्था भट्ट
सम्भवात् । वस्तु च वाभासानां नान्यदृष्टान्तत्वात् तथा सात् सञ्चव हेलाभासस्य
सञ्चव्यव तान्त्विकीत्वाऽऽपत्तेः । तस्मात् हलाभासप्रयागा नान्यदृष्टान्तत्वात् तादृशभाजक
सूत्रस्य वाभासप च तत्र प्रयोगपरम् । तत्र च प्रयागस्य न लक्ष्यमपत्तीयम् आर
णं वाभासानाम् इत्यत्र उक्तं हलाभासां गीता इति चरमसूत्रम् । न च
हलाभासस्यात्तद्वत्प्रवशादेव न पृथङ्दृग्गोपलात् वाच्यम् तथा सात् प्रमा
तकसाधनापालभ्य इति वादाद्यवच्छेदकप्रमाणं तत्रपि पृथङ्दृग्गोपलानापरारात् यत्
मुपपन्नम् । अत्र कावो मूतानी मङ्गलकारणेन मङ्गलं न प्राभाषुकुम् इत्यत्र सूत्रकता

जल्पवितण्डे । तावती तकानण्यौ लोकयात्रा वहत इति ।
 मोक्षानणय प्रमयान्तभत एवमथ पृथगुद्दिष्ट इति । वाट स्वत
 नानाप्रवक्तक प्रत्यधिकरणमाधनाऽन्यतराधिकरणनिगयाव
 मानो वाक्यमसूढ पृथगुद्दिष्ट उपलक्षणाथम् । उपलक्षित
 व्यवहारस्तत्त्वज्ञानाय भवतीति । तद्विशेषो जल्पवितण्ड
 तत्त्वाद्यवमायसरत्तणाथमित्युक्तम् । निग्रहस्थानेभ्य पृथगुद्दिष्टा
 हत्वाभामा वाट चोत्नीया भविष्यन्तीति । जल्प
 वितण्डयोस्तु निग्रहस्थानानीति । क्लृप्तजातानिग्रहस्थानाना
 पृथगुपटश उपलक्षणाथ इति । उपलक्षिताना स्ववाक्य
 परिपञ्जनम् । क्लृप्तजातनिग्रहस्थानाना परवाक्य पय्यनुयाग
 जातश्च परण प्रयुज्यमानाया सन्तभ समाध स्वयञ्च सुकर
 प्रयोग इति । मेयमान्वीक्षिकी प्रमाणादिभि पटाथ
 विभज्यमाना—

प्रदाप सव्वावद्यानामुपाय सव्वकम्पणाम् ।

आथय सव्वधम्माणा विद्यादिशे प्रकीर्त्तिता ॥

तात्पर्यम् । तस्मिन् क्रतुव्याप्यान्वयसम्भवात् विद्याभावनि तन् क्र
 सम्भवात् । तत्र प्रमाण प्राणनिबध इति भगवद्भासगान् पातिप्रमाण
 स्थाप्यारणम् । तस्मात् तम् । अथ च उद्देशलक्षणपरिपोषणा पञ्चपुत्रसाय ।
 प्रथमसूत्रम् अनन्तर लक्षणम् प्रसदाच्छलपरिपोषात् स दृशपटाश्लक्ष्णच्छलपरिपो
 प्रथमाश्रायाथ तत्र च संपादकरन्यायलक्षण प्रथमाऽऽ काथ तत्र च प्रयोजनार्थि
 धप्रतिपात्तक प्रथमा गीसुता यामिक प्रकरणम् तत्र प्रमाणलक्षणप्रकरणम् ।
 प्रथमद्वयप्रकरणम् ततो न्यायप्रवृत्तप्रकरणम् ततो न्यायमित्यान्तप्रकरणम् ।
 न्यायस्वरूपप्रकरणम् ततो न्यायपरिपोषणप्रकरणमात् प्रथमाऽऽ के सप्त प्रकर ॥ ।
 प्रवृत्तान् प्रमाणाणां अनिना उन्नयनान्प्रवाहका मेयमान्वीक्षिकी न्यायतवाट
 शब्दप्रवृत्तान् । तथा च न्यायो मोमामा धम्मशास्त्राणि इति त्रात
 प्राण ॥ । तस्मात् प्राणान् । मोमामा प्राणतकश्च उपाङ्ग परिकीर्त्तत
 इति पुराणम् । तस्मिन् रत्नगोत्रेण दम् नोतश्च शास्त्रीम् । अ वीक्षिकीचात्मावद्या

तादृश तत्त्वज्ञानान् श्रेयसाधिगमार्थं यथाविद्यं वेदितव्यम्
इह त्वध्यात्मविद्यायामात्मादतत्त्वज्ञानं, निश्रेयसाधिगमोऽप-
वगप्राप्तिः ॥ १ ॥

ततश्चलुः श्रेयसं किं तत्त्वज्ञानानन्तरमेव भवति ? नैत्य-
च्यते किं तादृशं तत्त्वज्ञानात्—

दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरो-
त्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः ॥ २ ॥

तत्रात्माद्यपवगपयन्ते प्रमत्तामिथ्याज्ञानम् अनकप्रकारक-
वृत्तम् । आत्मनो तावद्वास्तव्यम् । अनात्मन्यात्म्यम् । तद्वि-
सुखमिति । अनित्ये नित्यमिति । अत्राणवत्त्वमिति । मभ्य-
नभयामिति । जुगुप्सतऽभयमिति । हातव्येऽप्रतिहातव्य-
मिति । प्रवृत्तानास्तकम्पानास्तकम्पफलमिति । दाषु-
नायदाषानमित्तमपारदात् । प्रत्यभावनान्स्तजन्तुजीवा-
वास्तव्यात्मा वा यत्प्रगतप्रत्यक्षं भवति । अनिमित्त-
जन्म अनिमित्तो जन्मापरम इत्यात्मानं प्रेत्यभावाऽनन्तश्चेति-
नमित्तकमनन्तकम्पानामित्तं प्रेत्यभाव इति । तैहन्द्रियबुद्धि-
वेदानामन्तानाच्छ्रेयसप्रतिमिथ्याज्ञानाभ्यां निरात्मकं प्रेत्यभाव इति
वाऽऽरभ्यामन्तः ॥ इति मनुः । तथा यत्कथानुसन्धत्तस्य धर्मवत् नेतर-
दमात्मानं । तदीपनिषत्तात् । पारशक्त्यनुपायवत् । महासिद्धमन-
तात् । तद्वाचान्त्विकी पराम् ॥ इत्यपानषत्शब्दान्वात्क्यस्य एव यत् न
गच्छत्यन्तात् ॥ १ ॥

ननु तदज्ञानस्य न साक्षाद्देवान् श्रेयसन्तत्त्वम् तत्त्वज्ञाननामप्यनवस्थितिश्रानात्
अतः क्रमाकाङ्क्षयामाह तत्त्वात् । अत्र वा नक — निश्रेयसतावद्द्विविधं परापर-
भेदात् । तत्रापरं श्रीवन्द्याकलचरणतत्त्वज्ञानानन्तरमेव तत्त्ववधारताऽऽत्मतत्त्व-
नरन्त्याभ्यासापहृतमिथ्याज्ञानस्य प्रारम्भकम्पापभ्रान्तस्य । परन्तु क्रमेण तत्र क्रम-
प्रादपा नायत् स्वम् इति । दुःखादीनामप्युत्तरात्तरं तेषामपायं तदनन्तरम्

अपवर्गो भीष्म । स खल्वय मर्व्वकार्योपरम । मव्व
 िवप्रयागेऽपवर्ग बहु च मद्रक लुप्यत इति । कथ बुद्धिमान
 मव्वसुखोच्छेदमचेतन्यममुमपवर्ग रोचयोदति । एतस्मान्मथ्या
 ज्ञानादनुकूलेषु राग , प्रतिकूलेषु द्वेष । रागद्वेषाधिकाराच्चा
 स्येथ्यामायानाभादयो दोषा भवन्ति । दाषे प्रयुक्त शरीरेण
 प्रवत्तमान हिमास्तेयप्रातषिद्धमैथनान्याचरात । वाचाऽनृ
 ताहितपरुषसूचनामस्वहानि । मनसा परद्रोह परद्रव्या
 भोष्सा नास्तिक्यञ्चति । सेय प पात्मिका प्रवृत्तिरधम्माय ।
 अथ शुभ प्रयुक्त शरीरेण दान परित्राण परिचरणञ्च । वाचा
 मत्य हित प्रिय म्याध्यायञ्च । मनसा दयामसृहा अञ्च
 आचरति । सेय धम्माय । अत्र प्रवृत्तिमाधनौ धर्मावम्मा
 प्रवृत्तिशब्दनोक्तौ । यथाऽन्नमाधना प्राणा अन्न वै प्राणिन
 प्राणा इति । सेय कुम्भितस्याभिप्रजितस्य च जन्मन कार
 णम् । जन्म पुन शरीरन्द्रिय बुडाना निकायावशिष्ट प्रा
 भाव । तस्मिन् सति द खम । तत्पुन प्रतिकूलवेदनीय
 बाधना पीडा ताप इति । त इमे मिथ्याज्ञानादयो दु खान्ता
 धम्मा अविच्छेदेनैव प्रवत्तमाना स्मार इत । यदा तु तत्त्व
 ज्ञानान्मिथ्याज्ञानमपेति तदा मिथ्याज्ञानापाये दोषा अप
 यान्त । दोषापाये प्रवृत्तिरपेति । प्रवृत्त्यपाये जन्मापैति ।

तस्मिन्निहितस्य पुत्रपुत्रस्थापापादपवर्ग प्रधाजकत्व प्रीज्यत्व वा पर स्थे र्गना
 भावाद्गताभाव इतवत स्वरूपसम्बन्धविशेष एव तत् तदयमथ — तत्त्वज्ञानेन िवरी
 धितयाऽपत्त मिथ्याज्ञाने कारणाभावाच्च निवृत्त रागद्वेषाऽऽत्मक १४ त भावाच्च
 प्रवृत्त म्याधमाऽऽत्मकाया अनुत्पत्तौ तन्भावाच्च जन्मनो विशिष्टशरीरसम्बन्धभावा
 दु खभावात्पवर्ग । यद्यपि ज्ञाननोऽप रागान्थास्तृष्टान्त तथाऽप्यत्कटरागाद्यभ व
 तापथ्यम् । म्याप तापाणा न धम्मान्जिनकत्वं व्यभिचारात् तथाऽप तत्तद्द्वेषाण
 तत्तद्दम्मादिङ्गुत्वाद्दोषापाय धम्मायपाय । वस्तुता िवनाऽपीच्छा गङ्गाजलसथागादता

जन्मापाये दुःखमपैति । दुःखापाये चाऽऽत्यान्तकोऽपवर्गो
 निश्रेयसमिति । तत्त्वज्ञानन्तु खलु मिथ्याज्ञानविपर्ययेण
 व्याख्यातम् । आत्मनि तावदस्तीति । अनात्मन्यनात्मेति । एव
 दुःखेऽनित्येऽत्राणे सभये जुगुप्सते हातव्ये च यथाविषयं वेदि-
 तव्यम् । प्रवृत्तौ अस्ति कर्म अस्ति कर्मफलमिति । दाषेषु दोष-
 निमित्तोऽयं ससार इति । प्रेत्यभावे खल्व्वास्त जन्तुजीव-
 सत्त्व आत्मा वा यं प्रेत्य भवेदिति । निमित्तवज्जन्म निमित्त-
 वान् जन्मापरम् इत्यनादि प्रेत्यभावाऽपवगन्त इति । नेमि-
 त्तकं मनः प्रत्यभायं प्रवृत्तिनिमित्तं एति । सात्मकं मनः दृष्टे-
 ष्टिप्रवृत्तयेनागन्तानोच्छेदप्रतिमन्वनाभ्यां प्रवृत्तं इति
 अपवगं गन्तं । स खल्वयं सर्वावप्रयोगं सत्त्वापरमाऽप-
 वगं । बहवश्च कच्छुः शरपापकं लुप्यत इति । कथं बुद्धि-
 मानं सत्त्वं खल्वुच्छेदं सत्त्वंदुःखामविदमपवगं न राचयति ।
 तद्यथा मधुविषममृतान्नमनादयामातं, एव सुखं दुःखानु-
 षक्तमनादयामिति ॥ २ ॥

त्रावधा चास्य शास्त्रस्य प्रवृत्ति उद्देशो लक्षणं परीक्षा
 चेति । तत्र नामधेयेन पदार्थमात्रस्याभिधानमुद्देशः । तत्रा-
 दृष्टस्यातत्त्वव्यवच्छेदका धर्मा लक्षणम् । लक्षितस्य यथा
 लक्षणमुपपद्यते न वेति प्रमाणैरवधारणं परीक्षा । तत्रो-

धर्मादिमन्त्राणां प्रवृत्तिः । तस्मात् मिथ्याज्ञानजवासनात् तेषु तस्यायं मिथ्या-
 ज्ञानं ज्ञानं कालोनात्त्वज्ञानजवासनात् वा नाश इत्याशय इत्यापवगन्ता-
 यद्यापि तदुःखापायान्नापवर्गं किन्तु स एव स तथाऽप्यभेद एव तत्र पञ्चस्यथ अप-
 वर्गोपवगं वा तदुःखवहारपरमं अन्तरपदनं जन्मान्तरसेव परामृश्यत इति तु न
 व्याख्यानम् । दुःखपदवपर्याऽऽपत्तं । दुःखानुत्पत्तेश्चरमदं खल्वसप्रयोजकत्वं कल्प्यत
 इत्याशयेनेतिमिथ्यपि कायत ॥ २ ॥

इति सूत्रहत्तो सप्रयोजनाभिधयप्रकरणम्

नाऽऽगम । पाथौ प्रत्यक्षत उपलभ्यमाने नानुमान नाऽऽगम इति । सा चेय प्रमिति प्रत्यक्षपरा । जिज्ञासितमर्थमाप्तोप दशात् प्रतिपद्यमानो निङ्गदर्शनेनापि बुभुक्षते । निङ्गदर्शनानु मितञ्च प्रत्यक्षतो दिदृक्षत । प्रत्यक्षत उपलब्धेऽर्थे जिज्ञासा निवर्तते । पूर्वोक्तमुदाहरणम् अग्निरिति । प्रमातु प्रमातव्येऽथ प्रमाणाणा सहस्रोऽभिसंभव । असङ्गो व्यवस्थेति ॥ ३ ॥

अथ विभक्ताना लक्षणवचनमिति -

इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्न ज्ञानमव्यपदेश्यमव्य-
भिचारि व्यवसायाऽऽत्मक प्रत्यक्षम ॥ ४ ॥

इन्द्रियस्यार्थेन सन्निकषादुत्पद्यते यत् ज्ञान तत् प्रत्यक्षम । न तर्हि इदानीमिदं भवति, आत्मा मनसा सयुज्यते मन इन्द्रियेण, इन्द्रियमर्थेनेति । नद कारणावधारणमेतावत् प्रत्यक्षे कारणमिति, किन्तु विशिष्टकारणवचनमिति । यत्प्रत्यक्ष ज्ञानस्य विशिष्टकारण तदुच्यते । यत्तु समानमनुमानादि- ज्ञानस्य न तन्निवर्तत इति । मनसस्तर्हि इन्द्रियेण सयोगो वक्तव्य । भिद्यमानस्य प्रत्यक्षज्ञानस्य नाय भिद्यत इति समानत्वान्नोक्त इति । यावदर्थं वै नामधेयशब्दास्तैरर्थसम्प्रत्यय ,

प्रत्याख्यते तत्कारणत्वं प्रमाणत्वम् ज्ञान चावागुभयो विवक्षितं तेन ज्ञातकरण नाति व्याप्ति लक्षितानां प्रमाणानां विभाग प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दा इति विभागस्य उद्देश एवान्तभूतत्वादय विशिषीद्वेद्य । प्रत्यक्षलक्षणं वक्ष्यते ॥ ३ ॥

इति तिसृष्वीहात समाप्ता ।

अथ विभक्तानि यथाक्रमं लक्षयितुमारभते ।—अथ प्रतिगतमक्ष प्रत्यक्षमिति योगादिन्द्रियावकलात् प्रत्यक्षशब्दस्य प्रस्तुतत्वाच्च कारणलक्षणस्य प्रमितिलक्षण यद्यप्यनुचितं तथाऽपि यत् इत्यध्याहारेण प्रत्यक्षप्रमाकारणलक्षणे वाच्ये तदकदश्च प्रमास्वरूपे ज्ञाते तत्कारणत्वं सुज्ञेयमित्याशयेन वा सङ्गमनायम् । आत्ममग सधीग जन्मसुखादिवारणाय ज्ञानमिति । यद्यपि तद्वन्वत्यात् ज्ञानमानेऽतिव्याप्ति ईश्वर

अथमम्यत्याच्च व्यवहार । तत्रदमिन्द्रियार्थसन्निकषादुत्पन्न
मथज्ञान रूपमिति वा रस इत्येव वा भवति । रूपरमशब्दाथ
विषयनामधेयम् । तत्र व्यपदिश्यते ज्ञान रूपमिति जानीते,
रस इति जानीते नामधेयशब्देन व्यपदिश्यमान सत शब्द
प्रसज्यत अत आह—अव्यपदिश्यमिति । यदिदमनुपयुक्ते
शब्दाथसम्बन्धेऽथज्ञान तन्नामधेयशब्देन न व्यपदिश्यत, गृह्णाते
ऽपि च शब्दाथसम्बन्धेऽस्याय शब्दा नामधेयमिति । यदा तु
सोऽर्था गृह्यत तदा तत् पुञ्जस्मादथज्ञानान्न विगिष्यते तदर्थ-
विज्ञान तादृगेव भवति तस्य त्वर्थज्ञानमथ अन्य समाख्याशब्दो
नास्त यत्र प्रतीयमानो व्यवहाराय कल्पेत न चाप्रतीय
मानेन व्यवहार । तस्य अज्ञेयस्याथस्य सज्ञाशब्दनेतिकरण
युक्तेन निश्चिद्यत रूपमिति ज्ञान रस इति ज्ञानामात । तदव
मथज्ञानकाले स न समाख्याशब्दो व्याप्रियते व्यवहारकाले तु
व्याप्रियते तस्मादशब्दमथज्ञानमिन्द्रियाथसन्निकषोत्पन्नमिति ।
शोषे मरोचयो भामिनाम्ना मसृष्टा स्पन्दमाना दूरस्थस्य
चक्षुषा सान्नक्षयन्ते, तत्रेन्द्रियार्थसान्निकषादत्कामात ज्ञान
मुत्पद्यते । तच्च प्रत्यक्ष प्रसज्यत इत्यत आह—अव्यभिचा
रोति । यदतास्मस्तदिति, तद्व्यभिचारि । यत्त तस्मिस्तदिति
तदव्यभिचारि प्रत्यक्षमिति । दूराच्चक्षुषा ह्ययमर्थ पश्यन्ना-
वधारयति धूम इति वा रेणुरिति वा । तदतदिन्द्रियार्थ
सन्निकषोत्पन्नमनवधारणज्ञान प्रत्यक्ष प्रसज्यत इत्यत आह
—व्यवसायाऽऽत्मकमिति । न चैतन्मन्तव्यम् आत्ममन सन्निकर्ष-

प्र ३३ चान्याम तेषाऽपि साक्षात्कामोत्पन्नव्यवसायासद्वसात्त्वजात्यवच्छिन्नज्ञान
तन्मन्तव्यतात्पर्यम् यदा—इति ३३ शसन्निकर्षात्ममिति सावधारणम् इन्द्रियाथ
सान्निकषातिरक्त न्यग्रम् आतरिक्ते चात्र ज्ञानम् तत्र ज्ञानाकरशकामत्यथ ।
अमवारकमव्याभिचारोति ममाभन्नामत्यथ इदञ्चाशकमस्यात्त्वत्त्वत्त्वं तु

कमेव अनवधारणज्ञानमिति । चक्षुषा ह्ययमर्थं पश्यन्नावधारयति तथा चेन्द्रियेणापलब्धमर्थं मनसापनभते एवमिन्द्रियेण अनवधारयन् मनसा नावधारयति । यच्चैतदिन्द्रियानवधारणपूर्वकं मनसाऽनवधारणं तद्विशेषापेक्षं । वमर्शमात्रं मशयो न पूर्वमिति । सव्वत्र प्रत्यक्षविषये ज्ञातुरिन्द्रियेण व्यवसायपश्चात् मनसाऽनुव्यवसाय उपहर्तैन्द्रियाणामनुव्यवसायाभावात् इति । आत्मादिषु सुखादिषु च प्रत्यक्षलक्षणं वक्तव्यम् । अनिन्द्रियार्थसन्निकर्षजं हि तदिति । इन्द्रियस्य वे सता मनस इन्द्रियेभ्यः पृथगुपदेशो धम्मभेदात् । भौतिकानोन्द्रियाणि नियतविषयाणाम् । सगुणानाञ्चैषामिन्द्रियभाव इति । मनस्त्वभौतिकं सव्वविषयञ्च नास्य सगुणस्येन्द्रियभाव इति । सति चेन्द्रियार्थसन्निकर्षं सन्निकर्षमसन्निकर्षास्य युगपजज्ञानानुत्पात्तकारणं वक्ष्याम इति । मनसश्चेन्द्रियभावात् वाच्यलक्षणान्तरमिति । तन्वान्तरसमाचाराच्चैतत् प्रत्येतथ्यमिति । परमतमप्रतिषिद्धमनुमतमिति हि तन्वयुक्तिः । व्याख्यातप्रत्यक्षम् ॥ ४ ॥

अथ तत्पूर्वकं विविधमनुमानं पूर्ववच्छेषवत् सामान्यतो दृष्टञ्च ॥ ५ ॥

तत्पूर्वकमित्यनेन लिङ्गलिङ्गिनो सम्बन्धदर्शनं लिङ्गदर्शनञ्चाभिसम्बध्यते । लिङ्गलिङ्गिनो सम्बन्धयोर्दर्शनेन लिङ्गस्मृतिरभिसम्बध्यते । स्मृत्या लिङ्गदर्शनेन च अप्रत्यक्षोऽर्थोऽनुमीयते । तद्वति तत्र । रक्तत्वम् निविकल्पकस्य लक्ष्यत्वं तदभाववति तदप्रकारकत्वमथ अविभागं अव्यपदेश्यं व्यवसायाऽऽत्मकमिति निविकल्पकं सर्विकल्पकवति भावः । प्रत्यक्षमित्यर्थः ॥ ४ ॥

अनुमानं लक्षयति विभजते च । —माननार्थबोधकाद्यशब्दो ह्यनुमानज्ञापकः । सूचनाय । तत्पूर्वकं प्रत्यक्षपूर्वकम् प्रत्यक्षं प्रत्यक्षविशेषो व्यापारादिविषयकं तत्र

पूव्वाऽदिति, यत्र कारणेन काथ्यमनुमीयते । यथा मेघोन्नत्या भविष्यति वृष्टिरिति । शेषवत्तत यत्र काथ्येण कारणमनुमीयत । पूर्वोदकविपरोत्सुदक नद्या पूर्णत्व शोभत्वञ्च दृष्ट्वा स्रोतसा ऽनुमीयते भूता वृष्टिरिति । सामान्यतो दृष्ट व्रज्यापूव्वकम अन्यत्र दृष्टस्य अन्यत्र दर्शनमिति । तथा चाऽऽदित्यस्य । तस्मादस्य प्रत्यक्षाऽप्यादित्यस्य व्रज्येति । अथवा पूर्ववादात् यत्र यथा पूव्व प्रत्यक्षभूतयोरन्यतरदर्शनेन अन्यतरस्य अप्रत्यक्षस्यानुमानम् । यथा धूमनाग्निरिति । शेषवन्नाम परिशेष स च प्रसक्तप्रतिषेधऽन्यत्र अप्रसङ्गाच्छिष्यमाण सम्प्रत्यय । यथा सदनित्यामत्येवमादिना द्रव्यगुणकम्पणामाव शेषेण सामान्यविशेषसमवायभ्यो विभक्तस्य शब्दस्य तस्मिन् द्रव्यकम्पगुणसशये न द्रव्यमकद्रव्यत्वात् न कम्प शब्दान्तरहेतुत्वात् यस्तु शिष्यत, सोऽयमिति शब्दस्य गुणत्वप्रतिपत्ति । सामान्यतो दृष्ट नाम, यत्राप्रत्यक्षे लिङ्गलिङ्गिनो सम्बन्धे केन चिदर्धेन लिङ्गस्य सामान्यादप्रत्यक्षो लिङ्गो गम्यते । यथेच्छादिभिरात्मा । इच्छादयो गुणा । गुणाश्च द्रव्यसस्थाना । तदयदेषा स्थान, स आत्मेति । विभागवचनादेतत् त्रिविधमिति सिद्धे, त्रिविधवचन—महतो महाविषयस्य न्यायस्य लघौ यसा सूत्रेषोपदेशात् पर वाक्यलाघव मन्यमानस्य अन्यस्मिन् वाक्यलाघवेऽनादर । तथा चायमित्यभूतेन वाक्यविकल्पेन

न्यायविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यत्व उच्यते । अनुमानम् अनुमिति यत इत्यध्याहारश्च कारणलक्षणम् अथवा कारणलक्षणमेवेत्सु तदानुमानमात कारणल्लुटा अनुमात कारणमिति समाख्यात्रलादेव लन्वम् तच्च व्याप्तिज्ञान प्रत्यक्षपूव्वक सदृशारप्रत्यक्षपूर्वक विभजते विविधमात । पूव्व कारण तदत् तल्लिङ्गकम् यथा मेघोन्नतिविशेष इत्यनुमानम् शेष काथ्य तल्लिङ्गक शेषवत् यथा नदीवृष्ट्या इत्यनुमानम् सामान्यतो दृष्ट न्यायकारणभिन्नलिङ्गकम्, यथा पृथिवीत्वेन द्रव्यत्वानुमानम् अथवा पूव्वम्

• प्रहृत सिद्धान्ते क्वले शब्दादिषु च बहुल समाचार शास्त्र
इति । सद्दिषयश्च प्रत्यक्षम् । सदसद्दिषयश्चानुमानम् । कस्मात् ?—
त्रैकान्यग्रहणात् त्रिकालयुक्ता अथा अनमानेन गृह्यन्ते ।
भाविष्यतीत्यनुमीयते भवतीति च अभूदिति च । असच्च
खल्वतीतमागतश्चेति ॥ ५ ॥

अथापमानम्—

प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानम् ॥६॥

प्रज्ञातेन सामान्यात् प्रज्ञापनीयस्य प्रज्ञापनमुपमानमिति ।
यथा गौरिव गवय इति । किं पुनरत्रापमानं क्रियते ? यदा
खल्वय गवा समानधर्मं प्रतिपद्यते तदा प्रत्यक्षतस्तमथ प्रति
पद्यत, इति समाख्यासम्बन्धप्रतिपत्तिरुपमानाय इत्याह । यथा
गौरिव गवय इत्युपमानं प्रयुक्तं, गवा समानधर्ममथमिन्द्रियाथ
सान्द्ररूपादुपलभमानोऽस्य गवयशब्दं सज्जेति सज्ञासज्जिसम्बन्ध
प्रतिपद्यत इति । यथा मुद्गस्तथा मुद्गपर्णी, यथा माषस्तथा
माषपर्णीत्युपमाने प्रयुक्ते, उपमानात् सज्ञासाज्जिसम्बन्धं प्रातः
पद्यमानस्तामोषधी भैषज्यायाऽऽहरति । एवमन्योऽप्युपमानस्य
लोके विषयो बुभुक्षितव्य इति ॥ ६ ॥

अन्वयं तत्र केवलान्वयौल्यथ यथा आभयं प्रमेयत्वात् इत्यादि शेषा व्यतिरिक्त
तत्र केवलव्यतिरिक्तौल्यथ यथा प्रायवो इतरिभ्यो भिद्यत गन्धवत्त्वादित्यात् सामा
न्यता दृष्टम् अन्वयव्यतिरिक्तं यथा वाङ्मनान् धूमादित्यादि ॥ ५ ॥

उपमानं खल्वयात्—प्रसिद्धस्य पूर्वप्रमितस्य गवाद् साधर्म्यात्कादृशज्ञान
तत्रज्ञानात् साध्यस्य गवयादुपदवाच्यत्वस्य साधनं सिद्धि उपमानमुपमात् यत्
इत्यध्याहारः । च करणलक्षणम् अथवा —साध्यसाधनमिति करणल्युटा करणलक्षण
मिवेदम् । अत्र च वधर्मोपमितिमपि मन्यन्ते टी काङ्गत्वात् यथा च अतिदीर्घश्रीवत्त्वादि
पञ्चतरवधर्मज्ञानादुद्वे करणमुपदवाच्यतायह । एवमन्योऽप्युपमानस्य विषय इति
साध्यम् यथा मुद्गपर्णीसदृशी भोषधी विषं इति इत्यतिदेशवाक्यार्थे ज्ञाते मुद्गपर्णी
सादृश्यज्ञाने ज्ञाते इयमोषधी विषहरणीत्युपमित्या विषयोक्रियत इत्यादि ॥ ६ ॥

अथ शब्द —

आप्तोपदेश शब्द ॥ ७ ॥

आप्त खलु साक्षात्कृतधम्मा यथादृष्टस्यार्थस्य । च ख्यापयिष्या प्रयोक्ता उपदेश । साक्षात्करणमथस्य आप्तिसि, तथा प्रवृत्त इत्याप्त । ऋष्यायन्त्रेच्छाना समान लक्षणम् । तथा च सल्लषा व्यवहारा प्रवृत्तन्त इति । एवमोभ प्रमाणैद्वमनुस्यतिरश्वा व्यवहारा प्रकल्पन्ते नाताऽन्यथति ॥ ७ ॥

स द्विविधो दृष्टादृष्टार्थत्वात् ॥ ८ ॥

यस्यह दृश्यतर्था स दृष्टार्थ । यस्यामुत्र प्रतीयते सोऽदृष्टार्थ । एवमपि लौकिकवाक्याना विभाग इति । एकमथ पुनरिदम १ उच्यते — स न मन्येत दृष्टार्थ एवाऽऽप्तोपदेश प्रमाणम अथस्यावधारणादिति । अदृष्टार्थोऽपि प्रमाणम अर्थस्यानुमानादिति ॥ ८ ॥

शब्द लक्षयति ।—शब्द इति लक्ष्यकथनम् तदथ प्रमाणशब्द इति आप्तोपदेश इति लक्षणम् आप्त प्रकृतवाक्याथयथाज्ञानवान तस्यापदेश इत्यथ प्रकृतवाक्याथ यथाज्ञानप्रयुक्त शब्द इति फलिताथ अथवा — आप्तो यथाथ उपदेश शब्दबोधो यस्यात् इति बहुव्रीहि । शब्दत्वञ्च जातविशेष तथा च यथाथशब्दज्ञानकरणत्वमथ । अत्र च विशिष्टावस्थप्रकारकत्व तदिति तत्प्रकारकत्वात् प्रमाणलक्षणानामक लक्षणे परञ्च लक्ष्यतावच्छेदके निवेशनीयम् अतो नामद ॥ ७ ॥

विभजते ।—स प्रमाणशब्द शब्दतटपञ्जीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणगत्याथका दृष्टार्थक शब्दतटपञ्जीविप्रमाणात्सादृश्याथकोऽदृष्टार्थक तथा च दृष्टार्थकत्वा दृष्टार्थकत्वमदात् प्रमाणशब्दस्य होवध्यमित्यर्थ ॥ ८ ॥

समार्थं प्रमाणलक्षणप्रकरणम् ।

किं पुनरनेन प्रमाणेनार्थजात प्रमातव्यमिति ? तदुच्यते—

आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमन प्रवृत्तिदोषप्रत्य-
भावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयम् ॥ ६ ॥

तत्राऽऽत्मा सर्वस्य द्रष्टा सव्वस्य भोक्ता सर्वज्ञ, सव्वानु-
भवक । तस्य भागाऽऽयतन शरीरम् । भोगसाधनानोन्द्रियाणि ।
भोक्तव्या इन्द्रियाया । भोगा बुद्धि । सव्वार्थापलब्धा नान्द्र-
याणि प्रभवन्तीति सर्वविषयमन्त करण मन । शरीरोन्द्रिया-
बुद्धिसुखवेदनाना निवृत्तिकारण प्रवृत्तदाषाञ्च । नास्य द-
शरीरमपूर्वमनुत्तरञ्च पूर्वशरीराणामादिनास्ति उत्तरषामप-
वर्गास्तु इति प्रेत्यभाव । समाधनसुखदुःखापभोग फलम् ।
दुःखमिति, नदमनुकूलवेदनोयस्य सुखस्य प्रतीत प्रत्याख्यानमा-
किन्ताह ? जन्मन एवेदम् । सुखसाधनस्य द खानुषङ्गाद् वेदन
अविप्रयोगाद्द्विविध बाधनायोगाद् स्वमिति समाधि भावनमुप-
दिश्यते । समाहितो भावयति । भावयान्नाविद्यते । निर्विषयस्य
वैराग्यम् । विरक्तस्यापवर्ग इति । जन्ममरणप्रबन्धोच्छेद
सव्वदुःखप्रहाणमपवर्ग इति । अस्त्यन्यदपि द्रव्यगुणकम्प-
सामान्यविशेषसमवाया प्रमेयम् । तद्भेदेन च अपरिमङ्ग्लेयम् ।
अस्य तु तत्त्वज्ञानादपवर्ग, मिथ्याज्ञानात् ससार, इत्यत एत-
दुपदिष्ट विशेषेणेति ॥ ६ ॥

प्रमेयत्वमिति लक्षयति च ।—अत्र तु शब्द पुनरर्थे तथा धतधामव-
प्रमेयत्व न तु प्रमावषयत्वमस्योपादानामपि प्रमयशब्दो ऽह वादादिशब्दवत्
परिभाषाविशेषेण हात्प्रसु प्रवचते तत्र च प्रकाश प्रमेयमिति याग्यात् । प्रकपत्र
ससारहेतुमिथ्याज्ञानावषयत्व भोचहेतुधोविषयत्व वा क्वथा च तावन्त्यान्वत्वमथ
लक्षणाप तत्र प्रमेय किम् ? इत्याकाङ्क्षायामात्मादयो दाशता इत्यतो वचन
भेदेऽपि गान्त्वय वदा प्रमाचम् इत्यान्वावप्यवम अन्वथा आत्मसूत्रे विगति स्यात्

तत्राऽऽत्मा तावत् प्रत्यक्षतो न गृह्यते, स किमाप्तोपदेश
मात्रादव प्रतिपद्यत इति ? नेत्युच्यते । अनुमानाच्च प्रतिपत्तव्य
इति । कथम् ?—

इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्ग-
मिति ॥ १० ॥

यज्जातीयस्याथस्य सन्निकषात् सुखमात्मोपलब्धवान्
तज्जातायमवार्थं पश्यन्नुपादातुमिच्छति । सेयमादातुमिच्छा
एकस्यानेकाद्यदर्शिनो दर्शनप्रतिसन्धानाद् भवति लिङ्ग
मात्मन । * नियतविषये हि बुद्धिभेदमात्रे न सम्भवति देहा
न्तरवदिति । * एवमेकस्यानेकाद्यदर्शिनो दर्शनप्रतिसन्धा
नाद्बुखहेतोरेष । यज्जातीयो यस्याथ सुखहेतु प्रसिद्ध
तज्जातीयमर्थम्पश्यन्नादातु प्रयतते । सोऽयं प्रयत्न एक
मनकार्यदर्शिन दर्शनप्रतिसन्धातारमन्तरण न स्यात् । * नियत
विषये बुद्धिभेदमात्रे न सम्भवति देहान्तरवदिति । * एतन्
दुःखहेतोरेष प्रयत्नो व्याख्यात । सुखदुःखस्मृत्या चायं तत्साधन
माददानं सुखमुपलभते दुःखमुपलभते, सुखदुःखे वेदयत
पूर्वाक्त एव हेतु । बुभुक्षमानं सुखस्य विमृशति किंस्वादिति ।

तत्र वक्ष्यते ।—प्रसङ्गेनैकमिति प्रातपादनाय अन्यतमाज्ञानेऽपि सापवर्ग इति
प्रातपादनाय वा प्रमेयामत्येकवचनामत्यन्ते ताच्चिन्त्यम् । अत्रापि आत्मा च शरीरश्च
इन्द्रियाणि च अथाथ बुद्धिश्च मनश्च प्रवृत्तिश्च दीर्घश्च प्रेत्यभावश्च फलश्च सुखश्च
अपवर्गश्च इति यथावचनं विवक्ष्य वक्ष्यामः । अत्र प्राधान्यात् कारणरूपप्रमेयषट्क
सभिधाय काव्यरूपप्रमेयषट्कमभिहितम् तत्र पूर्वपूर्वस्य प्राधान्यात् प्रथममुद्देश
इति वदन्ति ॥ ८ ॥

तत्र प्रथमोऽष्टमात्मनः सुखयति ।—अत्र च आत्मनः प्रत्यक्षत्वाद्भिन्नकथनमस
ङ्गतम् । न च शरीरातिरिक्ताऽऽत्मव्यत्यादनाथं तत् इति वाच्यम् अयिमपरीचावद्यथा
ऽऽपत् । स्वप्नकाव्यनेन न्यूनत्वश्च इति चेन्न लिङ्गपदस्य स्वप्नकाव्यत्वात् । न च

• विमृशन् जानीते इदमिति । तदिदं ज्ञानं बुभुक्षाविमशाभ्यामभिन्नकर्तृकं गृह्यमाणमात्मलिङ्गम् । पूर्वोक्तं एव हेतुरिति । तत्र देहान्तरवदिति विभज्यते । यथाऽनात्मवादिनी देहान्तरेषु नियतविषया बुद्धिभेदा न प्रतिसन्धोयन्ते तथैकदेहविषया अपि न प्रतिसन्धोयेरन अविशेषात् । सोऽयमेकसत्त्वस्य समाचार स्वयं दृष्टस्य स्मरणं, नान्यदृष्टस्येति । एव खलु नानासत्त्वानां समाचारं अन्यदृष्टमन्ये न स्मरन्तीति । तदेतदुभयमग्न्यमनात्मवादिना व्युत्स्थापयितुमिति । एवमुपपन्नमस्यात्मेति ॥ १ ॥

तस्य भोगाधिष्ठानम्—

चेष्टेन्द्रियार्थाऽऽश्रयं शरीरम् ॥ ११ ॥

कथं चेष्टाऽऽश्रयं ? ईप्सितं जिहामितं वाऽयमधिकृत्येसा जिह्वासाप्रयुक्तस्य तटपायानुष्ठानलक्षणां समोहा चेष्टा मा यत्र वर्तते, तच्छरीरम् । कथमिन्द्रियाऽऽश्रयं ? यस्यानुग्रहेणानुगृह्यतानि उपघातं चोपहतानि स्वविषयेषु साध्व

निद्रामन्यैकवचननालानां लक्षणत्वं प्रतीयते तच्चायुक्तं वयस्येति वाक्यं किं लक्षणम् इत्याकाङ्क्षायांमिच्छादीनामभिधानात् मिलितं लक्षणमिति प्रत्यागन्ताभावात् तथा च प्रत्येकमत्र लक्षणम् अत्र ज्ञानेच्छाप्रयत्नानामात्ममात्रस्य लक्षणत्वं सुखं खड्गपाशां ससारण्यो लक्षणत्वमिति ॥ १ ॥

क्रमप्राप्तं शरीरं लक्षयति ।—अत्र चेष्टादीनां मिलितानाम् आश्रयत्वं न लक्षणं वैश्यात् आपत्त्याश्रयपदस्य प्रत्येकमन्वयाच्चेष्टाऽऽश्रयत्वादिलक्षणस्यै तात्पर्यं चेष्टालक्ष्यं प्रयत्नजन्यतावच्छेदकी जातिविशेषः । न च शरीरावयवेऽतिव्याप्तिरन्त्यावयवित्वेन विगणयतात् । न च निष्क्रान्तशरीरेऽप्यपि तादृशं मानाभावात् अत एवाऽऽह इन्द्रियाऽऽश्रयं इति ।—इन्द्रियाऽऽश्रयत्वं अत्रच्छेदकताऽऽप्यर्थरूपसम्बन्धविशेषं चक्षुस्मान् देवदत्तोऽयमित्यादिप्रतीते अर्थाऽऽश्रयत्वमित्यत्राश्रयत्वं न रूपान्तिपरं तदाश्रयत्वस्य घटादावितिव्याप्तं किन्तु सुखं, खान्यतरपरं अत एव

साधुषु वर्तन्ते, स एषामाश्रय तच्छरीरम् । कथमर्थोऽऽश्रय ?
यस्मिन्नाश्रयतन इन्द्रियाथसन्निकृषात् उत्पन्नयो सुखदुःखयो
प्रतिमवेदन प्रवर्तत स एषामाश्रय, तच्छरीरमिति ॥११॥

भागसाधनानि पुन —

घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रात्राणीन्द्रियाणि भूतेभ्य ॥१२॥

जिघ्रत्यनेनेति घ्राण गन्ध गृह्णातीति । रमयत्यनेनेति
रमन रम गृह्णातीति । चण्डेऽनेनेति चक्ष, रूप पश्यतीति ।
स्पृशत्यनेनेति स्पृशन त्वकस्थानमिन्द्रिय त्वक तदुपचार
स्थानादिना । शृणोत्यनेनेति श्राव शब्द गृह्णातीति । एव
समाख्यानावचनसामर्थ्याद् बाध्य स्वविषयग्रहणलक्षणानोन्द्रिया
णीति । भूतेभ्य इति नानाप्रकृतीनामेषा सता विषयनियम
नेकप्रकृतीना सात च विषयनियम स्वविषयग्रहणलक्षणत्व
भवतीति ॥१२॥

भाष्य यस्मिन्नाश्रय न सुखदुःखयो प्रातमवेदन प्रवर्तत स एषामाश्रय तच्छरीरम्
इति । वस्तुतस्तन्वतराऽऽश्रयत्वमाप न तल्लक्षण किन्तु सुखाऽऽश्रयत्व ट ख्याऽश्रयत्वधेत
लक्षण य तात्पर्यम् शरीरस्य तदाश्रयत्वमवच्छेदकतासम्बन्धन इत्यादरलक्ष्यत्व
लन्वावयवित्वम विषयधोयम स्वागशरीर नारकशरीर वृक्षादौ च सुखदुःख
स्वीकारान्नात्यासि । न च तच्छेत्न्यखलुशरीरऽऽत्यासि सुखादाश्रयतात्तद य
त्वस्याप्यव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवाचतत्वात् तादृशजातिस्य मनुष्यवचनत्वाद् कल्पभट्टन
न सिद्धशरीराणा भेदाभ्रसिद्धत्वजातिमादाय नरासिद्धशरीर लक्षणसमन्वय
इति ॥ ११ ॥

इन्द्रियं विभजते लक्ष्यं च ।—यद्यपि मनसोऽपीन्द्रियवमन्वेव तथाऽपि
प्राणैत्यादिरूपलक्षणपरत्वात् दीप वस्तुतास्त्रिन्द्रियाणीत्यस्य बाहिरिन्द्रियाणीत्यथ ।
तत्र भूतेभ्य इत्यस्य नासिद्धात् । अत्र चतानीन्द्रियाणीति वदता प्राणाद्यन्वान्य व
लक्षणमिति सूचितम् प्रत्यक्षजनकताऽवच्छेदकतया इन्द्रियत्वमखण्डापाधरूपामत्यन्व
प्राणत्वाद्दक जातिविशेषरूपम् कथमखण्डत्ववच्छिन्नमभ याचम् प्राणादीनि कि
प्रकृतिकान ? इत्याकाङ्क्षायामाह —भूतेभ्य इति । तनेन्द्रियाणामहकारप्रकृतिकत्व

कानि पुनरिन्द्रियकारणानि—

पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशमिति भूतानि ॥१३॥

सज्ञाशब्दै पृथगुपदेशो भूताना विभक्ताना सुवच कार्य्यं
भविष्यतीति ॥ १३ ॥

इमे तु खलु—

गन्धरसरूपस्पर्शशब्दा पृथिव्यादिगुणास्तदर्था ॥१४॥

पृथिव्यादोना यथाविनियोग गुणा इन्द्रियाणा यथाक्रम
मथा विषया इति ॥ १४ ॥

अचेतनस्य कारणस्य बुद्धेज्ज्ञानं हृत्ति, चेतनस्य कर्त्तरूप
लब्धिरिति युक्तविरुद्धमथ प्रत्याचक्षाण इवेदमाह —

बद्धिरूपलब्धिर्ज्ञानमित्यनर्थान्तरम् ॥ १५ ॥

नाचेतनस्य कारणस्य बुद्धेज्ज्ञानं भवितुमर्हति, तादृ चेतन
मात मन्तव्यम् व्यत्यान्वयत चट एतीत्याय । अत्र प्राणादीनां चतुषा
प्राणान्तरजन्तु सन्भवात् श्रावस्य कथशक्त्यवच्छिन्नाऽऽकाशस्य कथशक्त्या
जन्तवान्त्र जन्तवश्चरन्ति अथवा आभ्रान्तीति पूरयित्वा भूताभ्रान्तीति
व्याख्यम् । प्राणादीन्त्योपलक्षणपरत्वं तु भूतस्य इति बाह्यरिन्द्रियपरम् ॥ १५ ॥

भूतान्यत्र कानि ? इयाकाङ्क्षायामाह ।—कात्याऽऽरभे परस्परानपेक्षत्वं सूचना
याममामकरणं भूतत्वं वाह्यरिन्द्रियदृश्ययोग्यावशेषगुणवत्त्वं पृथिवीलादयस्तु
जातविशेषा इति ॥ १६ ॥

क्रमप्राप्तमथ विभजते लक्षयति च ।—वशापकाणां द्रव्यगुणकर्मस्वशब्दाभ
वशत्वम् अतः पञ्चानां गन्धानां नामव कथं तत्त्वम् इति प्राङ्ङानिरामाऽतदर्था इत्युक्तम्
तेषामान्द्रियाणामर्थो विषया उद्दिष्टा अपि त एवत्याश्रय इत्यत्र तदर्थत्वं लक्षणांमिति
मन्तव्यम् तच्छब्दं वाह्यरिन्द्रियाण्य परामृश्यन्ते तथा चकवाह्यारान्द्र मातृयाञ्च
गुणत्वम् अथवा वाह्यारान्द्र्याऽऽकाङ्क्षावाह्यरिन्द्रियगुणत्वत्वं तदर्थ । प्राथव्याह
सुषा ति न्यानदृश । तत्र गुणा इत्यादि ज्ञानां मन्ते प्राणाऽऽकाङ्क्षादीनां गुणा
इति धर्मोसमाप्ती भाष्यान्मिच्छत त गुणान्वारभे ति नेति सूचितम् ॥ १६ ॥

बुद्धे लवितुमान् ।—अनथान्तरं समामाशकं न तु साङ्क्षानामव बुद्धतत्त्वम्

म्यात् । एकस्याय चेतनो दहेन्द्रियसङ्घातव्यतिरिक्त इति । प्रमथलक्षणायस्यापि वाक्यस्यान्यार्थप्रकाशनमुपपत्तिसामथ्यादिति ॥ १५ ॥

स्मृत्यनुमानाऽऽगमसशयप्रतिभास्वप्नज्ञानोच्चा सुखाऽऽदि प्रत्यक्षमिच्छादयश्च मनसो लिङ्गानि तेषु सत्सु इयमपि—

युगपजज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम् ॥ १६ ॥

अनिन्द्रियनिमित्ता स्मृत्यादयः करणान्तरनिमित्ता भवितुमर्हन्तीति । युगपच्च खलु घ्राणादीनां गन्धादीनाञ्च सन्निकषषु सत्सु, युगपद्धानानि नोत्पद्यन्ते । तेनानुमीयत अस्ति तत्तदिन्द्रियसयोगिसहकारिनिमित्तान्तरमव्यापि । यस्यासन्निधेर्नोत्पद्यते ज्ञान सन्निधेश्चोत्पद्यत इति । मनस्यगानपेक्षस्य ह्यान्द्रियाथसान्नकर्षस्य ज्ञानहेतुत्वे युगपदुत्पद्ये रन ज्ञानानोति ॥ १६ ॥

क्रमप्राप्ता तु—

प्रवृत्तिवाग्बुद्धिशरीराऽऽरम्भ ॥ १७ ॥

मनाऽत्र बुद्धिरित्यभिप्रेत, बुध्यतेऽनेनिति बुद्धिः । महत्तत्त्वापरपर्यायस्य पारथाभावशेषा ज्ञानम् यथा चतत्तथा वक्ष्यते तथा च बुद्ध्यात्पदवाच्यवमनुभवसिद्धज्ञानत्वजातिरेव वा लक्षणासति भावः ॥ १५ ॥

मनो ल १ इति ।—युगपत् एककाले एकऽऽत्मनोति पुरश्चीयम् ज्ञानानामनुत्पत्तिरिति स एव धर्मा ज्ञानकरणाण्यत्त्व मनसो लिङ्ग लक्षणमित्यर्थः । तथा हि अक्षुण्णान्तरिक्षे विषयसम्बद्धेष्वपि यस्याऽऽसत्त्वभावादक न ज्ञान जनयति यत्कस्मिन्वादिपरश्च ज्ञान जनयति । तत्र चान्तरिक्षे निखलज्ञानजनक सुखादिसाक्षात्कारासाधारणकारणतत्कमेव लक्षणवाक्यं मन इत्यर्थः । एवमव्याख्याने च लक्षणप्रकरणे प्रमाथोपशान्तोऽङ्गत इत्यादिति । अन्ते तु सति धर्मिणि लक्षणधित्वा इत्यतो मनसाधनाय युगपत्पत्ति सूक्ष्म इत्यस्य मनसिद्धौ निश्चयात्त्वादिकं लक्षणसुकरमित्याशय इति वत् ल ॥ १६ ॥

प्रश्न । वचनं विभजते च ।—अत्र च प्रवृत्तिलक्षणान्यात्वावच्छेदकी जाति

श्रोऽयमारम्भ शरीरेण वाचा मनसा च, पुण्य पापञ्च दशविधम्,
तदेतत् कृतभाष्य द्वितीयसूत्र इति ॥ १७ ॥

प्रवर्त्तनालक्षणा दोषा ॥ १८ ॥

प्रवर्त्तना प्रवृत्तिहेतुत्वम् । ज्ञाताग हि रागादय प्रवर्त्त
यन्ति पुण्ये पापे वा । यत्र मिथ्याज्ञान, तत्र रागद्वेषाविति ।
प्रत्यात्मवेदनीया ह्येते दोषा । कस्मात् लक्षणतो निर्दिश्यन्त
इति ? कर्मलक्षणा खलु रक्तद्विष्टमूढा । रक्तो हि तत्कर्म
कुरुते, येन कर्मणा सुख दुःख वा भजते । तथा द्विष्टस्तथा
मूढ इति । दोषा रागद्वेषमाहा इत्युच्यमाने बहुनोक्त
भवतीति ॥ १८ ॥

पुनरुत्पत्ति प्रेत्यभाव ॥ १९ ॥

उत्पन्नस्य क्वचित् मत्त्वनिकाये मृत्वा या पुनरुत्पत्ति स
प्रेत्यभाव । उत्पन्नस्य सम्बन्धस्य । सम्बन्धस्तु देहेन्द्रियमनो
विग्रह स एव लक्षणम् ईश्वरकृतरपि लक्ष्यत्वे यत्रत्वमेव तथा । जीवन-जीनियत्रे
निवृत्तौ च मानाभावात् तत्सद्भावऽपि प्रवृत्तित्वे नित्ययत्नसाधारण तद्ग्राहक वा तथा
इत्यान्तरमुताऽऽरम्भपदस्य प्रत्यकमन्वयादागारम्भादिभेदेन त्रिविधा प्रवृत्ति । बुद्ध
शब्देनात्र मनाऽभिप्रेतमिति भाष्यम् । शरीरशब्दश्च चष्टावस्त्वेन हस्तादसाधारण
तथा च वचनानुकूलो यत्रो वागारम्भ शरीरगोचरी यत्रशब्दाऽनुकूलयत्रो वा शरीरा
ऽऽरम्भ एतद्वयमित्री यत्रा बुद्धारम्भ स च ध्यानादद्यादव आत्मदशनाद्यनुकूल
पश्यवस्यति । प्राञ्चस्तु सामान्यविशेषलक्षणे चादृष्टजनकत्व निवृत्तयति । इयञ्च
कारणरूपा प्रवृत्ति कार्यरूपा तु धर्माधर्माऽऽत्मकति ॥ ७ ॥

दोष लक्षयति ।—दोषा इति बहुवचन रागद्वेषमोहाऽऽत्मकलक्ष्यत्रयज्ञापनाय
प्रवृत्तना प्रवृत्तनकत्वत्वे लक्षणं येषाम् यद्यपीदं शरीरादृष्टशरणादावतिव्याप्त
बधाऽपि लौकिकमानसप्रत्यक्षविषयत्वे सतीति । शेषशब्दो यागादगापरप्रभावारण्य
प्रमाऽन्वले सतीति विशेषयति ॥ १८ ॥

प्रेत्यभाव लक्षयति ।—प्रत्य मृत्वा भावो जननं प्रेत्यभाव । अत्र पुनरित्यने
वाग्भाष्यकथनान्त, प्रागुत्पत्ति ततो मरणं तत उत्पत्तिरिति प्रेत्यभावोऽवमनादिरप

बुद्धिवेदनाभि । पुनरुत्पत्ति पुनर्देहादिभि सम्बन्ध । पुन
रित्यभ्यासाभिधानम् । यत्र क्वचित् प्राणभृन्निकाये वर्त्तमान
पूर्वोपात्तान देहादीन जहाति, तत् प्रैति । यत् तत्रान्यत्र वा
देहादीनन्यानुपादत्ते, तद्भवति प्रेत्यभावो मृत्वा पुनर्जन्म ।
सोऽय जन्ममरणप्रवन्धाभ्यासोऽनादिरपवर्गान्त प्रेत्यभावो
वेदितव्य इति ॥ १९ ॥

प्रवृत्तिदोषजनितोऽर्थ फलम् ॥ २० ॥

सुखदुःखसवेदन फलम् । सुखविपाक कर्म दुःखविपाकश्च ।
तत्पुनर्देहेन्द्रियविषयबुद्धिषु सतोषु भवतीति मह देहादिभि
फलमभिप्रेतम् । तथा हि प्रवृत्तिदोषजनितोऽर्थ फलमेतत्
भवन्भवति । तदेतत् फलमुपात्तमुपात्त हेतु, त्यक्त त्यक्तमुपा
त्येयमिति नास्य हानोपादानयोनिष्ठा पर्यवसान वाऽस्ति ।
स खल्वय फलस्य हानोपादानस्योत्सोह्यते लोक इति ॥ २० ॥

अथैतदेव—

बाधनालक्षण दुःखमिति ॥ २१ ॥

बाधना पीडा ताप इति । तथाऽनुविहमनुषक्तमवि

शयान् । एतज्ज्ञानञ्च वराम्य उपयुज्यत इति प्रेत्यति न व्ययम् तदोपमरणञ्च
तन्नोपजीवनादृष्टनाञ्च त विचरमप्राणसंगीधञ्च तदीयप्राणध्वंसो वा तदीयी
न्यत्तिम् तन्नोपावजातीयशरीराद्यप्राणसंगीय इति ॥ १९ ॥

फल लक्षणमिति ।—अत्र च मुख्य फल सुखदुःखोपभाग तथा च भाष्यम् —
सुखं खसवेदन फलम् । तत्र च धर्माधर्मोऽऽत्मकप्रवृत्ते प्रयोजकत्वात् तत्र च
दोषश्च हेतुत्वात् प्रवृत्तिदोषजनित इत्यक्तम् लक्षणान्तु सुखदुःखान्यतरसाक्षात्कार
इति । शीघ्र फलान्तु शरीरादिक सवभव । तथा च भाष्यम् — तत्पुनर्देहेन्द्रिय
बाधस्य सतीव भवति इति सद्य देहेन्द्रियादिभि फलमभिप्रेतम् तथा हि प्रवृत्ति
दोषजनितोऽर्थ फलमेतत्भव भवति इति । इत्यञ्च अन्यत्वमेव फलत्वम् प्रवृत्ति
दोषजनित इति तु निर्वैलोपयोगावक्तम् ॥ २ ॥

दुःख लक्षणमिति ।—बाधना पीडा तदेव लक्षणं स्वरूपं वक्ष्ये नत् । तथा चाइ

निर्भागेण वर्त्तमान दुःखयोगाद्दुःखमिति । साऽयं सर्वं दुःखे
नानुबिम्बं ब्रह्मन्तमिति पश्यन् दुःखं जिह्वासुजन्मानि दुःखदशी
निविद्यत । निविश्यो विरज्यते । विरक्तो विमुच्यते ॥ २१ ॥

यत्र तु निष्ठा सोऽयं, यत्र तु पर्यवसानम् ।—

तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्गं ॥ २२ ॥

तत्र तु दुःखेन जन्मानाऽत्यन्तं विमुक्तिरपवर्गः । अन्यथा
कथमुपात्तस्य जन्मनो हानमन्यस्य चानुपादानम् । एतां
धस्यामपर्यन्तामपवर्गं वेदयन्तेऽपवर्गं विद । अभयदमजरम
मृत्युपदं ब्रह्मन्नेमप्राप्तिरिति नित्यं सुखमात्मना महत्त्ववन्मात्रं
व्यज्यत तेनाभिव्यक्तेनात्यन्तं विमुक्तं सुखी भवतीति क्वचित्
मन्यन्ते । तेषां प्रमाणाभावाद्नुपपत्तिः । न प्रत्यक्षं नानुमानं
नागमो वा विद्यते, नित्यं सुखमात्मनो महत्त्ववन्मोक्षेऽभि
व्यज्यत इति । नित्यस्याभिव्यक्तिं सवेदनं ज्ञानमिति । तस्य
हेतुर्वाच्यः, यतः तदुपपद्यत इति । * सुखवन्नित्यमिति चेत्
ससारस्थस्य मत्तेनाऽविशेषः । * यथा मुक्तं सुखेन तत् सवेदनं
च सन्नित्येनोपपन्नं तथा ससारस्थोऽपि प्रसज्यत इति ।
उभयस्य नित्यत्वात् । * अभ्यनुज्ञानं च धर्माधर्मफलेन
साहचर्यं योगपद्यं गृह्येत । * यदिदमुत्पत्तिस्थानेषु धर्माधर्मफलं
सुखं दुःखं वा सवेद्यते पर्यायेण, तस्य च नित्यं स्वसवेदनस्य
च सह भावो योगपद्यं गृह्येत । न सुखाभावो नानभि
व्यक्तिरस्ति । उभयस्य नित्यत्वात् । * अनित्यत्वे हेतुवचनम् ।
अथ मोक्षे नित्यस्य सुखस्य सवेदनमनित्यम्, यत उत्यद्यत

भवासद्दुःखत्वज्ञातरव सचयम् । शरीरान्द्रयादेषु दुःखसाधनत्वात् सुखं च
दुःखानुपपन्नात् दुःखव्यवहारो नोपपद्यति अत एवायमप्यत्र तत्पदनं मुख्यदुःखं
परामशः ॥ २१ ॥

अपवर्गं सचयति ।—तस्य दुःखस्य, अत्यन्तविमोक्षं स्वसमासाधकरवदं स्वी

स हेतुर्वाच्य । *आत्ममनसयोगस्य निमित्तान्तरसहितस्य हेतुत्वम् ।* आत्ममनसयोगो हेतुरिति चेत्, एवमपि तस्य सहकारिनिमित्तान्तरवचनोपपत्तिरिति । *धर्मस्य कारणवचनम् ।* यदि धर्मो निमित्तान्तर, तस्य हेतुर्वाच्य, यत उत्पद्यत इति । *यागसमाधिजस्य कार्यावसायनिरोधात् प्रलयसवेदननिवृत्तिः । यदि योगसमाधिजो धर्मो हेतु, तस्य कार्यावसायनिरोधात् प्रलयसवेदनमत्यन्तं निवृत्तम् । असवेदने चाविद्यमानाविशेषः । * यदि धर्मक्षयात् सवेदनापरमं, नित्यसुखं न सवेद्यत इति । किं विद्यमानं न सवेद्यत, अथाविद्यमानम् ? इति । नानुमानं विशिष्टेऽस्तीति । *अप्रक्षयश्च धर्मस्य निरनुमानमुत्पत्तिधर्मकत्वात् ।* योगसमाधिजो धर्मो न क्षीयते इति नास्त्यनुमानम् । उत्पत्तिधर्मकमनित्यमिति विपर्ययस्य तु अनुमानम् । यस्य तु सवेदनोपरमो नास्ति तेन सवेदनेन हेतुर्नित्य इत्यनुमेयम् । नित्ये च मुक्तससारस्थयोरविशेष इत्युक्तम् । यथा मुक्तस्य नित्यसुखं तत्सवेदनहेतुश्च । सवेदनस्य तूपरमो नास्ति कारणस्य नित्यत्वात्, तथा ससारस्थस्यापीति । एवञ्च सति धर्माधर्मफलेन सुखदुःखसवेदनेन साहचर्यं गृह्येतेति । *शरीरादिसम्बन्धप्रतिबन्धहेतुरिति चेत् न शरीरादीनामुपभोगार्थत्वात् विपर्ययस्य चाननुमानात् ।* स्यान्नतः ससारावस्थशरीरादिसम्बन्धो नित्यसुखसवेदनहेतोः प्रतिबन्धकत्वेनाविशेषो नास्तीति । एतच्चायुक्तम् । शरीरादय उपभोगार्था ते भोगप्रतिबन्धकरिष्यन्तीत्यनुपपन्नम् । न चास्त्यनुमानमशरीरस्याऽऽत्मानो भोगकश्चिदस्तीति । *इष्टाभिगमार्था प्रवृत्तिरिति चेत् न अनिष्टोपरमार्थत्वात् ।* इष्टाभिगमार्थो मोक्षोपदेशप्रवृत्तियसुमुत्तया, नोभयमनर्थकमिति । एतच्चायुक्तम् ।

अनिष्टोपरमार्थो मोक्षोपदेश प्रवृत्तिश्च सुसुक्ष्णामिति ।
 नेष्टमनिष्टेनाननुबिद्ध सम्भवतीति इष्टमप्यनिष्ट सम्पद्यते ।
 अनिष्टहानाय घटमान इष्टमपि जहाति । विवेकहानस्था-
 शक्यत्वादिति । * दृष्टातिक्रमश्च देहादिषु तुल्य । * यथा
 दृष्टमनित्य सुख परित्यज्य नित्य सुख कामयते, एव
 देहेन्द्रियबुद्धीरनित्या दृष्टा अतिक्रम्य मुक्तस्य नित्या देहेन्द्रिय-
 बुद्धय कल्पयितव्या । साधीयश्चैव मुक्तस्य चैकात्म्य कल्पित
 भवतीति । * उपपत्तिविरुद्धमिति चेत समानम् । * देहादोना
 नित्यत्व प्रमाणविरुद्ध कल्पयितुमशक्यमिति, समानम् ।
 सुखस्यापि नित्यत्व प्रमाणविरुद्ध कल्पयितुमशक्यमिति ।
 * आत्यन्तिके च ससारदुःखाभावे सुखवचनादागमेऽपि सत्य
 विरोध । यद्यपि कश्चिद् आगम स्यान्मुक्तस्याऽऽत्यन्तिक सुख
 मिति । सुखशब्द आत्यन्तिके दुःखाभावे प्रयुक्त इत्येवमुपपद्यते ।
 दृष्टो हि दुःखाभावे सुखशब्दप्रयोगो बहुल लोक इति । * नित्य
 सुखरागस्याप्रहाणे मोक्षाधिगमाभावो रागस्य बन्धनसमा-
 ख्यानात् । * यद्यय मोक्षे नित्य सुखमभिव्यज्यत इति नित्य-
 सुख गेण मोक्षाय घटमानो न मोक्षमधिगच्छेन्नाधिगन्तु
 मर्हतीति । बन्धनसमाख्यातो हि राग । न च बन्धन
 सत्यपि कश्चिन्मक्त इत्युपपद्यत इति । * प्रहीणनित्यसुखराग
 स्याप्रतिकूलत्वम् । * अथास्य नित्यसुखराग प्रहीयते, तस्मिन्
 प्रहीणे नास्य नित्यसुखराग प्रतिकूलो भवति । यद्येव मुक्तस्य
 नित्य सुख भवति, अथापि न भवति, नास्योभयो पक्षयो
 मोक्षाधिगमो विकल्पत इति ॥ २२ ॥

समानकालोनत्वध्वस तस्य च जन्मापायादन सम्भव इत्याशयेन "दुःखेन जन्मना
 ऽन्वत विमुक्ति अपवर्ग इति भाष्यम् । दुःखेन दुःखानुपपत्तिव्यत्यय ॥ २२ ॥

समाप्त प्रथमखण्डप्रकरणम् ।

स्थानवत एव तर्हि सशयस्य लक्षण वाच्यमिति तदुच्यते—

समानानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्धानुप-
लब्ध्याव्यवस्थातश्च विशेषापेक्षो विमर्श सशय ॥२३॥

समानधर्मोपपत्तेर्विशेषापेक्षो विमर्श सशय इति । स्थाणु
पुरुषयो समान धर्ममारोहपरिणाहौ पश्यन् पूर्वदृष्टञ्च तयो-
र्विशेष बुभुक्षमान किस्त्रिदित्यन्यतरन्नावधारयति । तदनव
धारण ज्ञान सशय । समानमनयार्धर्ममुपलभे विशेषमन्यतरस्य
नोपलभ इत्येषा बुद्धिरपेक्षा सशयस्य प्रवर्तिका वर्तत । तन्
विशेषापेक्षो विमर्श सशय । अनेकधर्मोपपत्तेरिति । समान
जातीयमसमानजातीयज्ञानकम् । तस्थानिकस्य धर्मोपपत्ते ।
विशेषस्योभयथा दृष्टत्वात् । समानजातीयेभ्योऽसमानजातो
यभ्यश्चाथा विशेषन्ते । गन्धवत्त्वात् पृथिवी अवादिभ्या
विशिष्यत गुणकमभ्यश्च । अस्ति च शब्दे विभागजन्यत्व
विशेष । तस्मिन् द्रव्य गुण कम वेति सन्देह । विशेषस्या
भयथा दृष्टत्वात् । किं द्रव्यस्य सतो गुणकमभ्यो विशेष
आहोस्त्रिदुणस्य सत ? इति , अथ कर्मण सत ? इति, विशेषा

क्रमप्राप्त सशय लक्षयत ।—सशय इति लक्ष्यनिर्देश इवमश इत्यत वि शब्दा
विरोधात् सशिक्षानाथ एकास्मान धर्मिणीत पूरणीयम तन् एकधर्मिणि
विरोधन भावाभावप्रकारक ज्ञान सशय । तत्र कारणमुखेन विशेषलक्षणाभ्याह —
समानेत्यादि । उपपत्तिज्ञान तथा च समानस्य विरुद्धकोटिद्वयसाधारणधर्मस्य
ज्ञानादित्यथ अनेकधर्म असाधारणधर्म तत्र ज्ञानादित्यथ तथा च साधारण
धर्मवद्विमिज्ञानजन्य असाधारणधर्मवद्विमिज्ञानजन्येत्यथ विप्रतिपात्तिविरुद्धकोटि
द्वयोपस्थापक शब्द तस्यादित्यथ । यद्यपि शब्दस्य न सशयकत्व तथाऽपि
शब्दात्कीटिद्वयोपस्थितो मानस सशय इति वदन्ति । उपलब्धेज्ञानस्य अनुपलब्धे
र्त्तितरीकज्ञानस्य साव्यवस्था सविषयकत्वानिर्द्धारण प्रामाण्यसशय इति फलितोऽथ ।
अन्ते तु, उपलब्ध्याव्यवस्था प्रामाण्यसशय, अनुपलब्धिरेकपलम्बिविरोधिधमल तद-

पेक्षा अन्यतमस्य व्यवस्थापक धर्मीनीपलमे इति बुद्धिरिति । विप्रतिपत्तेरिति । व्याहृतमेकार्थदशन विप्रतिपत्ति । व्याघातो विरोधोऽसहभाव इति । अस्त्यात्मत्येक दर्शनमाह । नास्त्यात्मत्यपरम । न च सद्भावासद्भावौ सहैकत्र सम्भवत । न चान्यतरमाधकी हेतुरुपलभ्यते । तत्र तत्त्वानवधारण मशय इति । उपलब्ध्याव्यवस्थात । खल्वपि सञ्चोटकमुपलभ्यत तडागादिषु । मरीचिषु वाऽविद्यमानमुदकमिति । तत क्वचिदुपलभ्यमान तत्त्वव्यवस्थापकस्य प्रमाणस्यानुपलब्ध कि सदुपलभ्यते, अथासत ? इति मशयो भवति । अनुपलब्ध्या व्यवस्थात । सच्च नोपलभ्यते मूलकीलकोदकादि । असच्चा नुत्पन्न विरुद्ध वा । तत क्वचिदनुपलभ्यमाने मशय । अत्र सन्नोपलभ्यत उतासत ? इति मशयो भवति । विशेषापेक्षा पूर्ववत् । पूव समानोऽनकश्च धर्मा ज्ञयस्य । उपलब्ध्यानुपलब्धो पुनञ्जाटस्य । एतावता विशेषेण पुनवचनम । समानधर्माधिगमात् समानधर्मापपत्तावशेषस्मृत्यपेक्षा विमश इति ॥ २३ ॥

स्थानवता लक्षणवचनमिति समानम—

यमर्थमधिकृत्य प्रवर्त्तते, तत प्रयोजनम ॥२४ ॥

यमथमाप्तव्य हातव्य वाऽध्यवसाय तदासिंहानीपायमनु तिष्ठन्ति प्रयाजन तद्देदितव्य प्रवृत्तितुहेत्वात् । इममथ व्यवस्था तत्सम्य इत्याह । वस्तुतस्तु प्रानाण्यसम्यस्य न मशयहेतुल किन्तुहेतोताप्रानाण्यज्ञानस्य विरोधतया सात प्रानाण्यसम्यस्य तजज्ञानस्याविरोध तथा साधारणधर्मज्ञानादित एव सम्योत्तरिति उपलब्धौादिक तादृश स्थले मशयो भयतीत्येतावन्मात्रपर चकारा व्याप्यसम्यस्य व्यापकसम्यहेतुल समासनीतीति वदन्ति । विशेषापेक्ष को अरणसापेक्ष । वस्तुतस्तु सम्यधारावाङ्किकत्वात् स्यादत आह—विशेषति । विशेषावशेषज्ञानम् अपेक्षते निवक्तक लन” तथा च विशेषदशननिवच्यत्वकथनमुखानावशणादशनजन्यसम्य इत्युक्तम् ॥२३॥

क्रमप्राप्त प्रयोजन लक्षणात्—आधकृत्य उद्दिश्य तथा च प्रवृत्तहेतुत्वात्

माप्सामि हास्यामि वेति व्यवसायोऽर्थस्थाधिकार । एव,
व्यवसायमानोऽर्थोऽधिक्रियत इति ॥ २४ ॥

लौकिकपरीक्षकाणा यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्य,
स दृष्टान्त ॥ २५ ॥

लाकसाम्यमनतीता लौकिका नैसर्गिक वैनयिक बुद्धयति
शयमप्राप्ता तद्विपरीता परीक्षका, तकेण प्रमाणैरथ परो
क्षितुमर्हन्तीति । यथा यमर्थे लौकिका बुध्यन्ते तथा परीक्षका
अपि, सोऽर्थो दृष्टान्त । दृष्टान्तविरोधेन हि प्रतिपक्षा प्रति
षेद्धव्या भवन्तीति । दृष्टान्तसमाधिना च स्वपक्षा स्थापनीया
भवन्तीति । अवयवेषु चोदाहरणाय कल्पत इति ॥ २५ ॥

अथ सिद्धान्त —

तन्वाधिकरणकाभ्युपगमसंस्थितं सिद्धान्त ॥ २६ ॥

इदमित्यन्तश्चेत्यभ्यनुज्ञायमानमथजातं सिद्धं सिद्धस्य
संस्थितिं सिद्धान्तं । संस्थितिरित्यन्भावव्यवस्था । धमनियमः ।

विषयत्व प्रयोजनत्वम् विषयत्व साध्यताऽऽख्याविषयताविशेष न तत्र सुखऽऽप्ति
वारणम् प्रवृत्तिहेतुत्वत् स्वरूपकथनम् तच्चकचडामणिमुमेवादिप्राप्तवारकं तादृति
केचित् । अत्र च निरूपधौच्छाविषयत्वात् सुखदुःखाभावधौमुख्यप्रयोजनत्वम्
तत्प्राप्तयस्तु तद्विच्छाऽधीनेच्छाविषयत्वाद्गोपनीजनत्वमिति ॥ २४ ॥

क्रमप्राप्तं दृष्टान्तं लक्षयति ।—लौकिकोऽप्राप्तशास्त्रपरिशीलनजन्यत्वाद्भ्रमकष
प्राप्तपाद्य इति फलितोऽथ परीक्षक शास्त्रपारशीलनप्राप्तबुद्धिः कष प्रतिपादक
इति फलताथ तथा च प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोरिति पथ्यसन्नम् बहुवचन कथा
बहुत्वमभिप्रेत्य बुद्धे साध्यसाधनोभयविषयिण्या तदभावविषयिण्या वा साम्यम्
भावराष यस्मिन्नर्थे सोऽथ दृष्टान्तं वादप्रतिवादिनो साध्यसाधनोभयप्रकारक
तदभावद्वयप्रकारकान्तरनिवृत्तावयवधौ दृष्टान्त इति पथ्यवसितोऽथ ॥ २५ ॥

समाप्तं न्यायपूर्वाङ्गप्रकरणम् ।

क्रमप्राप्तं सिद्धान्तं लक्षयति ।—तत्र शास्त्रं तदेवाधिकरणं प्रापकतया यत्,

• स खल्वयम्,—तन्वार्थसंस्थितिस्तन्वसंस्थिति । तन्वमितर
तराभिसम्बन्धस्यार्थसमूहस्योपदेश शास्त्रम् । अधिकरणानु
षक्तार्था संस्थितिरधिकरणसंस्थिति । अभ्युपगमसंस्थितिरनव
धारितार्थपरिग्रह तद्विशेषपरीक्षणाय अभ्युपगमसिद्धान्त ॥ २६ ॥

तन्वमेदात्तु खलु स चतुर्विध —

सर्वतन्वप्रतितन्वाधिकरणाभ्युपगमसंस्थित्यर्था-
न्तरभावात् ॥ २७ ॥

तत्रैताश्चतस्र संस्थितयोऽर्थात्तरभूता ॥ २७ ॥

तामाम—

सर्वतन्वाविरुद्धस्तन्वेऽधिकृतोऽर्थ सर्वतन्व-
सिद्धान्त ॥ २८ ॥

यया घ्राणादीनीन्द्रियाणि, गन्धादय इन्द्रियार्था पृथिव्या
दीनि भूतानि, प्रमाणैरर्थस्य ग्रहणमिति ॥ २८ ॥

तादृशोऽथ योऽभ्युपगम तस्य समीचीनतयाऽमशयरूपतया स्थित तथा च शास्त्र
ताथानयय सिद्धान्त । अत्र च अभ्युपगम्यमानोऽथ सिद्धान्त इत भाष्यम
अभ्युपगम सिद्धान्त इति वाचक टीके न चात्र विरोध गृहणीय आचार्य
पारहृत्वत्वात् । तथा च त्रसूचीनिबन्ध — अर्थाभ्युपगमप्रामाण्यप्रधानभावस्य विवक्षा
तन्वत्वं तथाभ्युपगमोऽभ्युपगम्यमानो वाऽर्थे सिद्धान्त तत्र सूत्रभाष्यवाचिकटीकासु न
विरोध । अत्र च भाष्यानुसारात्सर्वतन्वप्रतितन्वाधिकरणाभ्युपगमसिद्धान्तान्तरम
सिद्धान्त इति सूत्रात् इत तु न युक्तम् अयिसूत्रानुत्थानाऽऽपत्ते तन्वसिद्धान्तत्वं
इयमनुगमस्य तन्वाधिकरणाभ्युपगमान्यतम सिद्धान्त इति कश्चित् ॥ २६ ॥

विभजते — स चतुर्विध इति शेष सर्वतन्वाऽऽदिसंस्थितौ नामार्थान्तरभावात्
मेदादियर्थ ॥ २७ ॥

सर्वतन्वसिद्धान्तं खल्वयति ।—सर्वतन्वाविरुद्धं सर्वशास्त्राभ्युपगत इति बहव ।
वस्तुतो यथायुत एवाथ अन्यथा तन्वेऽधिकृत इत्यस्य वैयर्थ्याऽऽपत्ते अतएव ज्ञात्वा
देरसदुत्तरवमपि सर्वतन्वसिद्धान्त । न च "तन्वेऽधिकृत इति स्पष्टाय खल्वेतेषु न

समानतन्त्रसिद्ध परतन्त्रासिद्ध प्रतितन्त्र-
सिद्धान्त ॥ २९ ॥

यथा नासत आत्मलाभ न सत आत्महान निरतिशया
श्वेतना, दहेन्द्रियमन सु विषयेषु तत्तत्कारणेषु च विशेष, इति
साहचरानाम् । पुरुषकमनिमित्तो भूतमग, कमहेतवो दोषा
प्रवृत्तिश्च, स्वगुणविशिष्टाश्वेतना, असदुत्पद्यत, उत्पन्न निरुध्यत,
इति योगानाम् ॥ २९ ॥

यत्सिद्धावन्यप्रकरणसिद्धि सोऽधिकरण-
सिद्धान्त ॥ ३० ॥

यस्यार्थस्य सिद्धावन्येऽर्था अनुषज्यन्ते, न तैर्विना सोऽथ
मिध्यति तऽर्था यदधिष्ठाना, सोऽधिकरणसिद्धान्त । यथा
दहेन्द्रियव्यतिरिक्तो ज्ञाता दर्शनस्पर्शनाभ्यामकार्यग्रहणादिति ।

इत्यमव इति वाच्य मनस इन्द्रियत्वस्थाप सवतन्त्रासिद्धान्ताऽऽपत्ते ।
नव्यास्तु सूत्रस्यापलक्षणमात्राद्वादिप्रतिवाक्युभयाभ्युपगत कथाऽनुकूलोऽथ स इति
वदन्ति ॥ २९ ॥

प्रतितन्त्रसिद्धान्त लक्ष्यते ।—समानशब्द एकार्थे तनकतन्त्रासिद्ध इत्यथ
स्वतन्त्रासिद्ध इति पय्यवासतोऽथ तथा च वादिप्रतिवाक्येकतरमात्राभ्युपगत
क्षत्कतरस्य प्रतितन्त्रासिद्धान्त इति फलिताथ यथा मोर्मासकाना शब्द
नित्यत्वम् ॥ २९ ॥

आधिकरणसिद्धान्तं लक्षयति ।—यस्याथस्य सिद्धौ जायमानायामिव अन्यस्य
प्रकरणस्य प्रस्तुतस्य । साहचर्यवति साऽधिकरणासिद्धान्त इत्यथ । यथा अनन्तद्वय
कार्दिकं पञ्चोक्त्यापादानगाचरापराचज्ञानचिकीर्षाकृतिमन्त्रन्यत्वे साध्यमाने मव
श्रवणोऽथस्य । एव हतुषलादाप यथा दर्शनस्पर्शनाभ्यामकार्यग्रहणादिन्द्रियादि
व्यतिरिक्त च त्वनि साधिते इन्द्रियनामात्मम् तथा च यदर्थसिद्धि विना थाऽथ
शब्दाऽनुमानादा न सिध्यति सोऽधिकरणसिद्धान्त इति । वस्तुस्तु शब्दत्वमन
मानत्ववाविवाचत प्रमाचनावमपाचतम् अत एव प्रत्यक्षच सूक्ष्मसाधनान्तर

• अत्रानुषङ्गिणोऽर्था, इन्द्रियनानात्वम् । नियतविषयाणीन्द्रियाणि स्वविषयग्रहणनिष्ठानि ज्ञातुर्ज्ञानसाधनानि, गन्धादिगुणव्यतिरिक्तद्रव्यगुणाधिकरणम्, नियतविषयाञ्चेतना इति । पूर्वार्थसिद्धावैतेऽर्था सिध्यन्ति, न तैर्विना सोऽर्थसम्भवतीति ॥ ३० ॥

अपरीक्षिताभ्युपगमात् तद्विशेषपरीक्षणमभ्युपगमसिद्धान्त ॥ ३१ ॥

यत्र किञ्चिदर्थजातमभ्युपगम्यते, अस्तु द्रव्यशब्दः, स तु नित्योऽथानित्य इति । द्रव्यस्य सती नित्यताऽनित्यता वा तद्विशेषपरीक्ष्यते । सोऽभ्युपगमसिद्धान्तः । स्ववृत्ततिशयचिन्त्यापयिषया परबद्धवृत्तानाञ्च प्रवर्त्तत इति ॥ ३१ ॥

मुक्तमात्मतत्त्वविवेके — सोऽयमधिकरणसिद्धान्तन्यायेन स्थूलत्वसिद्धौ चक्षुर्भङ्गभङ्गज्ञानतत्र च वाक्यार्थसिद्धौ तदनुषङ्गो यो य सोऽधिकरणसिद्धान्तः” इति वाचिकफाटकाखिलत्वादेन केनापि प्रमाणेन वाक्याणामसौ जन्वमानाया सोऽन्योऽथ सिध्यति स तथेत्यर्थः” इति व्याख्यातदोषितिकृता । एवञ्चेत्तद्विशेषपक्षे वाक्याथ इति टीकावचने च उपलक्ष्यमेतदित्युक्तं तत्र तत्र विशिष्टं स्ववृत्तं काव्यम् । यत्र जनकीभूतव्यापकताशाने व्यापककोटावविषयप्रकृतानामित्या व्यापककोटीविषयीकृतशब्दजनकपदाश्रयानाविषयत्वे सति शब्दावषयश्चेति हयमधिकरणसिद्धान्त इति तत्र इन्द्रियनानात्वाऽऽप्तौ भाष्याद्युदाहृतेऽन्यातरिति ॥ ३ ॥

अभ्युपगमासिद्धान्तस्य चक्षुरिति ।—अपरीक्षितस्य साक्षादस्मृतिस्तस्य विशेषपरीक्षणविशेषधर्मकथनम् अभ्युपगमाद्वा तत्रापि पक्षमी अभ्युपगमसापेक्षितमित्यर्थे विशेषपरीक्षणकशायनसूत्रकतोऽभ्युपगममिदामिति तथा च साक्षादस्मृतिताभ्युपगमोऽभ्युपगमसिद्धान्त इति मनस इन्द्रियत्वमिति ॥ ३१ ॥

समाप्तं न्यायसिद्धान्तस्य चक्षुरिति ।

अथावयवा ।—

प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनान्यवयवा ॥ ३२ ॥

दशावयवानेके नैयायिका वाक्ये सञ्चक्षते । जिज्ञासा, सशय शक्यप्राप्ति, प्रयोजन सशयव्युदास इति । ते कस्मान्नोच्यन्त इति ? तत्राप्रतीयमानेऽर्थं प्रत्ययाश्रयस्य प्रवर्तिका जिज्ञासा अप्रतीयमानमर्थं कस्माज्जिज्ञासते ? त तत्त्वतो ज्ञातं हास्यामि वोपादास्ये वा, उपेक्षित्ये वति । ता एता हानोपादानोपेक्षाबहयस्तत्त्वज्ञानम्यार्थं तदथमय जिज्ञासते सा खल्वियमसाधनमथस्येति । जिज्ञासाऽधिष्ठान सशयस्य व्याहृतधर्मीपसङ्घातात् तत्त्वज्ञानं प्रत्यामन्नं । व्याहृतयोर्हं धर्मयोरन्यतरत्तत्त्वं भवितुमर्हतीति स पृथगुपदिष्टोऽप्यसाधनमर्थस्येति । प्रमातुप्रमाणानि प्रमयाधिगमाथानि, सा शक्यप्राप्तिसाधकस्य वाक्यस्य भागेन युज्यते, प्रतिज्ञाऽऽदिवदिति । प्रयोजनं तत्त्वावधारणमथसाधकस्य वाक्यस्य फलं नैकदेश इति । सशयव्युदासप्रतिपक्षापवर्णनं तत्पृतिषेधेन तत्त्वज्ञानाभ्यनुज्ञानार्थं न त्वयं साधकवाक्यैकदेश इति । प्रकरणे तु जिज्ञासाऽऽदयः समर्थाश्वधारणीयार्थोपकाराः । अर्थसाधकाभावात् प्रतिज्ञाऽऽदयः साधकवाक्यस्य भागा एकदेशा अवयवा इति ॥ ३२ ॥

क्रमप्राप्तानवयवान् लक्षयत विभजते ।—अनेन विभागेन प्रतिज्ञाऽऽदयस्तत्त्वमवयवत्वमिति लक्षणं सूचयतम् । अथ च प्रातज्ञाऽदौनापन्नानामवयवत्वलक्षणान्दशावयववादो व्युत्स इति मन्तव्यम् । ते च यथा दशता भाष्य — जिज्ञासा सशयशक्यप्राप्ति प्रयोजनं सशय व्युत्स इति एतं प्रतिज्ञाऽऽदयसिद्धिं दश । व्याख्याताश्च तं तावद्युत्सोक्तं प्रातज्ञानं हानाऽऽदयस्य तदर्थस्य जिज्ञासा तत्त्वज्ञानसशय शक्यप्राप्ति प्रमाणाणां ज्ञानजननसामर्थ्यं सशयव्युदाससाधकं । अथमेवार्थो निबन्धनिष्ठा इति । जिज्ञासा विप्रतिपत्तिरिति कथितं । एतेषाञ्च नान्यादावयवत्वं व्याघातकत्वात् । न च व्याघातकबोधोदात्तकृत्वत्वनावयवत्वम्, क कृत्वस्वापि तत्त्वप्रसङ्गात् प्रयोजनेऽव्याप्तिः ॥ ३२ ॥

तेषान्तु यथाविभक्तानाम—

साध्यनिर्देश प्रतिज्ञा ॥ ३३ ॥

प्रज्ञापनीयेन धमेण धर्मिणा विशिष्टस्य परिग्रहवचन
प्रतिज्ञा साध्यनिर्देश । अनित्य शब्द इति ॥ ३३ ॥

उदाहरणसाधर्म्यात् साध्यसाधन हेतु ॥ ३४ ॥

उदाहरणेन सामान्यात् साध्यस्य धम्मस्य साधन प्रज्ञापन
हेतु । साध्ये प्रतिसम्भाय धम्ममुदाहरणे च प्रतिसम्भाय तस्य
साधनतावचन हेतु । उत्पत्तिधर्मकत्वादिति । उत्पत्तिधर्म-
कमनित्य दृष्टमिति ॥ ३४ ॥

किमेतावद्धेतुलक्षणमिति ? नेत्युच्यते किं तर्हि ?—

तथा वैधर्म्यात् ॥ ३५ ॥

उदाहरणवैधर्म्याच्च साध्यसाधन हेतु । कथम् ? अनित्य
शब्द उत्पत्तिधर्मकत्वात् । अनुत्पत्तिधर्मक नित्यम् । यथा
ऽऽत्मादि द्रव्यमिति ॥ ३५ ॥

प्रतिज्ञा लक्षयति ।—साधनीयस्वार्थस्य यीनिर्देश स प्रतिज्ञा साधनीयस्य वाङ्-
मन्त्राऽऽदिना पवताऽऽदि तथा च पचताऽवच्छेदकविशिष्टपच साध्यता वच्छेदक
वाश्टवशिष्यबोधकशब्द इत्यर्थे निगमनवारणाय च साध्याश साध्यताऽवच्छेदकाति
रिक्ताप्रकारकत्व वाच्य तदर्थस्य साध्यताऽवच्छेदकप्रकारताविलक्षणप्रकारताशून्यत्वम्
नेन प्रमेयवत् साध्यत्वे नासिद्धि । उदासीनवाक्यगणाय च न्यायान्तर्गतत्वे
सतीति विशेषणीयम् न्यायान्तर्गतत्वे सति प्रकृतपचताऽवच्छेदकावाच्छेदप्रपचक
प्रकृतसाध्यताऽवच्छेदकावच्छिन्नसाध्यविषयताविलक्षणविषयताकबीधाजनकत्वे सति
प्रकृतपचे प्रकृतसाध्यबोधजनकत्वं तत् प्रतिज्ञाऽवयवत्वादेक परिभाषाविशेष
विषयत्वरूप तद्व्याक्तत्वरूपसत्यपि वदन्ति ॥ ३३ ॥

कमप्राप्त हेतु लक्षयति विभजते च स्वाभ्याम् ।—अत्र साध्यसाधन इतिरिति
आमान्यलक्षणम् साध्यसाधन साध्यसिद्धानुसूलज्ञापकत्वबोधक इत्यर्थे तथा च
साध्यताऽवच्छेदकावच्छिन्नसाध्यान्वितज्ञापकत्वबोधक साध्यान्वितस्वायबोधको
वा इति फलिताय । तस्य हेतुविध्यमाह,—उदाहरणसाधर्म्यात् तथा

साध्यसाधर्म्यात् तद्धर्मभावी दृष्टान्त उदा-
हरणम् ॥ ३६ ॥

साध्येन साधय्य समानधर्मता । साध्यसाधर्म्यात् कारणात्
तद्धर्मभावी दृष्टान्त इति । तस्य धर्मस्तद्धर्म । तस्य साध्यस्य ।
साध्यञ्च द्विविधम् । धर्मविशिष्टो वा धर्म शब्दस्थानित्यत्वम् ।
धर्मविशिष्टो वा धर्मि अनित्य शब्द इति । इहोत्तर तदग्रहणेन
गृह्यत इति । कस्मात् ? पृथग्धर्मवचनात् । तस्य धर्म
स्तद्धर्म तस्य भावस्तद्धमभाव स यस्मिन् दृष्टान्ते वर्तते, स
दृष्टान्त साध्यसाधर्म्यात् तद्धर्मभावी भवति । स चोदाहरण
मथ्यत । तत्र यदुत्पद्यते तदुत्पत्तिधर्मक, तच्च भूत्वा न
भवति आत्मान जहाति निरुध्यत इत्यनित्यम् । एवमुत्पत्ति
धर्मकत्व साधनम् अनित्यत्व साध्यम् सोऽयमेकस्मिन् द्वयो
धर्मयो साध्यसाधनभाव साधर्म्याद् व्यवस्थित उपलभ्यते । तं
दृष्टान्ते उपलभमान शब्दोऽप्यनुमिनोति । शब्दोऽप्युत्पत्ति
धर्मकत्वादनित्य । स्याद्यादिवदित्युदाहरणम् । तेन धर्मयो
साध्यसाधनभाव इत्युदाहरणम् ॥ ३६ ॥

साधय्यमन्वय वधय्य व्यतिरेक तादृशव्याप्तिरिति फलितार्थ । उदाहरणसाधय्यम्
उदाहरणवो यान्वयव्याप्ति ततोऽन्वयी हेतुज्ञातव्य उदाहरणमिच्छाद्यम् तथा
च ज्ञातान्वयव्याप्तिकहेतुवाचको हत्ववयव अज्ञातव्याप्तिकहेतुवोचको
हेत्ववयव इति फलितार्थ । एवमप्रतीतान्वयव्याप्तिकहेतुवोचको हेत्ववयवो व्यतिरेकी
हेतु इत्यमेव प्रतीतान्वयव्याप्तिरक्याप्तिकहेतुवोचको हत्ववयवोऽन्वयव्याप्तिरेकीत्यभि
प्राचतमिति वदान्त ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

क्रमप्राप्तमुदाहरणं लक्षयता ।—दृष्टान्त उदाहरणमिति लक्षय्यम् दृष्टान्तो
दृष्टान्तवचन दृष्टान्तकथनयोग्यावयव इत्यर्थ तत्र दृष्टान्तस्य सामयिकत्वेनासाव
विकल्पेऽपि न क्षति योग्यताऽवच्छेदकत्वन्तु अवयवान्तरार्थान्वितार्थज्ञावयवत्वम्,
तच्च द्विविधम् अन्वयिव्यतिरेकिभेदान्, तत्रान्वयुदाहरणं लक्षयति, साध्यसाधर्म्यात्तद्धर्म

तद्विपर्ययाद्वा विपरीतम् ॥ ३७ ॥

दृष्टान्त उदाहरणमिति प्रकृतम् । साध्यवैधर्म्यात् अतद्धर्मभावी दृष्टान्त उदाहरणमिति । अनित्य शब्द, उत्पत्तिधर्मकत्वात् अनुत्पत्तिधर्मक नित्यमात्माऽऽदि । सोऽयमात्माऽऽदिर्दृष्टान्त साध्यवैधर्म्यादन्यत्पत्तिधर्मकत्वादतद्धर्मभावो । योऽसौ साध्यस्य धर्मोऽनित्यत्व स तस्मिन् न भवतीति । अत्राऽऽत्माऽऽदौ दृष्टान्त उत्पत्तिधर्मकत्वस्याभावादनित्यत्व न भवतीति उपलभमान शब्दे विपर्ययमनुमिनोति । उत्पत्तिधर्मकत्वस्य भावादनित्य शब्द इति । साधर्म्योक्तस्य हेतो साध्यसाधर्म्यात् तद्धर्मभावी दृष्टान्त उदाहरणम् । वैधर्म्योक्तस्य हेतो साध्यवैधर्म्यादतद्धर्मभावी दृष्टान्त उदाहरणम् । पूर्वस्मिन् दृष्टान्ते यौ तौ धर्मौ साध्यसाधनभूतो पश्यति साध्येऽपि तयो साध्यसाधनभावमनुमिनोति । उत्तरस्मिन् दृष्टान्ते ययोर्धमयोरेकस्याभावादितरस्याभाव पश्यति, तयोरेक स्याभावादितरस्याभाव साध्ये अनुमिनोतीति । तदेतत्तेत्वा भासेषु न सम्भवतीत्यहेतवी हेत्वाभासा । तदिद हेतूदाहरणयो सामर्थ्यपरमसूक्ष्म दु खबोध पण्डितैरुपवेदनीयमिति ॥ ३७ ॥

भावोनि अनित्युदाहरणमिति शेष । परे तु सम्पत्तिसूत्रमन्त्युदाहरणलक्षणमव सामान्यलक्षणसूत्रमित्याहुः । साध्यसाधर्म्यात् साध्यसद्वचरितधर्मात् प्रकृतसाधनादित्यर्थे तं साध्यरूप धर्म भावयति तथा च साधनवत्ताप्रयुक्तसाध्यवत्ताऽनुभाषको ऽवयव साध्यसाधनव्याप्त्युपपदशब्दोदाहरणमिति यावत् ॥ ३६ ॥

व्यतिरेकुदाहरणं लक्षयति ।—तद्विपर्ययात् साध्यसाधनव्यतिरेकव्याप्तिप्रदर्शनम् तथा च साध्यसाधनव्यतिरेकव्याप्त्युपपत्तेश्चोदाहरण व्यतिरेकुदाहरणमवयवा जीवच्छरीर साऽऽत्मक, प्राणादिमत्त्वान् यन्नेव तन्नव यथा घट इति वाऽऽकार प्रयोगमपेत्य न तु लक्षणावृत्तौ तथा चान्युदाहरण व्यतिरेकुदाहरण वा प्रथोक्तव्यमित्यर्थे ॥ ३७ ॥

उदाहरणापेक्षस्तथेत्युपसंहारो न तथेति वा
साध्यस्योपनय ॥ ३८ ॥

उदाहरणापेक्ष उदाहरणतन्त्र उदाहरणवश । वश
सामर्थ्यम् । साध्यसाधर्म्ययुक्ते उदाहरणे स्थाव्यादिद्रव्यमुत्पत्ति
धर्मकमनित्य दृष्ट तथा शब्द उत्पत्तिधर्मक इति, साध्यस्य
शब्दस्यात्पत्तिधर्मकत्वमुपसङ्गियते । साध्यवैधर्म्ययुक्ते पुनरुदा
हरणे आत्माऽऽदिद्रव्यमनत्पत्तिधर्मक नित्य दृष्ट न च तथा शब्द
इति अनुत्पत्तिधर्मकत्वस्योपसंहारप्रतिषेधेनोत्पत्तिधर्मकत्वमुप
सङ्गियते । तदिदमुपसंहारद्वैतमुदाहरणद्वैताद्भवति । उपसङ्गि
यतेऽनेनेति चोपसंहारो वेदितव्य इति । द्विविधस्य पुनर्हेतो
र्द्विविधस्य चोदाहरणस्योपसंहारद्वैतश्च समानम् ॥ ३८ ॥

हेत्वपदेशात् प्रतिज्ञाया पुनर्वचन निग-
मनम् ॥ ३९ ॥

साधर्म्योक्ते वैधर्म्योक्ते वा यथोदाहरणमुपसङ्गियते ।

क्रमप्राप्तमुपनय खचयति ।—साध्यस्य पक्षस्य उदाहरणापेक्ष उदाहरणानुसारी
अ उपसंहार उपन्यास प्रकृतोदाहरणोपदाशतव्याप्तिविशिष्टहेतुविशिष्टपक्षविषयक
बोधजनको न्यायावयव इत्यथ निगमन हेतुविशिष्टत्वेन न पक्षबोधक । कन्तु
पक्षहेतिहेतुबोधकमिति तदुत्पत्तिम् । अत्र चान्यव्यतिरेकव्याप्तोरन्यतरत्वादिना
ऽनुगम काव्य उदाहरणापदेशितेति तु परिचायकमात्रमिति तु न वाच्यम्
उदाहरणविपरीतव्याप्तपक्षकोपनयवारकत्वात् । वस्तुतोऽवयवपद च तदुत्पत्तिम् ।
स चोपनयो द्विविधोऽन्वयव्यतिरेकिभेदान् तद्यति साध्यस्योपसंहारोऽन्वयुपनय
न तद्यति साध्यस्योपसंहारो व्यतिरेकुपनय अत्र च तथाशब्दप्रयोगाऽऽवश्यकत्वं न
तात्पर्य किन्तु व्याप्तिविशिष्टहेतुमत्त्वबोधे तथा च वक्रव्याप्यधमनाशयमिति वा
तथा चावमिति बोधन्यास । एव व्यतिरेकव्यपि वक्रभावाव्यापकौभूताभावप्रतिषेधनि
धूमनाशयमिति वा न तथेति बोधन्यास ॥ ३९ ॥

निगमनं खचयति ।—इतीत्यादिविशिष्टपक्षधर्मस्य, अपदेश कथन प्रतिज्ञाया

तस्मादुत्पत्तिधर्मकत्वादित्य शब्द इति निगमनम् । निगम्यन्तेऽनेनेति प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनया एकत्वेति निगमनम् । निगम्यन्ते समथ्यन्ते सम्बध्यन्ते । तत्र साधर्म्योक्ते तावच्चेता वाक्यमनित्य शब्द इति प्रतिज्ञा । उत्पत्तिधर्मकत्वादिति हेतु । उत्पत्तिधर्मक स्थाव्यादिद्रव्यमनित्यमित्यदाहरणम् । तथा चोत्पत्तिधर्मक शब्द इत्युपनय । तस्मादुत्पत्तिधर्मकत्वादित्य शब्द इति निगमनम् । वेधर्म्योक्तेऽपि अनित्य शब्द , उत्पत्तिधर्मकत्वात् अनुत्पत्तिधर्मकमाऽऽत्मादिद्रव्य नित्य दृष्ट, न च तथाऽनुत्पत्तिधर्मक शब्द तस्मादुत्पत्तिधर्मकत्वादित्य शब्द इति । अवयवसमुदाये च वाक्ये सम्भूय इतरतराभिसम्बन्धान् प्रमाणान्यर्थ साधयन्तीति । सम्भव तात्र च्छब्दविषया प्रतिज्ञा आप्तोपदेशस्य प्रत्यक्षानुमानाभ्या प्रति सम्बन्धानादनृषेक्ष स्वातन्त्र्यानुपपत्ते अनुमान हेतु । उदाहरण सादृश्यप्रतिपत्ते । तत्रादाहरण भाष्ये व्याख्यातम् प्रत्यक्ष विषयमुदाहरण दृष्टेनादृष्टासङ्गे । उपमानमुपनय , तथेत्युपमहारात् न च तथेत्युपमानधर्मप्रतिषेधे विपरीतधर्मोपमहारसिद्ध । सर्वप्रामेकाथप्रतिपत्ता माभ्यप्रत्शन निगमनामिति । इतरतराभिसम्बन्धेऽप्यसत्या प्रतिज्ञायामनाश्रया हेत्वादयो न प्रवृत्तरन । अमति हेतौ कस्य साधनभाव प्रदर्श्यते ? उदाहरणे साध्ये च कस्योपमहार स्यात् ? कस्य उपादशात् प्रतिज्ञाया पुनर्वचन निगमन स्यादिति ? असत्युदाहरणे केन साधर्म्य वैधर्म्य वा साध्यसाधनमुपादीयेत् ? कस्य वा साधर्म्यवशादुपसहार प्रवृत्तः ? उपनयनञ्चान्तरेण साध्येऽनुपसहृत साधको धर्मो नाथ साधयेत् । निगमनाभावे वाऽनभिव्यक्तसम्बन्धाना

प्रतिज्ञाऽथ मा यावद्विशिष्टपक्षस्य वचनानिगमनम् तथा च व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्म हेतु कथनप्रवृत्तना उविशिष्टपक्षप्रत्शक' व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्महेतुञ्च प्रसाध्यविशिष्टपक्ष

प्रतिज्ञादीनामेकार्थे न प्रवर्तनम् । तथेति प्रतिपादन कस्येति ?
 * अथावयवार्थ * साध्यस्य धम्मस्य धर्मिणा सम्बन्धोपादान
 प्रतिज्ञाऽर्थ । उदाहरणेन समानस्य विपरीतस्य वा धमस्य
 साधकभाववचन हेत्वर्थ । धर्मयो साध्यसाधनभावप्रदर्शन
 मेकत्रोदाहरणार्थ । साधनभूतस्य धर्मस्य साध्येन सा
 सामानाधिकरण्यापपत्तयथा । उदाहरणस्थयोर्धर्मयो
 साध्यसाधनभावोपादानविपरीतप्रसङ्गप्रतिषेधात्
 निगमनत् । न चैतस्या ह्यत्र परपरिशुद्धौ सत्या साध्यस्य
 वैधर्म्याभ्या प्रत्यक्षस्थानस्य विकल्पाज्जातिनिग्रहस्थानबहुत्व
 प्रक्रमत । अव्यवस्थाप्य खलु साध्यसाधनभावमुदाहरणे
 जातिवादो प्रत्यक्षतिष्ठत । व्यवस्थित तु खलु धर्मयो साध्य
 साधनभावे दृष्टान्तस्य गृह्यमाणे साधनभूतस्य धमस्य हेतुत्वे
 नोपादान न सावम्यमात्रस्य न वैधर्म्यमात्रस्य वेति ॥ ३९ ॥

अत ऊह्य तर्का लक्षणोय इति । अथदमुच्यत—

**अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे कारणोपपत्तितस्तत्त्वज्ञानार्थ-
 मूहस्तर्क ॥ ४० ॥**

अविज्ञायमानतत्त्वेऽर्थे जिज्ञासा तावज्जायते, जानीयेम
 मर्थमिति । अथ जिज्ञासितस्य वस्तुनो व्याहृतौ धर्मो विभागेन
 विभ्रशति किस्विदित्यम् ? आहोस्विन्नेत्यम् ? इति । विभ्रश
 मानयोर्धर्मयोरेक कारणोपपत्त्याऽनुजानाति, सप्रवत्यस्मिन्
 बोधकत्वाद्दशसाध्यबोधको वा न्यायावयवो निगमनमिति । अथ तन्वधिव्यातरकि
 मेदान्नेद इत्याशय । व्यतिरेकिणि तु तस्मान्न तथैवेवाऽऽकार इत्यपरे ॥ ३९ ॥

समान न्यायस्वरूपप्रकरणम् ।

क्रमप्राप्त तर्क लक्षयति ।—तर्क इति लक्ष्यनिर्देश कारणोपपत्तित ऊह इति
 लक्षयम् अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे तत्त्वज्ञानार्थमिति प्रयोजनकथनम् । कारण व्याप्य
 साक्षीपत्तिरारोप तस्मात्, ऊह आरोप, अथाद्यापकस्य, तथा च व्यापकाभाव

कारण प्रमाण हेतुरिति । कारणोपपत्त्या स्यादेवमेतच्चेतरदिति । तत्र निदर्शनम् । योऽयं ज्ञाता ज्ञातव्यमर्थं जानीते तच्च भो । जानीयेति जिज्ञासा । स किमुत्पत्तिधर्मकोऽनुत्पत्तिधर्मक इति विमश । विमृश्यमानेऽविज्ञाततत्त्वेऽथे यस्य धर्मस्याभ्यनुज्ञा कारणमुपपद्यते, तदनुज्ञाति । यद्ययमनुत्पत्तिधर्मक, तत स्वकृतस्य कर्मण फलमनुभूतम् ॥ १ ॥ दृष्टं त्तिदोष मिथ्याज्ञानानामुत्तरमुत्तर पूर्वस्य पूर्वस्य कारणमुत्तरात्तरात्तरात् तदनन्तराभावादपवर्ग, इति स्याता ससारापवर्गी उत्पत्तिधर्मक ज्ञातविपुर्न स्याताम् । उत्पन्नं खलु ज्ञाता देहेन्द्रियबुद्धिवेदनाभि सम्बध्यत इति । नास्येदं स्वकृतस्य कर्मण फलम् । उत्पन्नञ्च भूत्वा न भवतीति । तस्याविद्यमानस्य निरुद्धस्य वा स्वकृतकर्मण फलोपभोगो नास्ति । तदेवमेकस्थानेकशरीरयोग शरीरादि वियोगश्चात्यन्तं न स्यादिति । यत्र कारणमनुपपद्यमानं पश्यति, तस्मानुजानाति । सोऽयमेवन्क्षणं ऊहस्तक इत्युच्यते । कथं पुनरयं तत्त्वज्ञानार्थः ? न तत्त्वज्ञानमेवेति, अनवधारणात् । अनुजानात्ययमेकतर धर्म, कारणोपपत्त्या न त्ववधारयति न व्यवस्यति, न निश्चिनोति एवमेवेदमिति । कथं तत्त्वज्ञानार्थ इति ?

वस्त्वेन निर्णयति व्याप्यस्याऽऽद्याऽऽरीपादय व्यापकस्याऽऽद्याऽऽरीप स तक यथा निवर्जित्वाऽरीपान्निधूमत्वाऽऽरीप निवर्जित्वाऽऽद्याऽऽरीप स्यादित्यादि । ऋदो निवर्जित्वाऽऽद्याऽऽरीप स्यादित्यादिवावर्णाय व्यापकाभाववत्त्वेन निर्णयति इति । निवर्जित्वाऽऽद्याऽऽरीप स्यादित्यादिवारणाय व्याप्यस्येति । तद्वाप्याऽऽरीपाधीनत्वादीप इत्यथलाभाय व्यापकैति । न चानुमानादितोऽर्थसिद्धेस्तर्को व्यर्थ इति वाच्यम् अप्रयोजकत्वादि ऋद्धाकलङ्घितेन इतुनाऽर्थस्य साधयितुमशक्यत्वात् तदेतदुक्तम् अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे तत्त्व ज्ञानार्थम् ॥ १ ॥—तत्त्वनिश्चयार्थमित्यर्थः । यत्र न प्रयोजकत्वाद्याशङ्का तत्र नापेक्षा एवेति भावः । परं तु ऊह इत्येव लक्षणम् ऊहत्वञ्च मानसत्वव्याप्यो जातिविशेषः तद्व्याप्यत्वमनुभवसिद्धं । तत्र किं स्वत एव निर्णायकं परम्परया वा ? इत्यत आह — कारणेति ।—कारणस्य व्याप्तिज्ञानादिरूपपादनद्वारेत्यर्थः, तथा च धर्मो यदि नञ्

हेतुत स्थापयति प्रतिषिद्धञ्चोद्धरतीति द्वितीयस्य द्वितीयेन स्थापनाहेतु प्रतिषिध्यते, तस्यैव प्रतिषेधहेतुञ्चोद्ध्रियते, स निवर्त्तते तस्य निवृत्तौ योऽवतिष्ठते, तेनार्थावधारण निर्णय इति । उभाभ्यामेवाथावधारणमित्याह । कया युक्त्या । एकस्य सम्भवो द्वितीय स्थासम्भव ? तावेतौ सम्भवासम्भवौ विमर्श सह निवर्त्तयत । उभयसम्भवे उभयासम्भवे त्वनिवृत्तौ विमर्श इति । विमृश्येति विमर्शं कृत्वा । सोऽयं विमर्श पक्षप्रतिपक्षाववद्योत्य न्याय प्रवृत्तयतीत्युपादीयत इति । एतच्च विरुद्धयोरैकधर्मिस्थयोर्बाध व्यम् । यत्र तु धर्मिसामान्यगतौ विरुद्धौ धर्मौ हेतुत सम्भवत तत्र समुच्चयहेतुतोऽर्थस्य तथाभावोपपत्ति । यथाक्रियावद्द्रव्य मिति लक्षणवचने यस्य द्रव्यस्य क्रियायोगो हेतुत सम्भवति तत क्रियावत् यस्य न सम्भवति तदक्रियमिति । एकधर्मिस्थयोश्च विरुद्धयोरयमपज्ञाविनो कालविकल्प । यथा तदेव द्रव्य क्रियायुक्त क्रियावत्, अनुत्पन्नोपरतक्रिय पुनरक्रियमिति । न चायं निर्णय नियम विमृश्यैव पक्षप्रतिपक्षाभ्यामथावधारण निर्णय इति । किन्त्विन्द्रियाथसान्द्रकर्षोत्पन्नप्रत्यक्षे, र्थावधारण निर्णय इति । परीक्षाविषये तु, विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामथाव धारण निर्णय, शास्त्रे वादे च विमर्शवर्जम् ॥ ४१ ॥

इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये प्रथमाध्यायस्य

प्रथममाह्निकम् ।

तत्रकारकं ज्ञानम् । यद्यप्यथावदेव निश्चयसामान्यलक्षण तथाऽपि विमृश्येत्यादिकं जल्पवितर्कस्थानीयनिश्चयमधिकृत्य तदुक्त भाष्ये — “शास्त्रे वादे च विमर्शवर्जम्” इति । एवं प्रत्यक्षत शब्दाच्च निश्चये न विमर्शपक्षप्रतिपक्षापेक्षेति ॥ ४१ ॥

सम स न्यायीत्तराङ्गप्रकरणम् ।

इति श्रीविश्वनाथभट्टाचार्यकृतायां न्यायसूत्रतौ

प्रथमाध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ।

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयाऽऽङ्गिकम् ।

तिस्र कथा भवन्ति, वादो जस्यो वितण्डा चेति । तासाम्—
 प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भ सिद्धान्ताविरुद्ध
 पञ्चावयवोपपन्न पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वाद ॥४२॥

एकाधिकरणस्यै विरुद्धौ धर्मौ पक्षप्रतिपक्षौ प्रत्यनीक
 भावात् । अस्य आत्मा, नास्यात्मेति । नानाऽधिकरण्यौ विरुद्धौ न
 पक्षप्रतिपक्षौ । यथानित्य आत्मा, अनित्या बुद्धिरिति । परिग्रहो
 ऽभ्युपगमव्यवस्था । सोऽयं पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वाद । तस्य
 विशेषणं प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भ, प्रमाणैस्तर्केण च साधन
 सुपालम्भश्चास्मिन् क्रियत इति । साधन स्थापना । उपालम्भ
 प्रतिषेध । एतौ साधनोपालम्भौ उभयोरपि पक्षयोर्व्यतिषक्ता
 वनुबद्धौ च यावदेको निवृत्त एकतरो व्यवस्थित इति । निवृत्तस्यो
 पालम्भो व्यवस्थितस्य साधनमिति । जस्ये नियग्रहस्थानविनियोगा

प्रथमा ऽङ्गिकेन सपरिकरे न्याय लक्षित वादादिलक्षणाद्य द्वितीयाऽऽङ्गिकाऽऽ भ
 क्तपरोक्षा च प्रसङ्गाद्भवति तथा च क्लृप्तपरोक्षासहितवादादिलक्षणा द्वितीया
 ऽऽङ्गिकायै । तत्र चत्वारि प्रकारानि चादौ कथाप्रकरणं ततो हत्वा
 भासप्रकरणं क्लृप्तप्रकरणं दीपलक्षणाप्रकरणञ्चेति । अत्र कथासामान्यस्याय
 विशेषो वादादि तथा च विभि सूचरेक कथाप्रकरणम् अन्यथकसूचस्य प्रकरण
 भावाभावादसङ्गति स्यात् इत्याशयनात् भाष्यकृता — तस्य खलु कथा भवन्ति
 वादो जस्यो वितण्डा च इति । तत्र तत्त्वनिश्चयविजयान्तररूपद्वयस्य न्यायानुगत
 वचनसन्देह कथा । लौकिकविवादवारणाय न्यायेत्यादि यच्चकेन न्याय प्रयुक्त
 सपरिरेण तु मतपरिग्रहोऽपि न कृत तद्वारणाय न्याय विशयमिति । कथा
 ऽधिकारिणस्तु तत्त्वनिश्चयविजयान्तराभिजायिणः स्वजनसिद्धानुभवानुपलक्ष्यापि न
 त्ववादिपत्रं चकल्लहकारिणः कथौपधिकन्यापारसमर्थ इति ।

तत्र वाद लक्षयति ।—अत्र च वाद इति खल्यनिर्देशं पक्षप्रतिपक्षौ विप्रति
 पक्षिकोटी तयो परिग्रह तत्साधनोद्देश्यकाङ्क्षिप्रत्यक्षरूपवचनसन्देह, तावन्मानस

हादे एतत्प्रतिषेधे । प्रतिषेधे कस्यचिदभ्यनुज्ञानार्थं सिद्धान्ताविरुद्ध इति वचनम् । “सिद्धान्तभ्यः तद्विराधी विरुद्ध” इति हेत्वाभासस्य नियमस्थानस्याभ्यनुज्ञा वाद । पञ्चावयवोपपन्न इति हीनमन्यतमेनाप्यवयवेन न्यून हेतुदाहरणाधिकमाधिकमिति चैतयोरभ्यनुज्ञानार्थमिति । अवयवेषु प्रमाणतर्कान्तर्भावे पृथक् प्रमाणतर्कग्रहण साधनोपालम्भव्यतिषङ्गज्ञापनार्थम् । अन्यथोभावपि पक्षी स्थापनाहेतुना प्रवृत्तौ वाद इति स्यात् । अन्तरेणाप्यवयवसम्बन्ध प्रमाणान्यर्थं साधयन्तीति दृष्टम् तेनापि कस्येन साधनोपालम्भौ वादे भवत इति ज्ञापयति । अज्ञानजातिनियमस्थानसाधनोपालम्भौ जस्य इति वचनाद्विनि

कवाऽन्तरसाधारणम् अत आह — प्रमाचेत्यादि । प्रमाचतत्वाभ्या तदप्यत्र ज्ञाताभ्या साधनोपालम्भौ यत्र स । तथा च उभयत्रापि प्रमाचाऽसिद्धाव सति कोटिद्वयस्यापि सिद्धिं ज्ञात् अतस्तद्रूपेण ज्ञाताभ्यामिति । ज्ञानमनादाय विवक्षितम् उपा यन्मौ दूषणम् प्रत्यादौ तु प्रमाचाऽऽभासत्वादिना ज्ञाताभ्यामपि साधनोपालम्भौ भवत इति तद्वारणम् । इत्यत्र प्रमाचाऽऽभासत्वप्रकारकज्ञानविषयकरणकसाधनी यावन्मयोऽन्यत्वे सतीत्यर्थे तेन तादृशजन्यविशेषे नातिव्याप्ति । तत्र च नियमस्थानविशेषनियमाद्य सिद्धान्तेत्यादिविशेषग्रहणम् । अन्ये तु तदपि अत्र चटकेनेव तदवयव तावन्माद्यनियमस्थानयोग्यत्व तावदतिरिक्तानयमस्थानां च स्वासावाग्यत्व वा नियमस्थान प्राप्तज्ञातान्यादौ नामकक धृत्वा तदप्यन्यासाधोग्यत्वमिति निश्चयः । तेनोक्तजन्यविशेषवारणमित्याहुः । सिद्धान्ताविरुद्ध इत्यनेनापसिद्धान्तो ज्ञावनम् । पञ्चावयवोपपन्न इत्यनेन न्यानाधिकोद्भावने अवयवाऽऽभासस्य दृष्टान्तासिद्धा ट्टेयाज्ञावनम् । प्रमाचेत्यनेन च प्रमाचाऽऽभासत्वेन हेत्वाभासाना तर्काऽऽभासस्य चीप न्नासी नियम्यते । तथा चात्र हेत्वाभासन्यानाधिकोपसिद्धान्तकपनियमस्थानचतुष्टयो ज्ञावनमिति वदन्ति । वस्तुतस्तु वादस्य वीतरामकघातेन तत्तन्निश्चयस्योद्देश्यतया पुरुष दोषस्याविज्ञानार्थादिरिव न्यानाधिकयोरपि नाज्ञावनमुचितम् । अत एव पञ्चावयवा ऽऽवयवकत्वमपि भाष्यकारी नानुसीने हेत्वाभासाद्युद्भावनेनापि च तदव कषाविच्छेद वदि इत्यन्तरेषापि साधयित न शक्यते इतरथा तु तद्वेत्तीरेव दुष्टत्वम् । इत्यत्र पञ्चावयवोपपन्न इति प्रायिकत्वाभिप्रायेणति तन्नम् । वादाधिकारिणस्तु तत्त्वमुक्तव

ग्रहा जल्प इति मा विज्ञायि । कुलजातिनिग्रहस्थानसाधनो
पालम्भ एव जल्प, प्रमाणतकसाधनोपालम्भो वाद एवेति मा
विज्ञायीत्येवमर्थं पृथक् प्रमाणतकग्रहणमिति ॥ ४२ ॥

यथोक्तोपपन्नकुलजातिनिग्रहस्थानसाधनो-
पालम्भो जल्प ॥ ४३ ॥

यथोक्तोपपन्न इति, प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भ सिद्धान्ता
विरुद्ध पञ्चावयवोपपन्न पक्षप्रतिपक्षपरिग्रह । कुलजाति
निग्रहस्थानसाधनोपालम्भ इति । कुलजातिनिग्रहस्थानै
साधनमुपालम्भश्चास्मिन् क्रियत इति । एवविशेषणो जल्प । न
खलु वै कुलजातिनिग्रहस्थानै साधन कस्यचिदर्थस्य सम्भवति ।
प्रतिषेधाय चैषा सामान्यलक्षणञ्च श्रूयते । वचनविघातो

प्रकृताङ्का अविप्रलम्भका यथाकालस्फूर्तिका अनाक्षेपका युक्तिसिद्धप्रत्यतार ।
अनुविधेयस्य सभ्यपुरुषवती जनता सभा अनुवधयो राजा द स्थयान् मध्यस्थ
सा च वादे नावश्यकौ वीतरागकथालाटित ॥ ४२ ॥

जल्प लक्ष्मिति ।—यथाङ्कषु यदपपन्न तनोपपन्न इत्यथ मध्यपदलोपी समास
तथा च प्रमाणतकसाधनोपालम्भ पक्षप्रतिपक्षपरिग्रह इत्यस्य योग्यतया परामश ।
अन्वया जल्पस्य वादावशेषत्वाऽऽपान्त प्रमाणतर्काभ्या तन्प्रेष ज्ञाताभ्या न तु ज्ञाने
ऽभावात्त्वल विवाचतम् आरोपतप्रमाणाऽऽभासेऽपि जल्पनिवाहात् । यद्यपि कृत्वादिभि
रूपालम्भ एव न तु साधन तथाऽपि साधनस्य परकीयानुमानस्य उपालम्भो
यत्रेत्यथात्र दीष । परपक्षदूषणे सति स्वपक्षासङ्घिरित्यत साधन तदपयोग इति ।
अथो उभयपक्षस्थापनासत्त्वन च विशेषणोयम् अतो वितन्कायावातिव्याप्ति स
प्रतिपक्षस्थापनाङ्गीन इत्यन्तरमूलात् प्रकृते उभयपक्षस्थापनावत्त्वला न स्थापनावत्त्वा
देव च पक्षावयवनियमोऽपि खभ्यत इति वदान्त । अत्र च कृत्वादिभि सर्वैरुपालम्भो
न विशेषणम् अस्याप्त अपि तु तन्योग्यतव योग्यताऽवच्छेदकानु वादभिन्नकथालम्बेव ।
तत्र चाङ्कवादत्वावाक्छन्नभदन्तचदात्भदी वा विशेषणमिति कुलेत्यादिना विनि
मोषकथालं बोध्यते विान्मोषहि कृत्वादर्कं करोति तथा उभयपक्षस्थापनावतौ
विनिमोषकथा जल्प इत्यथ, इत्यपि वदन्ति । अत्र चाय क्रम, वादिना स्वपक्षसाधनं

ऽर्थाविकल्पोपपत्त्या क्लमिति । साधम्यवैधम्याभ्या प्रवस्थान जाति । विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानमिति । विशेष लक्षणश्चपि यथास्वामिति । न चैताद्वजानोयात् प्रतिपेधाथ तयेवार्थं साधयन्तीति । क्लजातिनिग्रहस्थानोपालम्भ इत्येव मध्यच्यमाने विज्ञायत एतदिति । प्रमाणै साधनोपालम्भयो ष्कलजातीनामङ्गभावो रक्षणायत्वात् न तु स्वतन्त्राणा साधन भाव । यत्र प्रमाणेरथस्य साधन, तत्र क्लजातानग्रह स्थानानामङ्गभावो रक्षणायत्वात् । तानिाह प्रयुज्यमानाना परपक्षावघातन स्तपन्न रक्षयन्ति । तथा चोक्तम् — तत्त्वाध्यव सायसरक्षणाय जल्पवितण्डे बीजप्ररोहरक्षणाय कण्टकग्राखा- ऽऽवरणवत् इति । यस्यासौ प्रमाणै प्रतिपक्षस्योपालम्भ , तस्य चेतानि प्रयुज्यमानानि प्रतिषेधावघातात् सहकारीणि भवन्ति । तदवमङ्गोभूताना क्ललाटोनामुपादान जल्पे न स्वतन्त्राणा साधनभाव । उपालम्भे तु स्वातन्त्र्यमप्यस्तीति ॥ ४३ ॥

प्रयुज्य नाऽहलाभास तद्वचणायागत इति सामान्यता मायमासह इत्यानि विगमती वा दूषणानि निरसनीयानि । तत स्तपन्नदूषणं चङ्गत प्रातवादनस स्वस्याज्ञानादनिरासाऽ पराक्तमनस्य अनुक्तयाज्ञाणामपायकाज्ञानाननुभाषणा प्रतिभानाममश्रवादेवालाभ उच्यमानयाज्ञाणामपायकालाथानरानरशकानामलाभे उक्तयाज्ञाणा प्रतिज्ञाहान प्रतिज्ञाविरोध प्रतिज्ञाऽन्तर प्रातज्ञासव्यास हेत्वन्तराविज्ञा ताथ विक्षप भतानुज्ञा न्यनाधिक पुनरुक्त निरनुयीज्यानु योग्यापसिद्धान्तानामलाभे पथ्य नुयीज्यापेक्षस्य मध्यव्याज्ञान्यत्वादवानुपन्यासाहता यथासम्भव हेलाभासेन परीक दूषयित्वा स्वपक्ष उपन्यसनीय ततो वादिना तृतीयकक्षाऽऽश्रितेन परीकमनस्य स्वपक्षदूषणमुपन्यानुक्तयाज्ञीच्यमानयाहलाभासात्परिकीकृतयाज्ञाणामलाभ हला भासेन यथासम्भव प्रतिपक्षवादिन स्थापना दूषणीया । अथवा क्रमविपय्यासे ऽपामकालमनवसरं दूषणाज्ञावने चानरनुयीज्यानुयाग यथा न्यक्त्यास चत प्रातज्ञाहानिावशषयसि चङ्गलन्तरमित्याद प्रतिज्ञाहान्यादिवहेलाभारानामुक्त गच्छत्वाविशेषेऽपि अशनीषलन प्रधानलाञ्छरममनुसन्धानामिति ॥ ४३ ॥

स प्रतिपक्षस्थापनार्थो विवक्षितः ॥ ४४ ॥

स न्यायविवक्षितः भवति । अत्रापि १—प्रातपक्ष
स्थापना भवति । अतो समानाधिकरणो विवक्षा धर्मो
यत्र प्रातपक्षापत्यक्तो तयोरकतरवताण्डकी न स्थापयतीति ।
परपक्षप्रातपक्षनेव प्रवृत्त इति । अस्तु तर्हि स प्रतिपक्ष
ज्ञानाविवक्षितः । यदस्मिन् तत्परप्रातपक्षनत्र वाक्यं स
वेताण्डकस्य पक्षः । न त्वसौ साध्यः काञ्चदथ प्रतिज्ञाय
स्थापयतीति । तस्माद् यथान्यासमवास्वात् ॥ ४४ ॥

हेतुलक्षणाभावात्तद्विषयव्यतिरेकसामान्याद्विषयव्यतिरेकसामाना-
त इति -

समसिद्धाविवक्षितप्रकरणसमसाध्यसमातीत-
काला हेत्वाभावात् ॥ ४५ ॥

अत्रापि क्रमप्राप्ता लक्षणात् ।—यं हि तच्छब्देन कस्यो न परावृत्तं भवति
तस्यैव स्थापनादयमेव प्रतिपक्षस्थापनार्थो नत्वस्य विवक्षितः । अथापि स्थापना
यत्र वावदाय लक्षणेन परावृत्तः । प्रातपक्षादतोऽप्यत्र तथा च प्रतिपक्ष
स्थापना नाविज्ञगीषुकथा भवति । न च स्वस्य स्थापनोपाभावात् कथान्
कथा प्रवृत्तताम् । इति वाच्यम् । परपक्षखण्डनेन अप्यत्र विवक्षितः । परंतु—
परपक्षखण्डनेनैव स्वपक्षानुवृत्त्यात् सिद्धतासाधनाभावात्सिद्धता प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति
वदन् ॥ ४४ ॥

समाप्त कथाप्रकरणम् ।

क्रमप्राप्तान् हेत्वाभासान् लक्षणानि विभजते च ।—न च अत्र लक्षणं न प्रतीयते
इति वाच्यम् । हेत्वाभासशब्दस्य प्रवृत्ताभासमात्राण्येव तदुच्यते । तत्रापि
प्रतिपक्षवत्समविविधानं वा विवक्षितत्वात्प्रातपक्षित्वोपपत्तौ हेतुगमक-
तत्त्वाभासत इत्यत्र व्यर्थम् । अत्रापि तदविवक्षितम् तथा च परपक्षोपपन्नत्वा-
भावात्सिद्धतासाधनाभासान् इति फलिताय । तत्र च लक्षणं स्यात् तस्यैव
प्रवृत्ततायामुपयोगात् । न च असाधकतायाः पक्षसत्त्वात्प्रवृत्तताभावस्य तावत्
लक्षणसम्बन्धेन प्रवृत्ततायामुपयोगात् । एतेन पक्षवदन्यत्वं लक्षणमित्यपि प्रत्यक्षम् । इति वाच्यम् ।

तेषाम—

अनैकान्दिक सव्यभिचार ॥ ४६ ॥

व्यभिचार एकत्र व्यवस्थाऽभाव । मह व्यभिचारण वत्तत इति सव्यभिचार । निदर्शनम्—नित्य शब्दा स्पर्शत्वात् स्पृशवान कुशोऽतित्यो दृष्ट । न च तथा स्पृशवान शब्द तस्मादस्पृशत्वान्नित्य शब्द इति । दृष्टान्ते स्पृशवत्प्रमानत्यञ्च धर्मो ही न साध्यसाधनभूतो दृश्येते स्पृशवाश्चाणुः । त्वत्वात् । आत्माऽऽदौ च दृष्टान्ते उदाहरणसाधम्यात् साध्यसाधन हेतुरिति । अस्पृशत्वादि त हेतुनित्यत्व व्यभिचारति । अस्पर्शवृद्धिरनित्या चेति । एव द्विप्रधेऽपि दृष्टान्ते व्यभिचारात् साध्यसाधनभावो नास्त्येति । लक्षणाभावादहेतुरिति । नित्यत्वमप्येकोऽन्त । अनित्यत्वमप्येकोऽन्त । एकस्मिन्नन्त

पञ्चत्वा च्छेदाभावस्य पञ्चमवाभावाद्यघातत्वान्न वक्ष्याभावात् । वस्तुस्तु प्राग्बो इतरथा भिद्यते स्पृशवत्वा प्रमत्प्रमाकाशात्त्या सपचात्यप्राक् न स्य लक्ष्ण तावत्प्रम । परन्तु सपचासत्त्वसपञ्चसवाध्यानव्यभिचारतसामानाधिकर पञ्चसत्त्वसहितस्य चतस्य विरोधत्व विभिलक्ष्यम् तत्र व्याप्तावाऽष्टपञ्चमस्य विरोधत्व चरमथात्त्वमिति विरोधरूपानवच्छिन्नलाभकथारभावादनुमानावरा धत्व तन्नानभितितकारणज्ञानान्यतरविरोधित्व पथ्यवत्यति ॥ ४५ ॥

सव्यभिचार लक्षयति—एकस्य साध्यस्य तत्रभावस्य च याऽन्त सङ्घचार अव्यभिचारतसङ्घचार इत्याशय । स चात्र व्याप्त्याहक तथा चक्रभावव्याप्ति याहकसङ्घचारवानकान्तक तदन्याऽनकान्तिक । उ च साधारणाऽसाधारणाऽनुपसहारी चति वावच साधारण साध्यवत् तदन्येति । यथा शब्दा नित्य नि स्पृशत्वात् । न च विरुद्धसङ्घीयदीष उपधयसङ्घरऽप्यपाधरसङ्घरात् । असाधारण सपञ्चविषयवत्त सपञ्च साध्यवत्त्वानस्यविषय यथा शब्दा नित्य शब्दत्व तात्वादि अनुपसहारी च केवलान्वायधन वच्छिन्नपञ्चक यथा सव्य नित्य मयत्वादित्यादि अत्र च साध्यसन्देहाद्याप्तयही न भवतीत्याशय । नयान् असाधारण साध्यवदन्ति एतस्य साध्यसङ्घचारयद्दप्रातबन्धेन व्याप्तयद्दप्रातबन्धे

विद्यत इति ऐकान्तिकम् । त्वप्ययादनैकान्तिकम् । उभयान्त
व्यापकत्वादिति ॥ ४६ ॥

सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विरोधी विरुद्ध ॥ ४७ ॥

त विरुद्धीति तद्विरोधी अभ्युपेत सिद्धान्तं व्याहन्तीति ।
यथा साऽयं विकारो व्यक्तेरपैति नित्यत्वप्रतिषेधात् । अपेतो-
ऽप्यस्ति विनाशप्रतिषेधात् । न नित्यो विकार उपपद्यते इत्येव
हेतुव्यक्तेरपेतोऽपि विकारोऽस्त्यनेन स्वमिद्धान्तेन विरुध्यते ।
कथम् ? व्याकृतात्मनाभ अणाय प्रच्युति यद्यात्मनाभात् प्रच्युता
विकाराऽस्ति नित्यत्वप्रतिषेधो नोपपद्यत । यद्व्यक्तेरपेतस्यापि
विकारस्यास्तु तत खलु नित्यत्वमिति । नित्यत्वप्रतिषेधो नाम
विकारस्याऽऽत्मनाभात् प्रच्युतेरूपपत्ति । यद्यात्मनाभात् प्रच्यवते
तदा नित्यं दृष्टम् । यदास्ति न तदात्मनाभात् प्रच्यवत । अस्तित्वञ्चा
ऽऽत्मनाभात् प्रच्युतिरिति विरुद्धावेता न सऽ सञ्भवत इति ।
साऽयं हेतुयत्सिद्धान्तमाश्रित्य प्रवृत्तत, तमेव व्याहन्तीति ॥ ४७ ॥

**यस्मात् प्रकरणचिन्ता स निर्णयार्थमपदिष्ट
प्रकरणसम ॥ ४८ ॥**

विमशाधिष्ठानौ पक्षप्रतिपक्षावनवसितौ प्रकरणम् । तस्य
दूषकताबीजम् अनपसङ्गरी च कवलान्वायसाध्यक तस्य चाल्यनाभावाप्रातयोम
साध्यकत्वपस्य ज्ञानाद्यतिरकव्याप्तियहप्रतिबन्धा दूषकताबीजम् इत्याह ॥ ४६ ॥

क्रमप्राप्त विरुद्ध लक्ष्यति । अत्र च सिद्धान्त साध्यम् । प्रतिज्ञाया हि पक्षस्य
सिद्धयान्ते साध्यमाभधौयत तथा च साध्यमभ्युपेत्य चादृश्य प्रयुक्ततादराधी
साध्याभावव्याप्त इत फालताथ यथा वाङ्मान ऋदत्वादिति एतस्य साध्याभावानु
मितिसामर्थ्येन साध्यानुमात्प्रातबन्धा दूषकताबीजम् न च सत्यतिपक्षाविशेष
तत्र हलन्तर साध्याभावसाधकम् इह तु हतुरव साध्याभावसाधक साध्यसाधकत्वेन
ल्योपन्यस्त इत्यशाक्तावशपात्रायकत्वेन विशषान् ॥ ४७ ॥

क्रमप्राप्त प्रकरणसम लक्ष्यति ।—स हतु स्वसाध्यस्य परसाध्याभावस्य वा
निष्पद्यथमपादष्ट प्रयुक्त प्रकरणसम सच्यते स च क इत्याकाङ्क्षायामाह,—यस्याम्

चिन्ता विमर्शात् प्रभृति प्राडनिर्णयाद् यत् समीक्षण मा जिज्ञासा यत्कृता, स निणयार्थं प्रयुक्त उभयपक्षमाभ्यात प्रकरणमनतिवर्त्तमान प्रकरणमसौ निणयाय न प्रकल्पत । प्रज्ञापन तु — अनित्य शब्दो नित्यधमानुपलब्धे इति अनुपलभ्यमाननित्यधर्मकमनित्य दृष्ट स्थाल्यादि । नित्य शब्द अनित्यधमानुपलब्धे इति अनुपलभ्यमानानित्यधर्मक नित्य दृष्टम आकाशादि । यत्र समानोधर्म सशयकारण हतुत्वे नापादीयत, स सशयमम मध्यभिचार एव । या तु विमर्शस्य विशेषपेक्षिता उभयपक्षविशेषानुपलब्धिश्च सा प्रकरणं प्रवृत्तयति । कथम ? — विपर्यये हि प्रकरणनिवृत्ते । यदि नित्यधर्म शब्द गृह्यते न स्यात् प्रकरणम् । यदि वा अनित्यधर्मो गृह्येत एवमपि निवृत्तत प्रकरणम् । सोऽयं हेतुरुभौ पक्षौ प्रवृत्तयन्नन्यतरस्य निर्णयाय न प्रकल्पत ॥ ४८ ॥

साध्याविशिष्ट साध्यत्वात् साध्यसम ॥ ४९ ॥

द्रव्यं क्वायेति साध्यम्, गतिमत्त्वादिति हेतुः । साध्येना विशिष्ट साधनीयत्वात्साध्यसमम् । अयमप्यसिद्धत्वात् साध्य

प्रकरणाचिन्तात् प्रकरणपक्षप्रातपक्षावात् भाष्यम् साध्यतदभाववन्तावात् तच्च तथा च निणयार्थं प्रयुक्तो हेतुयत्र निणयः अत्र यत्प्रमाणस्तु न्यबलन परं प्रातबन्वात् किन्तु धारणा साध्यवत्त्वतदभाववत्त्वात् अचिन्ता जिज्ञासा प्रवृत्तयति स प्रकरणसमम् । या — प्रकृतं कारणं लिङ्गं परामर्शा वा को हेतुरनयो साधकः ? एतयो कं परामर्शं प्रमेत वा ? यत्र जिज्ञासा भवतीत्यर्थं यस्मान्त्व्यादौ तु वस्तुस्थितमानसं चक्षन्तु तत्र बलविरोधिपरामर्शकालीनतुल्यबलपरामर्शविषयत्वं स्वसाध्यपरामर्शकालीनतुल्यबलविरोधिपरामर्शा वा । विरोधिपरामर्शस्य स्वहेतुनिष्ठत्वमकञ्चान विषयत्वसम्बन्धन अन्यथा हेतुदुष्टत्वं न स्यात् । अत्र च दशावशेष दोष इत्यतः सङ्केताराप विरोधिपरामर्शकाले टटलमिष्टमवव्यवधयम् ॥ ४८ ॥

क्रमप्राप्त साध्यसमं लक्षयति । — साध्यं वक्ष्यादिनाऽविशिष्टम् । कुत ? इत्यत आह, — साध्यत्वानिति साधनीयत्वादित्यर्थः । यथा हि साध्यं साधनीयं तद्वद्

शब्द सयोगव्यङ्गत्वात् रूपवत् । प्रागूर्ध्वञ्च व्यक्तेरवस्थित रूप प्रदीपघटसयोगेन व्यज्यते । तथा च शब्दोऽप्यवस्थिता भेरो दण्डसयोगेन व्यज्यते दारूपरश्ममयागन वा । तस्मात् सयोग व्यङ्गत्वान्नित्य शब्द इत्ययमहेतु कालान्त्ययापदगात् । व्यञ्ज मस्य मयागस्य काल न व्यङ्गस्य रूपस्य व्यक्तेरत्येति । सति प्रदीपघटसयोगे रूपस्य ग्रहण भवात् । न निवृत्त मयाग रूप गृह्यत । निवृत्त दारूपरश्ममयागे दूरस्थेन शब्द श्रयत् । विभागकाले सय शब्दव्यक्ति मयागकालमत्येतीति न मयाग निमित्ता भवति । कस्मात् ?—कारणाभावाद्दि काय्याभाव इति । एवमुदाहरणसाधम्यस्याभावादसाधनमय हेतुहेत्वाभास इति । अवयवविपय्यासवचन न सूत्राय । कस्मात् ?—

यस्य यनाथसम्बन्धा दूरस्थस्यापि तस्य स ।

अथता ह्यसमथानामान्तव्यमकारणम् ॥

इत्येतद्वचनाद् विपय्यासिनाक्तो हतुरुदाहरणसाधम्यात् तथा वैधम्यात् साधन हेतुलक्षण न जहति । अजहद्वतुलक्षण न हेत्वाभासो भवतीति । अवयवविपय्यासवचनमप्राप्तकालमिति नियहस्थानमुक्तम् । तदेवेद पुनरुच्यत इति, अतस्तत्र सूत्रार्थ ॥ ५० ॥

आवश्यकस्य व्यभिचाररूपपासङ्गान्तरस्यव दाषत्वमुच्यते इति वाच्यम् तदप्राप्तसम्बन्धेन साधस्य दीषत्वाऽऽवश्यकत्वात् उपपद्यसङ्करोऽप्यपाधसङ्करात् सत्त्वात् कालावाच्छेदा घटो गन्धवान् । शस्त्रावाच्छेद पवतो वाङ्मानत्यादावसङ्कराच्च साध्याभावव्यवहताऽवच्छेदकावच्छिन्नकत्वस्य तत्र सत्त्वात् । परतु घट सकृत्क काय्यात्वादित्यादौ यत्र नाघवोपनीतमेकमात्रकत्वकत्व भासत इत्युच्यते तत्र तद भावाऽस द्वीर्षादाहरणानात् वृत्तान् ॥ ५ ॥

समाप्त हेत्वाभासप्रकरणम् ।

अथ क्लम —

वचनविघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या क्लमम् ॥ ५१ ॥

न सामान्यलक्षणे क्लम शक्यमुदाहर्तम् । विभाग तूदा
हरणान् ॥ ५१ ॥

विभागश्च—

तत्र त्रिविध, वाक्कुल सामान्यक्लममुप-
चारक्लमञ्च ॥ ५२ ॥

तेषाम —

अविशेषाभिहितेऽर्थे वक्तुरभिप्रायादशान्तर-
कल्पना वाक्कुलम् ॥ ५३ ॥

नवकम्बलकोऽय माणवक इति प्रयोग । अत्र नव कम्बलो
ऽस्येति वक्तुरभिप्राय । विग्रहे तु विशेष, न समासे । तत्राय
कुलवादी वक्तुरभिप्रायादविवक्षितमन्यमर्थं नव कम्बला अस्येति
तावदभिहितं भवतेति कल्पयति, कल्पयित्वा चासम्भवन

क्रमप्राप्तं क्लमं लक्षयति ।— अथस्य वाद्यभिमतस्य यो विकल्पो विकृद्धं कल्प
अर्थान्तरकल्पनेति यावत् तदुपपत्त्या युक्तिविशेषेण ऽवचनस्य वाद्युक्तस्य विघातो
दूषणं तच्छलमित्यथ । वक्तृतात्पर्याविषयाथकल्पनेन दूषणाभिधानमात्र
कालत्रयं तात्पर्याविषयत्वं विग्रहणे विशिष्ये ससग वा । यथा नेपाळादागतीऽ
नवकम्बलवत्त्वादित्यत्र नवसङ्ख्यापरत्वकल्पनाऽसिद्धाभिधानम् सत्र प्रथमं धम
त्वादित्यत्र पुण्यत्वाथकल्पनया भागासङ्ख्याभिधानम् वक्रिमान् घूमादित्यत्र घमावपदे
त्वभिचाराभिधानम् ॥ ५१ ॥

लक्षितं क्लमं विभजते ।— तत्र वाक्कुलं लक्षयति ।— यत्र शक्याथस्ये सञ्च
वति एकाग्रनिष्ठाऽकविशेषभावानामप्रेतशक्याथकल्पनेन दूषणाभिधानं तदाक
क्लमं लक्षयन्तु — शक्या एकाग्रशब्दबोधतात्पर्यकशब्दस्य शक्याऽथान्तरतात्पर्यकत्वं
कल्पनया दूषणाभिधानम् । यथा नेपाळादागतीऽ नवकम्बलवत्त्वादित्यक्ते कुतोऽस्त्र

● प्रतिषेधति — एकीऽस्य कम्बल कुतो नव कम्बला ? इति । तादृद सामान्यशब्दे वाचि क्ल वाककलमिति । * अस्य प्रत्यवस्थानम् । * * सामान्यशब्दस्यानकार्थत्वेऽन्यतराभिधान कल्पनाया विशेषवचनम् । * नवकम्बलक इत्यनेकाथस्याभ धानम्, — नव कम्बलोऽस्य नवकम्बला अस्येति । एतस्मिन् प्रयुक्तं येय कल्पना नव कम्बला अस्येत्येतद्भवताऽभिहितं तच्च न सम्भवतीति । एतस्यामन्यतराभिधानकल्पनाया विशेषा वक्तव्यं । यस्माद्विशेषोऽथविशेषेषु विज्ञायते, अयमथाऽननाभि हित इति । स च विशेषो नास्ति । तस्मान्निथ्याऽभियोग मात्रमेतदिति । * प्रसिद्धश्च लोके शब्दार्थसम्बन्धोऽभिधानाभि धयनियमनियोगः । अस्याभिधानस्यायमर्थोऽभिधेय इति समान सामान्यशब्दस्य, विशेषो विशिष्टशब्दस्य । प्रयुक्तं पूर्वाश्वमे गन्दा अथ प्रयुज्यन्ते नाप्रयुक्तपूर्वा । प्रयोगश्चाथ सम्प्रत्ययाथ । अथप्रत्ययाच्च व्यवहार इति । तत्रैवमथवत्यथ शब्दप्रयोगसामर्थ्यात् सामान्यशब्दस्य प्रयोगनियमः । अजा ग्राम नय, सर्पिराहर ब्राह्मण भोजयेति सामान्यशब्दा सन्तो ऽर्थावयवेषु प्रयुज्यन्ते, सामर्थ्याद् यत्राथक्रियादेशना सम्भवति तत्र प्रवर्तन्ते, नार्थसामान्ये, क्रियादेशनाऽसम्भवात् । एवमय सामान्यशब्दो नवकम्बलक इति योऽर्थः सम्भवति, नव कम्बलो ऽस्येति, तत्र प्रवर्तते । यस्तु न सम्भवति नव कम्बला अस्येति, तत्र न प्रवर्तते । सोऽयमनुपपद्यमानार्थकल्पनाया परवाक्योपा लम्भस्ते न कल्पत इति ॥ ५३ ॥

नवमङ्गला कम्बला ? इति । एव गौवषाणीत्युक्तं कुतो वारणस्य विषाणम् ? गजो विषाणीत्युक्ते कुतो गजस्य शङ्खम् ? श्वेती धावतीति श्वेतरूपवदभिप्रायेणोक्ते श्वेती न धावतीत्यभिधानमित्यादिकमूढम् ॥ ५३ ॥

सम्भवतोऽर्थस्यातिसामान्ययोगाद्सम्भूतार्थ-

कल्पना सामान्यच्छलम् ॥ ५७ ॥

अहो खल्वसौ ब्राह्मणे विद्याऽऽचरणसम्पन्न इत्यक्ते कश्चिदाह —सम्भवति हि ब्राह्मणे विद्याऽऽचरणसम्पत् इत्यस्य वचनस्य विघातोऽथविकल्पोपपत्त्याऽसम्भवात्कल्पनया क्रियते । यदि ब्राह्मणे विद्याऽऽचरणसम्पत् सम्भवात् ब्राह्मणेऽपि सम्भवेत् । ब्राह्मणेऽपि ब्राह्मण सोऽप्यस्तु विद्याऽऽचरणसम्पन्न इति । यद्विवक्षितमथमाप्नोति चात्यति च तदतिसामान्यम् यथा ब्राह्मणत्व विद्याऽऽचरणसम्पत् क्वचित्प्राप्ति क्वचित्त्येति । सामान्यलक्षणं क्वल सामान्यच्छनमिति । * अस्य च प्रत्यवस्थानम् । * * अविवक्षितहेतुकस्य विषयानुवाद प्रशसाऽथत्वात् वाक्यस्य तदत्रासम्भवात्कल्पनाऽनुपपत्ति । * यथा सम्भवन्त्यस्मिन्नेत्र शालय इति । अनिराकृतमविवक्षितञ्च बोजजन्म । प्रवृत्तिविषयस्तु चेत् प्रशस्यते । सोऽयं चेतानुवादो नास्मिन् शालया विधीयन्त इति । बोजात्त शालानवृत्ति सता न विवक्षिता । एव सम्भवति ब्राह्मण विद्याऽऽचरणसम्पदिति । सम्पद्विषयो ब्राह्मणत्व न सम्पदेतु । न चात्र हेतुविवक्षित । * विषयानुवादस्त्वय प्रशसाऽथत्वाद्वाक्यस्य । * सति ब्राह्मणत्वे सम्पदेतु समर्थ इति विषयञ्च प्रशसता वाक्येन यथा हेतुत फलनिवृत्तिन प्रत्याख्यायते । तदेव सति वचनविघातोऽसम्भूताथकल्पनया नोपपद्यत इति ॥ ५४ ॥

सामान्यच्छलं लक्षयत । —सामान्यावाश्टसम्भवदथाभप्रायथाक्तस्य आतिसामान्ययोगाद्सम्भवदथकत्वकल्पनया दृषणाभिधानं सामान्यच्छलम् । यथा ब्राह्मणोऽयं विद्याऽऽचरणसम्पन्न इत्यक्ते ब्राह्मणत्वेन विद्याऽऽचरणसम्पद साधयतीति कल्पयित्वा परा नदात् कुतो ब्राह्मणत्वेन विद्याऽऽचरणसम्पत् ? ब्राह्मणव्याजचारान् ॥ ५४ ॥

० धर्मविकल्पनिर्देशोऽर्थमहावप्रतिषेध उपचार-
च्छेदात् ॥ ५५ ॥

अधिधानस्य धमा यथाऽप्रप्राग । धर्मविकल्पाऽन्यत्र
दृष्टस्यायत्र प्रप्राग तस्य निर्देशे धर्मावकल्पनिर्देश । यथा —
मञ्चा क्राशन्तीति । अथमहावेन प्रतिषेध । मञ्चस्था पुरुषा
क्राशन्ति न तु मञ्चा क्रोशन्ति । का पुनरत्राथविकल्पापपत्ति ?
अन्यथा प्रयुक्तस्यान्यथाऽथकल्पनम् । भक्त्या प्रयोगे प्राधान्येन
कल्पनम् । उपचारविषयं क्लम उपचारच्छेदम् उपचारा-
नोनाथ । सहचरणादिनिमित्तनातद्भावे तद्वदधिधानमुपचार
इति । * अत्र समाधि * प्रसिद्धाप्रसिद्ध प्रयोगे वक्तव्यथाऽभिप्राय
शब्दाग्रधारानुत्ता प्रातःपूर्वो वा न क्लम । प्रधानभूतस्य
शब्दस्य भक्तस्य च गुणभूतस्य प्रयोग उभयोर्लोकसिद्ध । सिद्धे
प्रयोगे यथा वक्त्रभिप्राय तथा शब्दाधावनुज्ञेयौ, प्रतिषेधौ वा,
न क्लम । याद वक्त्रा प्रधानशब्द प्रयुङ्क्ते यथा भूतस्याभ्यनुज्ञा,
प्रतिषेधो वा न क्लम । अथ गुणभूत तदा गुणभूतस्य । यत्र तु
वक्त्रा गुणभूत शब्द प्रयुङ्क्ते प्रधानभूतमभिप्रेत्य पर प्रतिषेधति,
स्वमनोषया प्रतिषेधोऽसौ भवति, न परोपालम्भ इति ॥ ५५ ॥

उपचार इति लक्षणात् ।—शब्दस्यायत्र सम्बन्धे तस्य विकल्पो विविध कल्प
शक्तौ तस्याऽन्यतरूप तथा च शक्तौ लक्षणकारकत्वात् प्रयुक्त शब्द तदपरत्वेत्या-
त् प्रतिषेधे स उपचारच्छेदम् यथा मञ्चा क्रोशन्ति नौलो घट इत्यादौ मञ्चस्था
एव क्रोशन्ति न तु मञ्चा एव घटस्य कथं नौलम्पाभम् । एवम् अहं इत्येति इति
शब्दा प्रयुक्ते अमुं तदर्थं कथं इत्येति ? इति प्रतिषेधोऽप्युपचारच्छेदम् वागभि-
प्रेत्याश्रयात्प्राग्न क्लमस्यामन्तरत्वं । न च शब्दलाक्षाणकप्रयोगाद्वादान-
एवापरत्वं स्यात् इति वाच्यम् तत्र तदर्थबोधकत्वात् प्राप्तस्य शब्दस्य प्रयोगे वादिनो
ऽनपराधात् । अन्यथा पवती वाङ्मानित्येति पवतीऽयं कथमवाङ्मान् ?
इत्यादिदूषणनानुमानाद्यच्छेदं स्यात् ॥ ५५ ॥

वाक्कलमेवोपचारच्छल तद्विशेषात् ॥ ५६ ॥

न वाक्कलनादुपचारच्छल भिद्यते तस्याप्यशान्तरकल्पनाया आवशेषात् । इहापि स्थान्यथो गुणशब्द प्रधानशब्द स्थानार्थ इति कल्पयित्वा प्रतिषिध्यत इति ॥ ५६ ॥

न तदर्थान्तरभावात् ॥ ५७ ॥

न वाक्कलमेवोपचारच्छलम् तस्यार्थसद्भावप्रतिषेधस्याथान्तरभावात् । कुत ?—अथान्तरकल्पनातोऽन्याथान्तरसद्भावकल्पना अन्याथसद्भावप्रतिषेध इति ॥ ५७ ॥

अविशेषे वा किञ्चित्साधर्म्यादिकच्छलप्रसङ्ग ॥ ५८ ॥

कलस्य द्वित्वमभ्यनुज्ञाय त्रित्व प्रतिषिध्यते किञ्चित्साधर्म्यात् । यथा चाय हेतुस्त्रित्व प्रतिषेधति, तथा द्वित्वमप्यनुज्ञात् प्रतिषेधति । विद्यते हि किञ्चित्साधर्म्यं द्वयोरपीति । अथ द्वित्व किञ्चित्साधर्म्यान्न निवृत्तं त्रित्वमपि न निवृत्त्यतीति ॥ ५८ ॥

प्रसङ्गाच्छल परीचत पूर्वपक्षयति । शब्दसार्थान्तरकल्पनाऽविशेषाद्वाक्कलमनापचारच्छल स्यात् इति कलस्य द्वित्वमेव न तु त्रित्वमिति शङ्काऽय ॥ ५६ ॥

समाधत्त ।—उपचारच्छलस्य वाक्कलाभदान्तरार्थान्तरभावात् भिन्नत्वात् भिन्नतया प्रमाणासिद्धत्वात् फालताय पूर्वोक्तभेदकधर्मेण भेदसम्भवेऽप्युक्तसिद्धमथाभेदे सामान्यधर्मथाभेदस्य सवत्र सम्भवात् विभाग कुत्रापि न स्यादात् ॥ ५७ ॥

विपक्षे बाधकमभिप्रेत्य ऽऽह ।—यत्किञ्चित्तुमादविशेषे किञ्चित्साधर्म्याच्छलत्वादि कृपाच्छलस्य स्यात् न तु त्वदाभमत द्वित्वमपीति भाव ॥ ५८ ॥

समाप्त कलप्रकरणम् ।

अत ऊङ्गम —

सावय्यवैधर्म्याभ्या प्रत्यवस्थान जाति ॥ ५६ ॥

प्रयुक्ते हि हेतौ य प्रसङ्गो जायते सा जाति । स च प्रसङ्गसाधम्यवैधर्म्याभ्या प्रत्यवस्थानमुपालम्भ प्रतिषेध इति । उदाहरणसाधम्यात् साध्यसाधन हेतुरित्यस्यादाहरणसाधम्येण प्रत्यवस्थानम् । उदाहरणवधम्यात् साध्यसाधन हेतुरित्यस्यादाहरणवैधर्म्येण प्रत्यवस्थानम् । प्रत्यनोकभावाज्जायमानाऽर्थो जातिरिति ॥ ५६ ॥

विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानम् ॥ ६० ॥

विपरीता कुक्षिता वा प्रतिपत्तिर्विप्रतिपत्ति । विप्रतिपद्यमान पराजय प्राप्नोत, निग्रहस्थान खलु पराजयप्राप्ति । अप्रतिपत्तिस्त्वारम्भविषये न प्रारम्भ । परेण स्थापित न प्रतिषेधति प्रतिषेध वा नोद्धरति । असमासाच्च नैते एव निग्रहस्थाने इति ॥ ६० ॥

क्रमप्राप्तं ज्ञातं लक्षयति ।—साधम्यवधर्म्याभ्यामिति सावधारणो निर्देश तत्र व्याप्तिरपेक्षाभ्या साधम्यवधर्म्याभ्या प्रत्यवस्थान दूषणाभिधानं जातारत्यथ । यद्यप्युभाभ्या प्रत्यवस्थानस्य प्रत्येकप्रत्यवस्थानेऽप्याप्त एकप्रत्यवस्थानस्य लक्षणत्वे ऽपरप्रत्यवस्थानेऽप्याप्ति न वाऽन्यतरप्रत्यवस्थानं नियतं सवत्र जातवभावात् तथाऽपि व्याप्तिनिरपेक्षतया दूषणाभिधानमित्येव वाच्यं तत्र च सन्दर्भेण दूषणासमर्थत्वं स्वव्याघातकत्वं वा दाशतं तथा च कृत्वादिभिन्नदूषणासमर्थमुत्तर स्वव्याघातकं मुत्तरं वा जातिरिति सूचितं साधम्यसमादिचतुर्विधस्यन्याम्यत्वं तदथ इत्यपि वदन्ति ॥ ५६ ॥

क्रमप्राप्तं निग्रहस्थानं लक्षयति ।—निग्रहस्य खलौकारस्य स्थानम् तत्र विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च । विप्रतिपत्तिवद्भूता प्रतिपत्ति अप्रतिपत्ति प्रकृताज्ञानमयव्यर्थतदन्यतरत परनिष्ठ भावावयितुमर्हं प्राप्तज्ञानान्यादर्निग्रहस्थानत्वानुपपत्तिश्च तथाऽपि ऽवप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्यन्यतराघ्रायकधमवत्त्वं तदथ उद्देशानुगुणं स्वस्यज्ञानाभावल्लिङ्गत्वं प्रतिज्ञानान्याद्यन्यतमत्वं वा लक्षणमित्यपि वदन्ति ॥ ६ ॥

किं पुनर्दृष्टान्तवज्जातिनिग्रहस्थानयारभेद ? अथ सिद्धान्त-
वद्भेद ?—इत्यत आह —

तद्विकल्पाज्जातिनिग्रहस्थानबहुत्वम् ॥ ६१ ॥

तस्य माधस्यवेधस्याभ्या प्रत्यवस्थानस्य विकल्पाज्जाति
बहुत्वम् । तयोश्च विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्यावकल्पान्निग्रहस्थान
बहुत्वम् । नानाकल्पा विकल्प विविधो वा कल्पा विकल्प ।
तत्राननुभाषणमज्ञानमप्रतिभा विज्ञेपो मतानुज्ञा पर्यनुयाज्या
पेनणमित्यप्रतिपत्तिर्निग्रहस्थानम् । शेषस्तु विप्रातर्पत्ति
रिति । इम प्रमाणादय पदाथा उद्दिष्टा यथोद्देश लक्षिता
य गालक्षण परीक्षित्यन्त रति त्रिविधाऽस्य शास्त्रस्य प्रवृत्ति
वदितव्येति ॥ ६१ ॥

इत वाच्यायनोय न्यायभाष्ये प्रथमाध्यायस्य द्वितीयमाहिकम् ।

समाप्तश्चाय प्रथमोऽध्याय ॥ १ ॥

जातानयद्वस्थानयोवभागे नाक्षीत भमी मा भुदित्यत आह ।—तद्विकल्पात्
साधस्यादिना प्रत्यवस्थानस्य विप्रतिपत्त्याद्यन्नायकल्पापारस्य च विकल्पादाज्ञाना
प्रकारत्वादित यावत् इत्यत्र तथाबहुत्वेऽपि प्रमाणादपरीक्षावषयकाशब्दनिष्ठासथा
प्रतिबन्ध न्नानो तादृभाग क्रियत इत भाव ॥ ६१ ॥

समाप्त पुरुषाशाक्तलिङ्गदीपसामान्यलक्षणप्रकरणम् ।

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयमाहिकम् ॥ २ ॥

इत श्रीविश्वनाथभट्टाचार्यकृतन्यायसुवहसौ प्रथमाध्याय

हात्त समाप्ता ॥ १ ॥

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमाऽऽङ्गिकम् ।

अत ऊङ् प्रमाणादिपरोक्षा, सा च विमृश्य पक्षप्रात
पक्षाभ्यामथावधारण निर्णय इत्यग्रे विमर्श एव परीक्ष्यते ।

समानानेकधर्माध्यवसायादन्यतरधर्माध्यव-
सायाद्वा न सशय ॥ १ ॥

समानस्य धर्मस्याध्यवसायात् सशय न धम्मम त्वात् ।
अथवा समानमनयोधर्ममपलभे इति धम्मधम्मग्रहण सशयाभाव
इति । अथवा समानधर्माध्यवसायादथान्तरभूते धामणि

प्रमाणं प्रथि दाभाववात्पु परीक्षित ।

हरि । इतीयमध्याय भासमानमड भर्जे ॥ १ ॥

अथ प्रमाणान्तिषु नाक्षतसु परोक्षणीषु सशय एवना परीक्षाया असम्भवात् ।
सशय एव परोक्षणीय शिष्यजिनासाऽनुसारात् सूचीकटाङ्गन्यायाच्च अत सशयपरो
क्षाया प्रमाणात्परीक्षापयागत्वात् प्रमाणपरोक्षत्वा ग्रायाथ इति वदन्त । स्त
तन्तु क्लृप्त्य परोक्षतत्वात् उतीयचतुथ्या प्रमथस्य पक्षम् च जात परोक्षथ
मत्तत्वात् तत्तात्किथयवत्य थपरोक्षवाध्यायाथ । प्रयाजन्वात्परीक्षाया क्लृप्त
वातदशन कारथ्यमागत्वात् तत्र एवभागसापेक्षप्रमाणापरीक्षाऽतर्कित्वावत्पत्ताथ
परोक्षा प्रथमाऽऽङ्गिकाथ तत्र च नव प्रकरणानि तत्राऽऽप्तौ सशयपरीक्षाप्रकरणम
अन्यानि यथायथ वक्त्यन्ते तत्र सशयपरीक्षणाय पूर्वपक्षसूत्रम् ।

अत्र सूत्रकृता सशयस्यादशनात् सशयपरीक्षाया सशयो नाङ्गम अनवस्थाभयान
इत्याशय सूत्रकृती वणन्ति तदसत् । न ह्यत्र सशयस्वरूप परीक्ष्यत येनानवस्था
स्यात् अपि तु लक्षणसूचीकृत सशयकारणम् । तथा च सशय समानधर्मदशनात्पिजन्वा
न वेति संशय सम्भवत्येव । परन्तु सूत्रकृती निणयसत्त्वात् पूर्वपक्षनिरास
मावस्थापेक्षणात् सशयो न दशित एवमेव प्रमाणात्परीक्षागामाप अत एवा
भिहितं अथ — शास्त्र वादे च विमषवजम् इति । तत्र समानादिधर्मदशनात्
सशय प्रत्येक व्यभिचारात् अन्यतरत्वेनाङ्गु रीकृततद्दृशनादाप न सशय नाङ्
ख्यात्पुत्रसमानधर्माऽय पुरुषधर्मसमानधर्माऽयमिति वा जानन स्थान्न वात सन्दिग्ध
समानत्वस्य भदगभत्वात्, भिन्नधर्मत्वेन ज्ञाते तद्देयङ्गस्य सम्भवात् । यदा —

सशयोऽनुपपन्न इति । न जातु रूपस्यार्थान्तरभूतस्याध्यवसायादर्थान्तरभूतस्य सशय इति । अथवा नाध्यवसायादर्थान्तरभूतस्याध्यवसायादर्थान्तरभूतस्य सशय उपपद्यते, कार्यकारणयोः सादृश्याभावादिति । एतेनानेकधर्माध्यवसायादिति व्याख्यातम् । अन्यतरधर्माध्यवसायाच्च सशयो न भवति । ततो ह्यन्यतरावधारणमेवेति ॥ १ ॥

विप्रतिपत्त्यवस्थाऽध्यवसायाच्च ॥ २ ॥

न विप्रातपत्तिमात्रादवस्थामात्राद्वा सशय । किं तर्हि ? विप्रतिपत्तिमुपलभमानस्य सशय । एवमव्यवस्थायामपीति । अथवाऽस्त्यात्मेत्येके नास्त्यात्मेत्यपरि मन्यन्त इत्युपलब्धे कथं सशय स्यादिति । अथोपलब्धिरव्यवस्थिता अनुपलब्धिष्वव्यवस्थिति विभागेनाध्यवसिते सशया नापपद्यत इति ॥ २ ॥

विप्रतिपत्तौ च सम्प्रतिपत्ते ॥ ३ ॥

याञ्च विप्रतिपत्ति भवान् सशयहेतु मन्यते, सा सम्प्रतिपत्ति । सा हि द्वयोः प्रत्यनीकधर्मविषया । तत्र यदि विप्रतिपत्ते सशय, सम्प्रतिपत्तेरेव सशय इति ॥ ३ ॥

समानानेकधर्मोपपत्तिरित् सचणसूत्र उपपात्तपद स्वरूपपरमिति भान्त्येयं शब्दा तथा चायमथ न सशय समानधर्मादित् स्वरूपमत इति शब्द यत समानधर्मादेरध्यवसायादन्यतरत्वानुगतौकृततदध्यवसायाद्वा सशय अन्यथा सशयस्य सावन्निकत्वाऽऽपत् ॥ १ ॥

विप्रतिपत्त्यादिजन्यसशयत्रय प्रतिस्तिपति ।—न सशय इत्यनुवृत्तौ विप्रतिपत्तिरूपलभ्याव्यवस्थाया अनपलभ्याव्यवस्थायाश्च न सशयजनकत्वम् प्रत्येक व्यभिचारान्तिश्च यद्वा —स्वरूपसविप्रतिपत्त्यान्तितौ न सशय किन्तु तदध्यवसायादित्यथ । २ ॥

विप्रतिपत्तिसशयमात्रप्रातक्षपाय सुचान्तरम् । विप्रातपत्तौ न सशय हेतुत्वम् सम्प्रतिपत्तेः । ननु यथा वादिनीमध्यस्थस्य च निश्चयसत्त्वात् सति च । ननु सशय-मीमाणाद्वात भाव ॥ ३ ॥

व्यवस्थाऽऽत्मनि व्यवस्थितत्वाच्चाव्यवस्थाया ॥ ४ ॥

न सशय । यदि तावादेयमव्यवस्था आत्मन्यव व्यवस्थिता व्यवस्थानादव्यवस्था न भवतात्यनुपपन्न सशय । अथाव्यवस्थाऽऽत्मान न व्यवस्थिता एवमतादात्म्यादव्यवस्था न भवतीति सशयाभाव इति ॥ ४ ॥

तथाऽत्यन्तसशयस्तद्धर्मासातत्योपपत्ते ॥ ५ ॥

यन कल्पेन भवान समानधर्मापपत्त सशय इति मन्यत तन खल्वत्यन्तसशय प्रसज्यत । समानधर्मापपत्तेरनच्छ्रुतात् सशयानुच्छेद । नायमतद्धमा धर्मा विमृश्य(ष्य)माना णा) गृह्यत । मततन्तु तद्धमा भवतीति ॥ ५ ॥

अस्य प्रतिषधप्रपञ्चस्य मह्वपेणाद्धार —

य शोक्ताऽत्रमायादेव तद्विशेषापेक्षात् सशय नासशयो ज्ञात्यन्तसशयो वा ॥ ६ ॥

सशयाऽपपत्ति सशयानुच्छेदश्च न प्रसज्यत । कथम् ?--

उप न अनुप नव्याव्यवस्थात सशयइयानगसाऽऽ सूत्रम् । उपल नव्यवस्थाया अनुप नव्याव्यवस्थायाऽऽ सशयजनकत्व तदा स्यात् याद स्वात्मन्यव्यवस्थितत्व स्यात् न त्ववम तया च स्वाऽऽत्मान न व्यवस्थिताऽऽत्मा कथम् ज्ञात्यव्यवस्थात्वात् ॥ ४ ॥

ननु अव्यवस्था प्रामाण्यसशय तस्य च न स्वसशयरूपत्वम् सशयस्य विषय वक्ष्ये घटितत्वात् तस्य चान्यसशयजनकत्व न निरुद्धम् । अती दृष शान्तरसाह — तस्य तत् । तथा सति अव्यवस्थाया हनुत्वे सति तथाशब्दो य न सप्रान्तर्गत आप न भाष्येण इत्यन्य अत्यन्तस शय सशयानुच्छेद स्यात् तद्धमस्य तज्जनकस्य ज्ञानत्वात् साधारण्यम जनस्य सात उपपत्ते सवदा सम्भवात् अथ ज्ञानत्वादिसाधारण्य धर्मदृशनाप कारणान्तरविलम्बान्न सवदा प्रामाण्यसशय इति याद ब्रूयात् । दा तथैव त्रिषयसशयऽपि हेतुत्वमन्त इति एक प्रामाण्यसशयस्य साधारण्यधर्मदृशनादवा सशयहेतुत्वेन इति भाव ॥ ५ ॥

सिद्धान्तसाह ।— यथ क्ताव्यवस्थायात् साधारणादिधर्मदृशनात् तस्य पुरुष

यत्तावत्समानधमाध्यवसाय सशयहेतुर्न समानधर्ममात्रमिति ।
 एवमतत कस्मादेव नोच्यत इति ?—विशेषापेक्ष इति वचनात्
 सिद्धे । विशेषस्यापेक्षाऽऽकाङ्क्षा सा चानुपलभ्यमाने विशेषे
 समथा न चाक्त समानधमापेक्ष इति , समाने च धर्मे कथ
 माकाङ्क्षा न भवेत् यद्यय प्रत्यक्ष स्यात् । एतेन सामर्थ्यन
 विज्ञायत समानधमाध्यवसायात्तित * उपपत्तिवचनाद्वा *
 समानधर्मोपपत्तारत्युच्यत । न चान्या मद्भावसवेदनादृत समान
 धर्मोपपत्तारस्ति । अनुपलभ्यमानमद्भावो हि समानो धर्मा
 विद्यमानवद्भवतीति । * विषयशब्दन वा विषयिण प्रत्ययस्याभ
 धानम् । यथा लोके वूमेनाग्निरनुमीयत इत्युक्ते धमदर्शन
 नाग्निरनुमीयत इति ज्ञायत , कथम् ? दृष्ट्वा हि धूममग्नमनु
 म्मिनाति, नादृष्ट्वा । न च वाक्ये दर्शनशब्द श्रूयते । अनुजानाति
 च वाक्यस्याथप्रत्यायकत्वम् । तेन मन्यामहे विषयशब्देन विष
 यिण प्रत्ययस्याभिधान बोद्धाऽनुजानाति । एवमिहापि
 समानधमशब्देन समानधमाध्यवसायमाहेति । यदक्त
 समानमनयार्धममुपलभत इति धमधर्मिग्रहणे सशयाभाव
 इति । पूर्वदृष्टावषयमतत । * यावद्दमर्थो पूर्वमद्राक्ष, तयो
 समान धममुपलभे विशेष नापलभे इति कथं नु विशेष पश्यय,
 ये (त) नान्यतरमवधारयेयम् ? इति । न चैतत्समानधर्मोपलब्धौ
 धर्मधर्मिग्रहणमात्रेण निवृत्तत जात । यच्चोक्त नार्थान्तराध्यव
 सायादन्यत्र सशय इति । यो ह्यर्थान्तराध्यवसायमात्र सशय
 हेतुमुपाददोत, स एव वाच्य इति । यत्पनरतत्कारणयो
 सारूप्याभावादिति । * कारणस्य भावाभावयो काव्यस्य
 भावाभावो कार्यकारणयो सारूप्यम् यस्योत्पादात् यदुत्पद्यत,
 त्वादे जावश इतरव्यावक्तो धम तस्यापगत इत्त न्तन तत विशेषादर्शना
 दित्यथ । तथा च विशेषादर्शनसहितसाधारणधमदर्शनादत सशय स्वीकृत न

यस्य चानुत्पादात् यन्नोत्पद्यते तत्कारण कार्यमितरत् इत्येतत्
 सारूप्यम् । अस्ति च सशयकारणे सशये चैतदिति । एतन्नानक
 धमाध्यवसायादिति प्रतिषेध पारहृत इति । यत्पुनरेतदुक्त
 विप्रतिपत्त्यव्यवस्थाऽध्यवसायाच्च न सशय इति । पृथकप्रवादयो-
 र्व्याहृतमयमुपलभे, विशेषश्च न जानामि नापलभे येनान्य
 तरमवधारयेयम् । तत् कोऽत्र विशेष स्यात् यनैकतरमव
 धारयेयम् ? इति सशयो विप्रतिपात्तजनितोऽय(ऽर्थ) न शक्या
 विप्रतिपत्ति सम्प्रतिपत्तिमात्रेण निवर्त्तयितुमिति । एवमुप
 लब्धानुपलब्धव्यवस्थाकृत सशये वेदितव्यमिति । यत् पुनरतत्
 विप्रतिपत्तौ च सम्प्रतिपत्तेरिति । * विप्रतिपात्तशब्दस्य
 याऽर्थं तदध्यवसायो विशेषापत्त सशयहेतु, तस्य च समा
 ख्याऽन्तरेण न निवृत्ति * समानेऽधिकरण व्याहृतार्थो प्रवादो
 विप्रतिपात्तशब्दस्याथ तदध्यवसायश्च विशेषापत्त सशयहेतु
 न चास्य सम्प्रतिपत्तिशब्दे समाख्याऽन्तरे योज्यमान सशय
 हेतुत्व निवृत्तत । तदिदमकृतबुद्धिसम्बन्धनमिति । यत्पुन
 रव्यवस्थाऽऽत्मनि व्यवस्थितत्वाच्चाव्यवस्थाया इति । सशयहेतो
 रथस्याप्रतिषेधादव्यवस्थाऽभ्यनुज्ञानाच्च निमित्तान्तरेण शब्दा
 न्तरकल्पना व्यथा । * अव्यवस्था खलु व्यवस्था न भवति,
 अव्यवस्थाऽऽत्मनि व्यवस्थितत्वादिति । नानयोरुपलब्धानुपलब्धयो
 सदसद्विषयत्व विशेषापत्त सशयहेतुर्न भवतीति प्रतिषिध्यत ।
 यावता चाव्यवस्थाऽऽत्मनि व्यवस्थिता न तावताऽऽत्मान
 जहाति । तावता ह्यनुज्ञाता भवत्यव्यवस्था । एवमिय
 क्रिद्यमाणाऽपि शब्दान्तरकल्पना नाथान्तर साधयतीति । यत्
 कारणाभावादसशय न वा यात्कञ्चित्का यमत्त्वादत्यन्तसशय इत्यथ साधारणधम
 दशनादेश सशयविषये जनकत्वात् सशयत्वावाच्छ्रेयं प्र त व्यभिचारऽपि न क्षति
 विप्रतिपत्तौ च व दिवाक्याभ्या मव्यवस्थेव सशयोपगमात् । यच्चोप समानधर्मदश

पुनरेतत् तथाऽत्यन्तसशयस्तद्धर्मसातन्व्योपपत्तेरिति । नाय
समानधमादिभ्य एव सशय किं तार्हं ?—तत्तद्विषयाध्यव
सायाद्विशेषमृतिमहितादित्यतो नात्यन्तसशय इति । अन्यतर
धर्माध्यवसायादा न सशय इति तच्च युक्तम्, विशेषापत्ता
विमश सशय इति वचनात् । विशेषधान्यतरधर्म न च
तस्मिन्नध्यवसायमाने विशेषापेक्षा सम्भवतीति ॥ ६ ॥

यत्र सशयस्तत्रैवमुत्तरोत्तरप्रसङ्ग ॥ ७ ॥

यत्र यत्र सशयपूर्विका परीक्षा शास्त्रे कथाया वा तत्र
तत्रैव सशये परण प्रतिषिद्ध समाधिवाच्य इति । अतः सव
परीक्षाव्यापत्वात् प्रथम सशय परीक्षित इति ॥ ७ ॥

अथ प्रमाणपरीक्षा,—

प्रत्यक्षाऽऽदीनामप्रामाण्य त्रैकाल्यासिद्धे ॥८॥

प्रत्यक्षाऽऽदीना प्रमाणत्व नास्ति त्रैकाल्यामिद्ध पूर्वापरसह
भावानुपपत्तारति ॥ ८ ॥

नात कऽ सशय ? समानत्वस्य भङ्गमत्वादिति तदापि न न हि समानधमत्वेन
तज्ज्ञानं ऋत् अपि तु उभयसहचारतधमवत्ज्ञानं तथत्यक्तदाषाभावात् ॥ ६ ॥

सम्प्रति सशयपरीक्षाएव परषा पत्याना परोक्षामातात्प्रसङ्गः ।—एवमुक्तरीत्या
उत्तरोत्तरषु प्रजाजनान्त्षु प्रसङ्ग प्रकृत सङ्ग परीक्षाया सम्बन्धे बाह्यव्य तात्क
प्रयोजनमाप परीक्षणीयम् ? नत्य ह—यत्र सशय इति । यात् तल्लक्षणाद्यसशय
तदा तत्पि परीक्षणीयम् । अथवा—उत्तरोत्तरम् उक्तप्रत्युक्तारूपे प्रसङ्ग
परीक्षा सशयितऽथ कतव्येत्यथ ॥ ७ ॥

समाप्त सशयपरीक्षाप्रकरणम् ।

इतानोमवसरत प्रमाणमामान्यपरीक्षणाय पञ्चपक्षयात् ।—कालदयेऽपि
प्रमाणात् प्रमाया सहवक्तमशक्यत्वात् प्रत्यक्षाऽऽदीना न प्रामाण्यमित्यथ ॥ ८ ॥

अस्य मामान्यवचनस्याथविभाग --

पूर्व हि प्रमाणसिद्धौ नेन्द्रियाथसन्निकर्षात्
प्रत्यक्षोत्पत्ति ॥ ९ ॥

गन्धाऽऽदिविषयक ज्ञान प्रत्यक्ष तदयदि पूर्व, पश्चाद्गन्धा-
ऽऽप्तोना सिद्धि नद गन्धाऽऽदिमन्निकर्षादुत्पद्यत इति ॥ ९ ॥

पश्चात् सिद्धौ न प्रमाणेभ्य प्रमेयसिद्धि ॥१०॥

अस्मति प्रमाणे कन प्रमीयमाणोऽथ प्रमेय स्यात् ? प्रमाणन
खलु प्रमीयमाणोऽर्थ प्रमेयमित्येतत् सिध्यति ॥ १ ॥

युगपत्सिद्धौ प्रत्यर्थनियतत्वात् क्रमवृत्तित्वा-
भावो बुद्धीनाम ॥ ११ ॥

गदि प्रमाण प्रमेयञ्च युगपद्भवत , एवमपि गन्धाऽऽदिष्वि
न्द्रियाथेषु ज्ञानानि प्रत्यथनियतानि युगपत्सम्भवन्तीति ज्ञानाना
प्रत्यर्थनियतत्वात् क्रमवृत्तित्वाभाव । या इमा बुद्ध्य क्रमेणाथेषु

त्रिमूला ब्रह्मान्यासइत्येत्यत्यादयति ।—प्रमाणस्य पूर्वत्व तावन्न सम्भवात्
हि यत् प्रमाया पूर्व प्रमाणासद्धौ प्रमाणसत्ते इन्द्रियाथसन्निकर्षात् प्रत्यक्ष सिध्यतीति
न स्यात् प्रत्यक्षप्रमाणत्वं पूर्वमेव प्रमाया सत्त्वात् प्रमाणत्व हि प्रमाकरणत्वम्
पूर्व प्रमाया अभावे प्रमाकरणत्वमपि कथं स्यात् ? पूर्वमेव प्रमाया सिद्धरूपेयति
कथम् ? इन्द्रियाथसन्निकर्षात् इन्द्रियाथसन्निकर्षादत्त प्रत्यक्षोत्पत्ति प्रत्यक्षाद्यत्पत्ति ।
परे तु प्रत्यक्ष प्रति करणत्वे खाल्पत्त तद्रीत्या करणात्तरमपि खण्डनीयमित्याशय
सूत्रकृता वक्ष्यान्त प्रमाणस्य प्रमावाश्रयाभाव प्रमाणाभात् ज्ञात्तऽपि प्रमावाश्रयसुश्रय
स्यादिति भाव ॥ ९ ॥

प्रमाणस्य प्रमात् पश्चात् सिद्धौ विषयस्य प्रमेयत्व प्रमाणात् पूर्वमेव सिद्धिमिति न
प्रमाणत्वं भाया उत्पत्ति प्रमेयस्य च ज्ञातरिति ॥ १ ॥

दक्ष सूत्रइयम् अनुमानाद्यभिप्रायेण च व श्रीवादे प्रमाऽनन्तर प्रमासमकाल
वा सूत्रस्यत्वात् उत्पत्ते शब्दतुमप्यशक्यत्वात् तदयमथ —प्रमाणप्रमथीयुगपत्त्वत्त
युगपदत्पत्तौ बुद्धीनामथविश्रयानयतत्वात् यत् क्रमवृत्तित्वं तन्न ज्ञात् पदज्ञानात्

प्रवृत्तन्ते, तामा क्रमवृत्तित्वं न सम्भवतीति । व्याघातश्च, युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनमो निङ्गमिति । एतावाश्च प्रमाणप्रमेययो मद्भावविषय, म चानुपपन्न इति तस्मात् प्रत्यक्षाऽऽदोना प्रमाणत्वं न सम्भवतीति । * अस्य समाधि * उपलब्धिहेतोरुपलब्धिविषयस्य चार्थस्य पूर्वापरसहभावानियमाद्यथादर्शनं विभागवचनम् * क्वचिदुपलब्धिहेतुं पूव पश्चादुपलब्धिविषय । यथाऽऽदित्यस्य प्रकाश । उत्पद्यमानानां क्वचित् पूर्वमुपलब्धिविषय, पश्चादुपलब्धिहेतुः । यथाऽवस्थितानां प्रदोषः । क्वचिदुपलब्धिहेतोरुपलब्धिविषयश्च सह सम्भवति । यथा धूमेनाग्नेर्ग्रहणमिति । उपलब्धिहेतुश्च प्रमाण, प्रमेयन्तु उपलब्धिविषयः । एव प्रमाणप्रमेययो पूर्वापरसहभावेऽनियते यथाऽर्था दृश्यते तथा विभज्य वचनीय इति । तत्रैकान्तेन प्रतिषेधानुपपत्तिः । सामान्येन खलु विभज्य प्रतिषेध उक्त इति । समाख्याहेतोस्त्रैकाल्ययोगात् तथाभूता समाख्या । यत्पुनरिदं, पश्चात् सिद्धे च प्रमाणे, न प्रमोयमाणाऽर्थं प्रमेयमिति विज्ञायत इति । * प्रमाणमित्येतस्या समाख्याया उपलब्धिहेतुत्वं निमित्तम् तस्य त्रैकाल्ययोगः, * उपलब्धिमकार्षीत् उपलब्धिं करोति उपलब्धिं करिष्यतीति समाख्याहेतोस्त्रैकाल्ययोगात् समाख्या तथाभूता । प्रमितोऽनेनाथ प्रमीयते प्रमास्यते इति प्रमाणम् । प्रमितं प्रमीयत, प्रमास्यत इति च प्रमेयम् । एव सात भविष्यत्यस्मिन् हतुत उपलब्धिं प्रमास्यतेऽयमर्थः, प्रमेयमिदमित्येतत् सर्वं भवतीति ।

शब्दविषयकं श्रावणप्रत्यक्षरूपम् शब्दबोधश्च पदाश्रावणव्ययकं परोक्षरूपी (परि + ईव) विज्ञातीय इत्यनयोः योगपदस्य सम्भवति काव्यकारणभावसत्त्वात् क्लामकत्वमेव सिद्धे च एवमेव ज्ञानसमयविषयकमित्यपि नाशङ्कनीयं सद्व्यपसङ्गाच्च एवं व्याप्तिज्ञानानुनिव्यादावपि द्रष्टव्यम् परे तु प्रमाणप्रमेययोः युगपत् सिद्धिं युगपज्ज्ञानम्

त्रैकाल्यान्भ्यनुज्ञानं च व्यवहारानुपपत्तिः । — यश्चैव नाभ्यनु-
जानीयात् तस्य पाचकमानयं पच्यात् लावकमानयं लविष्य-
तोत् व्यवहारो नापपद्यत इति । प्रत्यक्षाऽऽदीनामप्रामाण्य-
त्रैकाल्यासिद्धेरत्यवमादवाक्यं प्रमाणप्रतिषेधः । तत्रायं प्रष्टव्यं,
—अथाननं प्रातःषेधेन भवता किं क्रियते ? इति । किं सम्भवो
निवर्त्यते ? अथासम्भवा ज्ञाप्यते ? इति । तद्यदि सम्भवो
निवर्त्यते, सति सम्भवे प्रत्यक्षाऽऽदीनां प्रतिषेधानुपपत्तिः ।
अथासम्भवो ज्ञाप्यते प्रमाणलक्षणं (क) प्राप्तस्त्वर्हि प्रतिषेधः ।
प्रमाणासम्भवः (ख) स्यापलाव्यर्हेतुत्वादिति ॥ ११ ॥

किञ्चान —

त्रैकाल्यासिद्धे प्रतिषेधानुपपत्तिः ॥ १२ ॥

अस्य तु विभागः —पूवं हि प्रतिषेधसिद्धावसति प्रतिषेध्य-
किमननं प्रतिषिध्यत । पश्चात् सिद्धौ प्रतिषेध्यासिद्धिः प्रतिषेधा-
भावादिति । युगपत्सिद्धौ प्रतिषेधः (ध्य)सिद्धाभ्यनुज्ञानादनर्थक-
प्रतिषेध इति । प्रतिषेधलक्षणे च वाक्येऽनुपपद्यमानं सिद्ध-
प्रत्यक्षाऽऽदीनां प्रामाण्यमिति ॥ १२ ॥

बुद्धोनाभयविशेषनिमित्तत्वात् क्रमज्ञानत्वम् तथा सात तत्र स्यात् तथा हि चक्षुषो-
ज्ञानमनुमित्यात् रूपम् घटादश्च प्रत्यक्षां रूपम् न चानर्थार्थोपपद्य सम्भवतीत्यर्थ-
इत्याह ॥ ११ ॥

सिद्धान्तरम् ।—यान् त्रैकाल्यासिद्ध्या प्रमाणात् प्रमेयासाङ्गनिमित्ततः तदा-
न्तरीत्या लक्ष्ये प्रतिषेधाऽप्यनुपपन्नं ज्ञातं ज्ञानान्तरमतादातं भावः ॥ १२ ॥

(क) अत्र षष्ठीसमासं प्रमाणस्य लक्षणं प्राप्तं प्रमाणलक्षणाक्रान्तं ।

(ख) प्रमाणसिद्धासम्भवस्यैव यावत् ।

सर्वप्रमाणप्रतिषेधाच्च प्रतिषेधासिद्धि ॥ १३ ॥

कथ त्रैकाल्यामिद्वेरित्यस्य हेतायद्यदाहरणमुपादोयते हेत्वयस्य साधकत्व दृष्टान्ते दशयितव्यम् ? इति । न च तद्वि प्रत्यक्षाऽऽदोनामप्रामाण्यम् । अथ प्रत्यक्षाऽऽदोनामप्रामाण्यम् । उपादोयमानमप्यदाहरण नार्थ साधयिष्यतीति । सोऽय सर्व प्रमाणेर्व्याहृतो हेतुरहेतु । सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विराधो विरुद्ध ” इति । वाक्यायो ह्यस्य सिद्धान्त मच वाक्याथ प्रत्यक्षाऽऽदीनि नार्थ साधयन्तीति । इदञ्चावयवानामुपादानमर्थस्य साधनायति । अथ नोपादायते अप्रदर्शितहेत्वर्थस्य (ग) दृष्टान्ते न साधकत्व मिति निषेधा नोपपद्यते हेतुत्वामिदो रति ॥ १३ ॥

तरप्रामाण्ये वा न सर्वप्रमाणप्रतिषेध ॥ १४ ॥

प्रतिषेधलक्षणे स्ववाक्य तषामवयवाऽऽश्रिताना प्रत्यक्षा ऽऽदीनि, प्रामाण्येऽभ्यनुज्ञायमाने परवाक्येऽप्यवयवाऽऽश्रिताना प्रामाण्य प्रसज्यते अविशेषादिति । एवञ्च न सर्वाणि प्रमाणानि प्रतिषिध्यन्त इति । विप्रतिषेध इति वीत्ययमुपसर्ग सम्प्रतिपक्ष्यर्थे, न व्याघाते अथाभावादिति ॥ १४ ॥

त्रैकाल्यप्रतिषेधश्च शब्दादातोद्यसिद्धिवत्तत् सिद्धे ॥ १५ ॥

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ?—पूर्वोक्तनिबन्धनार्थम् । यत्तावत्

१ कश्च —सर्वप्रमाणप्रतिषेधे प्रतिषेधक प्रमाणमपि नाभ्युपगन्तव्यम् । तथा च कथ प्रतिषेधासिद्धिरित्याह ॥ १३ ॥

याद च प्रातषधक प्रमाणमुपयते तदा कथ सर्वप्रमाणप्रतिषेध इत्याह । १४ ॥

ननु मन्यते वक्तव्यादनापचिता विश्वस्य शून्यत्वात् प्रमाणप्रमेयभावाऽपि न बाह्यविक त्वन्ये च त्रैकाल्यासिद्धिरुक्तवत्यतस्तदुच्यते —त्रैकाल्ये य प्रतिषेध उक्त

(ग) समस्यर्थो निष्ठलम् ।

पूर्वाक्तमुपलाब्धहेतोरुपलब्धिविषयस्य चायस्य पूर्वापरसहभावा
 निप्रमाद यथादर्शनत्वभागवचनमिति । तदित समुत्थान यथा
 विज्ञायत । अनियमदशी खल्वयमृष्टानयमेन प्रतिषध प्रत्याचष्टे
 वैकाल्यस्य चायुक्त प्रातषेव इति । तत्रैका विधामुदाहरति ।
 शब्दात्ताद्यामद्विदित । यथा पञ्चात्सिद्धेन शब्देन पूव
 सिद्धमातोद्यमनुमीयते , साध्यञ्जातोद्य साधनञ्च शब्द । अन्तर्हित
 ह्यातोद्ये स्वततोऽनुमान भवतीति । वीणा वाद्यत वेण पुर्येत
 इति स्वनिविगेषेण आतोद्यविशेष प्रतिपद्यत । तथा पूर्वभिरमुप
 लब्धिहेतुना प्रातपद्यत इति । निदर्शनार्थत्वाच्च, स्य शेषयोविधया
 यथोक्तमुदाहरण वदितव्यमिति । कस्मात् पुनरिह तन्न, च्यते
 पूर्वाक्तमुपपाद्यत इति । सर्वथा तावत्प्रथमर्थं प्रकाशयितव्यं ,
 सह इह वा प्रकाशयेत तत्र वा न कश्चिद्विषय इति ॥ १५ ॥

यदा चोपलब्धिविषय कस्यचिदुपलब्धिसाधन भवति
 तदा प्रमाण प्रमेयमिति त्रैकोऽर्थ्याऽभिधायत । * अस्यार्थ
 स्यात्प्रमाणप्रमेयमित्युच्यते —

प्रमेयता च तुलाप्रामाण्यवत ॥ १६ ॥

गुरुत्वपरिमाणज्ञानसाधन तुला प्रमाणम् । ज्ञानविषयो
 गुरुद्रव्य सुवर्णाऽऽदि प्रमेयम् । यदा तु सुवर्णाऽऽदिना तुलाऽन्तर
 स न सम्भवात् क्वा ? यत आह शब्दात्ति—यथा शब्दात् पञ्चाहावन
 पूवसदस्याऽऽताद्यस्य मरजा ऽत् ताहाहाहा यथा वा पूवसिद्धात् पदाथादभरकालीन
 वनप्रकाशन यथा वा वाङ्मसमकालीनात् धूमात् वाङ्मासाह तथाऽऽनाप प्रमा
 सत्तव प्रमा षादन्तरभावव्यव प्रमाणस्य चक्षुरादे प्रमात् पूवभावत्वमस्यैव पूव
 प्रमाव शक्यन्त तस्य नापयते यदा कदाचित् प्रमासम्बन्धनव प्रमाणत्वसम्भवात्,
 यदा कदाचित् पाकसम्बन्धनव पाचकमानयत्यादिवदितात् भाव । अथ चकारान्त
 न सुवान्तगतामात् तत्त्वालोके वस्तुतः एकादस्वरसात् सुवान्तर्गतमेव ॥ १५ ॥

नन्विप्रतत्वादेव प्रमाणप्रमेयव्यवहार न पारमाथक रज्जौ सपीदञ्च
 व्यवहारवाद्यथाशङ्कायासाह —यथा १६ तुलाया सुवर्णादिगुरुत्वयत्तापारम्बदक

विषयत्वात् । सवेद्यानि च प्रत्यक्षाऽऽदीनि । प्रत्यक्षेणापलभ
अनुमाननोपलभे, उपमाननोपलभे आगमेनोपलभे प्रत्यक्ष
म ज्ञानम अनुमानिक मे ज्ञानम औपमानिक मे ज्ञानम
आगामिक म ज्ञानामति ज्ञानविशेषा गृह्यन्ते । लक्षणतश्च
ज्ञाप्यमानान ज्ञायन्त विशेषेण इन्द्रियाथसन्निकषोत्पन्न
ज्ञानमित्यवमादिना ॥ १६ ॥

मयमुपलब्धि प्रत्यक्षाऽऽदिविषया कि प्रमाणान्तरत १
अथान्तरण प्रमाणान्तरमसाधना १ इति । कश्चात्र विशेष १ -

प्रमाणात् सिद्धे प्रमाणाना प्रमाणान्तर-
सिद्धिप्रसङ्ग ॥ १७ ॥

यदि प्रत्यक्षाऽऽदीनि प्रमाणेन उपलभ्यन्त । येन प्रमाणे
नापलभ्यन्ते तप्रमाणान्तरसङ्गाव प्रसज्यत इति । अनवस्था
माह । तस्याप्यन्यतरस्याप्यन्यनति । न चानवस्था शक्या
ऽनुज्ञातुमनुपपत्तेरिति ॥ १७ ॥

अन्तु तर्हि प्रमाणान्तरमन्तरणान् साधनेति ।

तद्विनिवृत्तेर्वा प्रमाणान्तरसिद्धिवत् प्रमेय
सिद्धि ॥ १८ ॥

यदि प्रत्यक्षाऽऽद्यपलब्धौ प्रमाणान्तर निवृत्तते आत्मैत्यप
लब्धावपि प्रमाणान्तर निवृत्त्यत्यविशेषात् ॥ १८ ॥

गुरुत्वानुपापारच्छेदकत्वात् तुनाया प्रमाणव्यवहार तथान्द्रयघटादराप प्रमाण
प्रमेयव्यवहार इति ॥ १६ ॥

अनवस्थाया प्रमेयस्थानपर पूर्वपक्षसूत्रम् । प्रमाणाना प्रमाणात् सिद्ध स्वीकार
प्रमाणान्तरस्वीकार स्यात् तथा हि प्रमाणस्य तावन्न स्वतः साह आमऽऽया
ऽऽपत्त अतः प्रमाणान्तर स्वीकार्यम् तयोऽ परस्परसाधकत्वऽन्त्याऽऽया
ऽऽपत्त अतस्तदापि प्रमाणान्तरमङ्गीकार्यामित्यमनवस्थोत भाव ॥ १७ ॥

ननु प्रमाणासिद्धि प्रमाण विनव स्यात् वाऽऽह ।— अति च प्रमाण बानवृत्तित
प्रमाणव्यतिरेकात् प्रमाणासिद्धि स्वीक्रियते तदा त दव तासिद्धि स्वीक्रियताम्

एवञ्च सवप्रमाणविलोप इत्यत आह —

न प्रदीपप्रकाशवत् तत्सिद्धे ॥ १६ ॥

यथा प्रदीपप्रकाश प्रत्यक्षाद्गृह्यत्वाद्दृश्यदर्शन प्रमाण स च प्रत्यक्षान्तरण चक्षुष सन्निकषण गृह्यत । प्रदीपभावाभावयो दर्शनस्य तथा भावाद्दर्शनहेतुरनुमीयत । तमसि प्रदीपमुपा ददीया इत्यासोपदर्शनापि प्रतिपद्यत । एव प्रत्यक्षाऽऽदीना यथाऽऽन प्रत्यक्षाऽऽदाभिरवोपलब्धि । इन्द्रियाणि तावत स्वविषयग्रहणेनैवानुमीयन्ते । अथा प्रत्यक्षतो गृह्यन्ते । इन्द्रियाथसान्नकषस्तु आवरणेन लिङ्गनानुमीयते । इन्द्रियाथ सन्निकर्षोत्पन्न ज्ञानमात्ममनसा सयोगविशेषादात्मसमवायाच्च सुखात्विद गृह्यत । एव प्रमाणविशेषा विभज्य वचनीय । यथा च दृश्य मन प्रदीपप्रकाशा दृश्यान्तराणा दर्शनहेतु

किं प्रमाणकारणं तथा च अन्यत्र स्थितमेव जगत् स्थान्ति शुन्यताया पश्यमान मित भाव ॥ १६ ॥

तन्मन्त्रम् । यथा हि प्रदीपाऽऽलीकादृश्यात्प्रकाश तथा प्रमाणाणां प्रमा णप्रकाशकत्वम् अन्यथा प्रदीपस्य घटप्रकाशकत्व प्रदीपप्रकाशक च न तज्जापक मन्वाद्यनवस्थाभ्यां प्रदीपापि न घटप्रकाशक स्यात् यदि च घटप्रत्यक्षे तत्रप्रका शकाना मापक्षति नानवस्थान्यन्यतन्ना प्रकृतं अप तुल्यम् न हि प्रमाणात् प्रमेयासङ्घो प्रमाणं सङ्घरपोक्षता यत्ना च प्रमाणासाङ्घरपोक्षता तन्ना तत्रापि प्रमाणमप्येताम् । तच्चानुमानात्किमेवात् न प्रमाणांतरकल्पना न वाऽनवस्था सवत्र प्रमाणसिद्ध रनपदिवात् क चङ्कोजाङ्घ्रवदपेदाऽपि न क्षतिकरौत भाव । प्रदीपस्य प्रदीपा न्तरं विना प्रकाशकत्वं तत्प्रमाणाणामपि प्रमाणमन्तरणव प्रमेयप्रकाशकत्वमिति सूत्राथ केवलं सन्त तान प्रत्याह भाष्यकार । काचाद्गृह्यात्तन्प्रमाणात्तन्प्रमाणादनकालं ॥ काचन प्रदीपात् प्रमाणांतरानह तद्दर्शनात् क चाऽदौ प्रमाणांतरान्नात्तन्प्रमाणात् प्रमाणांतरात्तद्दर्शनात् त्वदौ हेतुरनकालं अनियतं तथा च प्रदीपदृष्टान्तात् प्रमाणान्तरापत्वात्तद्दर्शनं साध्यं घटदृष्टान्तन प्रमाणान्तरापक्षव किं न साध्यं ?

रिति दृश्यदृशनव्यवस्था लभते । एव प्रमेय मत किञ्चिदय
जातमुपलब्धिर्हेतुत्वात् प्रमाणप्रमेयव्यवस्था लभत । सेय प्रत्य
क्षाऽऽदिभिरव प्रत्यक्षाऽऽदीना यथादर्शनमुपलब्धि न प्रमाणा
न्तरत न च प्रमाणमन्तरेण नि साधनति । तन्व
तस्याग्रहणमिति चेत न अथभेदस्य लक्षणसामान्यात् प्रत्यक्षा
ऽऽदीना प्रत्यक्षाऽऽदिभिरव ग्रहणमित्यक्तम् । अन्येन
ह्यन्यस्य ग्रहण दृष्टमिति न अथभेदस्य लक्षणसामान्यात्
प्रत्यक्षलक्षणेनाऽऽद्य सङ्गहात । तत्र कनचित कस्याचा
ग्रहणामत्योष । एवमनुमत्तमिति । यथोद्धतेन एक
नाऽऽग्रप्रस्थस्य ग्रहणमिति । अत्र दर्शनात् । अत्र
सुखा अत्र दुःखा चिति तन्व ज्ञाता तस्यव ग्रहण दृश्य ।
युगप्रज्ञानात्प्राप्तमनसो लङ्गमिति च तनेव मनसा
तस्यज्ञानुमान दृश्य । ज्ञातुक्तयस्य चाभेदा अत्र स्यात्प्राप्तस्य
त्राभेद एत । अन्वितभेदोऽस्तेति चेत समाप्तम् । न
निमित्तान्तरण एवना ज्ञाताऽऽत्मान जानात न च निमित्तान्
न्तरेण विना मनसा मनो गृह्यत इति । समानमतत ।
प्रत्यक्षाऽऽदिभि प्रत्यक्षाऽऽदीना ग्रहणमित्यत्राप्यथभेदो न गृह्यत
इति । प्रत्यक्ष ऽऽदीनाञ्चाविषयस्यानुपपत्ते । यत्र स्यात्
किञ्चिदप्रजात प्रत्यक्षाऽऽदीनामविषय, यत प्रत्यक्षाऽऽदिभि
शक्य ग्रहोतु तस्य ग्रहणाय प्रमाणान्तरमुपादीयत ।
तत्तु न शक्य कनचिदुपपादयितुमिति । प्रत्यक्षाऽऽदीना यथा
दृशनमेवेद सञ्चामच्च सर्व विषय इति । केचित्तु दृष्टान्तम
परिगृह्यत हेतुना विशेषहेतुमन्तरेण साध्यसाधनायोपाददत ।

तथा च दृष्टान्तसमाजातारथमिति भाव । तद्वशाख्याने कथं नानकान् इत्यत्राऽऽह
साध्यकार — "विशेषहेतुपरिपक्ष स उपसङ्गाराभ्यनुज्ञानादप्रतिषेध । नन्वने

यथा प्रदीपप्रकाश प्रदीपान्तरप्रकाशमन्तरण गृह्यति, तथा प्रमाणानि प्रमाणान्तरमन्तरण गृह्यन्त इति । * स चाय क्वचि न्निवृत्तिदशनात्निवृत्तिदशनाच्च क्वचित् नैकान्त । यथा चाय प्रसङ्गा निवृत्तिदशनात् प्रमाणसाधनायापादोयत एव प्रसय साधनायाप्यपादयोऽवशेषहेतुत्वात् । यथा स्थाल्यादिरूपग्रहणे प्रदीपप्रकाश प्रसयसाधनायोपायो एव प्रमाणसाधना याप्यपादया विशषहेत्वभावात् । साऽप्य विशषहेतुपरिग्रह मन्तरण दृष्टान्त एकस्मिन् पक्षे उपादयो न प्रातपत्त इत्यन कात् । अनकस्मिन् पक्षे दृष्टान्त इत्यैकान्ता विशेषहेत्व भावात्ति । विशेषहेतुपरिग्रहे सति उपसहाराभ्यनु ज्ञात्वात्प्रातषेध । * विशेषहेतुपरिग्रहीतस्तु दृष्टान्त एकस्मिन् पक्षे उपसहाराप्रमाणं न शक्योऽननुज्ञातम् । * एवञ्च सत्यनैकान्त इत्यत्र प्रातषेधो न भवति । प्रत्यक्षाऽऽदीना प्रत्यक्षाऽऽदिभ रूपलब्धावतत्पर्याय चत् न सतिद्विषयनिमित्तानामपलब्धा व्यवहारापत्त । प्रत्यक्षेणाथमुपलभ अनुमानेनार्थमुपलभ उपमानेनाथमुपलभ आगमनाथमुपलभे इति । प्रत्यक्ष म ज्ञानम आनुमानिक म ज्ञानम औपमानिक म ज्ञानम आगमिक म ज्ञानमिति । सविन्निमित्तञ्चोपलभमानस्य धमाथ सुखापवगप्रयोजनस्त प्रत्यनीकपरिवर्जनप्रयोजनश्च व्यवहार उपपद्यत । सोऽय तावत्येव निवृत्तत न चास्ति व्यवहारान्तर मतवस्थामाधनोय येन प्रयुक्तोऽनवस्थामुपाददातेति ॥ १६ ॥

विशषहेतु व्यातिपक्षकता श्रय पारम् सा । उपसहारात् स धसाधनस्य
अनुज्ञात् उक्तान्कान्त इत्यत्र प्रतिवर्तन भवात् ॥ १६ ॥

सामान्येन प्रमाणानि परोक्ष्य विशेषेण परोक्ष्यन्त । तत्र —
प्रत्यक्षलक्षणानुपपत्तिरसमयवचनात् ॥ २० ॥

आत्ममनसान्नकर्षी हि कारणान्तरनीत्नामात् । न
चाभ्युक्ते द्रव्ये म्यागजस्य गुणम्योत्पात्त इति ज्ञानात्पात्त
दर्शनात्आत्ममनसन्निकष कारणम् । मनसन्निकषनपक्षस्य
चेन्द्रियाथमान्नकषस्य ज्ञानकारणत्वे युगपदत्यद्वयत्वं बुद्धय
ज्ञात मनसन्निकषोऽपि कारणम् । तादृ सून पुंस्मात्
कृतभाष्यम् ॥ २ ॥

नाऽऽत्ममनसो मन्निकर्षाभावे प्रत्यक्षोत्पत्तिः ॥ २१ ॥

आत्ममनसो मन्निकषाभावे न त्यद्यत्र प्रत्यक्षम् इति अथ
मन्निकषाभाववदिति । सा चान्त्राथमान्नकषे ज्ञानोत्पात्त
दर्शनात् कारणभावो द्रव्यतः ॥ २१ ॥

प्रमाणसामान्यपरोक्षा नन्तर प्रमाणविशेषेषु परोक्षणीयेषु प्रथमाह्निके प्रत्यक्षपरोक्ष
चौपम् तत्र च फलकारकत्ववत्त्वेण पूर्वसक्तम् अत्र फलवत्त्वेण यथायतमाक्षरपति ।
प्रत्यक्षं यत्प्रत्यक्षमित्यादिनात्प्रमाणसन्निकषात्प्रत्यक्षं तन्नोपपद्यतेऽसमयवचनात् । अथ अथ —
प्रत्यक्षं कारणघटितं जननमभिहितं तत्र कारणकलापघटिताया सामग्र्या
विनिवेशनमात्प्रतिनिगासकं तत्र नाभिहितम् असमयम् इत्यादिनात्प्रमाणसन्निकष
कृतवभावो ह्यभिहितं अमानसयोगान्द्रूपेण उपयोगान्त्रिकत्वं नाभिहितम्
तत्राद्यात्ममनसयोगान्द्रूपेण अथसयोगजन्यतायाऽनुसन्ध्यादावित्यादिपरिग्रहः ॥ २ ॥

नना नोऽप्यात् कारणत्वमेव नासौ आशङ्क्यामाह ।—शरीरावच्छिन्न
स्वात्मना मनसा प्रसन्निकष त भावे न प्रत्यक्षोत्पाद्यत अत आत्ममन
सन्निकष कारणवतावश्यकम् । प्रमाणानुपपत्तिरिति अत्रोत्पत्तिरिति
दिवावासा ॥ २१ ॥

दिग्देशकालाऽऽकाशेष्वप्येव प्रसङ्ग ॥ २२ ॥

दिगादिषु सत्त्व ज्ञानभावात् तान्यपि कारणानीति ।
 * अकारणभावोऽपि ज्ञानोत्पत्तिर्दिगादसान्नाधरवर्जनीयत्वात् । *
 यदाऽप्यकारणं दिगादीनि ज्ञानोत्पत्तौ तदाऽपि सत्त्वुः । दिगादिषु
 ज्ञानन भवितव्यम् । न च दिगादानां सान्नाध शक्यं पार-
 वर्जायतुमिति । तत्र कारणभाव हेतुवचनम् एतस्माद्धेतोऽदिगा-
 दीनि ज्ञानकारणानीति ॥ २२ ॥

आत्ममन सान्नकषस्तच्छुपमङ्गेय इति । तददमुच्यते -

ज्ञानलिङ्गत्वादात्मनो नानवरोध ॥ २३ ॥

ज्ञानमात्मनो लिङ्गं तदगुणत्वात् । न चासयुक्तं द्रव्य-
 संयोगजस्य गुणस्योत्पत्तिरस्तीति ॥ २३ ॥

तदर्थोऽपद्यत्वाच्च न मनसः ॥ २४ ॥

अनवरोध इति वक्तव्यम् । युगपजज्ञानानुत्पत्तिमनसो लिङ्ग-
 मित्यथमानं मिध्यत्यत्र मनसन्निकषापन्नं इन्द्रियार्थसन्निकर्षा-
 ज्ञानकारणमिति । * प्रत्यक्षनिमित्तत्वाच्चेन्द्रियाथया सान्न-
 कषस्य शब्देन वचनम् प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दानां निमित्त-
 मात्ममनसन्निकर्षं प्रत्यक्षस्येन्द्रियाथसन्निकष इत्यसमानम् ।

नन्वदिगादीनामपि कारणत्वं स्यादित्याशङ्कते । - यथाकथञ्चित् पौष्वाप्यस्य
 तदापि सत्त्वात् तेषामन्यथामिच्छितं प्रवृत्तेऽप्यवम् ॥ २२ ॥

अतोत्तरमभिधानमाह । - आत्मनो नानवरोधोऽसङ्गः कारणत्वेनात न कृत-
 -ज्ञानावङ्गत्वात् - ज्ञानं लिङ्गं यस्य तत्तथा ज्ञानं हि भावकाय्यं समवायप्रकार-
 काश्रवति तच्च परिश्रमादात्मवदिगादीनाञ्च कारणत्वे न मानमिति भाव-
 इत्यत्र समवायिकारणस्याऽऽत्मनो मनसा संयोगोऽसम्वायिकारणामत्यर्थान्
 सिद्धम् ॥ २३ ॥

आत्मशरीरान्तिसंयोगस्य कुतो नासमवायिकारणत्वम् ? इत्यती मनसः प्राधान्ये-
 बुद्धिमाह । - नानवरोध इत्यनुवचने इन्द्रियमनोयोगद्वारा ज्ञानाद्यौनप्रत्यक्ष-

असमानत्वात् तस्य ग्रहणम् । १ सुप्तव्यासक्तमनसाच्चेन्द्रियार्थयो
 • सन्निकषानामित्तत्वाद्दन्द्रियार्थसन्निकषस्य ग्रहणं नाऽऽत्ममनसा
 सन्निकषस्येति । एकदा खल्वयं प्रबोधकालं प्राणधाय सुप्त
 प्राणधानवशात् प्रबुध्यत । यदा तु तोत्रौ ध्वनिस्पर्शो प्रबाध
 कारणं भवत, तदा प्रसुप्तस्येन्द्रियाथसन्निकर्षानामत्तं प्रबाध
 ज्ञानमुत्पद्यते । तत्र न ज्ञातुमनसश्च सन्निकषस्य प्राधान्य
 भवति किं तर्हि इन्द्रियाग्रया सन्निकषस्य ? न ह्यात्मा
 जिज्ञासमानं प्रयत्नेन मनस्तदा प्रेरयतीति । एकदा खल्वयं
 विषयान्तराऽऽसक्तमना सङ्कल्पवशाद्विषयान्तरं जिज्ञासमानं
 प्रयत्नेन मनसिन्द्रियं संयोज्य तत्तद्विषयान्तरं जानीते ।
 यदा तु खल्वयं न सङ्कल्पस्य निर्जिज्ञासस्य च व्यासक्तमनसा
 बाह्यावषयापानपातनाजज्ञानमुत्पद्यत तदन्द्रियार्थसन्निकषस्य
 प्राधान्यम् । ३ ह्यत्रासौ जिज्ञासमानं प्रयत्नेन मनसि प्रेरयतीति
 प्राधान्याच्चेन्द्रियाथसन्निकषस्य ग्रहणं काव्यम् । गुणत्वात्
 नाऽऽत्ममनसो सन्निकर्षस्येति ॥ २४ ॥

प्राधान्ये च हत्वन्तरम् —

प्रत्यक्षनिमित्तत्वाच्चेन्द्रियार्थयो सन्निकर्षस्य
 पृथग्वचनम् ॥ २४ ॥ क

सक्तत्वान्वयनाऽपि ह्यनुवभावस्यैकमिति शरीरमनायोगात्तत्र न तादृशमकत्वमिति
 भाव इत्यत्राऽऽत्ममनसं यागसमवायकारणत्वं युक्तम् ॥ २४ ॥

सिद्धान्तपूर्वम् । प्रत्यक्षानामभत्वात् प्रत्यक्षमाधारणकारणत्वात् । अथमत्र —
 प्रत्यक्षत्वं इन्द्रियार्थसन्निकषाभधानं हि न कारणनिमित्तत्वात् यनाऽऽत्ममना
 यागाद्यनभधानेन न्यूनत्वम् अपि तु लक्षणाभेदात्तत्र च सामग्रीघाटनस्यैव
 असाधारणकारणघाटनस्यैव लक्षणस्य सुवचत्वात् इन्द्रियार्थसन्निकषस्य चासाधार
 णत्वं तं पृथग्वचनम् आत्ममनसयोगादिसंभारणकारणाद् व्यवच्छिद्य लक्षण
 घटनतया वचनं युक्तम् । अथ भावः — इन्द्रियार्थसन्निकषत्वात्वाच्छन्नकारणताप्रति
 योगिककाव्यताशाब्दित्वस्य इन्द्रियत्वात्वाच्छन्नकारणताप्रतियोगिककाव्यताशाब्दित्वस्य

सुप्तव्यासक्तमनसा द्वेन्द्रियार्थयो सन्निकष-
निमित्तत्वात् ॥ २४ ॥ ख

तैश्चापदेशो ज्ञानविः प्राणाम ॥ २५ ॥

तैरान्दयरथश्च व्यर्पाश्यन्ते ज्ञानावगृहा । कथम् ?—
प्राणेन जिघ्रात चक्षुषा पश्यति रमनया रमयतीति घ्राण
विज्ञान चक्षुषावज्ञान रमनाविज्ञानामात गन्धावज्ञान
रूपविज्ञान रसविज्ञानामति च द्वाद्द्वयविषयावशेषाच्च पञ्चधा
बुद्धिर्भवति । अतः प्राधान्यामान्द्रियाः सन्निकषस्येत् ॥ २५ ॥

यदक्तमिन्द्रियाथसन्निकषग्रहणं कायम् आत्ममनसा
सन्निकषस्येति, कस्मात् ? सुप्तव्यासक्तमनसामिन्द्रियाग्रयो
सन्निकषस्य ज्ञाननिमित्तत्वादात् । सोऽयम्,—

व्याहतत्वाद्द्वैतु ॥ २६ ॥

यदि तावत् क्वचिदात्ममनसो सन्निकषस्य ज्ञानकारणत्व
नेष्यत तदा युगपजज्ञानानुत्पत्तिमनसा लिङ्गमिमात् व्याह
वा लक्षणस्य सम्यक् कृतमात्ममनो प्रागाऽनुपवगन्तात् पारकृत चरमधस्तात् । इत्
न नृत्त एकत्वं भाष्यमिमात् क्वचित् । इति हात्तसम्मतम् अधिकमूयम् ॥ २४ ॥ क

समाप्तान्तरमाह ।—ज्ञानस्थितौ शेष । सुप्तानां व्यासक्तमनसाश्च घनगतिताऽ । ना
श्रवसान्निकर्षा इत्यादना त्वकसान्निकषाच्च द्रागव ज्ञानोत्पत्तौरान्द्रियाः सन्निकषस्य
प्राधान्यम् । इति हात्तसम्मतम् अधिकमूयम् ॥ २४ ॥ ख

युक्तान्तरमाह ।—ज्ञानविशेषाणां तारान्द्रियाथसन्निकषैरपत्तौ अवशेषणं व्याप्राक्त
आत्ममनोप्रागात्किं हि न व्यावर्तकम् तज्जन्तुत्वस्य ज्ञानान्तरसाधारणत्वात् । एव
मिन्द्रियमनाप्रागजत्वमाप न नक्षण मानसोऽप्याप्ति । परं तु—तारा ज्ञानावगृहाणा
प्रत्यक्षावगृहाणामपत्तौ भाषणं यः तन्निन्द्रियाथसन्निकषस्य प्राधान्यम् भाषयन्ति
चाक्षुष प्रत्यक्षं रासन प्रत्यक्षमित्याह । नव्यान्तु—प्रत्यक्षावगृहाणामान्द्रियरपट्टगा
यत् अतश्चाक्षुषादिघटितावगृहणलक्षणाद्यपि सम्भवन्ति चाक्षुषवृत्त्यनुमित्यद्विज्ञात
मत्त्वादीन लक्षणान्तराण्यपि द्रष्टव्यानीत्याश्रयं वक्ष्यन्ति ॥ २५ ॥

इन्द्रियाथसन्निकर्षा न हतु चन्द्रव्याभचारादत्याश्रयं शङ्कते ।—गीत

ज्ञानानुत्पत्तो सवायताऽस्य निवर्त्तत । एषितव्यञ्चास्य गुणान्त
रस्य द्रव्यगुणकमकारणत्वम् अन्यथा ।ह चतुर्वधानामणना
भूतसूक्ष्माणा मनसाञ्च तताऽन्यस्य क्रियाहेतोरसम्भवात् शरो
रान्द्रयविषयाणामनुत्पत्तिप्रसङ्ग ॥ २७ ॥

एतच्चमनुमानमेकदेशग्रहणादुपलब्धे ॥ २८ ॥

यदिदमिन्द्रियायसन्निकषादुत्पद्यते ज्ञानं वृत्त इति एतत्
किं प्रत्यक्षम् तत् खन्वनुमानमव । कस्मात् ?—एकदश
ग्रहणात् वृत्तस्यापलब्धे । अवाग्भागमय गृह्येत्वा वृत्तमपलभत ।
त चैकदशा वृत्त । तत्र यथा धम गृह्येत्वा वर्द्धिमनुमिनोति
तादृगेव तदवति । किं पुनर्गृह्यमाणकदशादथान्तरमनुमय
मन्वस । अप्रयवसमूहपक्षे अवयवान्तराण । द्रव्योत्पत्तिपक्षे तानि
चावयवो चेति । अवयवसमूहपक्षे तावत् एकदशग्रहणाद् वृत्त
बुद्धरभाव । नागृह्यमाणकदशान्तर वृत्त गृह्यमाणैकदश
वर्द्धति । अथकदशग्रहणादकदशान्तरानुमानं समुत्पायप्रतिमन्वा
नात् तत्र वृत्तबद्धि न तद्धि वृत्तबद्धिरनुमानमव मात् भवितुमर्ह
तोत् । द्रव्यान्तरात्पत्तिपक्षे नावयव्यनुमय । अस्यैकदशसम्बन्ध
स्याग्रहणात् एकदशसम्बन्धस्याग्रहणे चावयवेषादनुमयत्वा
भाव । तस्माद् वृत्तबद्धिरनुमानं न भवति ॥ २८ ॥

अथ खण्ड्यात् नाप्रविशप्रप्रावल्यात् नास्त व्याघात कुत ?—अथविशेषस्य
ज्ञानप्राप्तमानप्रप्रावल्यात् प्रावल्यात् तदा चान्द्रयाथसान्नकप्रप्राधान्यात् ।ह पूर्वमुक्त
न त्वितरनिषेधान्निमित्त ॥ २७ ॥

ननु सति प्रप्रावस्य प्रमाणान्तरत्वे तल्लक्षणपरीक्षा सङ्गच्छत तन्निवृत्त नास्तीत्या
अदने । प्रत्यक्षत्वनाभिमत घटान्निज्ञानस्य अनुमानमनामिति एकदशस्य पुरीभासस्य
बहुज्ञानान्तरमपलब्धे तथा चकृत्प्रशयङ्गणाऽऽत्मज्ञानजन्मत्वाद् वृत्तादिज्ञानम्
अनुमानात्तरत्यथ ॥ २८ ॥

एकदेशग्रहणमाश्रित्य प्रत्यक्षस्यानुमानत्वमुपपाद्यते । तच्च—

न प्रत्यक्षेण यावत्तादृश्युपलम्भात् ॥ २९ ॥

न प्रत्यक्षमनुमानम् । कस्मात् ?—प्रत्यक्षेणोपलम्भात् । यत्तत्कदेशग्रहणमाश्रित्य प्रत्यक्षेणासावपलम्भ न चोपलम्भो निविषयोऽस्ति यावच्चाश्रयजात तस्य विषय तावदभ्यनुज्ञायमान प्रत्यक्षव्यवस्थापक भवति । किं पुनस्तत अन्यत्प्रजातम् अवयवो समुदाया वा । न चैकदेशग्रहणमनुमान भावयितुं शक्यं हेत्वभावादिति । * अन्यथाऽपि च प्रत्यक्षस्य नानुमानत्वप्रसङ्गस्तत्पूर्वकत्वात् * प्रत्यक्षपूर्वकमनुमानं सम्बद्धावग्निधूमौ प्रत्यक्षतो दृष्टवतो धूमप्रत्यक्षत्प्रशनादग्नावनुमानं भवति । यच्च सम्बद्धयोर्निर्द्गन्निर्द्गिनो प्रत्यक्षं तच्च निर्द्गन्मात्रप्रत्यक्षग्रहणं नैतदन्तरिणानुमानस्य प्रवृत्तिरस्ति । न चैतदनुमानमिन्द्रियाद्यसन्निकर्षजत्वात् । न चानुमानस्यन्द्रियेण सन्निकर्षादनुमानं भवति । सोऽयं प्रत्यक्षानुमानयालक्षणमिदं महानाश्रयितव्य इति ॥ २९ ॥

न चैकदेशोपलम्भिरवयविसङ्गावात् ॥ ३० ॥

न चैकदेशोपलम्भमात्रम्, किं तर्हि ?—एकदेशोपलम्भस्तत्सह चरितावयव्युपलम्भिश्च । कस्मात् ?—अवयवसङ्गावात् । अस्ति ह्ययमेकदेशव्यतिरिक्तोऽवयवो तस्यावयवस्थानस्योपलम्भिकारणप्राप्तस्यैकदेशोपलम्भावनुपलम्भिरनुपपन्नेति । * अस्तस्य

समाधत्त—प्रत्यक्षमनुमानमिति न प्रत्यक्षत्वावच्छेदनानुमितत्वं नत्वथ । यावत्तावदुपलम्भात् यावत्तावताऽपि यस्य कस्याचिद् भागस्य प्रत्यक्षेणानुमान्योपलम्भात् उपलम्भस्य वशाऽप्यभ्यपगमात् इत्युपलक्षणं शब्दगत्याऽप्रत्यक्षस्यावारणात् न प्रत्यक्षमार्ता षष्ठं इति अपि बोध्यम् ॥ २९ ॥

यदपि वृत्त्यादज्ञानस्यानुमितत्वमिति तत्रापि दूषयति—न च नवत्यथ न त्वत्प्रत्यक्षोपलम्भ रथाप युक्तम् अत्रविसङ्गावात् यतोऽहं अवयवस्यैव अतस्तद

ग्रहणात्तिति चेत न कारणतोऽन्यस्यैकदगस्याभावात् न चावयवा कृत्स्ना गृह्यन्ते अवयवेरवावयवान्तरव्यवधानात् । नावयवो कृत्स्ना गृह्यत इति नाय गृह्यमाणष्ववयवेषु परिममाम इति । सेयमकदेशोपलब्धिगानवृत्तिति । कृत्स्नमिति व खन्वग्रहताया मत्याम्भवति । अकृत्स्नमिति शेषे सति । तच्चतदवयवेषु बहुष्वस्त । अव्यवधान ग्रहणात् व्यवधान चाग्रहणादिति । अङ्ग तु भवान पृष्टो व्याचष्टा गृह्यमाणस्यावयविनि किमगृह्यते मन्यस येनेकदशापलाब्ध स्यात्तिति । न ह्यस्य कारणेभ्याऽन्य एकदेशा भवन्ताति । तत्रावयववृत्तं नापपद्यत इति । इद तस्य वृत्तम — येषामिन्द्रियार्थमान्न ऋषात् ग्रहणमवयवानाम । ते सह गृह्यत । येषामवयवाना व्यवधानादग्रहण ते सह न गृह्यत । न चतत्कताऽस्त भट इति । * समुदायाऽप्यशेषता वा समुदायो वृत्त स्यात् तन्नामिवा उभयथाग्रहणभाव । * मूलस्वस्वशाखापलाशा दीनाम अशेषता वा समुदायो वृत्त इति स्यात् प्राप्तिवा समुदायिनामिति उभयथा समुदायभूतस्य वृत्तस्य ग्रहण नोपपद्यत इति । अवयव तावदवयवान्तरस्य व्यवधानादशेष ग्रहण नोपपद्यते । प्राप्तिग्रहणमपि नोपपद्यते , प्राप्ति मतामग्रहणात् । सेयमकदेशग्रहणसहचरिता वृत्तबुद्धिर्द्रव्यान्तरात्पत्तौ कल्पते न समुदायमात्र इति ॥ ३ ॥

साध्यत्वादवयविनि सन्देह ॥ ३१ ॥

यदुक्तमवयविसङ्गावात् प्राप्तिमतामयमहतु साध्यत्वात् ।

वयवप्रत्यक्षका नोपपत्तिनाऽपि प्रत्यक्ष न व्याहृतम् । तन्नाम सह चच सयागान्तिमत्त्वात्पत्त भाव ॥ ३ ॥

समान प्रत्यक्षपरोक्षाप्रकरणम् ।

अवयवसङ्गावादिनि हनुसाधना गीषाहातमङ्गत्वाऽवयवप्रकरणमारभत । — अवयवसाधनिसन्देह साध्यत्वादिति यथाशुतार्था न सङ्गच्छत वङ्गादौ व्यभि

साध्यन्तावदेतत्कारणभ्यो द्रव्यान्तरमुत्पद्यत इति । अनप
पान्तिमेतत् । एवञ्च मति विप्रतिपत्तिमात्रमभवति विप्रात
पत्तेश्चावयविनि सगय इति ॥ ३१ ॥

सवाग्रहणमवयव्यमिद्धे ॥ ३२ ॥

यद्यवयवो नास्ति सवस्य ग्रहण नोपपद्यते । किं तत्सवम -
द्रव्यगुणक्रममामान्यावर्गषममवाया । कथं कृत्वा १—परमाण
ममवस्थान तावद्दर्शनविषयो न भवतोत्यतीन्द्रियत्वात्पण-
द्रव्यान्तरञ्चावयविभूत नास्ति । दर्शनविषयस्थाश्वमे द्रव्याट ॥
गृह्यन्ते । तन निरधिष्ठाना न गृह्येरन । गृह्यन्ते तु कुम्भाऽऽ
श्याम एकी महान मयुक्त म्यन्दत आस्त मृन्मयश्चति । मान्त
चेम गुणादयो धम्मा इति । तेन सवस्य ग्रहणात् पश्यामाऽस्त
द्रव्यान्तरभूतोऽवयवोति ॥ ३२ ॥

चारात्तस्मादयमथ — अवयविनि साध्यत्वादसिद्धत्वात् सन्देह अवयवमहावाप्ति क
हेतो तथा च सन्दिग्धासिद्धौ हेतुरात भाव । तत्र च न्यत्यत्व म्यश्वत्त वा
अणत्वन्याय न वेत्याप्या विप्रतिपत्तय तत्र च सकम्पत्वाकम्पत्वरक्तत्वारक्तत्वाऽऽवत
त्वानावतत्वात्पलनणावकङ्कषमाध्यासान्कोऽवयवो न सम्भवति तथा । इ — शाखान
च्छतेन कम्प मूलावच्छन्त तन्भावीऽप्यपलभ्यत न चकामिमेव द्रव्ये एकदव । वरुद
धमद्गममावश सम्भवति तस्मादवयवा एव तथाभता न त्वन्योऽवयवो मानाभावात्
एव महारजतरक्तकेशिस्थानकस्य दशाऽवच्छटनाऽऽरक्तत्वोपलम्भान एवमावतप्रसाद
रनावतत्वापलम्भादवयवमयम् इति बौद्धाना पुवपच्च अत्र च बौद्धाना पुवपचमदा
वात्तिककृत । लाखतान च विस्तरमशान्ना लभ्यन्ते ॥ ३१ ॥

सिद्धान्तमूलम् । अवयविनाऽसिद्धौ तद्गणकम्पादीना सर्वेषामयद्गणम् तथा च
सकम्पाकम्पवरक्तारक्तत्वादिकमपि न मुद्ग परमाणुगतत्वात् प्रत्यचे महत्त्वस्य
हेतुत्वात् ॥ ३२ ॥

धारणाऽऽकर्षणोपपत्तेश्च ॥ ३३ ॥

अवयव्यथान्तरभूत इति । सङ्गहकारत व धारणाऽऽकर्षणे । सङ्गहो नाम सयागसङ्गहारत गुणान्तरम् । सङ्गहद्रवत्व कारतम् अपा सयागादाम कुम्भ अग्निसङ्गात पक्व यति त्ववयवकारित अभविष्यता पाशुराशप्रभृतिष्वप्यज्ञास्येताम् । द्रव्यान्तरानुत्पत्तौ च तृणपलकाष्ठादिषु जतुसङ्गहोतर्षापि नाभविष्यतामिति । अपावयविन प्रत्याचक्षाणको मा भूत प्रत्यक्षनाप इत्यणसञ्चय दर्शनविषय प्रतिजानान किमनु-योक्तव्य इति । एकमिदं द्रव्यमित्येकवृद्धविषय पश्यनुयोज्य । किमेकवृद्धिरभिन्नाप्रविषया आक्षेपित्वत् नानाऽथावषयति । अभिन्नार्थविषयेति चेत् अथान्तरानुज्ञानादप्यविसिद्धि । नानाऽथावषयेति चेत् भिन्नेष्वकदशनानुपपात्त । अनेकास्मन्नेक इति व्याहृता बुद्धिन दृश्यत इति ॥ ३३ ॥

सेनावनवद्गृहणामिति चेन्नातीन्द्रियत्वा- दङ्गूनाम् ॥ ३४ ॥

यथा सेनाऽङ्गेषु वनाङ्गेषु च दूरादगृह्यमाणपृथक्त्वेष्वक मिदमित्युपपद्यत बद्धि । एव परमाणुषु सञ्चितेष्वगृह्यमाण पृथक्त्वेष्वेकमिदमित्युपपद्यत बद्धिरिति । यथा गृह्यमाणपृथक्त्वाना खलु सेनावनाङ्गानामारात कारणान्तरत पृथक्त्वस्या ग्रहणम् । यथा गृह्यमाणजातोना पलाश इति वा खदिर इति वा नाराज्जातिग्रहण भवति । गृह्यमाणप्रसन्दानान्दारात् स्पन्दग्रहणम् । गृह्यमाणे चार्थजाते पृथक्त्वस्याग्रहणादेकमिति

इत्यन्तरमाह ।—अवयवभ्याऽवयव्यातारव्यत तथा सात धारणाऽऽकर्षणरूप पत अन्यथा परमाणुपुञ्जत्व चकदशधारणन सकलधारणमेकदशाऽऽकर्षणन सकला ऽऽकर्षणच न स्यात्तस्य ॥ ३३ ॥

इदमवयवम् —नाकाऽऽकर्षणन नौजास्याऽऽकर्षणवत् कुण्डधारणेन तुल्यस्यदिषु

भाक्त प्रत्ययो भवति । न त्वणना गृह्यमाणपृथक्त्वाना कारणत
 पृथकत्वस्याग्रहणात् भाक्त एकप्रत्ययोऽतोन्द्रियत्वात्गूनामिति ।
 इदमेव च परोच्यते ।—किमकप्रत्ययाऽणुसञ्चयावधय आह
 स्वित्नात् ? अणुसञ्चय एव सनावनाङ्गानि न च पराच्यमाण
 मुदाहरणामिति युक्तम् । साध्यत्वात् । दृष्टामिति च
 तादृश्यस्य परोक्षोपपत्त । यदपि मन्यत दृष्टमित् सना
 वनाङ्गाना पृथकत्वस्याग्रहणादभेदेनेकमिति ग्रहणम् । न च
 दृष्ट शक्य प्रत्याख्यातुमिति । तच्च त्वम् तद्विषयस्य परोक्षो
 पत्त त्शनविषय एवाय परोच्यते । योऽयमकमिति प्रत्यय
 दृश्यत स परोच्यते । क्र द्रव्यान्तरावपयो वाऽथाणुसञ्चयावधय
 इति अत्र त्पणमन्यतरस्य साध्यक न भवति । नानाभाव
 चाग्ना पृथक्त्वस्याग्रहणादभेदेनेकमिति ग्रहणम् अर्थात्
 इति प्रत्यय । यथा स्थाणा पुरुष इति । तत किम एता
 स्तादात् प्रत्ययस्य प्रवानापत्तित्वात् प्रवान्भाङ् । यथा
 पुरुष इति प्रत्ययस्य कि प्रधानम् ? याऽसा पुरुषे पुरुषप्र
 तस्मिन् मिति पुरुषसामान्यग्रहणात् स्थाणा पुरुषाऽयम् ।
 एव नानाभूतष्वकामिति प्रामाण्यग्रहणान् प्रधान मिति मिति
 मर्हति । प्रमातञ्च सर्वस्याग्रहणादिति नापपद्यते, तस्मात्
 एवायमभेदप्रत्यय एकमिति । इन्द्रियान्तरविषयेष्वभेदप्रत्यय
 प्रधानामिति चेत् न ।वशषहेत्वभावात् दृष्टान्ताद्यप्रस्था ।
 श्रोत्रादिविषयेषु शब्दादिष्वामन्नष्वकप्रत्यय प्रधानमनकस्मिन्
 प्रत्ययस्येति । एवञ्च सात दृष्टान्तोपादान न व्यवति
 विषयहेत्वभावात् । आषु साञ्चनेष एकप्रत्यय किमतोऽस्म
 स्तप्रथय स्थाणो पुरुषप्रत्ययवत् । अथायस्य तथाभा
 तस्मिन् इति प्रत्यय यथा शब्दस्येवात्वात् शब्द इति

विशेषहेतुपरिग्रहणमन्तरिण दृष्टान्तो मशयमापादयत इति ।
 कुम्भवत् सञ्चयमात्र गन्धादयोऽपोत्यनुदाहरण गन्धादय इति ।
 एव परिमाणसयोगस्यन्दजातिवशेषप्रत्यया अप्यनुयाक्तव्यास्तष
 चैव प्रमङ्ग इति । एकत्वबुि स्तिस्मिस्तादात्त प्रचय इति
 विशेषहेतुवद्दिति प्रत्ययेन सामानाधिकरण्यात् एकमिदं
 महत्त्वेति एकावषणो प्रत्ययो सामानाधिकरणी भवत । तत्र
 विज्ञापत यन्महत तदकामति । अणुसमूहातिशयग्रन्थ
 महत्प्रत्यय इति चेत साऽयममन्तस्वणेषु महत्प्रत्ययाऽतिस्मि
 स्तादिति प्रचयो भवतीति । किञ्चात् अत्यास्मस्तादात्त
 प्रत्ययस्य प्रजातापक्षितत्वात् प्रजानामिच्छित्त भावतव्य मन्तव्य
 महत्प्रत्ययनत । अणु शब्दो महानात् व व्यवसायात्
 प्रधानामिच्छित्त चेत न मन्तोव्रताग्रन्थानुत्ताऽव
 धारणात् यथा द्रव्य अणु शब्दोऽन्वो मन्त इत्यतस्य ग्रहण
 महान शब्द पत्तोव्र इत्यतस्य ग्रहणम् । कस्मात् ? - इयत्ता
 ऽनवधारणात् । न ह्यत्र महान शब्द इति व्यवस्थान्नियानय
 मित्यवधारयात् । यथा बन्धुरामन्तावत्त्वादा न । सयुक्ते इम
 इति च । इत्वसमा ऽऽऽयय प्राप्तग्रहणम् । दो समुदायावायय
 सयोगस्येति चेत कोऽय समुदाय १ प्राप्तिरनकस्य अनेका वा
 प्राप्तिरनकस्य समुदाय इति चेत प्राप्तग्रहण प्राप्त्याश्रयात् ।
 सयुक्ते इम वस्तुनो इति नात्र द्वे प्राप्ता सयुक्ते गृह्यत, अनक
 समूह समुदाय इति चेन्न द्वित्वेन समानाधिकरणस्य ग्रहणात्
 द्वावमो सयुक्तावथावात् अहणे सति नानकसमुदायाऽऽयय
 सयोगा गृह्यत । न च द्वयोरख्यग्रहणमस्ति । तस्मान्महतो
 द्वित्वाऽऽययभूत द्रव्य सयोगस्य स्थानामात् । * प्रत्यासत्ति

पूर्वोक्ता ५ क्रमव सा योऽन्वो गन्धमानसव पराक्त समाधानमा ५ दृष्टयात् । आतद्वर
 स्थकमनुष्यकत्राद अमत्यचलऽपि सनातनादप्रत्ययवत् एकपरमाथा अप्रत्ययत्वऽपि

प्राप्ताघातावसाना मयोगो नाथान्तरमिति चेत् न , अथान्तर
हेतुत्वात् सयागस्य शब्दरूपादिस्यन्दान् हेतु सयोग । न च
द्रव्ययागुणान्तरापजननमन्तरण शब्दे रूपादिषु स्पष्ट च
कारणत्व गृह्यत । तस्मात् गुणान्तर प्रत्ययविषयश्चाथान्तर
तत्प्रतिषेधा वा कुण्डलो गुरु अकुण्डलश्चात्र इति सयोग
बुद्धय यद्यन्तर न विषय । अथान्तरप्रतिषेधस्ताह विषय ।
तत्र प्राप्ताष्यमानवचनम् । सयुक्ते द्रव्ये दात यदथान्तरमन्यत्र
दृष्टामह प्राप्ताष्यते । तद्वक्तव्यामात् । इयामहतागाश्रितस्य
ग्रहणान्नागवाश्रय इति जातिविशेषस्य प्रत्ययानुवृत्तिलिङ्गभ्या
प्रत्याख्यानम् । प्रत्याख्यान वा प्रत्ययव्यवस्थानुपपत्त । व्याज
करणस्यानाभिव्यक्तराधिकरणवचनम् । अणुसमवस्थान विषय
इति चेत् प्राप्ताप्राप्तनामथ्यवचनम् । किमप्राप्त अणुसमव
स्थान तदाश्रया जातिविशेषो गृह्यत अथ प्राप्ते इति ।

अप्राप्त ग्रहणामिति चेत् व्यवहृतस्याणुसमावस्थानस्याप्युप
लब्धिप्रसङ्ग । त व्यवहितऽणुसमवस्थान तदाश्रया जातावगषा
गृह्येत । * प्राप्ते ग्रहणामिति चेत् मध्यपरभागयारप्राप्ता
वर्नाभिव्यक्ति यावत् प्राप्त भवात् तावत्याभिव्याक्तारात् चेत
तावतोऽधिकरणत्वमणुसमवस्थानस्य । यावात् प्राप्त जाति
विशेषा गृह्यते, तावदस्याधिकरणमिति प्राप्त भवति ।
तत्रैकसमुदाय प्रतीयमानऽथभद । एवञ्च सति योऽयमण
समुदाया वृत्त इति प्रतीयत तत्र वृत्तबहुत्व प्रतीयत । यत्र
यत्र ह्यणुसमुदायस्य भाग वृत्तत्व गृह्यत स म वृत्त इति ।
तस्मान् समुदितानुसमवस्थानस्याथान्तरस्य जातिविशेषस्याभि
व्यक्तिविषयत्वात्प्रत्ययान्तरभूत इति ॥ ३४ ॥

समु रूपेण इत् प्रत्ययान्तरात् चत्त त प अनानतान्द्वयत्वात् प्रत्यय सत्त्व
प्राप्तात् सत्त्वात् सनावनात्प्रत्यय युज्यत न लवणा महवाभावात्प्रति भाव ॥ ३॥
समासवशात्परौचाप्रकरणम् ।

दकविशिष्ट खलु वर्षादक शीघ्रतरत्व स्नातमा बहुतरफनफल
पर्णकाष्ठाऽऽदिबहुलञ्चोपलभमान पूणत्व नद्या उपार दृष्टो
देव इत्यनुमिनोति गोदक्रवृद्धिमात्रण । अपपोलकाप्रायस्याण्ड
सञ्चार भविष्यति वृष्टित्विनुमोयते न कामाञ्छादति । नद
मयरवाामत तत्सदृशाऽय शब्द इति विशेषापरिज्ञानान्मिथ्या
ऽनुमानामति । यस्तु सदृशात् विशिष्टाच्छब्दादिशिष्ट मयर
वामित गृह्णाति तस्य विशिष्टाऽथा गृह्यमाणो लङ्गम । यथा
मपाऽऽटोनामिति । सोऽयमनुमातुरपराध नानुमानस्य याऽथ
विशिष्टेणानुमयमथमाविशिष्टाथदृशेन बुभुक्षत इति । ॥ ६॥

त्रिकालावषट्मनुमान त्रैकाल्यग्रहणादत्युक्तम् अत्र च —

वर्त्तमाना भाव पतत पतितपतितव्यकालोप-
पत्ते ॥ ३७ ॥

ब्रह्मात् प्रच्यतस्य फलस्य भूमी प्रत्यासीत्तो यदूह्य म
पतितोऽध्वा तत्सयुक्त काल पतितकाल । योऽधस्तात् म
पतितव्याऽध्वा तत्सयुक्त काल पतितव्यकाल । नदानीं
दृतीयोऽध्वा वत्तत यत्र पतताति वत्तमान कालो गृह्येत ।
तस्माद्वर्त्तमान कालो न विद्यते इति ॥ ३७ ॥

त्रिका म्बसवाराऽपररुतसदृशकृताश्च । लङ्गीमुताना नदी ह्यानीना । भद्रत्वार । ष
न च सर्वत्र व्याभचारशब्दा स्याच्च तस्या तद्वत् तत्पनयनात् टाक् इत्याशय ॥ ३६ ॥

समाप्तमनमानपरीचाप्रकरणम् ।

अनमानस्य त्रिकालविषयत्वमभिमत तत्र युक्तम् वचमानाभावन तदधीम
ज्ञानप्राप्त न तातरीरभावेन कालत्रयाऽत्मकविषयाभावान्त्याशयन वचमान
परीच प्रकरणमारभमाणो वत्तमानमाक्षिपत । वचमानाभाव अतीतानागतभिन्न
कालत्वाभाव व्यत्यास्यति पतत इति । — पतत फलादवचाधिक क न दृश
पतिषाध्वा भूयवधिक कश्चन पाततव्याध्वा न तु वचमानस्य प्रसङ्गाऽपीति
भाव ॥ ३७ ॥

तयारव्यथावो वर्त्तमानाभापे तदपेक्षत्वात् ॥३८॥

नाध्वव्यङ्ग काल किं ताह ?—क्रियाव्यङ्ग पततीति । यदा पतनक्रिया व्यपगता भवति स काल पतितकाल । यदो त्यस्यत स पतितव्यकाल । यदा न्व्य वत्तमान क्रिया गृह्यत स वत्तमान काल । याद चाय द्रव्य वत्तमान पतन न गृह्णाति कस्योपरममुत्पत्त्यमानता वा प्रातपद्यत । पतित काल इति भूता क्रिया पाततव्य काल इति चोत्पत्त्यमाना क्रिया उभया काला क्रियाहान द्रव्यमध पततीति क्रिया सम्बद्धम् । साऽय क्रियाद्रव्यया मन्वन्व गृह्णातीति वत्तमान काल । तदाश्रया चेतरो कालो तदभाव न स्यातामिति ॥ ८॥

अथापि —

नातीतानागतयोरितरतरापेक्षा सिद्धि ॥३९॥

यद्यतातानागतावितरतरापेक्षा सिध्यता प्रतिपद्येमहि वत्तमानावलापम् । नातोतापेक्षाऽनागतसिद्धि । नाप्यना गतापेक्षा अतीतसिद्धि । कया युक्त्या?—कन कल्पनाऽतोत ? कथमतातापेक्षाऽनागतसिद्धि ?—कया युक्त्या ?—कन च कल्पनानागत ?—कथमनागतापेक्षाऽतोतसिद्धि ?—नैतच्छक्य निवक्तम् । अव्याकरणीय एष वर्त्तमानलोप । यश्च मन्थेत ह्रस्वदोषया स्थलनिम्नयोश्चायाऽऽतपयोश्च यथेतरतरापेक्षया सिद्धि । एवमतीतानागतयोरिति । तन्नापपद्यत, विशेषहेत्व भावात् । दृष्टान्तवत् प्रतिदृष्टान्तोऽपि प्रमज्यत । यथा रूपस्पर्शौ गन्धरसौ नंतरतरापेक्षो सिध्येत एवमतीतानागताविति ।

समाधत्त ।—वत्तमानाभाव त गीरतीतानागतयोऽप्यभाव स्यात् तथास्तु पबन्वात् वत्तमानध्वमप्रतियागित्वात् स्यतातल वत्तमानप्रागभावप्रातयोगत्वात् स्यनागत समिति भाव ॥ ३८ ॥

नतरैतरापक्षा कस्यचित् सिद्धिरिति । यस्मादेकाभावेऽन्यतरा
भावादभयाभाव । यद्यकस्यान्यतरापक्षासाह अन्यतरस्येदानी
किमपक्षा ? यद्यन्यतरस्यकाप तासिद्धि एकस्येदानी । कमपक्षा ?
एवमकस्याभावऽन्यतरन्न सिध्यताल्युभयाभाव प्रसज्यत ॥ २६ ॥

अथमद्भावव्यङ्ग्याय वत्तमान काल विद्यत द्रव्य
द्यत गुण । वद्यते कमति । यस्य चाय नास्ति तस्य —
वर्तमानाभावे सर्वाग्रहण प्रत्यक्षानुपपत्ते ॥ २० ॥

प्रत्यक्षमिन्द्रियार्थमान्नकषजम् । न चाविद्यमानमसतिन्द्र
पुण मन्निष्कथत । न चाय विद्यमान मत किञ्चिदनुजानाति ।
प्रत्यक्षनिमित्त प्रत्यक्षविषय प्रत्यक्षज्ञान सवन्नापपद्यते ।
प्रत्यक्षानुपपत्ती च तस्य । कत्वात् अनुमानाऽऽगमयारनुपपत्ति ।
सवप्रमाणविलोप सवग्रहण न भवतात । उभयथा च वत्तमान
कालो गृह्यत क्वचिदथमद्भावव्यङ्ग्य यथा — द्रव्ये द्रव्यमात ।
क्वचित् क्रियामन्तानव्यङ्ग्य यथा — पचात छिनत्तीति । नाना
विधा चकाथा क्रिया क्रियामन्तान । क्रियाऽभ्यासश्च । नानावधा
चकाथा क्रिया पचतीति । स्थाल्यधिश्रयणमुदकमचन तण्डला
वपनमधोऽपसर्पणमग्न्याभिज्वालन दर्शित्वेन मण्डसावणमधो
ऽवतारणमिति । छिनत्तीति क्रियाऽभ्यास उद्यम्योद्यम्य
परश दारुणि निपातयन छिनत्तीत्यच्यत ॥ ४ ॥

ननु तयो परस्परापक्षयव सिद्धन वत्तमानापक्षयत आह । अन्योऽन्याऽऽशया
पत्ति भाव २९ ॥

तु रथ्यभाव का नति ? — अतो गुण्यतरराह । — वत्तमानाभाव प्रत्यक्ष नोप
पद्यत प्रत्यक्ष वत्तमानविषयत्वात् अत एवाऽह — मन्वद् वत्तमानश्च गृह्यते
चक्षुराग्निना इति । प्रत्यक्षाभाव च सवसव ग्रहण ज्ञान न स्यात् प्रत्यक्षमूलक
त्वाद्तरज्ञानानामित भाव ॥ ४ ॥

यच्च पच्यमानं क्रियमानञ्च तत् क्रियमाणम् तस्मिन्
क्रियमाणम् —

कृतताकर्तव्यतोऽपत्तेस्तृभयथाग्रहणम् ॥८१॥

क्रियासन्तानाऽनारब्धाऽप्रागुपताऽनागत काल पच्यतीति ।
प्रयाज तावमान क्रियासन्तानापरमाऽतोऽत काल अपाक्षीति ।
आरब्धाऽक्रियासन्ताना वत्तमान काल पचतीति । तत्र प्रा
उपरता सा कृतता । या चिकापिता सा कर्तव्यता । या
विद्यमाना सा क्रियमाणा । तदत्र क्रियासन्तानस्य स्त्रीकाच्य
समाहार पचात पच्यत इति वत्तमानग्रहणेन गृह्यत । क्रिया
सन्तानस्य ह्यत्राविच्छ्रुतो विधोयने नारब्धो जोपरम एति ।
माऽऽमुऽयथा वत्तमानो गृह्यते अपहृक्ता व्यपहृक्तश्च अतीताना
गताभ्याम् । अस्यातश्चो विद्यत द्रव्यमिति । क्रियासन्तान
विच्छ्रुताभिधायो च त्रैकाल्यान्वित पचति हिनत्तीति । अन्यश्च
प्रत्यामत्तिप्रभृतिथस्य (थ) विवक्षाया तदभिधायी बहुप्रकारा
न्नाकूप उत्प्रेक्षितश्च । तस्मादस्ति वर्तमान काल इति ॥ ४१ ॥

अत्यन्तप्रायेकदेशसाधर्म्यादुपमानासिद्धिः ॥ ४२ ॥

अत्यन्तमाधर्म्यादुपमानं न सिध्यति । न चैव भवति, यथा
गौरिव गौरिति । प्रायः साधर्म्यादुपमानं न सिध्यति । न हि

न याद वत्तमानध्वसप्रतिप्रागन्वमतोऽतल वत्तमानप्रागभावप्रतियोगत्वञ्च
भ वय्यत्वं ता वत्तमान एव घट कथं श्याम चासीत् ता भाव्यतीति धी एत
आह ।—वत्तमानप्रागुप घट ए श्यामरक्तरूपानीना कृतताकर्तव्यतथारतौतता
आवय्यनशरूपपत्तत्रादरप्यतीतानागतत्वम व्यवहार परस्परानन्वन्धादत्यग्र ॥४१॥

समाप्तं वत्तमानपरीक्षाप्रकरणम् ।

अथावसरः क्रमप्राप्तोपमानं परीक्षितं पूर्वपक्षयात् ।—प्रासह्यसाधर्म्यां पमानं
मुक्तं तत्र युक्तम् यत् साधर्म्यात्प्रायःकमकदेशिकं वा न संभवति न

भवति यथाऽनङ्गानिव महिष इति । एकदेशसाधर्म्यादुपमान
न । सध्यति न । इ सवण सर्वमुपमोयत इति ॥ ४२ ॥

प्रसिद्धसाधर्म्यादुपमानसिद्धेर्यथोक्तदोषानुप-
पत्ति ॥ ४३ ॥

न साधर्म्यस्य कृत्स्नप्रायाख्यभावमाश्रित्योपमान प्रवर्त्तते ।
किं तर्हि ?—प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनभावमाश्रित्य प्रवर्त्तते ?
यत्र चैतदस्ति न ततोपमान प्रतिषेधुं शक्यम् । तस्मादयथोक्त
दोषो नोपपद्यत इति ॥ ४३ ॥

अस्तु तद्व्युपमानमनुमानम् —

प्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षसिद्धे ॥ ४४ ॥

यथा धूमन प्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षस्य वज्रर्थहणमनुमानम् एव
मवा प्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षस्य गवयस्य यज्ञमिति नदमनुमाना
द्विशिष्यत ॥ ४४ ॥

। इ चान्यान्तकसाध्यस्य गौरिव गौरत्वपम न प्रवर्त्तत न वा प्रायकसाध्यस्य
गौरव महिष इति न च यात्कचित् साध्यस्य मकरिव सवप इति साध्यस्य
चोपस्यस्यलाहधर्म्यापमानमप्य वृणुगौयम् ॥ ४२ ॥

समाधत्त ।—प्रसिद्ध प्रकल्प साध्यादिव्यावृत्त्या । सद्ध ज्ञात यत् साध्य
तत्प्रामथ्योपमितिकरणत्वात् दोष साध्यस्य प्रकरणादनुसागत क्वचित्
क्विसात्तात् ॥ ४३ ॥

अनुमानेन चरिताय नोपमान प्रमाणान्तरमिति वक्ष्यिकमतमाशङ्कत ।—
प्रत्यक्षेण योसादृश्यविशेषेण अत्रत्यस्य गवयप-वाच्यत्वस्यानुमितोपमान माना
न्तरमिति ॥ ४४ ॥

विशिष्यत इत्याह कया युक्त्या ?—

नाप्रत्यक्षे गवये प्रमाणाथमुपमानस्य पश्याम
इति ॥ ४५ ॥

यदा ह्ययमुपयुक्तोपमानो गोदर्शी गवय गोसमानमथे
पश्यति तदाऽय गवय इत्यस्य सज्ञाशब्दस्य व्यवस्था प्रति
रह्यत । न चैवमुपमानमिति । परार्थञ्चोपमानम् । यस्य
ह्युपमानमप्रसिद्धं तदथ प्रसिद्धोभयेन क्रियत इति । * परार्थ
मुपमानमिति चेत् ? न स्वयमध्यवसायात् । न भवति च
भो । स्वयमध्यवसायं यथा गौ एव गवय इति । नाध्यवसाय
प्रातर्षिध्यत । उपमानन्तु तत्र भवति । प्रामदसाधम्यात् साध्य
साधनमुपमानम् । न च यस्योभयं प्रसिद्धं त प्रति साध्य
स वनभावात् विद्यत इति ॥ ४५ ॥

अथापि —

तथत्युपसहारादुपमानसिद्धेर्नाविशेष ॥ ४६ ॥

तथति समानधर्मापसहारादुपमान सिध्यति नानुमानम् ।
अयञ्चानयोविशेष इति ॥ ४६ ॥

अत्रानुस्यति ।—अप्रत्यक्षे व्याप्यतत् ॥ ४५ ॥ च अनानुत्वेन प्रमाणाथ प्रमा
णाजनमुपमानस्य न पश्याम इति अथवा गवय इव वृत्तौ अप्रत्यक्षे गवयप
व इति उपमानस्य प्रमाणाथ प्रमासु उपमानजन्या प्रमासु अनननुत्वेन न पश्याम
इति व्याप्यतत्तानाभावादात् भाव ॥ ४५ ॥

ननु व्याप्यज्ञानं नयम् कल्पयतामित्याशयं युक्त्यन्तरमाह ।—अनुमानादुप
मानस्य नानुस्य तत्त्युपसहारात् यथा ग तथा गवय इति ज्ञानादुपमानासिद्धे
उपमानाधोनिमित्तकपामत तथा च व्याप्यज्ञानानपेक्षसादृश्यज्ञानाधोनापमिति
रिगुणभविन्स किञ्च मानुसनाम कल्पयतामित्याशयसिद्धापामति
तापक्षपातं शक्यत त्याग्य ॥ ४६ ॥

समानमुपमानप्रामाण्यपरीक्षाप्रकरणम् ।

शब्दोऽनुमानम्, अर्थस्यानुपलब्धेरनुमेयत्वात् ॥ ४७ ॥

शब्दोऽनुमान न प्रमाणान्तरम् । कस्मात् १—शब्दाद्यस्यानुमेयत्वात् । कथमनुमेयत्वम् १—प्रत्यक्षतोऽनुपलब्धे , यथाऽनुपलब्धमानो लिङ्गी मितेन लिङ्गेन पश्चान्मीयत इति अनुमानम् एव मितेन शब्देन पश्चान्मीयतऽर्थोऽनुपलब्धमान इत्यनुमान शब्द ॥ ४७ ॥

इतश्चानुमान शब्द ।—

उपलब्धेरद्विप्रवृत्तित्वात् ॥ ४८ ॥

प्रमाणान्तरभावे द्विप्रवृत्तरूपलब्धि । अन्यथा ह्युपलब्धेरनुमान अन्यथापमान । तद्व्याख्यानम् —शब्दानुमानयोस्तुपलब्धेरद्विप्रवृत्त यथाऽनुमान प्रवृत्त तथा शब्दोऽपि । विशषाभावादनुमान शब्द इति ॥ ४८ ॥

सम्बन्धाच्च ॥ ४९ ॥

शब्दोऽनुमानमिति वृत्तते । सम्बन्धयोश्च शब्दाद्यथा सम्बन्धप्रसिद्धौ शब्दोपलब्धेरर्थग्रहणम् । यथा सम्बन्धयोलिङ्गालङ्गिना सम्बन्धप्रतीतौ लिङ्गोपलब्धौ लिङ्गिग्रहणमिति ॥ ४९ ॥

कसंप्राप्त शब्द परीक्षित पुत्रपक्षेऽतः ।—शब्दोऽनुमान नामलभ्य शब्दबोधोऽनामातरिति पश्यवसिताश्च तथा च शब्दो लिङ्गविधेः प्राप्तिमातकरणम् अथस्य शब्दप्रतिपाद्यस्य अनुपलब्धेरप्रवृत्तत्वात् अनुमेयत्वान्ति तथा च शब्दज्ञानमनुमितिरप्रत्यक्षावषयत्वात् प्र चभिन्नत्वादेत्यत्र तात्पर्यम् ॥ ४७ ॥

इत्वन्तरमाह —उपलब्ध शब्दबोधत्वनाभमताया अनुमितेननाभमतायाश्चाद्विप्रवृत्तत्वं १ अदिपकारत्वात् अनुमितत्वं शब्दत्वञ्च न जातद्वयम् शब्दस्य लिङ्गावधेया बोधकत्वात्प्रवृत्तान्तरकज्ञानवहिवान्तीयत्वाभावात् ॥ ४८ ॥

इत्वन्तरमाह ।—सम्बन्धात्प्रवृत्तसम्बन्धात् ज्ञायमानादित शेष शब्दो द्विविधस्यैवोपलब्धौ बोधयात् तेन शब्दबोधोऽनुमितिरिति भाव ॥ ४९ ॥

यत्तावन्थस्यानुमयत्वादिति तत्र ।—

आप्तापदेशसामर्थ्याच्छब्दादथ सम्प्रत्यय ॥ ५० ॥

स्वर्ग अप्सरस उत्तरा कुरव, सप्त द्वीपा समुद्र, लोक
मन्निवेश इत्येवमादेरप्रत्यक्षस्याश्रयस्य न शब्दमात्रात् प्रत्यय ।
किं तर्हि ?—आप्तैरयमुक्त शब्द इत्यत सम्प्रत्यय । विपर्ययेण
सम्प्रत्ययाभावात् । न त्वेवमनुमानमिति । यत् पुनरुपलब्धे
रद्विप्रवृत्तित्वादिति । अयमेव शब्दानुमानयारूपलब्धे प्रवृत्त
भेद । तत्र विशेषे मत्वहृतविशेषाभावादिति । यत् पुनरिदं
सम्बन्धाच्चेति । अस्ति शब्दार्थयो सम्बन्धोऽनुज्ञान । अस्त च
प्रतिषिद्ध । अस्येति मिति षष्ठीविशिष्टस्य वाक्यस्यार्थविशेषाऽनु
ज्ञात । प्राप्तिलक्षणस्तु शब्दार्थयो सम्बन्ध प्रतिषिद्ध ॥ ५० ॥

कस्मात् ?—

प्रमाणतोऽनुपलब्धे ॥ ५१ ॥

प्रत्यक्षतस्तावच्छब्दार्थप्राप्तेर्नोपलब्धि अतीन्द्रियत्वात् ।
येनेन्द्रियेण गृह्यते शब्द, तस्य विषयभावमतिवृत्तोऽर्थो न
गृह्यते । अस्ति चातीन्द्रियविषयभूतोऽप्यर्थ । समानन चेन्द्रि
येण गृह्यमाणयो प्राप्तिसङ्गत इति । प्राप्तिलक्षणे च गृह्यमाणे
शब्दार्थयो शब्दान्तिके वाऽर्थ स्यात्, अथान्तिके वा शब्द
स्यात् उभय वीभयत ॥ ५१ ॥

।सङ्खान्तसूत्रम् ।—आप्तस्य भ्रमा दयन्त्यस्य च उपदेश शब्द तत्र यो सामर्थ्य
आकाङ्क्षीयतादिमत्त्वं तत् चक्षुषा प्राप्त प्राप्त उपदेशसामर्थ्यम् आकाङ्क्षाद
सत्त्वं तत् तत्सङ्कारात् सावधारणाय निदेश तत्र व्याप्तान पदानाकाङ्क्षादि
ज्ञानार्थं सम्बन्धः शब्दवाच्य सम्भवतीति नानुमानान्तभाव शब्दस्त्वस्य शब्द
वसुमध प्रत्यय न त्वनुमानान्तोत्पन्नत्वादिति भाव ॥ ५१ ॥

अथ स्वस्वयम् —

पूरणप्रदाहपाटनानुपलब्धेश्च सम्बन्धाभाव ॥५२॥

स्थानकरणाभावादिति चाथ । न चायमनुमानतोऽप्यप
लभ्यत शब्दान्तकेऽथ इति । एतस्मिन् पक्षेऽप्यस्य स्थान
करणोच्चारणोय शब्द तदन्तिकेऽर्थ इति । अत्रान्वयात्
शब्दोच्चारणे पूरणप्रदाहपाटनानि गृह्येरन् । न च प्रगृह्यन्त ।
अग्रहणान्नानुमेय प्राप्तलक्षण सम्बन्ध अथान्तिक शब्द
इति स्थानकरणासम्भवादनुच्चारणम् । स्थान कण्ठात्प्र
करण प्रयत्नावशेष तस्याथान्तिकेऽनुपपत्तिरिति । उभय
प्रतिषेधाच्च नोभयम् । तस्मान्न शब्देनाथ प्राप्त इति ॥ ५२ ।

शब्दार्थव्यवस्थानादप्रतिषेध ॥ ५३ ॥

शब्दाथप्रत्ययस्य व्यवस्थात्प्रनादनुमोयत अस्ति शब्दाथ
सम्बन्धा व्यवस्थाकारणम् । असम्बन्धाह शब्दमात्रादथमात्र
प्रत्ययप्रसङ्ग । तस्मादप्रतिषेध सम्बन्धस्यात् ॥ ५३ ॥

शब्दाथो सम्बन्धाभाव इत्यप्याह ।—शब्दन महाशयस्य सम्बन्धाभाव व्याप
भाव उत्तमाह पुरणति ।—शब्द शब्दस्याथन व्याप्ति स्यात् ततोऽत्रान्वयात्शब्द
सम्बन्धपूरणमुखप्रदाहमुखपाटनानि स्य शब्दस्य व्याप्यस्य सवनात्प्रत्ययस्याप
सत्त्वात् ॥ ५२ ॥

तत् किं शब्दाऽसम्बन्धमेवाथ प्रत्याग्यात् ? तथा सत्यात्प्रसङ्ग इत्याशङ्कत । -
अप्रतिषेध व्याप्ति सम्बन्धप्रतिषेधान् शब्दाथो सम्बन्धस्य व्याप्यत्वान्न । कांश्च
देवाह शब्द कश्चित्वाथ बोधयति न सव स मति इत्येव सम्बन्धस्य स्वीकृतं तन्
सम्बन्धेन व्याप्तिरप्यावश्यकौ स च सम्बन्धो न मुखपूरणात्पिनयामक इति
भाव ॥५३॥

अत्र समाधि ।—

न सामयिकत्वाच्छब्दार्थसम्प्रत्ययस्य ॥ ५४ ॥

न सम्बन्धकारित शब्दार्थव्यवस्थानम् । किं तद्धि ?—समय कारित यत् तदवोचाम ,—अस्येदमिति षष्ठोवशिष्टस्य वाक्य स्याथविशेषोऽनुज्ञात शब्दार्थयो सम्बन्ध इति । समय तम् वोचामेति । क पुनरय समय ? अस्य शब्दस्येदमर्थजात मभिधेयम् इत्यभिधानाभधेयनियमनियोग । ताम्बन्धुपयुक्त शब्दादर्पसम्प्रत्ययो भवात् । विपर्यये हि शब्दश्रवणोऽपि प्रत्याभावात् । सम्बन्धवाग्नाऽपि चाऽमवजनीय इति । प्रयुज्य मानग्रहणाच्च समयोपयोगो लौकिकानाम् । मत्प्रपालनाथ चेद पदलक्षणाया वाचाऽन्वाख्यान व्याकरणम् । वाचनक्षणाया वाचाऽर्था नक्षणम् पदममृहो वाक्यमयपारसमाप्तावात् । तदेव प्राप्तिलक्षणस्य शब्दाथसम्बन्धस्याथजुषोऽप्यनुमान हतुन भवतीति ॥ ५४ ॥

जातिविशेषे चानियमात् ॥ ५५ ॥

सामयिक शब्दार्थसम्प्रत्यय न स्वाभाविक । ऋथार्थे ऋच्छाना यथाकाम शब्दविनियोगोऽर्थप्रत्यायनाय प्रवृत्तत् । स्वाभाविके हि शब्दस्याथप्रत्यायकत्वे यथाकाम न स्यात् ।

उत्तरमिति ।—मन्मतेऽपि शब्दाथयोरव्यवस्था न शब्दाधीनस्याथसम्प्रत्ययस्य सामयिकत्वात् शक्तिग्रहाधीनत्वात् शक्तिरूपसम्बन्धेन च न व्याप्ति तस्याहत्तिनियमकसम्बन्धाधीनत्वादिति भावः ॥ ५४ ॥

शब्दार्थेन च न स्वाभाविक सम्बन्धे जातिविशेषेऽनियमात् शब्दस्या निश्चिन्ताथकत्वप्रधानता चार्था हि यवशब्दाद्दोषगुणावशेष प्रतिपत्ति ऋच्छास्तु

यथा तैजसस्य प्रकाशस्य रूपप्रत्ययहेतुत्व न जातिविशेष
व्यभिचरतीति ॥ ५५ ॥

तदप्रामाण्यमनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्यः ॥ ५६ ॥

पुत्रकामेष्टिहवनाभ्यासेष । तस्येति शब्दविशेषमेवाधिकुरुत
भगवानृष । शब्दस्य प्रमाणत्व न सम्भवति । कस्मात् ?—अनृत
दोषात् । पुत्रकामेष्टौ पुत्रकाम पुत्रेष्ट्या यजेतिति नेष्टी
संस्थिताया पुत्रजन्म दृश्यते । दृष्टाथस्य वाक्यस्यानृतत्वात्
अदृष्टार्थमपि वाक्यम् अग्निहात्र जहुयात् स्वर्गकाम
(मन्वी उप० ६।३६) इत्याद्यनृतमिति ज्ञायत । विहित
व्याघातदोषाच्च । हवन—उदित हीतव्यम् अनुदित हीतव्य
समयाध्याषत हीतव्यम् इति विधाय विहित व्याहन्ति -

श्यावाऽस्याऽऽहुतिमभ्यवह्णत य उदित जुहोति शबलो
ऽस्याऽऽहुतिमभ्यवहरति योऽनुदिते जहोति श्यावशबला
वस्याऽऽहुतिमभ्यवह्णत य समयाध्य षते जहोति” ।
व्याघाताच्चान्यतरान्मथ्येति पुनरुक्तदोषाच्च । अभ्यासे देश्य
मान— त्रि प्रथमामन्वाह त्रिरुक्तमाम” इति पुनरुक्तदोषो

कङ्कामति । नमः तु सर्व सर्व प्रतीयात् । आपाततदम् — नानाशक्तावपि यत्र यस्य
शक्तिरह तस्य तन्वर्थोपस्थित ॥ ५५ ॥

समाप्त शब्दसामान्यपौचाप्रकरणम् ।

शब्दस्य दृष्टादृष्टाशक्तेन दातव्यमुक्तम् तत्र चादृष्टाशकशब्दस्य वदस्य प्रामाण्य
परीक्षितं पूर्वपदवधति ।—तस्य दृष्टाशकव्यातिरिक्तशब्दस्य वदस्य अप्रामाण्यम् । कुत ?
—अनृतत्वाददोषात् । तत्र च पुत्रेष्टिकारी यागादा क्वचित् फलानुत्पत्तिदशना
दनृतत्वम् । अघात पूर्वापरविरोध । यथा— उदित जुहोति अनुदित जुहोति
समयाध्याषत जुहोति श्यावऽस्याऽऽहुतमभ्य हरति य उदित जुहोति शबला
ऽस्याऽऽहुतमभ्यवह्णत योऽनुदित जुहोति श्यावशबलावस्याऽऽहुतिमभ्यवह्णत य
समयाध्याषत जुहोति । अत्र चादतादवाक्यानां नन्दाऽनुमितानदसाधनताबाधक
वाक्येन सह विरोधः । पौनरुक्त्यादप्रामाण्यम् । यथा,— त्रि प्रथमामन्वाह

भवति । पुत्ररुक्तञ्च प्रसक्तवाक्यामति । तस्मादप्रमाणं शब्दाऽनृत
व्याघातपुनरुक्तदोषेभ्य इति ॥ ५६ ॥

न कर्मकर्तृसाधनवैगुण्यात् ॥ ५७ ॥

नानृतदोषः पुत्रकामष्टौ । कस्मात् ?—कर्मकर्तृसाधन
वैगुण्यात् । इष्ट्याऽपितरौ मयुज्यमानौ पुत्रं जनयत इति इष्ट
करणसाधनम् । पितरौ कर्तारौ मयोगं कर्म त्रयाणां गुण
योगात् पुत्रजन्म वैगुण्याद्विषयम् । इष्ट्याऽऽश्रयतावत्कर्म
वैगुण्यं—समोहाभ्रशः । कर्तृवैगुण्यम्—अभिधानं प्रयोक्ता
कपूयाऽऽचरणश्च । साधनवैगुण्यं—हापरमस्कृतमुपहतामात् ।
इत्या न्यायाधिका स्वरवर्णहोना इति । दाहणादरागता
होनाऽनानन्दता चेति । अथापजनाऽऽश्रयं, कर्मवैगुण्यं—
मिथ्यासम्प्रयागं । कर्तृवैगुण्यं—यानिव्यापादं, बीजोपघात
श्चेति । साधनवैगुण्यम्—इष्टावभिहितम् । लोकचाङ्गकामा
दारुणो मथ्नीयादिति विधिवाक्यम् । तत्र कर्मवैगुण्यं
मिथ्येऽभिमन्यनम् । कर्तृवैगुण्यं प्रज्ञाप्रयत्नगतं प्रमादः ।
साधनवैगुण्यम्—आद्रसुषिरदार्विति । तत्र फलनान्ध
यत इति नानृतदोषः । गुणयोगनफलानघ्यात्तदर्शनात् ।
न चेदलौकिकाद्भवत्यतः पुत्रकामं पुत्रेष्ट्या यजतात ॥ ५७ ॥

त्रिरुक्तमाम् इत्यवेत्तमत्वस्य प्रथमत्वापत्त्यवसानेऽपि वि कथनेन पौनरुक्त्यम् ।
पतवानप्रामाण्यं तदृष्टान्तं तत्कर्म कल्पेन तत्कर्तृजातोऽन्तर्जनं वा सर्वदाप्रामाण्यं
साधनोपानति भावः ॥ ५६ ॥

सिद्धान्तमूलम् ।—न वदामप्रामाण्यं कर्मकर्तृसाधनवैगुण्यात् फलाभावापपत्ते
कर्मणः क्रियायां वैगुण्यम् अथथावधित्वात् कर्तृवैगुण्यम् अविद्वत्त्वात् साधनव्य
हविरात् वैगुण्यम् अप्रोच्यतत्वादि यथोक्तकर्मणः फलाभावोऽनृतत्व न चवमधीत
भावः ॥ ५७ ॥

अभ्युपेत्य कालभेदे दोषवचनात् ॥ ५८ ॥

न व्याघातो हवन इत्यनुवृत्तम् । योऽभ्युपगतं हवनकालं भिनत्ति ततोऽन्यत्र जहोति तत्रायमभ्युपगतकालभेदे दोष उच्यते । श्यापोऽस्याऽऽहुतिमभ्यवहरति, य उदितं जुहोति तदिदं विधिभ्रमे निन्दावचनमिति ॥ ५८ ॥

अनुवादीरपत्तेश्च ॥ ५९ ॥

पुनरुक्तदोषोऽभ्यासे नात प्रकृतम् । अनथकोऽभ्यास पुनरुक्तः । अथवानभ्यासोऽनुवादः । याऽयमभ्यासः, - “त्रिप्रथमामन्वाह । त्रिरुक्तमाम” इत्यनुवाद उपपद्यते अथवत्त्वान् । त्रिवचननाह प्रथमोत्तमयो पञ्चदशत्व सामिधेनोना भवात् । तथा च मन्दाभिवाद — “इममह भ्रातृव्य पञ्चदशारण वाग्वज्रेणावबाध योऽस्मान् द्वेष्टि यश्च वय द्विष” इति । पञ्चदशसामिधेनोर्वज्र मन्वोऽभिवदति तदभ्यासमन्तरणं न स्यादात् ॥ ५९ ॥

वाक्यविभागस्य चार्थग्रहणात् ॥ ६० ॥

प्रमाणं शब्दं यथा लोके ॥ ६० ॥

व्याघात पाण्डुरात् ।—न व्याघात इति शब्दं अभ्यासानकाले उन्तित्वात्मादिकमभ्युपेत्य स्वीकृत्य अनुन्तित्वात्मादिकरथे पूर्वोक्तदोषकथनात् व्याघात इत्यत्र ॥ ५८ ॥

पौनरुक्त्यं परिहरात् ।—च पुनरर्थे अनुवादीरपत्ते पुनरुक्तं पौनरुक्त्यम् । अनथयो जगत्वे हि पौनरुक्त्यं दोष उच्यते त्वनुवादस्य उपपत्तेः प्रयोजनस्य सम्भवात् एकादशमा + नोना प्रथमोत्तमयो विराभधाने हि पञ्चदशत्व सम्भवात् तथा च पञ्चदशान् श्रुत्वा — इममह भ्रातृव्य पञ्चदशारण वाग्वज्रेणावबाध योऽस्मान् द्वेष्टि यश्च वय द्विष इति ॥ ५९ ॥

अनुवादात् सातकत्वं खाकासङ्गित्याह ।—वाक्यविभागस्य अनुवादात् न विभक्तवाक्यस्य अर्थग्रहणात् प्रयोजनस्वीकारात् शिष्टरिति शब्दः । शिष्टा इति विधाय

विभागश्च ब्राह्मणवाक्यानां त्रिविध —

विध्यर्थवादानुवादवचनविनियोगात् ॥ ६१ ॥

त्रिधा खलु ब्राह्मणवाक्यानिवानयुक्तानि — विधवचनानि
अर्थवादवचनानि अनुवादवचनानि ॥ ६१ ॥

तत्र —

विधिविधायक ॥ ६२ ॥

यहाक्यं विधायकं चोदकं स विधिः । विधिस्तन्निर्गो
ऽनुज्ञा वा, यथा 'अग्निं ह्यत्र जुह्यात् स्वर्गकाम' (मैत्रा
उप ६।३६) इत्यादि ॥ ६२ ॥

स्तुतिर्निन्दा परकृति पुराकल्प इत्यर्थवाद ॥ ६३ ॥

विधेः फलवादलक्षणाया प्रशंसा सा स्तुतिः सम्प्रत्य
यार्थम् । स्तुयमानं श्रद्धोतेति प्रवृत्तिका च । फलश्रवणात्
प्रवर्त्तते । सवजिता वै देवाः सवमजयन् सवम्याऽऽमैः
सवस्य जित्यैः सवमवैतनाऽऽप्नोति सर्वं जयत इत्येवमात् ।

कान्वात् कान्भन्तं वाक्यं विभज्यानुवात्कस्यापि सप्रयोजनत्वं मन्यन्तं वदऽप्यत्र
स्मितभावः ॥ ६ ॥

वत् वाक्यान्विभागश्च त्रिविधः ।—मन्त्रब्राह्मणभन्तं द्वादशधा वेदं तत्र ब्राह्मणभागे
विभागः —विधिवचनत्वनाशवादवचनत्वानुवा वचनत्वत्वं च । वस्य विनियोगात्
विभजनान् अथवा विनियोगात् भेदात् तथा च विध्यान्भन्तं ब्राह्मणभागात्प्रधानं
शेषः ॥ ६१ ॥

तत्र विधिलक्षणायाः ।—इष्टसाधनताबोधकप्रत्ययसमाभिव्याहृतवाक्यं विधिः
"अग्निं ह्यत्र जुह्यात् स्वर्गकाम" इत्यात् ॥ ६२ ॥

अथवाट् अथस्य प्रयोजनस्य वदनं विध्यर्थप्रशंसापरं वचनमित्यर्थः अथवाट् हि
स्तुत्यादिशारा विध्यर्थे शीघ्रं प्रवृत्तये प्रशंसति । तत्र स्तुत्यादभेदादर्थवादं विभजत ।—
स्तुतिं साक्षादध्ययस्य प्रशंसाऽर्थकं वाक्यम् यथा सवजिता वै देवाः सवमजयन्

अनिष्टफलवादी निन्दा वजनाथम्, निन्दित न समा
 चरोदति । —“एष वाव प्रथमो यज्ञाना यज्ज्योतिष्टोम
 एतनानिष्टान्यन यजत स गत्त पतत्ययमेवतज्जीय्यत प्रमोयत
 इत्यवमाद । अन्यकतकस्य व्याहृतस्य ऽवधेनाद परकृति ।—
 “हुत्वा वपामवाग्रऽभिधारयन्ति अथ पृषदाज्य तदुह
 चरकाध्वय्यः पृषदाज्यमेवाग्रेऽभिधारयन्ध्वग्न प्राणा पृषदाज्य
 स्नाभमित्येवमभिदधति” इत्यवमादि । ऐतिह्यसमाचरितो
 ऽविधि पुराकल्प इति । तस्मादा एतेन पुरा ब्राह्मणा
 वहिपवमान सामस्तोममस्तौषण योनि यज्ञ प्रतनवामह
 इत्यवमादि । कथं परकृतिपुराकल्पौ अर्थवादाविति ?
 स्तुतानन्दावाक्येनाभिसम्बन्धाद्विध्याश्रयस्य कस्यचिदथस्य द्यात
 नात्थवाद् इति ॥ ६३ ॥

विधिविहितस्यानुवचनमनुवाद ॥ ६४ ॥

विध्यनुवचनञ्चानुवादा विहितानुवचनञ्च । पूर्वं शब्दानु
 वाद, अपरोऽथानुवाद । यथा पुनरुक्तं ऽदावधम् एवमनुवादो
 ऽपि । किमर्थं पुनर्विहितमनूयते ?—अधिकारार्थम् । विहित

सवस्य आस्य सवस्य ऽज्य सवमेवनेनाऽऽप्नोत सव जघात इत्यादि ।
 अनिष्टबोधनद्वारा ऽवध्यथप्रवक्तक निन्दा — एष वाव प्रथमो यज्ञाना यज्ज्योतिष्टोम
 एतेनानिष्टान्यन यजते स गत्त पतत्ययमेवतज्जीय्यते प्रमोयत इत्यादि ।
 पुरुषावशषनिष्ठनिधोविरुद्धकथन परकृति यथा —“हुत्वा वपामेवाग्रऽभिधारयन्ध्वग्न
 पृषदाज्य तदुह चरकाध्वय्यः पृषदाज्यमेवाग्रेऽभिधारयन्ध्वग्न प्राणा पृषदाज्य
 स्नाभामित्येवमभिदधति” इत्यादि । ऐतिह्यसमाचरिततथा कौत्तन पुराकल्प
 यथा — तस्मादा एतेन पुरा ब्राह्मणा वाहपवमान सामस्तोममस्तौषण् योनि यज्ञ
 प्रतनवामह” इत्यादि ॥ ६३ ॥

अनुवादलक्षणमाह ।—प्राप्तस्य अनु पश्चात् कथन सप्रयोजनमनुवाद इति
 ब्रामान्यलक्षणम् तद्विशेषी विधिविहितस्यति विध्यनुवादी विहितानुवादश्च ।

मधिकृत्य स्तुतिर्वीच्यते निन्दा वा विधिगेषा वाऽभिधीयत ।
 विहितानन्तरार्थोऽपि चानुवादो भवति । एवमन्यदप्यत्प्रच
 णोऽयम् । लोकोऽपि च त्रिविधवादाऽनुवाद इति च त्रिविध
 वाक्यम् । औदन पचति वा विधवाक्यम् । अथवादवाक्यम् -
 आयुवचो बल सुख प्रतिभानञ्चान्ने प्रतिष्ठितम् । अनुवाद, —
 पचतु पचतु भवानित्यभ्यास क्षिप्र पचतामिति वा ।
 अङ्ग । पचतामित्यध्वेषणायम् । पचतामवेति वाऽवधारणायम् ।
 यथा लौकिके वाक्ये विभागेनाथग्रहणात् प्रमाणत्वम्, एव
 वेदवाक्यानामपि विभागेनाथग्रहणात् प्रमाणत्वं भवितुमर्ह
 तीति ॥ ६४ ॥

नानुवादपुनरुक्तयोर्विशेष शब्दाभ्यासोपपत्ते ॥ ६५ ॥

पुनरुक्तमसाधु साधुरनुवाद इति अयं विशयो नोपपद्यत ।
 कस्मात् ? — उभयत्र हि प्रतीताय शब्दाऽभ्यस्यत । चरितायस्य
 शब्दस्याभ्यासादुभयमसाध्विति ॥ ६५ ॥

शीघ्रतरगमनोपदेशवदभ्यासान्नाविशेष ॥ ६६ ॥

नानुवादपुनरुक्तयोरविशेष । कस्मात् ? अर्थवदभ्यास
 स्थानुवादभावात् । समानेऽभ्यासे पुनरुक्तमनर्थकम् । अथवान
 भ्यासोऽनुवाद । शीघ्रतरगमनापदेशवत् । शीघ्र शीघ्र गम्यता
 शीघ्रतर गम्यतामिति क्रियातिशयोऽभ्यासेनैवोच्यते । उदा
 हरणार्थञ्चेदम् एवमन्योऽप्यभ्यास । पचति पचतीति क्रिया

अथ चाथवादानुवदभावभागा विधिसमभिव्याजनवाक्यान् म तन् भू।।थवादरूपाया
 इदन्तवाक्यानामपरिपृच्छन्नन्यता ॥ ६४ ॥

ग्रहणम् । — शब्दस्य बाधतायकशब्दस्य योऽभ्यास पुन प्रतीय तस्योपपत्ते
 सत्वात् अनुवाद पुनरुक्ताच्च भिद्यत इत्यर्थ ॥ ६५ ॥

समाधत्त । — अनुवादस्य पुनरुक्तावाविशेष अभ्यासान् अभ्यासस्य सप्रयोग

नुपरम । ग्रामो ग्रामी रमणीय इति व्याप्ति । परिपरि
त्वगतभ्यो वृष्टो दव इति परिवर्जनम् । अध्वधि कुड्य निषण्ण-
मिति सामीप्यम् । तिक्त तिक्तमिति प्रकार । एवमनुवाटस्य
स्तुतिनिन्दाशेषविधिष्वधिकारायता विहितायता चेत् ॥६६॥

किं पुन प्रातर्षेधहेतूदारादेव शब्दस्य प्रमाणत्व सिध्यति ?

२ अतश्च —

**मन्वाऽऽयुर्वेदप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यमाप्त-
प्रामाण्यात् ॥ ६७ ॥**

किं पुनरायुर्वेदस्य प्रामाण्यम् ? यदायुर्वेदनोपदिश्यते — इदं
कृत्वेष्वपाधगच्छति, इदं वर्जायत्वाऽनष्टं जहति तस्यान्
श्रौतमानस्य तथाभाव सत्यार्थताऽवपश्यति । मन्त्रपदानाञ्च
विषभृताऽऽग्निप्रातर्षेधाद्याना प्रयोगऽर्थस्य तथाभाव । एतत्
प्रामाण्यम् । किं कृतमेतत् ?—आप्तप्रामाण्यकृतम् । किं पुन
राप्तानां प्रामाण्यम् ?—साक्षात्कृतधर्मता भूतदया यथाभूताथ-
चिन्व्यापयिषेति । आप्ता खलु साक्षात्कृतधर्माण इदं हातव्यम्
अयमस्य हानिहेतु इदमस्याधिगन्तव्यम् अयमस्याधिगम
हेतुरिति भूतान्यनुकम्पन्ते । तेषां खलु वै प्राणभृता स्वयं
मनवबुध्यमानानां नान्यदुपदेशादवबोधकारणमस्ति । न
चानवबोधे समीहा वर्जनं वा, न वाऽकृत्वा स्वस्तिभाव,
नाप्यस्यान्य उपकारकोऽप्यस्ति । हन्त । वयमेभ्यो यथादग्नि
यथाभूतमुपदिशाम, त इमं श्रुत्वा प्रतिपद्यमाना हिंसाहास्य

त्वात् । त इदं नमाह शीघ्रेण ।—यथा खीकं गम्यतामत्यक्त्वा पुनर्गम्यतां गम्यताम्
इत्यादिक्रमावन्वादिषाधायमुच्यते तथा प्रकृतऽति ॥ ६६ ॥

एवमप्रामाण्यसाधकं निरस्य प्रामाण्यं साधयति ।—आप्तस्य वेदकर्तुं प्रामा
ण्यात् यथार्थापेक्षकत्वात् वेदस्य तदुक्तत्वमथाह्वयं तत्र इतुना वेदस्य प्रामाण्यम्

स्थधिगन्तव्यमेवाधिगमिष्यन्तीति एवमाप्तापदेश । एतेन ,
 त्वावधेनाऽऽप्तप्रामाण्येन परिग्रहोतीऽनुष्ठायमानाऽथस्य साधको
 भवति । एवमाप्तापदेश प्रमाणम् , एवमाप्ता प्रमाणम् । दृष्टार्थे
 नाऽऽप्तापदेशेनाऽऽयुवदनादृष्टार्था वेदभागोऽनुमातव्य प्रमाण
 मिति । आप्तप्रामाण्यस्य हता समानत्वादात । अस्याप
 चकदशो ' ग्रामकामो यजेत इत्येवमादिदृष्टार्थं तेनानुमातव्य
 मिति । लोक च भूयानुपदशाऽऽश्रयो व्यवहार । लौकिक
 स्थाप्युपदेष्टरूपदेष्टव्यार्थज्ञानन परानुजिघृक्षया यथाभूताथ
 चिख्यापयिषया च प्रामाण्यम् । तत्परिग्रहादाप्तोपदेश
 प्रमाणमिति । * द्रष्टृप्रवक्तृसामान्याच्चानुमानम् । * य
 एवाऽऽप्ता वेदार्थानां द्रष्टार प्रवक्तारश्च त एवाऽऽयुवद
 प्रभृतानाम् इत्यायुवदप्रामाण्यवद्दप्रामाण्यमनुमातव्यामात ।
 नित्यत्वाद्देवाक्यानां प्रमाणत्वे तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यादित्य
 युक्तम् । शब्दस्य वाचकत्वादर्थप्रतिपत्तो प्रमाणत्व न
 नित्यत्वात् । नित्यत्वे हि सवस्य सवण वचनाच्छब्दाथव्यवस्था
 ऽनुपपत्ति । * नानित्यत्वे वाचकत्वमिति चेत् ? न,
 लौकिकशब्दशब्दनात । * तेऽपि नित्या इति चेत् ? न
 अनाप्तोपदेशादर्थविसवादीऽनुपपन्न । * नित्यत्वाद्दि शब्द
 प्रमाणमिति अनित्य स इति चेत् ? अविशेषवचनम् । अनाप्तोप
 देशा लौकिका न नित्य इति कारणं वाच्यमिति । यथानियोग
 स्थायस्य प्रत्यायनान्नामधेयशब्दानां लोके प्रामाण्यं नित्य
 त्वात्प्रामाण्यानुपपत्ति । यत्रार्थे नामधेयशब्दा नियुज्यते, लोके
 तस्य नियोगसामर्थ्यात् प्रत्यायको भवति न नित्यत्वात् । मन्व

चनुमेशम् । तत्र दृष्टान्तमाह मन्वाऽऽयुर्वेदप्रामाण्यवदिति ।—मन्वो ऽवषादिनाशक ,
 चायुर्वेदभागश्च वेदस्य एव तत्र सवादनं प्रामाण्ययद्वात् तद्दृष्टान्तन वेदत्वावच्छेद

न्तरयुगान्तरेषु चातोतानागतेषु सम्प्रदायाभ्यामप्रयागाविच्छेदा
वेदाना नित्यत्वम् । आप्तप्रामाण्याच्च प्रामाण्यम् लौकिकेषु
शब्देषु चैतत् समानमिति ॥ ६७ ॥

इति वात्स्यायनोये न्यायभाष्ये द्वितीयाध्यायस्याद्यमाह्निकम् ।

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयाह्निकम् ।

अथथाथ प्रमाणोद्देश इति मत्वाऽऽह । —

न चतुष्टुमैतिह्यार्थाऽऽपत्तिसम्भवाभावप्रामाण्यात् ॥ १ ॥

न चत्वाव्यव प्रमाणानि । किं ताह १—एतिह्यम् अथा
ऽऽपत्तिः सम्भवः अभाव इत्येतान्यपि प्रमाणानि । इतः
होचुरित्यनिदिष्टप्रवक्तृकम्प्रवादपारम्पर्यमैतिह्यम् । अथादापत्तिः
रथाऽऽपत्तिः । आपत्तिः प्राप्तिः प्रसङ्गः । यत्राभिधीयमानेऽथ

प्रामाण्यम् अनस्यम् आप्तं गृह्यते प्रमाणं यत्र स वदन्नाट्टशन वेदत्वेन प्रामाण्यम् न
मेयमिति केचित् ॥ ६७ ॥

समाप्तं शब्दावशेषपरीक्षाप्रकरणम् ।

इति श्रीविश्वनाथभट्टाचार्यकृताया न्यायसूत्रहत्तो ऽवभाषणपरीक्षा

निरपेक्षसाङ्गप्रमाणपरीक्षणं नाम द्वितीयाध्यायस्याद्य

माह्निकम् ॥ १ ॥

अथ विभागसापेक्षप्रमाणपरीक्षणं तदेव आऽऽह्निकात् । चत्वारः चाव
प्रकरणानि तत्राऽऽदौ चतुष्टुपरीक्षाप्रकरणम् । अन्यानि च तत्र तत्र वक्ष्यन्ते
तत्राऽऽह्निकप्रसूतम् । प्रमाणाणां न चतुष्टुम् प्रमाणत्वं नीकचतुष्टुत्वान्यतमत्वव्याप्यम्
सन्नान्यवृत्तित्वात् तत्रान्यवृत्तित्वं व्युत्पादयति शैतल्येतिदि ।—शैतल्यम् इतः होचु
रन्त्यनेन प्रकारेण यद्युच्यते तद्वि चनिदिष्टप्रवक्तृकं परम्पराऽऽगतं वाक्यम् यथा—वट

योऽन्याऽर्थं प्रसज्यत सोऽथाऽऽपत्त , यथा — मघेष्वसत्सु वृष्टिन्,
भवतीति किमत्र प्रसज्यत ? सत्सु भवतीति । सम्भवो नाम—
अविनाभाविनाऽथस्य सत्ताग्रहणादन्यस्य सत्ताग्रहणम् यथा -
द्रोणस्य सत्ताग्रहणाटाढकस्य सत्ताग्रहणम् । आढकस्य
सत्ताग्रहणात् प्रस्थस्येति । अभावो विराधो, अभूत भूतस्य ।
अविद्यमान वर्षकम् विद्यमानस्य वायम्भ्रमयोगस्य प्रतिपादकम् ।
विधारकं हि वायम्भ्रमयोगं गुरुत्वाटपा पतनकम् न
भवतीति ॥ १ ॥

सत्यमेतान् प्रमाणान् न तु प्रमाणान्तराण्यं प्रमाणान्त
रञ्च मन्यमानेन प्रतिषेध उच्यते सोऽयम् —

शब्द ऐतिह्यानथान्तरभावादनुमानेऽथाऽऽपत्ति-
सम्भवाभावानर्थान्तरभावाच्चाप्रतिषेध ॥ २ ॥

अनुपपन्न प्रतिषेध । कथम् ? “आप्तोपदेश शब्द” इति न च
शब्दलक्षणमैतिह्यादपवर्त्तत । साऽयं भेद सामान्यात् सङ्गृह्यत
इति । प्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षस्य सम्बन्धस्य प्रतिपत्तिरनुमानम् । तथा
चार्थाऽऽपत्तिसम्भवाभावा । वाक्यार्थसम्प्रत्ययेनानभिहितस्यार्थस्य

वटे यच्च इत्यादि तस्य चाऽऽप्तीकत्वानिश्चयात् शब्दऽन्तर्भाव इति भाव । अथाऽपत्ति
रनुपपद्यमाननार्थेनापत्तककल्पनम् यथा — वृष्ट्या मेघज्ञानं वृष्ट्या सङ्घ मेघस्य
वैषाधिकरण्यात् व्याप्तिरिति नानुमानऽन्तर्भाव । सम्भवो भूय सङ्घराधीनज्ञानम्
यथा — सम्भवात् ब्राह्मणं विद् । सम्भवति सङ्घे शतम् अत्र च व्याप्तिनापात्तत्याशय ।
अभावस्य विरोध्यभावज्ञानाधीनावरोऽन्तरकल्पनम् यथा — नकुलाभावज्ञानेन नकुल
विहीधिनो व्यालस्य कल्पनम् अत्रापि व्याप्तिनापीत्तत्याशय अथवा कारणाभावा
दिना काव्याभावात्ज्ञानम् अभाव भावनिष्ठव्याप्तिरवानुमानाङ्कारत्याशय ॥ १ ॥

सिद्धान्तपूर्वम् । — न प्रमाणवत्त्वस्य प्रतिषेध शब्द ऐतिह्यानथान्तर
भावादन्तर्भावात् सामान्यत आप्तीकत्वज्ञानसम्भवात् स्फुट आप्तीकत्वज्ञानं न शब्द

प्रत्यनीकभावाद् ग्रहणमथाऽऽपत्तिरनुमानमेव । अविनाभाववृत्त्या च सम्बन्धयो समुदायसमुदायिनो समुदायनतरस्य ग्रहणमश्वर । तत्प्यनुमानमेव । अस्मिन् सतोद् नोपपद्यत इति विरिगोधत्वे प्रासङ्ग काय्यानुत्पत्त्या कारणस्य प्रातबन्धकमनुमोयत । सोऽय यथार्थ एव प्रमाणाद्देश इति । सत्यमतानि प्रमाणान न तु प्रमाणान्तराणात्यक्तम् ॥ २ ॥

अत्राथाऽऽपत्ते प्रमाणभावाभ्यनुज्ञा नापपद्यत तथा हीयम् —

अथऽऽपत्तिरप्रमाणमनेकान्तिकत्वात् ॥ ३ ॥

असत्स मघषु वृष्टिर्न भवतीति । सत्स भवतीत्येतत्था अपद्यत । सत्स्वाप चकदा न भवा । सयमथाऽऽपत्तिरप्रमाणमात् ॥ ३ ॥

अनथाऽऽपत्तावर्षाऽऽपत्यभिमानात् ॥ ४ ॥

नानेकान्तिकत्वमथाऽऽपत्ते । असात् कारण ताद्य नात्यद्यत इति वाच्ये प्रल्लनीकभृताऽथ सात् कारणे काय्यमुत्यद्यत इत्यथादापद्यत । अभावस्य चि भाव प्रत्यनाक इति । सोऽय काय्यात्ताद् सति कारणेऽजात्पद्यमाना न कारणस्य

कारणं किन्तु आकाङ्क्षादिनाम् प्राग्यताप्रमाऽऽना च शब्दप्रमात् अथाऽऽप । दरनुमानऽन्तभाव । उपपात्ककल्पनाद् विना व्यात न न सम्भवात् हाष्टलान् । वाप मेघजन्यत्वव्याप्तारस्यत्र सम्भवाऽप व्यातमूलकान्नुमानम् व्याप्तानपाचत्व च व्याभचारान्प्रमाणम् एवमभावा व्यातसाप त्नुमानम् अभावानुष्ठान्तात् रागुमानाङ्गत्व न विरुध्वात् भाव ॥ २ ॥

सत्यथा इति प्रासाध्य वाङ्मत्तान्तभावान्ता तत्त्व नु नाफीर तटस्थमद्वत — असात् मेघ हाष्टन भवतीत्यनेन सात् सत् तत्भवती यथाऽऽपत्ता तात्पत्र च न प्रामाण्यं स जाप सत् प्रयभाव नका व्रवान् ॥ ३ ॥

समाधत्ते।—अत्राऽऽपत्तान्तरात्तकला इति मघषु अत्रस्य मघषु न वृष्टारत्यनेन सति मघ हाष्टरित । तत्र च वृष्ट्या म ज्ञानभावेऽतम् यत्र च मघषु इ

सत्ता व्यभिचरति । न खल्वसति कारणे कार्यमुत्पद्यते । तस्मान्नानैकान्तिको । यत्तु सति कारणे निमित्तप्रतिबन्धात् कार्यं नोत्पद्यत इति, कारणधर्मोऽसौ न त्वर्याऽऽपत्ते प्रमेयम् । किं तद्व्यस्य प्रमेयम् ? सति कारणे कार्यमुत्पद्यत इति । योऽसौ कार्योत्पाद कारणस्य सत्ता न व्यभिचरति एतदस्या प्रमेयम् । एवन्तु सति अनर्थाऽऽपत्तावथाऽऽपत्त्यभिमानं कृत्वा प्रतिषेध उच्यते इति । दृष्टश्च कारणधर्मो न शक्य प्रत्याख्यातु मिति ॥ ४ ॥

प्रतिषेधाप्रामाण्यञ्चानैकान्तिकत्वात् ॥ ५ ॥

अर्थाऽऽपत्तिर्न प्रमाणमनैकान्तिकत्वादिति वाक्य प्रतिषेध । तेनानेनाथाऽऽपत्ते प्रमाणत्व प्रतिषिध्यते न सद्भाव । एवमनैकान्तिको भवति । अनैकान्तिकत्वादप्रमाणेनानेन न कश्चिदर्थ प्रतिषिध्यते इति ॥ ५ ॥

अथ मन्यसे नियतविषयेष्वथेषु स्वविषये व्यभिचारो भवति, न च प्रतिषेधस्यासद्भावो विषय । एव तर्हि —

तत्प्रामाण्ये वा नार्थाऽऽपत्त्यप्रामाण्यम् ॥ ६ ॥

अथाऽऽपत्तेरपि कार्योत्पादेन कारणसत्ताया अव्यभिचारो

ज्ञानं तत्रानर्थाऽऽपत्तावर्थाऽऽपत्तिश्चम । न चतावता प्रामाण्यविरोध व्याघ्रादिश्चमात् भ्रमानुमितिदशनादनुमानस्याप्यप्रामाण्याऽऽपत्ते न नकान्तिकत्वमर्थाऽऽपत्तरिति भाष्यस्यावतरणिका सूत्रादौ केचिन्निरुद्धि ॥ ४ ॥

प्रतिबन्धिमप्याह ।—त्वदुक्तरीत्या त्वदीयप्रतिषेधस्याप्यप्रामाण्यं स्यात् अप्रामाण्यं सन्धवेऽनैकान्तिकत्वात् यत्र कुवचिदनकान्तिकत्वस्य प्रतिषेधासाधकत्वादनकान्तिकत्वात् ॥ ५ ॥

पक्ष यत्र कुवचिदनैकान्तिकत्व न दोषाय । क्वचु स्वविषये इति यदि वदाऽर्था

विषय , न च कारणधर्मो निमित्तप्रतिबन्धात् काथ्यानुत्पादत्वमिति ॥ ६ ॥

अभावस्य तर्हि प्रमाणभावाभ्यनुज्ञा नोपपद्यते । कथमिति ?—

नाभावप्रामाण्य प्रमेयासिद्धे ॥ ७ ॥

अभावस्य भूयसि प्रमेये लोकसिद्धेर्वैधात्यादुच्यते नाभावप्रामाण्य प्रमेयासिद्धेरिति ॥ ७ ॥

अथायमथ बहुत्वादर्थेकदेश उदाह्रियते —

लक्षितेष्वलक्षणलक्षितत्वादलक्षिताना तत्प्रमेयासिद्धे ॥ ८ ॥

तस्याभावस्य सिध्यति प्रमेयम् । कथम् ?—लक्षितेषु वासस्तनुपादयेषु उपादयानामलक्षितानामलक्षणलक्षितत्वात् लक्षणाभावेन लक्षितत्वादिति । उभयसन्निधावलक्षितानां वासास्यानयेति प्रयुक्तो येषु वासस्तनुक्षणानि न भवान्तानि लक्षणाभावेन प्रतिपद्यते प्रतिपद्य चाऽऽनयति । प्रतिपत्तिहेतुश्च प्रामाण्यामिति ॥ ८ ॥

ऽऽपत्तरपि नाप्रामाण्याभत्याह ।—अनैकान्तिकत्वस्य स्वविषय साधकत्वाद् यदि सङ्घताप्रामाण्य मन्वसे तदाऽद्याऽऽपत्तरपि स्थावपथे प्रामाण्यमिति ॥ ६ ॥

अभावस्तु न प्रमाणाऽनर्भाव इति तटस्थं शङ्कतम् ।—अभावनामकं प्रमाणात् तदा स्यात् यदि तस्य प्रमेयं सिध्येत् तदेव तु नास्ति । अभावस्य तुच्छत्वात् तत्र प्रमाणाप्रतिपत्तिरिति भावः ॥ ७ ॥

सिद्धान्तसूत्रम् ।—तस्याभावप्रमाणास्य प्रमेयसिद्धिर्भावप्रधानो निर्देशः । किं तत्र प्रमेयम् ? इत्युऽऽह लक्षितेषु इति ।—लक्षितेषु घटादिषु सक्तु अलक्षितानां तत्र प्रमेयत्वमिति । अलक्षितानां कथं प्रमेयत्वम् ? अत आह अलक्षणलक्षितत्वादिति ।—यद्यप्यभावस्य गुणकर्मादिभिलक्षणं न सम्भवति तथाऽप्यलक्षणेनैव तत्र लक्षितं भवति । अनौलमानयेत्युक्तं नौलभावी हि इतरव्यावृत्तकतया लक्षणम्, अतीऽभावात् नापामाणिक इति भावः ॥ ८ ॥

असत्यर्थे नाभाव इति चेन्नान्यत्र लक्षणोपपत्ते ॥६॥

यत्र भूत्वा कश्चिन्न भवति, तत्र तस्याभाव उपपद्यत ।
अलक्षितेषु च वामस्मू लक्षणान भूत्वा न भवन्त (घ) तस्मात्
तषु लक्षणभावोऽनुपपन्न इति चेत् ? न अन्यलक्षणापपत्त ।
यथाऽयमन्येष वामस्मू लक्षणानामुपपत्त पश्यति नैवमलाक्ष
तष । साऽय लक्षणाभाव पश्यन्नभावनाथ प्रतिपद्यत इति ॥—॥

तस्मिद्धेर्लक्षितेष्वहेतु ॥ १ ॥

तषु वामस्मू लाक्षतष सिद्धावद्यमानता येषा भवति न
तेषामभावो लक्षणानाम् । यानि च लाक्षतष विद्यन्त लक्ष
णान तेषामलाक्षतषभाज इत्यहेतु यानि खतु भवन्त
तेषामभावो व्याहृत इति ॥ १ ॥

न लक्षणार्वास्थितापेक्षसिद्धे ॥ ११॥

न ब्रूमो यानि लक्षणान भवन्त, तेषामभाव इति ।
किन्तु कषविल्लक्षणान्यवस्थितानि अनवस्थितानि केषुचित्त
अपक्षमाणो येषु लक्षणाना भाव न पश्यति तानि लक्षणा
भावेन प्रतिपद्यत इति ॥ ११ ॥

आक्षिप्य समाधत्त ।—अमात प्रातयोगिन्यभावा वक्तु न शक्यते सति च
प्रतियोगिन कथ तदभाव ? इति चत् न अन्यत्र लक्षणेन सत्त्वनाथात् प्रातयोगिन
उपपत्ते अभावव्यवहारापपत्त । न हि तत्रव प्रतियोगिन सत्त्वमपाक्षतम् ॥ ८ ॥

शङ्कत ।—लक्षितेषु लक्षणस्थ तास्मिद्धे व्यावक्तकस्यासद् अलक्षितेषु अभावष
अहेतु अहेतुल व्याहृत्यहेतुत्वम् । अभावस्य लक्षणाभावान्न स्वरूपस्य न
व्यावक्तकत्वामास भाव ॥ १ ॥

समाधत्त ।—पूवपक्षो न युग । प्रतियोगिनो लक्षणस्य यदवास्ततमवस्थान
तस्मापक्षया यव तादृशसिद्ध । अयमय —प्रतियोगिनस्वरूपज्ञानाद्वाभावस्वरूप
निरूपणसम्भवाद्भावलक्षणापक्षा भाव ॥ ११ ॥

(घ) १ चतषु वामस्मू भूत्वा इति यावत् ।

प्रागुत्पत्तेरभावोपपत्तेश्च ॥२॥

अभावहेतु खलु भवति । प्राक् चात्यन्तरविद्यमानत
उत्पन्नस्य चाऽऽत्मनो ज्ञानादविद्यमानता । तत्रानलक्षितेषु वामस्य
प्रागुत्पत्तेरविद्यमानतानलक्षणो लक्षणानामभावो नतर इति ॥१२॥

आप्तोपदश शब्द इति प्रमाणभावे वशेषण ब्रवता नाना
प्रकार शब्द इति ज्ञाप्यत । तस्मिन् सामान्येन विचार — कि
नत्योऽर्थानित्य १ इति —

विमर्गहेत्वनुयोगे च विप्रतिपत्ते मशय ॥ १३ ॥

आकाशगुण शब्दा विभुनित्योऽभिव्यक्तिधर्मक इत्येक ।
गन्धादिमहत्त्वद्रव्येषु मन्निविष्टो गन्धादिवत्पस्थिताऽभि
व्यक्तिधर्मक इत्यपर । आकाशगुण शब्द उत्पात्तनिराधधमका
बुद्धिवादित्यपर । महाभूतमङ्गोभज शब्दाऽनाश्रित उत्पात्त
धर्मको अनरोधधर्मक इत्यन्ये । अत मशय — किमत्र तत्त्वम १
इति ॥ १३ ॥

अनित्य शब्द इत्युत्तरम् । कथम् १—

आदिमत्त्वादैनद्रियकत्वात् कृतकवदुपचाराच्च ॥१४॥

आदिर्योनि कारणम आदोयतऽस्मादिति । कारणवद
नित्य दृष्ट मयोगविभागजश्च शब्द कारणवत्त्वादनित्य इति ।

प्रमथसाद्धरित मखकप्र ऽऽनुवत्तने । प्रतिधागन उत्पन्न प्राक् अभावस्य
उपपत्ते उपलभ्यात् घटा भावव्यतीत्यादिप्रागभाववषयकप्रत्यक्षस्य सावर्णौकिक
त्वान्ति भाव चकारिण ध्वसादेराप प्रत्यक्षसिद्धत्वं समुच्चोऽत । चष्टाया
निर्व्याप त्वन न प्रामाण्य वस्तुतो लिप्यादवत साहायकत्वात् तस्याप्यनुमाने शब्द
वाऽन्तर्भाव इति ॥ १२ ॥

समान प्रमाणचतुष्टयप्रकरणम् ।

वेदस्य प्रामाण्यमात्रप्रामाण्यात् सिद्धम् । न चेद युज्यते वत्सलान्यत्वादिनाशब्द इति

भवति न मन्द न च शब्दग्रहणमभिभावकम्, शब्दश्च न भिद्यत शब्द तु भिद्यमान युक्तोऽभिभव तस्मादुत्पद्यत शब्द नाभिच्यज्यत इति । * आभभवानुपपत्तिश्च व्यञ्जकसमानदेश्याभिच्यक्तौ प्रास्यभावात् * व्यञ्जकन समानदेशोऽभिव्यज्यत शब्द इति एतास्मिन् पत्ते नापपद्यतऽभिभव न हि भेरोशब्दन तन्त्रोखन प्राप्त इति । * अप्राप्ते अभिभव इति चेत् ? शब्दमात्राभिभवप्रसङ्ग । * अथ मन्येतासत्या प्राप्तावभिभवो भवति इति ? एव सति यथा भेरीशब्द कश्चित्तन्त्रीस्वनमभिभवति, एव मन्तिऋष्यापाटानमिव दवोयस्थापादानानपि तन्त्रोखनानभिभवेत् अप्राप्तेरविशेषात् । तत्र क्वाचदेव भेर्या प्रणादिताया मवनाकेषु समानकालास्तन्त्रीस्वना न श्रूयेरन इति । नानाभूतष शब्दसन्तानेषु सत्सु श्रोत्रप्रत्यामत्तिभावेन कस्यचिच्छब्दस्य तोत्रेण मन्दस्याभिभवो युक्त इति । क पुनरयमभिभवो नाम ?—ग्राह्यसमानजातीयग्रहणकृतमग्रहणमभिभव यथोक्ताप्रकाशस्य ग्रहणाहस्याऽऽदित्यप्रकाशेनात् ॥ १४ ॥

न घटाभावसामान्यनित्यत्वात् नित्येष्वप्य-
नित्यवदुपचाराच्च ॥ १५ ॥

न खलु आदिमत्त्वादनित्य शब्द । कस्मात् ?—अभिचारात् ।
आदिमत खलु घटाभावस्य दृष्ट नित्यत्वम् । कथमादिमान ?—

अप्रमाणकत्वमाशङ्काऽऽह कृतकेति ।—कृतके घटादौ यथा उपचारी ज्ञान तद्यथा
काय्यवप्रकारकप्रक्षविषयत्वादित्यथा तथा च काय्यत्वेनानाहाय्यसावलौकिक
प्रत्यक्षबला नित्यत्वमेव सिधति । कश्चित्तु उपचा इदनाशत्वात् कृतकवत् इति
दृष्टान्त इति । परे तु कृतकवदुपचारात् कृतकसुखदुःखादिवदुपचारात् । यथा हि
सुखादौ तीव्रमन्दादिव्यवहार शब्देऽप्येव न तु नित्ये तथेत्याहु ॥ १४ ॥

प्रथाश्रुते हेतुना व्याभचारमाशङ्कत ।—नोक्ता इत्यव घटाभावस्य घटप्रसङ्ग

कारणविभागैर्भ्यो हि घटो न भवति । कप्रम अस्य (ङ)
नित्यत्वम् ? याऽसौ कारणविभागभ्या न भवति न तस्य (च)
अभावाभावन कटाचान्नवत्यत हा । यत्प्यन्द्रियकृत्वात्
तदाप व्याभचरात् । ऐन्द्रियकञ्च सामान्य नित्यञ्चति । यदाप
कृतकवत्पचारादिति तदाप व्याभचरति नित्यष्वानत्यवदुपचारो
दृष्ट यथा हि भवात् वृक्षस्य प्रदेश कम्बलस्य प्रदेश एव
माकाशस्य प्रदेश आत्मन प्रदेश इति भवतीति ॥ १५ ॥

तत्त्वभाक्तयोर्नानात्वविभागादव्यभिचार ॥ १६ ॥

नित्यामत्यत्र कि तावत्तत्वम् ? आत्माऽन्तरस्थानुत्पात्त
धमकस्याऽत्महानानुपपत्तिनित्यत्वम् । तच्चाभावे नापपद्यत
भाक्तन्तु भवात् यत् तत्राऽऽत्मानमहामोत् यद्भवात् न भवात् न
भात्तु तत्पुनभवात् तत्रानत्य इव नित्या घटाभाव इत्यय पदाथ
इति । तत्र यथानातोयक शब्द न तथाजातीयक कार्य्य
विाञ्चान्नत्य दृश्यत इत्यव्यभिचार ॥ १६ ॥

नानत्वानुविनाशित्वात् आ मव व्यभिचार ऐन्द्रियकत्वं सामान्य व्यभिचार
नित्यष्वानत्यव पचारात् यथा — घटाऽऽकाशमुत्पन्नम् अह सुखी जात
इत्यात् ॥ १५ ॥

प्रथमे व्यभिचार पारम्परति — तत्त्वस्य पारमार्थिकस्य भाक्तस्य च नागतत्वं
भस्य विभागात् । वैकान्त न व्याभचार । ध्वस हि व्यत्तिमत्त्वलक्षणम् आत्
मव वकालिकत्वरूपानत्य राभावरूपञ्चानित्यत्वमस्यभावनाश्रयत्वान्नित्यत्वगौपचारिकम्
अतो न व्याभचार । आत्मित्त प्रागभावावच्छिन्नमत्त्व न चैतन्भावे इति
वाऽथ ॥ १६ ॥

(ङ) ध्वस्य ।

(च) विनष्टस्य वस्तुन ।

यदपि सामान्यनित्यत्वादिति इन्द्रियप्रत्यासत्तियाह्य-
मोन्द्रयकमिति न तु इन्द्रियजन्यप्रतीतिविषयत्वम् —

सन्तानानुमानविशेषणात् ॥ १७ ॥

नित्ये व्यभिचार इति प्रकृतम् । इन्द्रियग्रहणसामर्थ्या-
न्त्स्यनित्यत्वम् , किं तादृ १ इन्द्रियप्रत्यासत्तियाह्यत्वात्
सन्तानानुमान तेनानित्यत्वमिति ॥ १७ ॥

यदपि नित्येष्वप्यनित्यत्ववदुपचारादिति नैवम् ।—

कारणद्रव्यस्य प्रदेशशब्देनाभिधानान्नित्य-
ध्वष्यव्यभिचार इति ॥ १८ ॥

आकाशप्रदेश आत्मप्रदेश इति नात्राऽऽकाशाऽऽत्मना
कारणद्रव्यमभिधीयत यथा कृतकस्य । कथं ह्यावद्यमानमभि-
धीयत १ अविद्यमानता च प्रमाणताऽनुपलब्धे , किं तादृ
तत्राभिधीयत १ सयोगस्याव्याप्यत्वात्त्वम् , परिच्छिन्नेन द्रव्यणा
ऽऽकाशस्य सयोगो नाऽऽकाश व्याप्नोति, अव्याप्य वर्त्तत इति ,
तदस्य कृतकन द्रव्यण सामान्यं न ह्यामलकयो सयाग
आश्रय व्याप्नोति सामान्यकृता च भक्तिराकाशस्य प्रदेश इति ।
अननाऽऽत्मप्रदेशो व्याख्यात । सयागवच्च शब्दबुद्ध्यादोनाम
व्याप्यत्वात्त्वमिति । परोक्षता च तोत्रमन्दता शब्दतत्त्व न
भक्तिकृतति । कस्मात् पुन सूत्रकारस्यास्मिन्नर्थे सूत्रं न
श्रूयत इति १—शोलमिदं भगवत सूत्रकारस्य बहुष्वधिकरणेप

।इतोये व्याभिचारमुद्धरति ।—सन्तानस्यानुमानेऽनुमितिकरणे लिङ्गं विशेषणात्
सन्तानं सन्तान्यमानं एतद्व्यभिचारत्वम् ज्ञायमानं तत्र सामान्यवत्त्वे सतीति
।वशेषणीयमिति ॥ १७ ॥

इतोये व्यभिचारं वारयति ।—आकाशं हतुनाश्वेव आकाशं प्रादेशकं
व्यवहारस्तु गौणं प्रदेशशब्देन कारणद्रव्यस्य कारणवती द्रव्यस्याभिधानात् न

द्वौ पक्षौ न व्यवस्थापयति तत्र शास्त्रसिद्धान्तात् तत्त्वावधारणं प्रतिपत्तुमहतीति मन्यते । शास्त्रासिद्धान्तस्तु न्यायसमाख्यातमनुमतं बहुशास्त्रमनुमानामिति ॥ १८ ॥

अथापि स्वात्त्वदमास्त इदं नास्तीति कुत एतत् प्रतिपत्तव्यमिति ? प्रमाणत उपलब्धरनुपलब्धश्चेति । अविद्यमानस्तार्हशब्द १—

प्रागुच्चारणादनुपलब्धेरावरणाद्यनुपलब्धेश्च ॥ १९ ॥

प्रागुच्चारणान्नास्त शब्द । कस्मात् ?—अनुपलब्धे । सती-
 ऽनुपलब्धेरावरणादभ्य, एतन्नोपपद्यत । कस्मात् ?—आवरणा-
 टोनामनुपलब्धकारणानामग्रहणात् । अननाऽऽहत शब्दो
 नोपलभ्यत असन्निकृष्टश्चान्द्रयव्यवधानात् इत्येवमादि अनुप-
 लब्धकारणं न गृह्यत इति सोऽयमनुच्चारिता नास्तीति ।
 उच्चारणमस्य व्यञ्जकं तदभावात् प्रागुच्चारणादनुपलब्धेरात् ।
 आत्मदमुच्चारणं नामिति ? विवक्षाजनितेन प्रयत्नेन कोष्ठस्य
 श्रया प्ररितस्य कण्ठताल्वादिप्रतिघातं यथास्थानं प्रति
 प्रातादृणाभ्यक्तिरिति । सयोगविशेषो वै प्रतिघातं प्रति
 षडङ्गं सयोगस्य व्यञ्जकत्वम्, तस्मान्न व्यञ्जकाभावादग्रहणम-
 आप्तवभावादेवेति । साऽयमुच्चारण्यमाणं श्रूयत श्रूयमाणश्चा-
 भूत्वा भवतीति अनुमोयते, ऊह्यं चोच्चारणान्न श्रूयत स भूत्वा
 न भवतीति अभावात् श्रूयत इति । कथम् ?—आवरणाद्यनुप-
 लब्धेरित्युक्तम्, तस्मादुत्पाततिराभावधम्भक शब्द इति ॥ १९ ॥
 वाऽऽकाश ता-श्रुम् तादृशत्वं वा सायसत्त्वात् व्यभिचारः । एव सुखो जात इ । नौ
 सुखात्त्वात्तरव विषय इति भावः ॥ १९ ॥

न चोक्तहेतुनामप्रयोजकत्वं विपक्षबाधकसत्त्वात् व्याहृत् ।—शब्दो यादं तत्त्व-
 स्थानं सधारणात् प्रागुत्पलभ्यत आत्रसारकषसत्त्वात् चात्र प्रातवन्धकमस्योत्पाद-
 धारणात् ।—अवरणादे प्रातवन्धकस्यानुपलब्ध्या अभावान्गयात् । दर्शनर-

अनुपलम्भाऽऽत्मकत्वादनूपलब्धेरहेतु ॥ २२ ॥

यदपलभ्यत तदस्ति यन्नोपलभ्यत तन्नास्तीति ।
अनुपलम्भाऽऽत्मकममदात् व्यवस्थितम् । उपलब्धभावाद्यानुप-
लाब्धिरात् । सयमभावत्वान्नापलभ्यते सच्च वत्त्वावरण-
तस्योपलब्ध्या भवितव्यम् न चोपलभ्यते तस्मान्नास्तीति । तत्र
यदुक्तं - नाऽऽवरणानपपात्तरनपलम्भात् इत्ययुक्तमिति ॥ २० ॥

अथ शब्दस्य नित्यत्व प्रतिजानान कस्माद्धेतो प्रतिजानाते ?

अस्पृशत्वात् ॥ २३ ॥

अस्पृशमाकाशं नित्यं दृष्टमिति तथा च शब्द इति ॥ २३ ॥
साऽयमुभयतः सव्यभिचार स्पृशवाद्याणानित्यं अस्पृशञ्च
कमानित्यं दृष्टम् । अस्पृशत्वात्नित्येतस्य साध्यसाध्यस्येणोदा-
हरणम् ।—

न कर्मानित्यत्वात् ॥ २४ ॥

साध्यवैधर्म्येणोदाहरणम् —

नाणुर्नित्यत्वात् ॥ २५ ॥

उभयस्मिन्नुदाहरणे व्यभिचारान्न हेतु ॥ २५ ॥

सिद्धान्तसूत्रम् ।— आवरणानुपलम्भरनूपलम्भान्नावरणोपलम्भारति जाल्यन्तरम्
अहेतु । न मन्वत्प्रतिषेधसाधनम् । अनुपलम्भेरावरणानुपलम्भ अनुपलम्भाऽऽत्मकत्वा-
दपलम्भाभावाऽऽत्मकत्वात् तस्य च मनसव मुयहत्वान् तदनुपलम्भिरामहात्
भाव ॥ २२ ॥

सत्यात्पक्षमाशङ्कते ।— शब्दो नित्य अस्पृशत्वाद्भगवन्वाप्ति भाव ॥ २३ ॥

न सत्यात्पक्षं त्वेनैयहेतीरनकालकत्वादित्याह ।— अस्पृशत्वं न शब्दानित्यत्व-
साधकं कमाण व्यभिचारात् ॥ २४ ॥

अनकालकमपि साधकं स्यादत्राऽऽह ।— अनकालिकस्य साधकत्वस्यो पर-
माणो नित्यत्वं न स्यात् रूपवत्त्वादिना तवानित्यत्वानुमानाऽऽपत्तिरित्यर्थ ॥ २५ ॥

अथ तर्हि हेतु, —

सम्प्रदानात् ॥ २६ ॥

सम्प्रदीयमानमवस्थित दृष्ट सम्प्रदीयते च शब्द
आचार्येणान्तेवासिने, तस्मात्त्वस्थित इति ॥ २६ ॥

तदन्तरालानुपलभ्येरहेतु ॥ २७ ॥

यम सम्प्रदीयते यस्मै च तयोरन्तरालेऽवस्थानमस्य कन
निङ्गेनोपलभ्यते ? सम्प्रदीयमानो ह्यवस्थित सम्प्रदातुरपेति
सम्प्रदानञ्च प्राप्नोतीत्यवर्जनीयमेतत् ॥ २७ ॥

अध्यापनादप्रतिषेध ॥ २८ ॥

अध्यापन निङ्गम असति सम्प्रदानेऽध्यापन न
स्यार्दिति ॥ २८ ॥

श्रुतं ।—गुरुणा शिष्याय विद्याया सम्प्रदानात् तथा च शब्दस्य प्राक् न
निङ्गम । अत्र च — तावत्कालास्त्वित्र च न क पश्चात्प्राप्तार्थं इति न्यायात् न
मथासत्त्वात् भाव ॥ २६ ॥

सिद्धान्तसत्रम् ।—शिष्ये उपसंगे गुरुरध्यापयति यदि च शब्दो नित्य स्यात् तदा
शिष्याऽऽगमनान्तरमध्यापनात् पूर्वमाप शब्द उपलभ्येतत्यनुपलभ्या च नास्ति शब्-
दव्यतस्तदुक्तो न हेतु ॥ २७ ॥

पुत्रपक्षसत्रम् ।—मदीयहेतो प्रतिषेधा न युक्त कुत — अध्यापनात् । यदि
अन्तरालकाल शब्दो न स्यात् कथमध्यापन घटित ? अनुपलभ्यस्तु शब्दस्य कर्णतान्ता
द्यामघातरूपव्यञ्जकाभावादुपपद्यत इति भाव । आचार्यास्तु सवहयमव प्रचलित
विभक्तिः प्रासादहेतीक्षदन्तरालानुपलभ्येरस्यथा च हेतो अवस्थाभावान्
तदन्तरालस्य स्वत्वस्वस्यानुपलभ्य अती न दानमित्यथ । प्राप्तपेधा न
युक्त । न हि दान ममाभिप्रेत किन्त्वध्यापनम् तच्च विद्यमानस्य शब्दस्यैवैति
भाव ॥ २८ ॥

उभयो पक्षयोरन्यतरस्याध्यापनादप्रतिषेध ॥२६॥

समानमध्यापनमुभया पक्षयो मशयानतिवृत्त
किमाचाय्यस्य शब्दाऽन्तवासिनमापद्यते तदध्यापनम् १
आहास्त्रिभृत्योपदशवदृष्टहोतस्यानुकरणमध्यापनामात् १ ग्व
मध्यापनमलिङ्ग मस्यदानस्योत् ॥ २६ ॥

अथ तर्हि हेतु --

अभ्यासात् ॥ ३० ॥

अभ्यस्यमानमवस्थितं दृष्टम पञ्चकृत्व पश्यतीति रूप
मवास्थित पुन पुनदृश्यते । भवति च शब्दऽभ्यास दशकृत्वा
ऽधोतोऽनुगाका विभक्तिकृत्वाऽघात इति तस्य स्थितस्य
पुन पुनरुच्चारणमभ्यास इति ॥ २ ॥

नान्य वेऽप्यभ्यासस्योपचारात् ॥ ३१ ॥

अनवस्थानऽप्यभ्यासस्याभिधान भवति । इनत्यतु भवात्
त्रिनत्यनु भवानात् द्विरनत्यत त्रिरनत्यत द्विरग्निहात्र
जुहोति द्विभुङ्क्त एव व्यभिचारात् प्रतिषेद्धहेतोः (क)
अन्यशब्दस्य प्रयोग प्रतिषिध्यते ॥ ३१ ॥

१ म । न्तमुत्तम् ।—अन्यतरस्य पक्षस्थानित्वसाधकस्याध्यापनाद्य प्रतिषेध
स न मन्भवति । उभयो पक्षे अध्यापनस्य समानत्वान्नात एष । अध्यापन इ
युक्त्वाचारणानुच्चारण त्रिव्याचारणानुक्त्वाचारण वा तत्र स्वैर्व्याप्यपक्षेऽतीत्यम् ।
न शब्दनिवृत्त्याया साहायकत्ववधानमन न आध्यापन एव यत् स्व स्वत्वध्वसपर
स्वत्वाऽपादनाद्य तस्य स्थित्यभाशङ्कनीयम् । न वा दान मन्भवति । बहूनामकदा स्वत्व
विरोधात् परस्वतन्मासम्भवत्वाच्च । आप । नृत्याध्यापनादातिवोपऽशमाश्रमिति भावः ॥२८॥

पूर्वपक्षसूक्ष्म —यदि स्थिरं तदध्यस्यमानं दृष्टम् यथा—दशकृत्वो रूप
अशक्ति एव अतकृत्वा नुवाकमपीत इत्यभ्यासात् स्थित्य शब्दस्येति भावः ॥ ३ ॥

उत्तरयति।—पूर्वपक्षो न युक्तः । कुत १ अन्यत्वे भेदेऽपि शब्दानाम्

(क) अत्र षड्भेदात् ।

अन्यदन्वस्मादनन्यत्वादनन्यदित्यन्यताऽभाव ॥ ३२ ॥

यदिदमन्यदिति मन्यसे तत स्वार्थेनानन्यत्वादन्यन्न भवति, एवमन्यताया अभाव । तत्र यदुक्तम् —“अन्यत्वे ऽप्यभ्यासस्योपचारात्” इति एतदयुक्तमिति ॥ ३२ ॥

शब्दप्रयोग प्रतिषेधत शब्दान्तरप्रयोग प्रतिषिध्यते ।—

तदभावे नास्त्यनन्यता तयोरितरेतगपेक्ष
सिद्धे ॥ ३३ ॥

अन्यस्मादनन्यतामुपपादयति भवान्, उपपाद्य चान्यत प्रत्याचष्टे, अनन्यदिति च शब्दमनुजानाति, प्रयुङ्क्ते चानन्य दिति । एतत् समामपदम्, अन्यशब्दोऽय प्रतिषेधेन सह समस्यते । याद् चात्रोत्तर पद नास्ति, कस्याय प्रतिषेधेन सह समाम ? तस्मात् तयारनन्यान्यशब्दयोरितराऽनन्यशब्द इतरमन्यशब्दमपेक्षमाण सिध्यतीति । तत्र यदुक्तम् “अन्यताया अभाव इति एतदयुक्तमिति ॥ ३३ ॥

अस्तु तर्हीदानी शब्दस्य नित्यत्वम् ? —

विनाशकारणानुपलब्धे ॥ ३४ ॥

यदनित्य, तस्य विनाश कारणाद्भवति, यथा,—लोष्टस्य

अध्वयनाभ्यासस्य उपचारात् सन्नवात् न ह्यभ्यास स्थय साधयात् विजहाति विनत्यतौत्वादौ भेऽप्यभ्यासदशनादिति भाव ॥ ३१ ॥

अन्वतव जगति नास्तीति कथमन्यत्वेऽप्यभ्यासोपपत्ति ? इति तटस्थ आशङ्कते ।— यदन्यत्वादन्यदुच्यते तत् स्वस्मादनन्यादभिन्नम्, तत्कथमन्यत्वादाभेदयोर्विरोधादिति भाव । स्वाभेदस्याऽऽवश्यकत्वमिति हृदयम् ॥ ३२ ॥

समाधत्त ।—तदभावेऽन्यत्वस्याभावे अनन्यता पि नास्ति तयोर्भेदाभेदयो । सद् परस्परसापेक्षत्वात् वस्तुतस्तु तयोर्मध्य इतरस्य एकतरस्य अनन्यत्वस्य, इतरापेक्षसिद्ध इतरत्वस्य भेदस्य ज्ञानापेक्षासिद्धयस्य तादृशत्वादित्यथ ॥ ३३ ॥

कारणद्रव्यविभागात् । शब्दश्चेदनित्य तस्य विनाशो यस्मात्
कारणाद्भवति तदुपलभ्येत, न चोपलभ्येत, तस्मान्नित्य^१
इति ॥ ३४ ॥

अश्रवणकारणानुपलब्धे सततश्रवणप्रसङ्ग ॥ ३५ ॥

यथा विनाशकारणानुपलब्धेरविनाशप्रसङ्ग, एवमश्रवण
कारणानुपलब्धे सततश्रवणप्रसङ्ग । व्यञ्जकाभावादश्रवणमात
चेत् ? प्रातर्षिष्ठ व्यञ्जकम् । अथ विद्यमानस्य अनानिमित्तम्
श्रवणमात विद्यमानस्य निनिमित्तो विनाश इति समानश्च
दृष्टविरोधो अनिमित्तमन्तरण विनाशे चाश्रवणे चात् ॥ ३५ ॥

उपलभ्यमाने चानुपलब्धेरसत्त्वादनपदेश ॥ ३६ ॥

अत्रुपलब्धे उपलभ्यमान शब्दस्य विनाशकारण विनाश
कारणानुपलब्धेरसत्त्वात् त्वनपदेश । यस्यादिषाणी, तस्मा
दश्व इति । अङ्गमनुमानामात चेत् सन्तापोपपत्ति उपपादत
शब्दमतान सदागावभागजाच्छब्दाच्छब्दान्तरम्, ततोऽप्यन्यत्
ततोऽप्यन्यादात् । तत्र काय शब्द कारणशब्दानरुणद्धि
प्रातर्घातद्रव्यसयागस्त्वन्यस्य शब्दस्य अनरोधक । दृष्ट हि
तिर घ्रातबुद्ध्यानिर्वाहनाप्यश्रवण शब्दस्य श्रवणञ्च दूरस्थेनाप्य-
सति व्यवधाने ॥ ॥ घण्टायामाभहन्व्यमानाया तारस्तार
तरो मन्दा मन्दतर इति श्रुतिभेद वा ॥ शब्दसन्तानोऽवच्छेदेन
अयत्, तन्न नित्ये श २ । घण्टास्यमन्यगत वाऽवस्थित
सन्तानवृत्त्याभिव्यक्ति कारण वाच्येन श्रुतिसन्तानो, भवतीति ।

शब्दत १ - शब्दो नित्य इत्ये २ ॥ ३४ ॥

अनुपलब्धेरप्युपलब्धे वा । वाच्ये सततश्रवणमात । - यद्यप्रत्यक्षत्वाद्भावसिद्धि
तदा श्रवणकारणस्याप्रत्यक्षत्वादश्रवण न स्यात्प्रात सततश्रवणप्रसङ्ग इत्यर्थ ॥ ३५ ॥

इतीयं वाङ् । - अनुमानादिना उपलभ्यमाने विनाशकारणे अनुपलब्ध

शब्दभेदश्चामति श्रुतिभेद उपपादयितव्य इति । अनित्ये तु शब्दे घण्टास्य सन्तानवृत्ति सयोगसहकारि निमित्तान्तर सस्कारभूत पटु मन्दमिति वर्त्तत तस्यानुवृत्त्या शब्दसन्तानानुवृत्ति । पटु मन्दभावाच्च तीव्रमन्दता शब्दस्य, तत्कृतश्च श्रुतिभेद इति ॥३६॥

न वै निमित्तान्तर सस्कार उपलभ्यते, अनुपलब्ध नास्तीति चेत् ?—

पाणिनिमित्तप्रश्लेषाच्छब्दाभावे नानुपलब्धि ॥ ३७॥

पाणिकमणा पाणिघण्टाप्रश्लेषो भवति, तस्मिन् च मति शब्दसन्तानो नोपलभ्यते अतः श्रवणानुपपत्ति । तत्र प्रति घातिद्रव्यसयोग शब्दस्य निमित्तान्तर सस्कारभूत निरूणही त्यनुमीयते । तस्य च निरोधाच्छब्दसन्तानो नोत्पद्यते अन त्यत्तौ श्रुतिविच्छेद । यथा,—प्रतिघातद्रव्यसयोगादिषो क्रियात्तो सस्कार निरूढे गमनाभाव इति, कम्पसन्तानस्य स्पृशनन्द्रियग्राह्यस्य चोपरम कास्यपात्रादिषु पाणिसश्लेषा लिङ्ग सस्कारसन्तानस्योत्पत्ति । तस्मान्नमित्तान्तरस्य सस्कारभूतस्य नानुपलब्धिरिति ॥ ३७ ॥

अभावात् लोका हनुरनपदश्च असाधक आसङ्गत्वात् । अन्येन बलन विनाशकल्पनमिति भावः ॥ ३६ ॥

सिद्धान्तन सन्तानरम ।—शब्दायमाने कात्यादी पाणिघण्टानामतस्य प्रश्लेषात् सयोगाच्छब्दाभावे उपलब्धमाने शब्दाभावकारणस्य नानुपलब्धिरिति । यथाश्रुतानुशासिन परे तु पाणिघण्टानमित्तस्य प्रश्लेष सम्बन्धी यव स पाणज शब्द अथात् उत्तरशब्द ततः शब्दाभावे शब्दध्वसे सति न विनाशकारणानुप लब्धकारण इत्याहुः । अन्ये तु पूर्वमूले शब्दस्य तावद्देशात्सक सस्कारविशेषाद्हनस्तस्य तीव्रतौत्रतमन्दमन्दतरलाच्छब्दोऽप तादृश । तत्र चोत्तरात्तरशब्दानां पूर्वपूर्व शब्दानां शक्यत्वं कल्पित इत्यर्थः । ननु तादृशसस्कार एव नास्तीत्येवाऽऽह पाणीति ।— नानुपलब्धि सस्कारस्यातः शेषः । पाणिनिमित्तस्य प्रश्लेषात् घण्टानिसयोगात् सस्कार रूपकारणाभाव इति शब्दाभावे शब्दानुपपत्तौ नानुपलब्ध सस्कारस्येत्यर्थ इत्याहुः ॥३७॥

विनाशकारणानुपलब्धेश्चावस्थाने तन्नित्यत्व-
प्रसङ्ग ॥ ३८ ॥

यदि यस्य विनाशकारण नोपलभ्यते, तदवतिष्ठते, अव-
स्थानाच्च तस्य नित्यत्व प्रसज्यते । एव यानि खल्विमानि
शब्दश्रवणानि शब्दाभिव्यक्तय इति मत न तेषां विनाश
कारण भवतोपपाद्यते अनुपपादनादवस्थानम्, अवस्थ नात
तेषां नित्यत्व प्रसज्यत इति । अथ मैवम् तर्हि न विनाशकार-
णानुपलब्धे शब्दस्यावस्थानान्नित्यत्वमिति ॥ ३८ ॥

कम्पसमानाऽऽश्रयस्य चानुनादस्य पाणिप्रक्षेपात् कम्पवत्
कारणोपरमादभाव, वैयधिकरण्ये हि प्रतिघातिद्रव्यप्रक्षेपात्
समानाधिकरणस्यैवोपरम स्यादिति —

अस्पर्शत्वादप्रतिषेध ॥ ३९ ॥

यादृमाकाशगुण शब्द इति प्रतिषिध्यते अयमनुपपन्न
प्रतिषेध अस्पर्शत्वाच्छब्दाऽऽश्रयस्य रूपादिसमानदशस्याग्रहणे
शब्दसन्तानोपपत्तेरस्पर्शव्यापिद्रव्याऽऽश्रय शब्द इति ज्ञायते न
कम्पसमानाऽऽश्रय इति ॥ ३९ ॥

प्रतिद्रव्य रूपादभि सह मन्निविष्ट शब्द समानदशो
व्यज्यत इति नोपपाद्यते, कथम् ?—

विभक्त्यन्तरोपपत्तेश्च समाप्ति ॥ ४० ॥

सन्तानोपपत्तेश्चेति चायं तद्गमाख्यातम् । यदि रूपादय
शब्दाश्च प्रतिद्रव्य समस्ता समुदिता तस्मिन् समाप्ति समुदाये

ननु घटाददाणिमोगस्य शब्द नवस्तकले घटात्प्राश्रय एव शब्द स्यादत्या
ग्रहायामाह ।—उक्तं प्रातषेधो न सम्भवात् अस्पर्शत्वात् शब्दाऽऽश्रयस्येति शब्द ।
शब्द हि न स्पश्रवद्विषयगुण अपिसययोगासमवायकारणकत्वाभाववदकारण
बुधपूर्वकत्वात्त्वान्निव्याश्रय ॥ ३९ ॥

यो यथाजातीयक सन्निविष्ट, तस्य तथाजातीयस्यैव ग्रहणन भवितव्यम्, शब्दे रूपादिवत् । तत्र योऽय विभाग एकद्रव्ये नाना रूपा भिन्नश्रुतयो विधमाण शब्दा अभिव्यज्यमाना श्रूयन्ते यच्च विभागान्तर सरूपा समानश्रुतय सधम्माण शब्दास्तीव्रमन्द धर्मतया भिन्ना श्रूयन्ते तदुभय नोपपद्यत । नानाभूताना सुत्पद्यमानानामय धर्म, नैकस्य व्यज्यमानस्येति । अस्ति चाय विभागो विभागान्तरञ्च तेन विभागोपपत्तेमन्यामहे, न प्रतिद्रव्य रूपादिभि सह शब्द सन्निविष्टो व्यज्यत इति ॥ ४० ॥

द्विविधश्चाय शब्दो वणाऽऽत्मका ध्वानमात्रश्च, तत्र वर्षाऽऽत्मनि तावत्,—

विकाराऽऽदेशोपदेशात् सशय ॥ ४१ ॥

दध्यत्रेति कचिदिकार इत्व ाहत्वा यत्वमापद्यत इति विकार मन्यन्त । केचिदिकारस्य प्रयागे विषयकृत यदिकार स्थान जहाति तत्र यकारस्य प्रयाग ब्रुवत । सहिताया विषय इकारो न प्रयुज्यत, तस्य स्थान यकार प्रयुज्यत स आटश इति । उभयमिदमुपदिश्यत, तत्र न ज्ञायत किं तत्त्वम् ? इति । आदेशोपदेशस्तत्त्वम् । * विकारापदेश च्छान्वयस्था ग्रहणादिकाराननुमानम् ~ सत्यन्वये किञ्चिन्निरर्त्तत, किञ्चिदुप-

पतन्व व्युत्पादयितुमाह ।—समासे स्पशादिसमुत्पाये साहचर्येण शब्दा वशत इत न युक्तम् विभक्त्यन्तरस्य विभागान्तरस्य तारमन्दात् उपपत्त । अथमथ — एकस्मिन्नव शब्दानौ तारमन्दादि नानाशब्दा जायन्त मन्दाऽऽदयस्तु वनाऽपिसयोम न परावत्तन् इति भाव ॥ ४ ॥

समाप्त शब्दानित्यत्वप्रकरणम् ।

प्रमङ्गाच्छब्दपरिणामवाट दूषति सशय प्रदशयति ।—“इको यथाच” इत्यादिना इकाराद्विकारो यकारादिरिति कोचत सार वा व्याचक्षते पर तु इकारे प्रथोक्तव्ये ऋकार प्रथोक्तव्य इत्यादेशमादिशन्वि अतश्च वर्षा विकारिणो न वेति सशय ।

जायत इति शक्येत विकारोऽनुमातु, न चान्वयो गृह्यते ,
 तस्माद्विकारो नास्तीति । भिन्नकरणयोश्च वणयोरप्रयोगे प्रयो
 गापत्ति । ।वहृतकरण इकार इषत्सृष्टकरणो यकार ।
 ताविमो पृथक करणाऽऽख्येन प्रयत्नेनीच्चारणायौ तयोरकस्या
 प्रयागऽन्यतरस्य प्रयाग उपपन्न इति । * अविकारे चाविशेष । *
 यत्नमाविकारयकारौ न विकारभूतौ —यतत यच्छ्रुति प्रायस्त
 इति, इकार इदमिति । यत्न च विकारभूतौ —इष्टा दध्याहरेति ।
 उभयत्र प्रयोक्तुरविशेषो यत्न श्रोतुश्च श्रुतिरित्यादेशोपपत्ति ।
 * प्रयुज्यमानाग्रहणाच्च * न खाल्वकार प्रयुज्यमानो यकारता
 मापद्यमाना गृह्यते किं तर्हि ?—इकारस्य प्रयोगे यकार
 प्रयुज्यत तस्मादावकार इति । * अविकारे च न शब्दान्वा
 स्थानलोप न विक्रियन्ते वणा इति । * न चैतस्मिन् पक्षे
 शब्दान्वास्थानस्यामश्व येन वणविकार प्रतिपद्येमहीति । न
 खलु वणस्य वणान्तर काय्य न हीकाराद् यकार उत्पद्यते
 यकारादिकार । पृथकस्थानप्रयत्नात्पाद्या हीम वणास्तेषा
 मन्याऽन्यस्य स्थान प्रयुज्यत इति युक्तम् । एतावच्चेतत पार
 णामा विकार स्यात् काय्यकारणभावो वा उभयञ्च नास्ति ।
 तस्मान्न मन्ति वणविकारा । * वर्णसमुदायविकारानुपपत्ति
 वच्च वर्णविकारानुपपत्ति * ‘अस्तेर्भू’ ब्रुवो वचि’ इति
 यथा वणसमुदायस्य धातुलक्षणस्य क्वचिद्विषये वणान्तर
 समुदायो न परिणामो न कार्यम् , किन्तु शब्दान्तरस्य स्थाने
 शब्दान्तर प्रयुज्यत, तथा वर्णस्य वणान्तरमिति ॥ ४१ ॥

।वकारश्च स्वरूपस्य विनाशऽविनाश वा द्रव्यान्तराऽऽश्वकत्वम् यथा—दग्धादे
 ऽध्वारश्चकत्व बीजात्तद्व्याघारश्चकत्वश्च । सुवर्णादराप लौहाघातकन्यावयव
 तथा ।।आत अवजावनी नाशे मय्यव कुण्डलारश्चकत्वम् कपालादश्च स्वरूपविनाशेन
 ष्टाद्वारश्चकत्वम् ॥ ४१ ॥

इतश्च न सन्ति वर्णविकारा —

प्रकृतिविवृद्धौ विकारविवृद्धे ॥ ४२ ॥

प्रकृत्यनुप्रिधान विकारप दृष्टम् यकार ऋस्वदौघानु
विधान नास्ति येन विकारत्वमनुमीयत इति ॥ ४२ ॥

न्यूनसमाधिकोपलब्धेर्विकाराणामहेतु ॥ ४३ ॥

द्रव्यविकारा न्यूना समा अधिकाश्च गृह्यन्ते तद्वदय
विकारो न्यून स्यादिति । द्विविधस्यापि हेतोरभावादसाधन
दृष्टान्तः । अत्र नोदाहरणसाधस्याहेतुरास्त न वैधस्यात्
अनुपमहृतश्च हतुना दृष्टान्तो न साधक इति । प्रतिदृष्टान्त
चानियम प्रमज्येत । यथाऽनडुह स्थानेऽश्वो वाटु नियुक्तो
न तद्विकारो भवति एवमिवर्णस्य स्थान यकार प्रयुक्तो न
विकार इति । न चात्र नियमहेतुरस्ति दृष्टान्त साधक, न
प्रतिदृष्टान्त इति ॥ ४३ ॥

तत्र विकारनिराकरणाय सूत्रम् ।—न वया विकारिण्य वया सति तप्रक्री
रूपादानत्वाभिमतस्य विवृद्धा विकारस्यापि विवृद्धापत्तः । सङ्घट्टन्यावयवा
ऽऽरम्भावयवानी महत्त्वत्ववत ऋस्वकाराऽऽरम्भकारापेक्षया दौघकाराऽऽरम्भकारस्य
विवृद्धि स्यादित्यथ । तस्मात्प्राग्गपच्च श्रेयानित भाष ॥ ४२ ॥

आक्षिपति ।—उक्तो हतुन युक्त विकाराणां प्रकृत्यनुपना न्यूनत्वस्य समत्व
स्याधिकत्वस्य चोपपत्तेर्दशनात् । यथा तुल्यपरिमाणापेक्षया तादृकारक्षानुरल्पपरि
माणं यथा वा व्यथोधवोज्ञानत्वष्टन नारकेलोवोज्ञेन व्यथोधादस्या नारिकेली
रुद्रज्यते । कनकान्तिमसपरिमाणं कटुकान्ति च । यथा वा न्यूनाधिकनारकवौ
वोज्ञाभ्यां समौ हवौ । न्यूनपरिमाणाच्च वटवोज्ञात् सङ्घान वटतरुविति ॥ ४३ ॥

इतश्च न मन्ति वणविकारा —

विकारप्राप्तानामपुनरावृत्ते ॥ ४७ ॥

अनुपपन्ना पुनरापत्ति । कथम् ?—पुनरापत्तेरनुमाना
दिति । इकारो यकारत्वमापन्न पुनरिकारा भवति न
पुनरिकारस्य स्थाने यकारस्य प्रयोगोऽप्रयोगश्चत्यत्रानुमान
स्ति ॥ ४७ ॥

सुवर्णादीना पुनरापत्तेरहेतु ॥ ४८ ॥

अनुमानादिति न । इत् ह्यनुमानम् सुवर्णं कुण्डलत्व
हित्वा रुचकत्वमापद्यत रुचकत्व हित्वा पुन कुण्डलत्वमाप
द्यत एवमिकारोऽपि यकारत्वमापन्न पुनरिकारो भवतीति
व्यभिचारादननुमानम् ॥ ४८ ॥

यथा पयो दधिभावमापन्न पुन पयो भवति किम् ?
एव वणाना न पुनरापत्ति । अथ सुवर्णवत्पुनरापत्तिरिति ।
सुवर्णोदाहरणोपपत्तिश्च न —

तद्विकाराणां सुवर्णभावाव्यतिरेकान् ॥ ४९ ॥

अवस्थित सुवर्णं हीयमानेनोपजायमानेन धमेण धमि
भवति नैव कश्चिच्छब्दाऽऽत्मा हीयमानेनत्वेनोपजायमानेन
यत्वेन धर्मी गृह्यते । तस्मात् सुवर्णोदाहरणं नोपपद्यत
इति ॥ ४९ ॥

इतश्च न विकार इत्याह ।—विकारप्राप्तस्य न पुन प्रकृतिरूपता दृष्टा न खलु
दधि बीरता पुनरापत्ते कारस्तु प्रकारता प्राप्त पुनरिकारतामापद्यते तत्रत्यव्यङ्गा
पुनराप दधि अनेत्यन्त एवेत भाव ॥ ४७ ॥

आचिपात ।—उक्ता हतुन युक्त सुवर्णादिक हि कटकौभावं विहाय कु
लतामापन्न पुन कटकतामापद्यत एवति भाव ॥ ४८ ॥

निराकरोति ।—सुवर्णविकारस्थले हि सुवर्णत्वादिना प्रकृतिता न नु कटक

वर्णात्वाव्यतिरेकाद्गणविकाराणामप्रतिषेध ॥५०॥ ,

वर्णावकारा आप वणत्व न व्यभिचरान्त —यथा सुवर्ण
विकार सुवर्णत्वमिति ॥ ५ ॥

सामान्यवतो धर्मयोगो न सामान्यस्य ॥ ५१ ॥

कुण्डलरुचकौ सुवर्णस्य धर्मौ न सुवर्णत्वस्य एवामकार
यकारौ कस्य उणाऽऽत्मनो धर्मो । वणत्व सामान्य न तस्यमो
वर्णो भवितुमर्हति न च निवृत्तमानो धर्म उपजायमानस्य
प्रकृति तत्र निवृत्तमान इकारो न यकारस्थोपजायमानस्य
प्रकृतिरिति ॥ ५१ ॥

इतश्च वर्णविकारानुपपत्ति —

नित्यत्वेऽविकारादनित्यत्वे चानवस्थानात् ॥५२॥

नित्या वर्णा इत्येतस्मिन् पक्षे इकारयकारौ वर्णौ इत्य
भयोनित्यत्वाद्दिकारानुपपत्ति । नित्यत्वऽविनाशित्वात् क
कस्य विकार ? इति । अथानित्या वर्णा इति पक्षे एवमप्यनव
स्थान वर्णानाम् । किमिदमनवस्थान वर्णानाम् ? उत्पद्य
निरोध । उत्पद्य निरुद्धे इकार यकार उत्पद्यत यकार चोत्पद्य
निरुद्धे इकार उत्पद्यते इति क कस्य विकार । तदतदक
गृह्य सन्धाने सन्धाय वावग्रहे वेदितव्यमिति ॥ ५२ ॥

त्वात्त्वा तत्रोभयभाप सुवर्णम् न ज्ञेय इति यदि इह सुवर्णतामवच्छाय कटकता
भापत्रस्य पुन सुवर्णता भवति तदा व्याभिचार शक्यत न चवम् प्रकृतं न
इकारता इत्वा यकारता प्राणभ्यापोकारताऽऽपातस्यत्वात् दीर्घा दृश्यरिद्धर इति
भाव ॥ ४८ ॥

आवकार मूलयुक्तिमाह ।—वर्णानां नित्यत्वे अवकारासम्भवादानत्यत्र चापि
स्य । त्वनेकारप्रत्ययानन्तरमिकारनाशाद्दिकारानुपपत्तिरित्यर्थ ॥ ५२ ॥

नित्यपत्ते तु तावत्समाधि ।—

नित्यानामतीन्द्रियत्वात्तद्धर्मविकल्पाच्च वणा-
विकाराणामप्रतिषेध ॥ ५३ ॥

नित्या वणा न विक्रयन्त इति विप्रातषेध । यथा
नित्यत्वे सति किञ्चिन्तीन्द्रिय किञ्चिदिन्द्रियग्राह्यम
इन्द्रियग्राह्याश्च वणा । एव नित्यत्व सति किञ्चिन्न विक्रयत
वणास्तु विक्रयन्त इति । * विराधादहत्तुस्तद्धर्मविकल्प । *
नित्य * प्रजायते नापैति अनुपजनापायधमकम् ।
अनित्य पुनरुपजनापाययुक्तम् । न चान्तरणोपजनापाया
विकार सम्भवति । तद्यदि वणा विक्रयन्ते नित्यत्वमप्या
निवर्तत अथ नित्या विकारधमत्वमप्या निवर्तत । सोऽथ
विरुद्धा हत्वाभामा धमविकल्प इति ॥ ५३ ॥

अनित्यपक्षे समाधि ।—

अनवस्थायित्वे च वर्णोपलब्धिवत्तद्विका
रोपपत्ति ॥ ५४ ॥

यथाऽनवस्थायना वणाना श्रवण भवति एवमेषा विकारा
भवतीति । * असम्बन्धादसमर्था अद्यप्रतिप्रादिका वर्णोपलब्धिन *
विकारेण सम्बन्धादसमर्था या गृह्यमाणा वर्णविकार
मनुपपादयेदिति । तत्र यादृगिद गन्धगुणा पृथिवी एव
शब्दसुखादिगुणाऽपीति, तादृगीतद्भवतीति । न च वर्णोप

अत्र विकारवादी नित्यत्वमतमालम्ब्य परिहरति ।—विकाराणां प्राप्तेषां न
युक्तं नित्यानां धर्मविकल्पाद्भवत्य नानावधत्वात्तौन्द्रियत्वम् चकारि । नित्यक
समुच्चयते यथा हि नित्यानामाकाशादीनामतीन्द्रियत्वम् एन्द्रियक इति
नोत्पादोना नित्यत्वम् एवमन्वेषां नित्यानामविकारि ऽपि वर्णानां विकारित्व
स्यादिति ॥ ५३ ॥

लब्धिवर्णानहत्तो वर्णान्तरप्रयोगस्य निवृत्तिका योऽयमि
वर्णानहत्तो यकारस्य प्रयोग इत्ययं वर्णोपलब्ध्या निवृत्तत
तद । तत्रोपलभमान इवणा यत्वमापद्यत इति गृह्यत ।
तस्माद्दर्शाप-ब्धिरहेतुर्वर्णावकारस्यति ॥ ५४ ॥

**विकारधर्मित्वे नित्यत्वाभावात् कालान्तर
विकारोपपत्तेश्चाप्रतिषेध ॥ ५५ ॥**

तद्वत्त्वावकल्पान्ति न युक्तं प्रातपध । न खलु विकार
धर्मक क्तिञ्चन नित्यमुपलभ्यत इति । वर्णापलाब्ध्यादाति न
युक्तं प्रातपध । अथयत्त्वात् इति अति प्रयुज्य चिरात्त्वा
तत साहताया प्रयुक्तं अति चिरानन्तरं चाप्यविवण
यक र प्रयुज्यमानं अस्य विकार इति प्रतीयते । कारणभावात्
कालाभाव इत्यनुपपन्नं प्रयुज्यत इति ॥ ५५ ॥

इत्येव वर्णविकारानुपपत्ति ।-

प्रकृत्यनियमाहर्णविकाराणाम् ॥ ५६ ॥

इकारस्थान यकार श्रूयत, दध्यत । यकारस्थान खल्वि
कारो विधीयते, विध्यति । तद् यदि स्यात् प्रकृतिविकारभावे

अनन्यत्वमालम्ब्य स आह ।—अनवस्थितत्वात् वर्णानां यथा प्रत्यय भवति
एव विकाराणां स्यात्प्रातभाव ॥ ५४ ॥

उभयानुपपत्ति — उक्तं प्रतिषेधा युक्ते विकारधर्मित्वे नित्यत्वासम्भवात् ।
विकारो ह्येव स्वरूपपरिधायोर्णान्तरा पा । तत्रा च नित्यत्वावरोधात्
न हि धरात्त्वात् कालान्तरपादत्ववत् प्रकृते सम्भवत यक रकाल विकारानुपलभ ।
अनन्यत्वपक्षेऽपि प्रतिषेधो न युक्ते प्रत्यय हि वर्णस्य इति अनुपपन्नं युज्यते विकारस्य
कालान्तरं न युज्यते दधीति अन्तान्तरभवत्याद शब्देन तस्य नाशादिति
मा ॥ ५५ ॥

य विकारानुपपत्तित्वात् ।—विकाराणां हि प्रकृतिनियमं यथा चोक्तं

वृणाना, तस्य प्रकृतिनियम स्यात् । दृष्टो विकारधर्मित्व
प्रकृतिनियम इति ॥ ५६ ॥

अनियमे नियमान्नानियम ॥ ५७ ॥

योऽय प्रकृतेरनियम उक्त, स नियतो यथाविषय
व्यवस्थित, नियतत्वान्नियम इति भवति एव सत्यनियमो
नास्त तत्र यदुक्त — प्रकृत्यनियमात् इत्यतदयुक्त
मिति ॥ ५७ ॥

**नियमानियमविरोधादनियमे नियमाच्चा
प्रतिषेध ॥ ५८ ॥**

। नियम इत्यत्राथाभ्यनुज्ञा अनियम इति तस्य प्रतिषेध
अनुज्ञातनिषेधयाश्च व्याघातात्प्रत्यन्तरत्व न भवति । अनि
यमश्च नियतत्वान्नियमा न भवतीति । नात्राथस्य तथाभाव
प्रातिषेध्यते, किं तर्हि ?—तथाभूतस्याथस्यानियमशब्दनाभ
धीयमानस्य नियतत्वान्नियमशब्द एवोपपद्यते साऽय नियमा
दनियम प्रतिषेधो न भवतीति ॥ ५८ ॥

प्रकृतावकारभाव न तु वपरोत्यम् । प्रकृते तु दध्यदेत्यादौ इकार यकारप्रकृत
विश्वतोत्यादौ तु प्रकार इकारप्रकृतारारत भाव ॥ ५६ ॥

अत्र कलवदो श्रुतः—अनियमो य उक्त स न युक्त । कुत —
अनियतत्वरानियमादित्यत्र ॥ ५७ ॥

समाधत्त ।—यानियम नियमात् यस्त्वयाऽनियमप्रतिषेध कृत स न युक्त ।
कुत ?—नियमानियमगविरोधात् । अनियमो ऽह नियमभाव तास्मान् सर्ति
नियमासम्भवादात् एव ॥ ५८ ॥

न चेयवणविकारोपपत्ति परिणामात् काय्यकारणभावाद्वा ।
किं तर्हि ?—

गुणान्तराऽऽपत्त्युपमर्दङ्गामवृद्धिलेशश्लेषिभ्यस्तु
विकारोपपत्तेर्वर्णविकार ॥ ५६ ॥

स्थान्यादशभावादप्रयोग प्रयोगो विकारशब्दाथ, स भिद्यत,
गुणान्तराऽऽपत्ति उदात्तस्यानुदात्तभाव इत्येवमादि । उपमर्दा
नाम एकरूपनिवृत्तौ रूपान्तराज्जन । ङ्गामो दाघस्य ङ्गम् ।
वृद्धिङ्गस्य दोर्घ । तथावा प्लुत । लेशा लाघव स्त
इत्यस्ताविकार । श्लेष आगम प्रकृत प्रत्ययस्य वा । एत
एव विशेषा विकारा इति । एत एवाऽऽदशा एत चोदकारा
उपपद्यन्ते ताह वर्णविकारा इति ॥ ५६ ॥

ते विभक्त्यन्ता पदम् ॥ ६० ॥

यथादशन विकृता वणा विभक्त्यन्ता पदसज्ञा भवन्ति ।
विभक्तिर्द्वयी—नामिक्याख्यातिकी च “ब्राह्मण पचति”
इत्युदाहरणम् । उपसर्गनिपातास्तर्हि न पदसज्ञा नक्षणान्तर

तदव वणाना प्रकृतविकारभाव निरस्य स्वपच विकारव्यवहारमुपपादयति ।—
तुशब्द पुनरथ एतस्य पुनवणावकारापपत्तेवणविकारस्य एकवचप्रयोग वणान्तर
प्रयोगस्य उपपत्तेवणविकार इति व्यर्थक्रियत तानेवाऽऽह गुणान्तरति ।—गुणान्तरा
ऽपत्ति —धामिणि सत्यव धमान्तराऽऽपत्ति यथोदात्तऽनुदात्तत्वम् । उपमर्द —
धमिानवृत्तौ धम्यन्तरप्रयोग य ऽऽप्तम् । ङ्गाम —दोघस्य ङ्गत्वम् । वृद्धि —
ङ्गस्य दीघत्वम् । लेश —अन्य । यथाऽक्षरकारलोप । श्लेष —आगम । एत
कारणविकारव्यवहार इति ॥ ५६ ॥

समाप्त शब्दपरिणामप्रकरणम् ।

शब्दशेषे पदजन्यपटाधीपस्थितहेतुत्वात् तदुपपात्नाय पदार्थे निरूपणीय
प नादौ निरूपयति ।—ते वर्णा विभक्त्यन्ता पदम् । बहुत्वमविवाच्यत्वम् । विभक्त्य
सत्त्वमनपोच्यत्वम् । विभक्त्यश्च सुप्तिङरूपा । वस्तुतस्तु नेद पद शब्दशेषोपयोग,

वाच्यमिति शिष्यते च खलु नामिक्या विभक्तेरव्ययाह्लोप तयो
पदसन्नाऽर्थमिति । पदेनाथसम्प्रत्यय इति प्रयोजन, नामपट
ञ्चाधिकृत्य परोक्षा, गौरिति पद खाल्वदमुदाहरणम् ॥ ६० ॥

तदर्थे व्यक्त्याकृतिजातिसन्निधावुपचारात्
सशय ॥ ६१ ॥

अविनाभाववृत्ति सन्निधि अविनाभावेन वक्तमानासु
व्यक्त्याकृतिजातिषु गौरिति प्रयुज्यत तत्र न ज्ञायत किमन्य
तम् पदाथ उत सर्व इति ॥ ६१ ॥

शब्दस्य प्रयोगमामर्थ्यात् पदार्थावधारणं तस्मात्—

याशब्दमभूहत्यागपरिग्रहमङ्गाहङ्गापचयवर्णा
समासानुबन्धाना व्यक्तावुपचाराद्वाक्ति ॥ ६२ ॥

व्याक्तरव पदाथ । कस्मात्—याशब्दप्रभृतोना व्यक्ता
वुपचारादुपचार प्रयोग या गोस्तिष्ठति, या गोनिष्पत्ति ।
नद वाक्य जातरभिधायकमेतात्, भदात्त द्रव्याभिधायकम् ।

इदमाकाङ्क्षात्वरूपम् । अथवा विभक्तेरु अन्त सम्बन्धे तत्र हातमन्त
पत्तलमिति । इत्यत्र पत्तलानुरूप्य तदर्थानुरूपणं सङ्गच्छत । यत्त प्रसङ्गात् पत्तल
निरूप्य भाग्य तत्र पत्तलानुरूपणस्यासत्तत्वाऽऽवृत्त एकसूत्रस्य प्रकरणत्वाभावाच्च ॥६॥

तत्र पत्तल निरूपणं तत्रान्यत्वं पत्तलत्वं निरूपणम् । तत्रापि धात्वाद्यथस्य
निवादादत्वाद्गवात्पत्तलानुरूप्यात्तत्माह ।—व्याक्तर्गशाट आक्तातरवधवसम्बन्धान्
वधव जाति गोत्वान् तासा सन्निधि सामोष्य संलनम् तत्र सति उपचारात्
ज्ञानात् । तथा च वशाणा युगपत्प्रत्ययान् एकमेतासा प्रत्यक पदाथ / उत
समस्त इति सशय इत्यथ । इत् भाष्यामात कंचित् । वस्तुतस्तु वधिनिष्पत्तिरसत्त
सूत्रमेव । तदर्थे इत्यशस्तु भाष्यकृत पूरणमिान प्रतिभात ॥ ६१ ॥

तत्र व्याक्तशक्तिवादिनी मतमाह ।—पत्तल इति शय । उक्तानाम् उपचारात्
व्यवहारात् अनुबन्ध प्रजननस्य तथा भौत्रन्धतीत्यादि व्यवहारे व्यक्तावन

गवा समूह इति भेदात् द्रव्याभिधानं न जातेरभेदात् ।
 वैद्याय गा ददातीति द्रव्यस्य त्यागं न जातेरमूर्त्तत्वात् ।
 प्रतिक्रमानुक्रमानुपपत्तेश्च । परिग्रहं स्वत्वेनाभिमम्बन्ध
 कौण्डिन्यस्य गौब्राह्मणस्य गौरिति । द्रव्याभिधाने द्रव्यभेदात्
 मम्बन्धभेद इति उपपन्नम् । अभिन्ना तु जातिरिति । सङ्गा —
 ऽश गावो विंशतिगाव इति । भिन्नं द्रव्यं सङ्गायतं न
 जातिरभेदादिति । वृद्धिः कारणवतो द्रव्यस्यावयवोपचय
 अवर्द्धत गौरिति । निरवयवत्वात् तु जातिरिति । एतनापचया
 व्याख्यातम् । वण — शुक्ला गो कपिला गौरिति । द्रव्यस्य
 गुणयोगो न सामान्यस्य । समाम्, — गोहित गो सुखमात् ।
 द्रव्यस्य सुखादियोगो न जातेरिति । अनुबन्धं मरुत्प्रजनन
 सन्तानं — गौगा जनयतीति । तदत्यन्तधर्मत्वाद्द्रव्ये युक्तं न
 जाती विपश्यतीति । द्रव्यव्यक्तिरिति हि नाथान्तरम् ॥६२॥

अस्य प्रतिषेधः ।—

न तदनवस्थानात् ॥ ६३ ॥

न व्यक्तिपदात् । कस्मात् ?—अनवस्थानात् । याशब्द
 प्रभृताभियो विशिष्यत स गोशब्दात् या गोस्तदिति या
 गौनिषस्मति न द्रव्यमात्रमविशिष्टं ज्ञात्वा विनाऽभिधीयत । क
 तहि ? जातिविशिष्टम् तस्मान्न व्यक्तिपदात् । एव
 समूहादिषु द्रष्टव्यम् ॥ ६३ ॥

जात्याक्त्यामूर्त्तत्वात् । एव गवा समूहं गा ददाति गा पातयतीति ऽश गाव
 गोवदन्तं कृशा गो कपिला गो गोहित गो प्रमृता इत्यादिव्यवहाराणां व्यक्ता
 एव सम्भवात् । समाम् सम्यगासनं सम्बन्धोऽनुबन्ध इत्यथ गाराका गोमख
 मित्युदाहरणीयम् ॥ ६२ ॥

तदप्यथा । — न व्यक्तौ शक्तं व्यक्तिमात्रमनवस्थानात् अत्यवस्थानात् ॥ ६३ ॥

यदि न व्यक्ति पदाथ , कथं तर्हि व्यक्तावुपचार ? इति ।
निमित्तादतद्भावेऽपि तदुपचारो दृश्यत खलु ।—

सहचरणस्थानतादर्थ्यवृत्तमानधारणसामीप्य-
योगसाधनाऽऽधिपत्यभ्यां ब्राह्मणमञ्चकटराजशक्तु-
चन्दनगङ्गाशाटकान्नपुरुषेष्वतद्भावेऽपि तदुप-
चार ॥ ६४ ॥

अतद्भावेऽपि तदुपचार इति अतच्छब्दस्य तेन शब्दनाभि-
धानमिति । सहचरणात्—यष्टिका भोजयति, यष्टिकासहचरिता
ब्राह्मणाऽऽभधोयत इति । स्थानात्—मञ्चा क्रोशन्तीति,
मञ्चस्था पुरुषा अभधोयन्त । तादर्थ्यात्—कटायेषु वीरणेषु
व्यङ्ग्यानष कट करोतीति । वृत्तात्—यमो राजा कुबेरी
राजाति तद्वद्वत्त इति । मानात्—आढकन मित्ता सक्तव
आढकमक्तव इति । धारणात् तुलया धृत चन्दन,
तुलाचन्दनामिति । सामीप्यात्—गङ्गाया गावश्चरन्तीति

व्यक्तिभावेऽपि शक्यत्वं । गणादपदान् यत्किञ्चिदुक्तव्याख्यातं स्यात् अतो नाप-
िवाशङ्का व्यक्तिवाच्या । तथा च नाग्नोतविशेषणा बुद्धिवाशङ्क्यमुपमङ्गामात् इति
न्याया जातावव शक्तिरस्तु कथं तादृक् व्यक्तिसाध ? इत्या समुद्रम् । व्यक्तौ अतद्भावेऽपि
तत्पदान्गत्वोऽपि तदुपचार तच्छब्दस्यपदेश । यथा सहचरणादती ब्राह्मणान्ती
प्रत्ययप्रयोग । सहचरणात् समीपावशेषात् यष्टि भाजयत्येव याष्टधरब्राह्मणे
याष्टप्रयोग । एव स्थानान्मञ्चा क्रोशन्तीति मञ्चस्थपुरुषे । तादर्थ्यात् कट
करोतीति कटाशकवीरणे कटस्यासङ्गत्वेन कारकत्वायागात् । यमस्य
वृत्तात्प्राशसनादत्त राजनि उम इति । मानात् आढकेन मित्ता सक्तव
आढकमक्तव इति । धारणात् तुलया धृत चन्दन तुलाचन्दनामिति । सामीप्याद्गङ्गाया
गावश्चरन्तीति । कृष्णव्ययोगान् कृष्ण शाटक इत्यन्ताद्वरणीयम् । प्राणसाधनादत्र
प्राणा इति । आधिपत्याद्वाक्यास्य कुक्षमिति कुलाधिपति प्रदीयते । तथा च यथा

दशोऽभिधीयते सन्निकृष्ट । योगात्—कृष्णेन रागेण युक्त
शाटक, कृष्ण इत्यभिधीयते । साधनात्—अन्न प्राणा
इति । आधपत्यात्—अय पुरुष कुलम अय गोत्रामति ।
तत्राय सहचरणादुयागाद्वा जातिशब्दो व्यक्ती प्रयुज्यते
इति ॥ ६४ ॥

यदि गौरित्यस्य पदस्य न व्यक्तिरथ अस्तु तर्हि,—

आकृतिस्तदपेक्षत्वात् सत्त्व-व्यवस्थानसिद्धे ॥६५॥

आकृति पदार्थ । कस्मात् ?—तदपेक्षत्वात् सत्त्व
व्यवस्थानसिद्धे । सत्त्वावयवानां तदवयवानाञ्च नियता
व्यूह आकृति तस्या गृह्यमाणायाम् सत्त्वव्यवस्थान सिध्यति
अय गौरयमश्व इति, नागगृह्यमाणायाम् । यस्य ग्रहणात्
सत्त्वव्यवस्थान सिध्यति त शब्दाऽभिधातुमर्हति सोऽस्याथ
इति । नेतदपपद्यते यस्य जात्या योगस्तदत्र जातिविशिष्ट
मभिधीयते गौरिति । न चावयवव्यूहस्य जात्या योग,
कस्य तर्हि ?—नियतावयवव्यूहस्य द्रव्यस्य तस्मान्नाऽऽकृति
पदार्थ ॥ ६५ ॥

गङ्गा पद्मादङ्गातीरत्वान्नि बाध तथा गोपद्मादती गोलाविशिष्टस्य व्यक्त लक्षणा
बाध । एतन्न युगपद्वात्त यविरोध एकपदाश्रय परस्परानन्वय प्रत्यक्त ।
नात्त्वन्न रूपस्य शाक्त्यहानं तदवयवस्थान अतो निष्कारणपदार्थापेक्षितराध
नास्तौत मन्तव्यम् ॥ ६४ ॥

आकृतिरव शक्यति मतमपत्त्यसति ।—आकृति पदार्थ कुत ?—सत्त्वस्य
प्राप्ति गङ्गात् व्यवस्थानसिद्धे व्यवस्थानसिद्धे तदपेक्षत्वात् आकृत्यपेक्षत्वात्
अथमत्रा गौरवमित्यान्विवृत्तारस्याऽऽकृत्यपेक्षत्वात् आकृतिरव शक्यत्यथ ॥ ६५ ॥

अस्तु तद्धि जाति पदाथ १—

व्यक्त्याकृतियुक्तेऽप्यप्रसङ्गात्प्रोक्षणादीना मृद्ग-
वके जाति ॥ ६६ ॥

जाति पदाथ । कस्मात् १—व्यक्ताकृतियुक्तऽपि मृद्गवके
प्राक्षणादीनामप्रसङ्गादिति । गा प्राक्षय गामानय ग,
ग्नि नतानि मृद्गवक प्रयुष्यन्ते । कस्मात् १— जातरभावात् ।
आस्तु इह तत्र व्याक्त अस्याकृत यदभावात् तत्रासम्प्रत्यय
म पदाथ इति ॥ ६६ ॥

नाऽऽकृतियुक्त्यपेक्षत्वाज्जात्यभिव्यक्ते ॥ ६७ ॥

जातराभय करकात्तच्चोत्पद्यते नागृह्यमाणायामाकृतो
व्यक्तो जातिमात्र शुद्ध गृह्यत तस्मान्न जाति पदाथ इति ॥ ६७ ॥
न व पदाथ न न भवितुं शक्यं क खल्विदानी पदार्थ १
इति ।—

व्यक्त्याकृतिजातयस्तु पदार्थ ॥ ६८ ॥

तुशब्दा विशेषणार्थ । किं विशिष्यत १—प्रधानाङ्गभावस्य
अनियमेन पदाथत्वमिति । यदा हि भेदविवक्षा विशिष्यगातश्च

कृततस्तदेष्यति ।—मृद्गवके व्यक्त्याकृतियुक्तऽपि प्रोक्षणादीनामप्रसङ्गात्जाति पदाथ
इतरथा मृद्गवकस्यापि व्याक्तत्वाद्ग्राहकतिसत्त्वाच्च वषप्रोक्षणादिप्रसङ्गादिति भाव ॥ ६६ ॥

केवलव्यक्ताकृतात्प्रतिपक्ष निराकृत्य केवलजातिपक्ष निराकरात् ।—न—जातमात्र
न पदाथ जात्यभिव्यक्तेजातशब्दबोधस्य आकृतव्यक्त्यपक्षत्वात् आकृतियुक्तविषय
कत्वानयमानं तथोरपि वाच्यत्वमावश्यकं शक्ति विना तज्ज्ञानासम्भवात् । न च
गोत्रप्रकारकताऽऽऽकृतावशिष्टशब्दत्वस्य कार्यताऽवच्छेदकत्वान्नानमिति वाच्यम्
तथा सात नवान्पदस्य घटत्वादावपि शक्तप्रसङ्गात् तस्मात् पद स्ववाच्यमेवोप
स्थापयति ॥ ६७ ॥

इत्युच्यते तथाचामपि वाच्यत्व सिद्धमित्याह ।—तुशब्दनककमानपदाथत्वव्यव

तदा व्यक्ति प्रधानम् अङ्गन्तु जात्याकृतौ । यदा तु भेदोऽविवि-
 षत सामान्यमूर्ति तदा जाति प्रधानम् अङ्गन्तु व्यक्त्या
 कृतौ स्वीकृत । तदेतद्बहुल प्रयोगेषु आकृतेस्तु प्रधानभाव
 उत्प्रचिंतय ॥ ६८ ॥

कथ पुनश्चायते नाना व्यक्त्याकृतिजातय ? इति।—
 लक्षणभेदात् तत्र तावत् —

व्यक्तिगुणविशेषाऽऽश्रयो मूर्ति ॥ ६९ ॥

व्यज्यत इति व्यक्तिरिन्द्रियग्राह्यति न सव द्रव्य व्यक्ति ।
 यो गुणावशेषाणा स्पशान्ताना गुरुत्वघनत्वद्रवत्वसकाराणाम
 व्यापन पारमाणस्याऽऽश्रयो यथासम्भव तद्रव्यम् मूर्ति
 मूर्च्छितावयवत्वादात् ॥ ६९ ॥

कृत् । पदाथ इत्यकवचनन्तु । तसुष्वप्यकव शकृरित मूचनाय विभक्त्यक्तौ
 कदाचित कस्याचपास्यति स्यात् । अङ्गन्तुन्यत्वऽपि व्यक्तावशेषत्वात् प्राधान्यम्
 तत्रव शक्त्यङ्गात् । न चाऽऽकृत्यादिसाधारणशक्त्याऽवच्छेदकाभावात् शक्त्यकृमिात्
 वाच्यम् तथानियमे मानाभावात् । इद गवादिपदमभिप्रत्य तत्र पश्यादिपदस्य
 नात्यवाचकत्वऽपि न भ्वात् । जातिपद वा घमपर तत्रव लक्षणस्य वक्ष्य
 मा भलात् ॥ ६८ ॥

तत्र के व्यक्त्यादय इत्याकाङ्गायामाह ।—यथाप जात्यादरपि व्यक्तित्वात्
 पस्यत्वसव व्यक्तित्व तथाऽपि जात्याकृतिशक्तिविषयव्यक्तिरिद लक्षणम् तथा च
 गुणावशेषा जात्याकृतात्समानाधिकरणी गुण सङ्गादिभिन्न तदाश्रय मूर्ति
 व्याकारात् समानाधिकमित्यथ । परे तु — गुणा रूपदय । १५शेषा अविशेषा
 उत्पण्यान्त्य त सङ्घत आश्रया द्रव्य तेन जात्याश्रयो व्यक्तिरित्याश्रय । विशष
 लक्षणमाह मूर्तिरित ।—मूर्ति सख्यानविशेष तदानीं इत्याहु । अत्र च
 मध्यपदत्वापो सनास इत्याश्रय । अन्य तु — व्यक्तिलक्षण मूर्तिरित । सव का ?
 इत्याह गुणावशेषाऽऽश्रयो इति ।—गुणाविशेषस्यावच्छिन्नपारमाण्यस्य आश्रय इत्यर्थः *
 इत्याह ॥ ६९ ॥

आकृतिर्जातिलिङ्गाऽऽख्या ॥ ७० ॥

यया जातिर्जातिलिङ्गानि च प्रख्यायन्ते तामाकृतिं विद्यात् ।
सा च नानामत्त्वानां तदवयवानाञ्च नियताद्ग्रहार्हादिति ।
नियतावयवव्यूहा खलु सत्त्वावयवा जातिलिङ्गम् । शिरसा
पादेन गामनुमिन्वन्ति । नियतं च सत्त्वावयवानां व्यूहं मति
गोत्व प्रख्यायत इति । अनाकृतिव्यङ्गाया जातौ मृत सुवर्ण
रजतमित्येवमादिष्वनाकृतिर्निवर्त्तत, जहाति पदाथत्वमिति ॥ ७० ॥

समानप्रसवाऽऽत्मिका जाति ॥ ७१ ॥

या समाना बुद्धिं प्रसूत भिन्नेष्वधिकरणेषु यया बहूनात्-
रैतरतो न व्यावर्त्तन्ते योऽर्थोऽनकत्र प्रत्ययानुवृत्तनिमित्त
तत सामान्यम् यच्च कषाञ्चिद्भेद कुतश्चिद्भेद करोति तत
सामान्यावशेषो जातिरिति ॥ ७१ ॥

इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ।

समाप्तश्चायं द्वितीयोऽध्यायः ।

आकृतं लक्षयति ।—जातिलिङ्गामत्याख्या । यस्या जातर्गोत्वादिह मास्मान्
सम्पन्नविशेषो लिङ्ग तस्य च परम्परया द्रव्यज्ञानत्वम् । “जातिद्रव्यसमवायकारणता
ऽवच्छादका लङ्ग धर्मो यस्य सैत्यथ इति कथित् ॥ ७० ॥

जातं लक्षयति ।—समानाऽऽकारक प्रसवो बुद्धिजननम् आत्मा स्वरूप यस्या
सा तथा च समानाऽऽकारबुद्धिजननमाग्यत्वमथ । समानाऽऽकारबुद्धिजननी यधरु
विशेषो नित्यानेकसमवेतकपाथ इत्यपि वदन्ति । इदन्तु बोध्यम्—एव सत्याक्त्यविष
यका गवात्पदात् न शब्दबोध अनुभवबलन तथैव कार्यकारणभावकल्पनात्
अथवा चाववाद्वापदस्य गोत्वविशेषे शक्तिरेव स्यादिति ॥ ७१ ॥

समाप्तं शब्दशक्तिपरीक्षाप्रकरणम् ।

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥ २ ॥

इति श्रीविश्वनाथभट्टाचार्यकृता न्यायसूत्रभाष्ये विभागपरीक्षाप्रकरणसमाप्तम्

प्रमाणपरीक्षणं नाम द्वितीयाध्यायवृत्ति समाप्ता ॥ २ ॥

तृतीयाध्यायस्य प्रथमाह्निकम् ।

परोक्षितानि प्रमाणानि, प्रमेयमिदानी पराक्ष्यते तच्चा
ऽऽत्मादि इत्यात्मा विविच्यत । किं दृष्टेन्द्रियमनोबुद्धवेदना
सङ्घातमात्रमात्मा ? आहोस्वित्तद्वातरिक्त ? इति । कुत
मशय ?—व्यपदेशस्योभयथामिदं । क्रियाकरणयो कत्रा
सम्बन्धस्याभिधान व्यपदेश । स द्विविध,—अवयवेन समुदायस्य
—मूलेवृत्तास्तष्ठति स्तम्भे प्रामाटो ध्रियत इति । अन्यनान्यस्य
व्यपदेश —परशुना वृद्धात प्रतोपन पश्यति । अस्ति चाय
व्यपदेश —चक्षुषा पश्यति मत्मा विजानाति बुद्ध्या
विचारयति शरीरेण सुखदुःखमनुभवतीति । तत्र नावधाय्यत
किमवयवेन समुदायस्य दृष्टादिमङ्घातस्य ? अथान्यनान्यस्य
तद्वातरिक्तस्य वा ? इति । अन्येनायमन्यस्य व्यपदेश ।
कस्मात् ? -

दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणात् ॥ १ ॥

दर्शनन तद्विषया गृह्णात स्पर्शननापि सोऽर्था गृह्णाते
यमहमद्राक्ष्णक्षुषा त स्पर्शननापि स्पृशामोति । यच्चास्पृक्ष
स्पर्शनेन त चक्षुषा पश्यामोति । एकविषयाविमौ प्रत्ययावेक
कर्तृकौ प्रतिसन्धोयेत । न च सङ्घातकर्तृकौ नान्द्वयेणैक

तरुप्रभ्राततुल्यता भवात् यत्कपामन्तरा

वदीयकरुणाकषात्तरात् सोऽज्जाल जन ।

विधाय हृदयाम्बुज रुचिरवाकप्रचाराद्य ता

नमामि परदेवता सततमेव वाणीमहम् ॥

अथावसरत प्रमेयषु परीक्षणीयेषु प्रथमोद्दृष्टमात्मादिषट्कं तृतीये परीक्षणीयम्
तेनाऽऽत्मादिषट्कपरीक्षवाध्यायात् । तत्राऽऽत्मादिषट्कपरीक्षा प्रथमाऽऽह्निकात् ।

कर्त्तृको । तद्योऽसौ चक्षुषा त्वागन्ध्रियेण चेकाथस्य मङ्गु
 हीता भिन्नानामन्तावनन्यकत्तृको प्रत्ययो समानावषया
 प्रतिमन्दधाति मोऽथान्तरभूत आत्मा । कथं पुनरान्द्रुग्रेक
 कत्तृको ?—इन्द्रिय खलु स्व स्व विषयग्रहणमनन्यकत्तृक प्रति
 मन्धातुमर्हति नेन्द्रियान्तरस्य विषयान्तरग्रहणमिति । कथं
 न सङ्घातकर्त्तृको ?— एक खल्वय भिन्नानिमित्तौ स्वाऽऽत्मकर्त्तृका
 प्रत्ययो प्रानमहिती वेदयते, न सङ्घात कस्मात् ?—अनिवृत्त
 हि सङ्घात प्रत्येकम् विषयान्तरग्रहणस्याप्रतिसम्बानमिन्द्रिया
 न्तरेणैवेति ॥ १ ॥

न विषयव्यवस्थानात् ॥ २ ॥

न दहाटिसङ्घातादन्यश्चेतन । कस्मात् ?—विषयव्यवस्थानात् ।
 व्यवास्थितविषयाणीन्द्रियाणि । चक्षुष्यमति रूप १ गृह्यत मात
 च गृह्यते । यच्च यस्मिन्नसति न भवति सति भवति तस्य
 तर्दिति विज्ञायते । तस्माद्ग्रहण चक्षुष चक्षु रूप पश्यति ।
 एव प्राणादिष्वपोति । तानोन्द्रियाणीमानि स्वस्वविषयग्रहणा
 च्छतनान इन्द्रियाणा भावाभावयोर्विषयग्रहणस्य तथाभावात् ।
 एव सति किमन्येन चेतनेन ?—सन्दिग्धत्वादहेतु । याऽयमिन्द्रि
 याणा भावाभावयोर्विषयग्रहणस्य तथाभाव , स किं चेतनत्वा

तच्च च १३ प्रकारानि । तदाऽऽदाविन्द्रियभेदप्रकरणम् । तदान्द्रुग्रेकानामवन्न वात
 मशये करणत्वेन सिद्धानामान्याणा चतन्यमस्तु लाघवात् तथा चाऽऽत्मग्रहणस्य
 नानाऽथत्वात्तान्द्रियाणामभौतिकत्वाद्वा न साङ्ख्यमितीन्द्रियचतन्यवा न
 तन्निराकरणा सूत्रम् ।—एकमथ दशनस्पशनाभ्यामथस्य ग्रहणात् दशनस्पशन
 ज्ञानावशयो (तृतीया च प्रकारे) । तत्र चाक्षुषस्याशनीभयवत्त्वेनकस्य धामिष
 प्रतिसम्बानादित्यर्थे । तथा च योऽह घटमग्राच्च सोऽह सृशामीत्यनुभवान्तात्मा
 इन्द्रियव्यतिरक्त एक इति ॥ १ ॥

मात्रन्तूहृतम् तत्र यदक्तामान्द्रयचेतन्य सति किमन्यन
 तनन ? तत्पुक्त भवति ॥ ३ ॥

इतश्च दहाट्यतिरक्त आत्मा न देहादिसङ्घातमात्रम् ।—

शरीरदाहे पातकाभावात् ॥ ४ ॥

शरीरग्रहणेन शरीरान्द्रियबुद्धिवेदनासङ्घात प्राणभूतो
 गन्तते प्राणभूत शरीर दहत प्राणहिंयाकृत पाप पातक
 मित्यन्यत तस्याभाव तत्फलेन कतुरसम्बन्धात् अकत्तश्च
 सम्बन्धात् । शरीरान्द्रियबुद्धिवेदनाप्रबन्ध खल्वन्य सङ्घात उत्प
 द्यतऽन्या निरुध्यत उत्पादानराधसत्ताभूत प्रबन्धा नान्यत्
 बावते देहादिसङ्घातस्यान्यत्वाधिष्ठानत्वात् अन्यत्वाधिष्ठाना
 ह्यमी प्रख्यायत इति । एव मात या देहात्सङ्घात प्राणभूता
 हिंसा करति नामो हिंसाफलेन सम्बन्धत, यथ सम्बन्धत,
 न तन हिंसा कृता । तद्व सत्त्वभेद कृतहानमकृताभ्यागम
 प्रसज्यत सति तु सत्त्वोत्पात् सत्त्वानराध चाकस्मानामत्त
 सत्त्वमग प्राप्नोति तत्र मुक्त्यर्था ब्रह्मचर्यवामो न स्यात् ।
 तदद्याद देहादिसङ्घातमात्र स्यात् शरीरदाहे पातक न
 भवेत्, आनष्टञ्चेतत तस्मादेहादिसङ्घातव्यतिरक्त आत्मा
 नित्य इति ॥ ४ ॥

दात्मनश्च नव्यताया वन्यमाणत्वाच्च ।। तन्नागऽपि स्मरणाच्चतुरङ्ग म गद्यप्रतीत
 नान्त्याऽऽत्मवादो युज्यत इति ॥ ३ ॥

समाप्तमिन्द्रियभेदप्रकरणम् ।

ननु गौ १५६ जानामोत्यानि प्रतीतरम् शरीरमात्मत्याशङ्क्य दूषयति ।—
 पातकाभावात् । कातरभावप्रसङ्गात् । तथा चांतरकालिकेन खान्तके न स्यात् ।
 व । — हा । ग । तथा च शरीरनाशेन कतार शरीर । वनष्ट पातक न
 स्यात् । यथ । ग । भूतचतन्ववा ना पातकादिके नापयते तथाऽपि तस्य
 प्रसाध्याद । क । न पूर्वपादलोका न । प । त माव ॥ ४ ॥

तदभाव सात्मकप्रदाहेऽपि तन्नित्यत्वात् ॥ ५ ॥

यस्यापि अनित्यनाऽऽत्मना सात्मक शरीर दृष्ट्यत, तस्यापि शरीरदाहे पातक न भवद्गुण कस्मात् ?—नित्यत्वादात्मन न जातु कश्चिन्नित्य हिासतुमर्हति । अथ ।हस्यत, अनित्यत्वमस्य न भवति । सेयमेकस्मिन् पक्षे हिासा निष्फला अन्यस्मिन्स्वनुप पन्नेति ॥ ५ ॥

न कार्याऽऽश्रयकर्तृबधात् ॥ ६ ॥

न ब्रूमो नित्यस्य सत्त्वस्य बधो हिासा अपि त्वनुच्छित्ति धमकस्य सत्त्वस्य काय्याऽऽश्रयस्य शरीरस्य स्वविषयोपलब्धेश्च कर्तृणामुपघात र्गोडा वेकन्यलक्षण प्रबन्धाच्छेदो वा प्रमाणलक्षणो वा बधा हिासात् । काय्यन्तु सुखद खमवेत्न तस्याऽऽयतनमधिष्ठानमाश्रय शरीरम् । काय्याऽऽश्रयस्य शरीरस्य स्वविषयोपलब्धेश्च कर्तृणामिन्द्रियाणां बधो हिासा, न नित्यस्याऽऽत्मन । तत्र यदुक्तं - तदभाव सात्मकप्रदाहेऽपि तन्नित्यत्वात् इत्येतदभुक्तम् यस्य सत्त्वाच्छेदा हिासा, तस्य क्लान्तानमकृताभ्यागमश्चति दाष । एतावच्चेतत स्यात् । सत्त्वाच्छेदो वा हिासा अनुच्छित्तिधमकस्य सत्त्वस्य काय्याऽऽश्रय

तत्राय तुल्यदाष इत्याशङ्कत।— तदभाव पातकाभाव सात्मक शरीरस्य प्रदाहेऽपि प्रसक्त तन्नित्यत्वात् तस्य अत्मन नित्यत्वात् अनित्यत्वन निविकारत्वम् तत्र जन्मधमानाश्रयत्वमाभमतम् इति वै चत् । तन्नित्यत्वात् शरीरनाश शरीर त्रिभिटाऽऽत्मनागस्य निश्चयत्वात् इत्यपि काश्चित् । अत्र सात्मकशरीरनाशऽपि हन् पातकाभाव स्यात् तस्याऽऽत्मनो अनित्यत्वन तत्राशङ्कत्वाभावात् ॥ ५ ॥

परिहरति।—काय्याऽऽश्रयस्य चष्टाऽऽश्रयस्य कश्चिच्छेदकस्य शरीरस्य व नाश न त्वात्मन इति न पातकाभाव यत् ।—न हन् पातकाभाव काय्याऽऽश्रयस्य कश्चिच्छेदकस्य शरीरस्य नाशात् ब्राह्मणत्वादे शरीरज्ञातत्वात्तत्राशात् पापीत्यात्तरित

कर्तृबधो वा न कल्पान्तरमन्यदस्ति सत्त्वोच्छेदश्च प्रतिषेधः ,
तत्र किमन्यच्छेषं यथाभूतमिति । अथवा काय्याऽऽश्रयकत्त
बधादिति काय्याऽऽश्रया देहेन्द्रियबुद्धिसङ्घाता नित्यस्याऽऽत्मन
तत्र सुखदुःखप्रतिभवेदनं तस्याधष्ठानमाश्रयं तदायतनं
तद्भवति न ततोऽन्यदिति स एव कत्ता तान्नामत्ता हि
सुखदुःखमवेदनस्य अनवृत्तिरिति न तमन्तरणेति, तस्य बध
उपघातपोडा प्रमापणं वा हिंसा, न नित्यत्वेनाऽऽत्मो
च्छेदः । तत्र यदक्तं — तदभावसात्मकप्रदाहेऽपि तान्नित्यत्वात्
एतन्नेति ॥ ६ ॥

इतश्च देहादिव्यतिरिक्तं आत्मा ।—

सव्यदृष्टस्येतरिण प्रत्यभिज्ञानात् ॥ ७ ॥

पूवापरयोर्विज्ञानयोरैकविषये प्रतिसन्धिज्ञानं प्रत्यभि
ज्ञानं तमवैतच्छिष्यामि यमज्ञासिष, स एवायमथ
इति । सव्येन चक्षुषा दृष्टस्येतरिणापि चक्षुषा प्रत्यभिज्ञानात्,
यमद्राक्षतमवैतच्छिष्यामोति । इन्द्रियचेतन्ये तु नान्यदृष्ट
मन्यं प्रत्यभिज्ञानातीति प्रत्यभिज्ञानोपपत्तिः । अस्ति त्विदं
प्रत्यभिज्ञानं तस्मादिन्द्रियव्यतिरिक्तस्येतेन ॥ ७ ॥

भावः । वस्तुतस्तु अपूर्वशरीरावाच्छत्रप्राणसयोगाऽत्मकोत्पात्तत्वं शरीरावाच्छत्रप्राण
सयोगध्वंसविशेषाऽऽत्मकं मरणमप्यात्मनः सम्भवात् अन्यथा शरीराग्निनाशिनो बन्धन
मुखानगोघातोहसालं न स्यात् । पातकानभ्यपन्नत्वावाकादिमते शरीरभेदसाधनत्वं
बन्धनमाणयुक्तिभिरिति ध्येयम् ॥ ६ ॥

समाप्तं देहभेदप्रकरणम् ।

प्रसङ्गाच्चक्षुरद्वयप्रकरणमारभते ।—वामेन चक्षुषा दृष्टस्य दाक्षणेन चक्षुषा
प्रत्यभिज्ञानात् स्थिराऽन्वासादिति केषाञ्चिन्नतम् तन्निराकरण्यायतदप
त्यासः ॥ ७ ॥

नैकस्मिन्नासाऽस्थिव्यवहिते द्वित्वाभिमानात् ॥ ८ ॥

एकमिदं चक्षु मध्ये नासाऽस्थिव्यवहितम्, तस्यान्ती गृह्यमाणो द्वित्वाभिमान प्रयोजयत, मध्यव्यवहितस्य दीर्घस्येव ॥ ८ ॥

एकविनाशे द्वितीयाविनाशान्नैकत्वम् ॥ ९ ॥

एकस्मिन्नपहते चोद्धते वा चक्षुषि द्वितीयमवतिष्ठतं चक्षुर्विषयग्रहणनिर्झमः । तस्मादेकस्य व्यवधानानुपपत्तिः ॥ ९ ॥

अवयवनाशेऽप्यवयव्युपलब्धेरहेतुः ॥ १० ॥

एकविनाशे द्वितीयाविनाशादत्यहेतुः, कस्मात् ?—वृक्षस्य हि कासुचिच्छाखासु क्षिन्नासूपलभ्यत एव वृक्षः ॥ १० ॥

दृष्टान्तविरोधादप्रतिषेधः ॥ ११ ॥

न कारणद्रव्यस्य विभागे कार्यद्रव्यमवतिष्ठते नित्यत्वप्रसङ्गात् । बहुष्ववयवविषु यस्य कारणानि विभक्तानि तस्य विनाशः । येषां कारणान्यविभक्तानि, तान्यवतिष्ठन्तः । अथवा दृश्यमानार्थविरोधो दृष्टान्तविरोधः सृजतस्य हि शिरकपाले हाववटौ नासाऽस्थिव्यवहितौ चक्षुषः स्थानभेदेन गृह्यते न चैतदकस्मिन्नासाऽस्थिव्यवहिते सम्भवति । अथवेकविनाशस्या

एतद्व्यतिथिः ।—मध्यस्थसेतुना तडागरूपेण नासाऽस्थिव्यवहितगोष्ठकान्तरावच्छिन्नतया इतप्रत्ययो भ्रम इत्यर्थः ॥ ८ ॥

आक्षेपात् ।—चक्षुषस्य एकचक्षुर्नाशेऽन्वयस्यादिति भावः ॥ ९ ॥

अत्रैकत्वोपरिहरति ।—अवयवस्य शाखात् नाशेऽप्यवयवविनो वृक्षस्य प्रत्यभिज्ञानात्तावयवनाशे सवतावयवविनाशानयमः तथा चक्षुषाऽपि नास्त्विति ॥ १० ॥

एकदेशमतस्य पूर्वोक्ताऽऽक्षेपस्य च समाधानाय सिद्धान्तान्न सृजतम्—उक्तप्रतिषेधो न युक्तः दृष्टान्तस्य विरोधादयुक्तत्वात् । न हि शाखाच्छेदे वृक्षसिष्ठति तथा सति वृक्षस्यानाशप्रसङ्गात् अतोऽवस्थितावयवस्य च खण्डवृक्षोऽपि नैकदेशमतस्य युक्तम् ।

नियमाद्वाविभावर्थौ तौ च पृथगवरणोपघातौ अनुमीयेत
विभिन्नाविति अवपीडनाच्चैकस्य चक्षुषो रश्मिविषयसन्न
कर्षस्य भेदात् दृश्यभेद इव गृह्यते तच्चैकत्वे विरुध्यते अव
पीडननिवृत्तौ चाभिन्नप्रतिसम्भानामिति तस्मादेकस्य व्यवधा
नानुपपत्ति ॥ ११ ॥

अनुमीयत चाय दहादिसङ्घातव्यतिरिक्तश्चेतन इति ।—

इन्द्रियान्तरविकारात् ॥ १२ ॥

कस्याचदम्बफलस्य गृहीततद्रससाहचर्ये रूपे गन्ध वा
कनचिदिन्द्रियेण गृह्यमाणे रसनस्योन्द्रियान्तरस्य विकार
रमानुस्मृतौ रमगङ्गिप्रवृत्तितो दन्तोदकसप्रवभूतो गृह्यते, तस्ये
न्द्रियचैतन्यऽनुपपत्ति नान्यदृष्टमन्य स्मरति ॥ १२ ॥

न स्मृते स्मर्तव्यविषयत्वात् ॥ १३ ॥

स्मृतिनाम धर्मो निमित्तादुत्पद्यते तस्या स्मर्तव्यो विषय
तत्कृत इन्द्रियान्तरविकार, नाऽऽत्मकत इति ॥ १३ ॥

एतन्नकनाश । इतीयाविनाशाद्देहसाधनमपि प्रयुक्तम् । चक्षुर्नागऽपि नाञ्जका
न्तरावाच्छिन्नावयव खण्डचक्षु सन्धवात् । इत्यत्र खाद्यवाञ्छचक्षुरहतमिति टीका
स्वरससिद्धम् । परं तु — चक्षुर्हेतमेव सूत्राद्य मन्यमाना व्याचक्षते सिद्धान्तिन
इव — सत्यति । शङ्कते — न कश्चिन्निति । समाधत्ते — पकेति । शङ्कते — अवयवेति ।
निराकरोति — दृष्टान्तेति । शाखानाश वृक्षनाशाऽऽवश्यकत्वात् दृष्टान्तो न युक्त
वदा — दृष्टान्तस्य गोलकभेदस्य विराधादन्यथाऽनुपपन्नत्वात् दृष्ट इति मृतस्य
चक्षुरघिष्ठानगोलकद्वय भेदेनवीपलभ्यत इति वदन्ति ॥ ११ ॥

आत्मन इन्द्रियभेदे युक्त्यन्तरमाह ।— अथर्विल्लाद्यस्त्रद्रव्ये दृष्टे तद्रसस्वरवा
दनीदकर प्रवृत्तपरमन्दिऽविकारादिन्द्रियव्यतिरिक्त आत्मा सिध्यति ॥ १२ ॥

आक्षिपति ।— स्मृतिश्चि स्मृतव्यविषयिणीति नियम तस्याश्च दशनादिना
सामानाधिकरस्य मानाभावात् । अथ वा विषयतयैव सामानाधिकरस्यमिति
भाष ॥ १२ ॥

तदात्मगुणसद्भावादप्रतिषेध ॥ १४ ॥

तस्या आत्मगुणत्वे सति सद्भावादप्रतिषेध आत्मन यदि स्मृतिरात्मगुण एव सति स्मृतिरूपपद्यत नान्यदृष्टमन्य स्मरतीति । इन्द्रियचैतन्ये तु नानाकतृकाणां विषयग्रहणानामप्रतिमन्वानम प्रातमन्वान वा विषयव्यपस्थाऽनुपपत्ति । एकस्तु चेतनोऽनेकाद्यदशी भिन्ननिमित्त पूर्वदृष्टमथम अनुस्मरतीति एकस्यानकाद्यदर्शनो दर्शनप्रातमन्वानात् स्मृतरात्मगुणत्व सात सद्भाव विपर्यय चानुपपत्ति । स्मयाश्रया प्राणभृता सत्र व्यपहारा आत्मलिङ्गम । उदाहरणमाप्तमिन्द्रियान्तरावकार इति । १४ ।

अपरिसरानाच्च स्मृतिविषयस्य ॥ १५ ॥

अपरिसरानाच्च स्मृतिविषयमदमुच्यत न स्मृत स्मत्तव्य विषयत्वात्ति । येन स्मृतिरगृह्यमाणेऽथ अज्ञामिषमहममु मश्रामति एतस्या ज्ञातृज्ञानविशिष्ट प्रवृत्तातोऽथो विषय, नाश्रमात्रम । ज्ञातृज्ञानहममुमथम असावर्थी मया ज्ञात, ज्ञातम अस्मितम मम ज्ञानमभूदिति चतुर्विधमतत्वाक्य स्मृतिविषयतापक समानाथम । सवत्र खलु ज्ञाता ज्ञान ज्ञयञ्च गृह्यत । ज्ञानायतऽथ या स्मृति (ज) तथा दोषि ज्ञानान्ये कस्मिन् प्रवृत्तानो न समानकतृकाणि न नानाकतृकाणि नाकतृकाणि । १५ । १—एककतृकाणि । अद्र जममुमथ

समाधत्तः । ३ । ३३ न ३३ धर्मशास्त्रकमानन स्मृतेरात्मगुणत्वात्परि
प्रवृत्ताऽऽत्मगुणत्वसिद्धिः । धर्मशास्त्रकमानन विषयनिष्ठकार्यकारणभावे चवस्य
नानान्यत्रस्य स्मरणाऽऽप रितः भार ॥ १४ ॥

विषयानां स्मृत्यानां स्मृतममतात्वं स्यादित्याशङ्क्य समाधत्ते ।—अपरि

(क) प्रत्याभूति वाच्यम् ।

यमेवेतर्हि पश्यामि, अद्राक्षामित दशन, दशनसविच्च न खल्व
 सविदित स्वे दशन स्यादेतदद्र क्षामिति । त खल्वेत हे ज्ञान ।
 यमेवेतर्हि पश्यामोति तृतीय ज्ञानम् । एवमेकोऽर्थस्त्रिभिर्ज्ञान
 र्यज्यमानो नाकर्त्तक न नानाकर्त्तक कि तर्हि ?— एककर्त्तक
 इति । सोऽय स्मातविषयाऽपारसङ्ग्रायमानो विद्यमान
 नासाऽथ प्रतिषध्यत नाख्यात्मा स्मात स्मत्तव्यविषयत्वादिति ।
 न चेत् स्मतिमात्र स्मर्त्तव्यमात्रावषय वा इत् खलु ज्ञानप्रति
 सन्धानवत् स्मतिप्रातसन्धानम् एकस्य सवविषयत्वात् । एकाऽय
 ज्ञाता सवविषय स्वानि ज्ञानानि प्रातसन्धत्ते, अमुमथ
 ज्ञास्यामि अमुमथ विजानामि अमुमथमज्ञासिषम अमुमथ
 जिज्ञासमानश्चिरमज्ञावाऽध्यवस्यत्यज्ञासिषमिति । एव स्मति
 माप त्रकालविशिष्टा सुष्मूषाविशिष्टाञ्च प्रतिमन्धत्ते । मस्कार-
 सन्ततिमात्रे तु सत्त्वे उत्पद्योत्पद्य मस्कारास्तिरोभवन्ति, स
 नास्य तोऽपि मस्कार यस्त्रिकालविशिष्ट ज्ञान स्मृतिञ्चानुभवेत्
 न चानुभवम् अन्तरण ज्ञानस्य स्मर्त्तश्च प्रतिमन्धानमह समति
 चात्पद्यत दहान्तरवत् । अतोऽनुमीयते अस्येक सवविषय
 प्रतिदेह स्वज्ञानप्रबन्ध स्मृतिप्रबन्धञ्च प्रतिमन्धत्ते इति । यस्य
 दहान्तरषु वृत्तरभावान्न प्रतिमन्धान भवतीति ॥ १५ ॥

नाऽऽत्मप्रतिपत्तिहेतूना मनसि सम्भवात् ॥ १६ ॥

न देहादिमङ्गातव्यतिरिक्त आत्मा । कस्मात् ?— आत्मप्रति
 पत्तिहेतूना मनसि सम्भवात् । दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणा
 दिल्येवमाटीशमात्मप्रतिपादकाना हेतूना मनसि सम्भव

सङ्गानात् शानन्त्यात् तथा च चाषवादातरिक्ताऽऽत्मसिद्धि । इत् न सूत्र किन्तु
 म् अमिति कोचत् ॥ १५ ॥

समाप्त चक्षुरद्वैतप्रकरणम् ।

घ्राणाभ्या रसो न गृह्यत इति करणान्तर रसनम् एव ग्रहणेषु ।
 तथा चक्षुर्ग्राहि सुखाद्यो न गृह्यन्त इति करणान्तरण
 भवितव्यम् । तच्च ज्ञानायोगपत्रनिङ्गम । यच्च सुखाद्युपलक्षा
 करण तच्च चानायोगपत्रनिङ्गम तस्येन्द्रियमिन्द्रिय प्रति
 मन्निर्धरमन्निर्धेन पुगपजचानान्यत्यद्यन्त । तत्र यत्कम -
 आत्मपापपत्तिहेतूना मनसि मन्धवात इति तदयुक्तम् ॥१८॥

किं पुनरयं तद्वाटिसङ्घातात्पान्यो नित्य उतानित्य ? इति
 कुत मशय ?—उभयथा दृष्टत्वात् मशय । तदव्यमानमुभयथा
 भवति नित्यमनित्यञ्च प्रतिपादिते चाऽऽत्माङ्गापि मशया
 अनवृत्तेरिति । आत्मसङ्घावहेतुभिरेवास्य प्राग दहभेदादवस्थान
 असङ्गम् । ऊर्द्धमपि दहभेदादवतिष्ठत । कुत ?—

पूर्वाभ्यस्तस्मृत्यनुबन्धात् जातस्य हर्षभय-
 शोकसम्प्रतिपत्त ॥ १९ ॥

जात खल्वयं कुमारकोऽस्मिन् जन्मन्यगृहोत्पेषु हर्षभय
 शोकहतुषु हर्षभयशोकान प्रतिपद्यते लिङ्गानुमेयान त च
 स्मृत्यनुबन्धादत्यद्यन्ते नान्यथा स्मृत्यनुबन्धश्च पूर्वाभ्यासम्
 अन्तरेण न भवति पूर्वाभ्यासश्च पूर्वजन्मनि मति नान्यथा
 इति सिध्यत्येतत्—अवतिष्ठतऽयमूह्य गरीरभेदादिति ॥१९॥

नित्यत्वेऽपि मनस प्रत्यन स्यात्वाऽऽह ।—उक्तो निग्रमावगमो निरनुमान निष्मा
 णक गारवाइपरौत्य च विानगमकाभावाच्चात भाव ॥ १९ ॥

समाप्त मनाभन्प्रकरणम् ।

एव साधितऽपि तद्वाटिमित्र आत्मनि विना तद्विद्यतां न परीकाशय
 प्रवृत्ति एत आत्मानत्यताप्रतिपाटनाय सूक्ष्म् ।—जातस्य बालस्य एतज्जन्माननुभूते
 अपि हर्षाऽऽतिहेतुषु सत्स हर्षाऽऽतीना सम्प्रातपात उत्पत्ति तस्या पूर्वपूर्वानुभवा
 धोनस्मात्सम्बन्धादेव सम्भवात् । इत्य चानौत्तनस्याऽऽत्मन पूर्वपूर्वसिद्धौ तस्या
 नादित्त्वम् अनादेश भावस्य न नाश इति नित्यत्वसिद्धिरिति भाव ॥ १९ ॥

पूर्वाभ्यस्तम्भृत्नुबन्धात् निमित्तमस्तीति । न चोत्पत्ति
निरोधकारणानुमानमात्मनो दृष्टान्तात् न हर्षाऽऽदोना
निमित्तमन्तरेणात्पात्त नाष्णादवन्निमित्तान्तरोपादान हर्षा
ऽऽदोना, तस्माद्युक्तमतत् ॥ २१ ॥

इतश्च नित्य आत्मा —

।त्याऽऽहाराभ्यासकृतात् स्तन्याभिलाषात् ॥ २२ ॥

जातमात्रस्य वत्सस्य प्रवृत्तलिङ्ग स्तन्याभिलाषा गृह्यत
स च नान्तरणाऽऽहाराभ्यासम् । कथा युक्त्या १—दृश्यत हि
शरीरिणा क्षुधापीड्यमानानामाहाराभ्यासकृतात् स्मरणान्
बन्धादाहाराभिलाष न च पूर्वशरीरमन्तरेणामी जातमात्र
स्योपपद्यत, तनानुमीयते भूतपूर्व शरीर यत्रानेनाऽऽहारो
ऽभ्यस्त इति । स खन्वयमात्मा पूर्वशरीरात् प्रेत्य शरीरान्तर
मापन्न क्षत्पीडित पूर्वाभ्यस्तमाहारमनुस्मरन् स्तन्यमाभ
लषति तस्मान्न देहभेदादात्मा भिद्यते, भवत्येवोर्द्ध देह
भेदादिति ॥ २२ ॥

अयसोऽयस्कान्ताभिगमनवत् तदुपसर्पणम् ॥ २३ ॥

यथा खलु अय अभ्यासमन्तरेणायस्कान्तमुपसर्पति, एवम
आहाराभ्यासमन्तरेण बाल स्तन्यमभिलषति ॥ २३ ॥

ये विकारा तवाम् उष्णत्वात्वाऽऽदिनामत्वात् । मनुष्याऽऽदीनानु हर्षाऽऽदिनिमित्तवा
मुखविक्रसादय इत न सुख्यतति भाव ॥ २१ ॥

आत्मनित्य च हित्तरमाह ।—प्रेत्य सत्त्वा जातमात्रस्य य स्तन्याभिलाष स
तावदाह राभ्यासजानत जन्मान्तरीयाऽऽहारवृत्ताधनताधीजन्यजीवनादृष्टाद्वाधत
सम्काराधीनेष्टसाधनतास्वरूपेन । इ बाल स्तन्यपानं प्रवृत्त इत्यन्नादत्वमिति ॥ २२ ॥

श्रुते ।—यथाऽयस्कान्तसन्निहितस्यायसीऽयस्कान्ताभिमुखतया गमन तथैव बाल
स्यापि क्षीणोपसर्पणम्, न त्विष्टसाधनताज्ञानाधीनप्रवृत्तिजन्यचपत्यमित्यर्थ ॥ २३ ॥

किमिदमयोऽयस्कान्त भिमर्षण निमित्तम् ? अत्र
निमित्तात् ? इति । निर्निमित्त तावत् —

ना च त्र प्रवृत्त्यभावात् ॥ २२ ॥

यदिाननिमित्त लोष्टाऽऽदयोऽप्ययस्कान्तमुपसपेयु न जातु
नियम कारणमस्तीति । अथ निमित्तात् तत्केनोपलभ्यते ?
इति । क्रयान्निङ्ग क्रियाहेतु क्रियानियमनिङ्गश्च क्रिया
हेतुनियम तनान्यत्र प्रवृत्त्यभाव । बालस्यापि नियतमुपसपण
क्रियोपलभ्यते । न च स्तन्याभिनापनिङ्गमन्यदाहाराभ्यासकृतात्
स्मरणानुबन्धात् निमित्त दृष्टान्तेनोपपाद्यत न चामति
नहि ते कस्यचिदत्पत्ति न च दृष्टान्तो दृष्टमभिनापहेत
वाधन तस्मादयोऽयस्कान्ताभिगमनमदृष्टान्त इति । अयम
खर्त्वादि नान्यत्र प्रवृत्तिर्भवति न जात्वयो लोष्टमुपसपति पि
कृतोऽस्य नियम इति, यदि कारणानयमात् म त्र क्रया
नियमनिङ्ग । एव बालस्यापि नियतविषयोऽभिनाप
कारणनियमाङ्गवितुमहति तच्च कारणमभ्यस्तस्मरणम अन्यइति
दृष्टेन विशिष्यते दृष्टो हि शरीरिणामभ्यस्तस्मरणादाहाराभि
लाष इति ॥ २४ ॥

इतश्च नित्य आत्मा । कस्मात् ?—

वीतरागजन्मादर्शनात् ॥ २५ ॥

सरागो जायत इत्यथादापद्यत । अय जायमानो रागानु
बद्धो जायते । रागस्य प्रवानुभूतविषयानुचिन्तन योनि , प्रवानु

समाधत्ते ।—स्तन्यपान एव बाल प्रवृत्त न तन्वतात् नियम कथ स्यात्
दस्तुतस्तु अन्यत्र अयसि प्रवृत्त्यभावात् प्रवृत्ताह चटाऽऽनुमता । लङ्ग न तु क्रिया
न तम् अतो न व्यभिचार इति भाव ॥ २४ ॥

हेलकरमाह ।—वीतरागो रागयत्यक्षावमीत्यद्यते, अपि तु सराग, तत् न

वैश्व विषयाणामन्यस्मिन् जन्मनि शरीरमन्तरेण नोपपत्त्या
साऽयमात्मा प्रवगरागानुभूतान विषयाननुस्मरण तेषु तत्र
रज्यत तथा चाय इगो र्ज्ञाना प्रतिमन्वि । एव प्रवगरारम्य
पूर्वतरण पूर्वतरस्य पूर्वतमनत्यादिनाऽनादिश्चेतनस्य शरीर
योग अनात्स्य रागानुबन्ध, इति मद्भ नित्यत्वामति ॥ २५

कथ पुनज्ञायते प्रवविषयानुचिन्तनजनितो जातस्य राग
त पुन —

सगुणद्रव्योत्पत्तिवत् तदुत्पत्ति ॥ २६ ॥

यद्योत्पत्तिधर्मकस्य द्रव्यस्य गुणा कारणत उत्पद्यन्त
तथात्पत्तिधर्मकस्याऽऽप्तता राग कुतः प्रित्यद्य अत्रापमुदि
तानुवर्तानि नित्यस्य ॥ २० ।

न सद्ब्रह्मनिमित्तं । द्वागो र्ज्ञाना ॥ २० ॥

न खलु मरणद्रव्यात्प्रायवदुत्पत्त्या सा रागो
नस्मात् ?—सद्ब्रह्मनिमित्तत्वात्प्रायत्वात् । अत्र खलु प्राणि
वृषपात्रं आमवमानानां सत्त्वजनितो रागो गृह्यते । सद्ब्रह्म
पूर्वानुभूतविषयानुचिन्तनयर्थात् तत्रात्र ज्ञायते — जातस्य हि
पूर्वानुभूताथचिन्तनक्षता राग इति । आत्मिणादायकरणात्
रागोत्पत्तिर्भवन्ती सद्ब्रह्मादन्यस्मिन् रागकारणे सति प्राय
काव्यद्रव्यगुणवत् न चाऽऽत्मात्प्राय सिद्ध नापि सद्ब्रह्मात्प्राय
द्वागकारणमस्ति, तस्मादयुक्ते सगुणद्रव्योत्पत्तिवत्तयारूत्पत्ति
जन्मान्तरीयसाधनताज्ञानाधोन्मर । इतारात् पूर्व ज्ञानाभलाप उक्तं सन्मत्तं
पतगाऽऽदोना कृष्णादिभक्षणाभिलाषसाधारण्यं रागमातामत्यपा । कृत्यम् ॥ २५ ॥

शङ्कते।—त्यस्य घटाद यथा मरणस्य रसादिविशिष्टस्य उत्पात्त यथा
घटादि स्वत एव रूपान्मान भवात् तत्रवाऽऽत्माऽप स्वत एव सरागो भवत
प्रयोगकत्व त्वदीयद्वतूनामिति भाव ॥ २६ ॥

समाधत्ते।—सद्ब्रह्मो ज्ञानम् इष्टसाधनताज्ञानम् इति यावत् तन्निमित्तका हि

रिति । अथार्थि मङ्गल्यादन्यद्रागकारण धर्माधमलक्षणमदृष्ट-
मुपादीयते तथाऽपि पूर्वशरीरयागोऽप्रत्याख्यय । तत्र हि
तस्य निर्वृत्ति नास्मिन् जन्मनि, तन्मयत्वाद्वाग इति । विषया
भ्याम खल्वय भावनाहेतु तन्मयत्वमुच्यत इति । जातिविशेष-
षाञ्च रागविशेष इति । कर्म खल्विदं जातिविशेषनिर्वर्तकम्
तादर्थ्यान्ताच्छब्दं विज्ञायते, तस्मादनुपपन्नं सङ्गल्यादन्य-
द्रागकारणमिति ॥ २७ ॥

‘अनादिश्चेतनस्य शरीरयोग’ इत्युक्तम् । स्वकृतकर्मनिमित्त-
त्वात् शरीरं सुखदुःखाधिष्ठानम्, तत् परीक्ष्यते,—कि-
ं प्राणादिवदेकप्रकृतिकम् ? उत नानाप्रकृति ? इति । कुत
सशय ?—विप्रतिपत्ते सशय, पृथिव्यादीनि भूतानि सङ्ग्रा-
विकल्पेन शरीरप्रकृतिरिति प्रतिजानत इति । किं तत्र तत्त्वम् ?—

पार्थिव गुणान्तरोपलब्धे ॥ २८ ॥

तत्र मानुष शरीरं पार्थिवम् । कस्मात् ?—गुणान्तरोपलब्धम् ।
गन्धवतो पृथिवो गन्धवच्छरीरम्, अवादीनामगन्धवत्वात्
तत्रकृत्यगन्ध स्यात्, न त्विदमवादिभरसम्पृक्तया पृथिव्याऽऽरब्ध-
चेष्टान्द्रियार्थाऽऽश्रयभावेन कल्पते इत्यतः पञ्चानां भूतानां सयोग-
सति शरीरं भवति, भूतसयोगो हि मिथः पञ्चानां न निषिद्ध-
इति । आप्यतेजसवायव्यानि लोकान्तरे शरीराणि, तेष्वपि
भूतसयोगं पुरुषार्थतन्त्र इति । स्यात्वादिद्रव्यनिष्पत्तावपि
निःसशया नावादिसयोगमन्तरेण निष्पत्तिरिति । * पार्थिवा
ऽऽप्यतेजस तद्गुणोपलब्धे । * * निश्वासोच्छ्वासोपलब्धेऽतुर्भौति
रागाद्य तथा चेष्टसाधनताज्ञानत्वेच्छात्वादिना कार्यकारणभावात् प्रकृति-
चेष्टत्वेन च कार्यकारणभावाद्वाप्रयोजकत्वमिति भावः ॥ २७ ॥

समाप्तमनादिनिधनप्रकरणम् ।

कमप्ये शरीरपरीक्षणे मानुषाऽऽदिशरीरं पाञ्चभौतिकमित्येके । तत्र सिद्धान्त-

●कम । * * गन्धक्लेदपाकव्यूहावकाशदानेभ्य पाञ्चभौतिकम् । *
 त इमे सन्दिग्धा हेतव इत्युपेक्षितवान सूत्रकार । कथं
 सन्दिग्धा ?—सति च प्रकृतिभावे भूताना धर्मोपलब्धि असति
 च सयोगाप्रतिषेधात् सान्निहितानामिति , यथा स्थाल्यामुदक
 तेजोवायवाकाशानामिति । तदिदमनेकभूतप्रकृतिशरीरम् (भ्र)
 अगन्धमरसमरूपमस्पर्शञ्च प्रकृत्यनुविधानात् स्यात्, न त्विदं
 मित्यभूत् तस्मात् पार्थिव गुणान्तरोपलब्धे ॥ २८ ॥
 पार्थिवाऽऽप्यतैजस तद्गुणोपलब्धे ॥ २८ ॥ क ॥
 निष्वासोच्छ्वासोपलब्धेश्चातुर्भौतिकम् ॥ २८ ॥ ख ॥
 गन्धक्लेदपाकव्यूहावकाशदानेभ्य पाञ्चभौति-
 कम् ॥ २८ ॥ ग ॥

सूत्रम् ।—मानुषाऽऽदिशरीर पार्थिव पृथिवीसमवायिकारणक गुणान्तरस्य गन्ध
 नीलाऽऽदिरूपकाठिन्यात् उपलब्धरिति ॥ २८ ॥

मतान्तराभिधानाय त्रिसूत्रौ ।—तद्गुणानां पृथिव्यष्टजगुणानां गन्धस्पर्शोष्ण
 स्पर्शानाम् उपलब्धे । एतावता त्रिभौतिकत्वे सिद्धे निश्चासादतथातुर्भौतिकत्वम् ।
 निश्चासोच्छ्वासौ प्राणवायोर्व्यापारविशधौ । क्लेदा जलावशेष जलविशिष्टपृथिवी वा
 इत्यन्यथाऽपि जलमावश्यकम् । भुक्तान्नादजठरानलै पाकस्य तत्र सयोगाद्योगत्वात्तैज
 सिद्धि । व्यङ्गो निश्चासादि । अत्रकाशदानं हिद्रम् । एतान् मतानि सूत्रकृता
 तुच्छत्वान्न दूषतानि । तथा हि एकस्मिन् शरीरे पृथिवीत्वादिनानाजातं सहस्रं
 ऽऽपत्तेरसम्भवात् न वा मानापादानकत्व विजातीयानामनारम्भकत्वात् तथात्वात् वा
 जलादारब्धस्य न पृथिवीत्वं व्यभिचारात् न वा चिदद्रव्यं गन्धवत्त्वविराधात्
 न्यातीनामानाशमनपायाद्य पार्थिवत्वमित्युक्तप्रायम् यथा पाथिवत्व कथं जलात्
 सम्बन्ध ? इत्याशङ्क्यां जलादिनिमित्तवशात्त्रैभौतिकत्वादिव्यपदेश इत्याशयेन
 त्रिसूत्रौ ॥ २८ ॥ क ॥ ख ॥ ग ॥

इति वृत्तिसम्बन्धानि अधिकसूत्राणि ।

(भ्र) भूतानां परस्पररोपमदकत्वेनेति वाक्यम् ।

श्रुतिप्रामाण्याच्च ॥ २६ ॥

८

सूर्यन्ते चक्षुर्गच्छतात” इत्यत्र मन्त्रे “पृथिवीन्ते शरीरम्” इति श्रुतौ नदिदं प्रकृतौ विकारस्य प्रलयाभिधानमिति । “सूर्यं ते चक्षुः स्मणोमि” इत्यत्र मन्त्रान्तरं पृथिवीन्ते शरीरम् इति श्रुयते, सेयं कारणाद्विकारस्य स्मृतिरभिधीया इति । स्यात्प्रादिषु च तुल्यजातीयानामेककाय्याऽऽरम्भदर्शनात् भिन्नजातीयानामेककाय्याऽऽरम्भानुपपत्तिः ॥ २६ ॥

अथेदानोमिन्द्रियाणि प्रमेयक्रमेण विचायन्ते किमाव्यक्तिकानि ? आहोस्विद्भौतिकानि ? इति । कुत सशयः ?—

क्षणसारं सत्युपलम्भाद्वातिरिच्य चोपलम्भात्

सशयः ॥ ३० ॥

क्षणसारं भौतिकं तस्मिन्ननुपहृते रूपोपलब्धिः, उपहृते चानुपलब्धिरिति । व्यतिरिच्य क्ಷणसारमवस्थितस्य विषयस्योपलम्भः, न क्षणसारप्राप्तस्य न चाप्राप्यकारित्वमिन्द्रि-

पाथवत्त्वं युक्त्यन्तरमाह ।— सूर्यन्तं चक्षुः स्मणोमि इति मन्त्रान्तं पृथिवीं ते शरीरम् इत्याभिधानात् एव प्रकृतौ विकारस्य लयाभिधाने सूर्यन्तं चक्षुर्गच्छतात इति मन्त्रान्ते प्राथम्यं ते शरीरम् इति । इमां चतुःसूक्तौ कचन भाष्यतया वक्ष्यन्ति तन्न तथा सत्येकसूत्रस्य प्रकरणत्वानुपपत्तेः अत एव चतुर्थं सत्यमवैत्यपरं । अन्ये सूक्तयवानुपपत्त्या “आप्यतजसवायव्यान् लोकान्तरशरीराण्य तेषाम् भूतसयोगं पुरुषाथतन्त्र इति भाष्यं सूत्रतया वक्ष्यन्ति तदश्वम् —आप्यं हीनि लोकान्तरेषु वरुणलोकानिषु प्रसिद्धानि शरीराणि । जलादरूपत्वे कथमुपभोगक्षमता ? इत्यत्र तद्व्यपीति ।—भूतसयोगं प्राथम्युपपत्त्यं पुरुषाथतन्त्रं उपभोगसम्पादकं ॥ २६ ॥

समाप्तं शरीरपरीक्षाप्रकरणम् ।

अथेन्द्रियपरीक्षणयोगम् । तत्र लक्षणसूक्तं भौतिकत्वमिन्द्रियाणां परीक्षितं शयमाह ।—क्षणसारं चक्षुर्गोलके सति घटाद्युपलम्भाद्गोलकस्यान्द्रियत्वमिति बौद्धः । व्यतिरिच्य विषयं प्राप्य उपलम्भात् उपलम्भजननात् गोलकात्तरिक्तामीत्यपरं । तत्र

याणाम् , तदिदमभौतिकत्वे विभुत्वात् सम्भवति । एवमुभय-
धर्मोपलब्धे मशय ॥ ३० ॥

अभौतिकानि इत्याह । कस्मात् ?—

महद्गुणग्रहणात् ॥ ३१ ॥

महद्दिनि महत्तर महत्तम चोपलभ्यते यथा,—न्यग्रोध
पर्वतादि । आणवत्यणतरमणुतमञ्च गृह्यत , यथा —न्यग्रोध
वानादि । तदुभयमुपलभ्यमान चक्षुषो भौतिकत्व बाधत
भातिक ऽपि यावत् तावद्व व्याप्नोति अभौतिकत्वं विभुत्वात्
मव्यापकमिति ॥ १ ॥

न महद्गुणग्रहणमात्राद्भौतिकत्व विभुत्वञ्चान्द्रयाणां शक्य
प्रतिपत्तुम् । एतन्न -

रश्मिप्रसारात् नशब्दात् तद्ग्रहणम् ॥ ३० ॥

तयोमहद्गुणग्रहण चक्षुरश्मेरर्थस्य च सन्निकर्षविशेषाद्
भवति , यथा —प्रदोपरश्मेरर्थस्य चेति । रश्मिप्रसारात् सन्निकर्ष
ऽऽवरणलक्षणाच्चक्षुषा हि राशम कुड्यादिभिरावृतमर्थं न
प्रकाशयति यथा —प्रदोपरश्मारति ॥ ३२ ॥

चान्द्रयाणि गोलकात्वारक्तानि न वात मशय । गोलकात्वारक्तानि न प्राप्यकाऽऽदयः ।
तवाप्यगोलकात्वारक्तानि साक्षात् भौतिकानित्यपरः ॥ ३ ॥

तव साक्षात्प्रसारात् न शब्दात् तद्ग्रहणम् ।—गोलकं ना यम् अप्राप्यकारत्वमिति
प्रसारात् इत्यत्र गोलकात्वारक्त भातकामात् वाच्यम् । दृश्यमज्ञतम् । चक्षुषा हि
न्यूनपरिमाणं नृहृत्परिमाणञ्च गृह्यत । न च न्यूनं महत् व्याप सम्भवात् न च
अथ प्य ग्रहणम् अतोऽभौतिकानोन्ध्यात्वारक्तानि ॥ ३१ ॥

साक्षात् नरस्यति ।—रश्मिप्रसारात् न शब्दात् तद्ग्रहणम् । य सन्निकर्ष
विशेष सन्निकर्षविशेष तस्मात् तथामहत्त्वात् ग्रहणमुपपद्यते भौतिकताप प्रदोपादौ
महद्गुणप्रकाशकत्वं दृश्यम् अभौतिकत्वं तु परपथादतना स्वभाववत् न
स्मात् ॥ ३२ ॥

आवरणानुमेयत्वे सतीदमाह,—

तदनुपलब्धेरहेतु ॥ ३३ ॥

रूपस्यर्शवद्दि तेज, महत्त्वादनेकद्रव्यवत्त्वाद्द्रूपवत्त्वाच्चोपलब्धिरिति । प्रदीपवत् प्रत्यक्षत उपलभ्येत, चक्षुषो रश्मिर्यदि स्यादिति ॥ ३३ ॥

नानुमीयमानस्य प्रत्यक्षतोऽनुपलब्धिर-
भावहेतु ॥ ३४ ॥

सान्निध्यप्रतिषेधाद्यनाऽऽवरणेन लिङ्गेनानुमीयमानस्य रश्मेया प्रत्यक्षतऽनुपलब्धि नासावभाव प्रतिपादयति, यथा—चन्द्रमस परभागस्य, पृथिव्याश्चाधोभागस्य ॥ ३४ ॥

द्रव्यगुणधर्मभेदाच्चोपलब्धिनियम ॥ ३५ ॥

भिन्न खल्वय द्रव्यधर्मो गुणधर्मश्च महदनेकद्रव्यवच्च विभक्तावयवमाप्य द्रव्य प्रत्यक्षतो नोपलभ्यते स्पर्शस्तु शीतो गृह्यते, तस्य द्रव्यस्यानुबन्धात् हिमन्तशिशिरी कल्पेते । तथाविधमेव च तेजस द्रव्यमनुद्भूतरूप सह रूपेण नोपलभ्यत स्पर्शस्त्वप्योष्ण उपलभ्यत, तस्य द्रव्यस्यानुबन्धात् ग्रीष्मवसन्ती कल्पेते ॥ ३५ ॥

तजसे चक्षुष्यनुपलब्धिबाध वीड शङ्कते ।—रश्माद्यसन्निकर्षो न हेतु गोलकांत रिक्तस्य रश्मिरनुपलब्ध ॥ ३३ ॥

समाधत्त ।—रूपोपलब्ध सत्त्वरथकत्वादिनाऽनुमीयमानस्य चक्षुष प्रत्यक्षतोऽनुपलब्धिर्नाभावनिर्णायिकेत्यर्थे ॥ ३४ ॥

कथं तदि नोपलब्ध ? इत्यत आह ।—द्रव्यस्य धर्मभेदी महत्त्वादि गुणस्य धर्मभेद उद्भूतत्वं तदधीनत्वान् प्रत्यक्षस्य द्रव्यमात्र उपलब्धिन नियम, यतीद्भूतरूप महत्त्वादिभं तस्य प्रत्यक्ष तदभावाच्चक्षुरादीरप्रत्यक्षम् ॥ ३५ ॥

यत्र त्वेषा भवति —

अनेकद्रव्यसमवायाद्रूपविशेषाच्च रूपोपलब्धि ॥३६॥

यत्र रूपञ्च द्रव्यञ्च तदाश्रय प्रत्यक्षत उपलभ्यत रूप विशेषस्तु, यद्भावात् क्वचिद्रूपोपलब्धि यदभावाच्च द्रव्यस्य क्वचिदनपलब्धि, स रूपधर्मोऽयमुद्भवसमाख्यात इति । अनुद्भूत रूपाद्याय नायनो रश्मि, तस्मात्प्रत्यक्षतो नोपलभ्यत इति । दृष्टञ्च तेजसो धममेद । उद्भूतरूपस्पर्शं प्रत्यक्ष तेज यथा,— आादत्यरश्मय । उद्भूतरूपमनुद्भूतस्पर्शञ्च प्रत्यक्षम यथा — प्रदोपरश्मय । उद्भूतस्पर्शमनुद्भूतरूपमप्रत्यक्षम, यथा — अवादिमयक्त तज । अनुद्भूतरूपस्पर्शोऽप्रत्यक्ष — चाक्षुषो रश्मिरात ॥ ३६ ॥

कर्मकारितश्चेन्द्रियाणा व्यूह पुरुषार्थतन्त्र ॥३७॥

यथा चेतनस्यार्थो विषयोपलब्धिभूत सुखदु खोपलब्धि भूतश्च कल्पते तथेन्द्रियाणि व्यूहानि । विषयप्राप्त्यर्थञ्च रश्मे स्यात्तपस्य व्यूह, रूपस्पर्शानभिव्यक्तिश्च व्यवहारप्रकृत्यर्था, द्रव्यविशेषे च प्रतीघातादावरणोपपत्तिव्यवहारार्था सर्व द्रव्याणा विश्वरूपो व्यूह इन्द्रियवत्कर्मकारित पुरुषार्थतन्त्र । कम तु धर्माधर्मभूत चेतनस्योपभागार्थमिति ॥ ३७ ॥

अव्यभिचाराच्च प्रतीघातो भौतिकधर्म ॥ ३८ ॥

यथाऽऽवरणोपलम्भादिन्द्रियस्य द्रव्यविशेषे प्रतीघात, स भौतिकधर्मो न भूतानि व्यभिचरति, नाभौतिक प्रतिघात धर्मक दृष्टमिति । अप्रतिघातस्तु व्यभिचारी, भौतिकाभौति

चक्षुरादाऽऽनुद्भूतरूपमेव न कुत ? इत्याशङ्क्या भाष्यम् ।—अदृष्टविशेषाधीन इन्द्रियाणा व्युहो रचनाविशेष उपभोगसाधनामिति । स्वमेवेदमिति क्वचित् ॥ ३७ ॥

कयो समानत्वादिति । यदपि मन्यते प्रतिघाताङ्गीतिकानीन्द्रियाणि अप्रतिघातादभौतिकानीति प्राप्तम् , दृष्टश्चाप्रतिघात काचाभ्रपटलस्फटिकान्तरितोपलब्धे , तन्न युक्तम् , कस्मात् ?—यस्माङ्गीतिकमपि न प्रतिहन्यते काचाभ्रपटलस्फटिकान्तरितप्रकाशात् प्रदीपरश्मीनाम् , स्थाव्यादिषु पाचकस्य तेजसोऽप्रतिघात ॥ ३८ ॥

उपपद्यते चानुपलब्धि कारणभेदात् ।—

मध्यन्दिनोल्काप्रकाशानुपलब्धिवत्तदनुपलब्धि ॥ ३९ ॥

यथाऽनकद्रव्येण समवायाद्द्रव्यविशेषाच्चोपलब्धिरिति , सत्युपलब्धिकारणे मध्यन्दिनोल्काप्रकाशा नापलभ्यत आदित्यप्रकाशनाभिभूत , एव महदनेकद्रव्यवत्त्वाद्द्रव्यविशेषाच्चोपलब्धिरिति । सत्युपलब्धिकारणे चाक्षुषो राशमर्नापलभ्यत निमित्तान्तरत , तच्च व्याख्यातम् अनुद्भूतरूपस्यद्रव्यस्य प्रत्यक्षतोऽनुपलब्धिरिति । अत्यन्तानुपलब्धिसाभावकारणम् ॥ ३९ ॥

यो हि ब्रवीत लोष्टप्रकाशो मध्यन्दिने आदित्यप्रकाशाभिभवाच्चोपलभ्यत इति , तस्यैतत् स्यात्,—

न रावावप्यनुपलब्धे ॥ ४० ॥

अप्यनुमानतोऽनुपलब्धिरिति । एवमत्यन्तानुपलब्धेर्लोष्टप्रकाशो नास्ति , न त्वेव चाक्षुषो रश्मिरिति ॥ ४० ॥

महता रूपवताऽनुपलब्धा दृष्टान्तमाह ।—महता रूपवतयोल्काप्रकाशस्य श्रीराऽऽलाकनाभिभवान्मध्यन्दिनेऽनुपलब्धवदनुद्भूतरूपवत्त्वाच्चक्षुषाऽप्यनुपलब्धसम्भवात् तात भाव ॥ ३९ ॥

नन्वं घटादपि रश्मि स्यात् श्रीराऽऽलाकेनाभिभवात् पुनरयह इत्यत्राऽऽह ।—न जेत्स्य घटादौ रश्मिरिति शेष ॥ ४१ ॥

उपपन्नरूपा चेयम् ।—

वाह्यप्रकाशानुग्रहाद्विषयोपलब्धेरनभिव्यक्ति-
तोऽनुपलब्धि ॥ ४१ ॥

वाह्येन प्रकाशिनानुगृहीत चक्षुर्विषयग्राहक तदभावे
ऽनुपलब्धि सति च प्रकाशानुग्रहे श्रोतस्पर्शोपलब्धौ च सत्या
तदाश्रयस्य द्रव्यस्य चक्षुषाऽग्रहण रूपस्यानुद्भूतत्वात् सेय
रूपानभिव्यक्तितो रूपाऽऽश्रयस्य द्रव्यस्यानुपलब्धिर्दृष्टा, तत्र
यदुक्त —“तदनुपलब्धेरहेतु” इत्येतदयुक्तम् ॥ ४१ ॥

कस्मात् पुनरभिभवाऽनुपलब्धिकारण चाक्षुषस्य रश्म
नीच्यते ? इति ।—

अभिव्यक्तौ चाभिभवात् ॥ ४२ ॥

वाह्यप्रकाशानुग्रहनिरपेक्षतायाञ्चति चार्थ । यद्रूपमभि
व्यक्तमुद्भूत वाह्यप्रकाशानुग्रहञ्च नापेक्षते, तद्विषयोऽभिभव,
विपर्ययेऽभिभवाभावात् अनुद्भूतरूपत्वाच्चानुपलभ्यमान वाह्य
प्रकाशानुग्रहाच्चोपलभ्यमान नाभिभूयत इति । एवमुपपन्नम्
अस्ति चाक्षुषो रश्मिरिति ॥ ४२ ॥

नन्वनुद्भूतरूपवत्त्वाच्चक्षुषोऽनुपलब्धि न लभिमवादित्यत्र किं विनिगमकम् ? इति
तटस्याऽऽश्रयात्माह ।—अनभिव्यक्ततोऽनुद्भूतरूपवत्त्वात् चक्षुषोऽनुपलब्धि ।
कुत ?—वाह्यप्रकाशानुग्रहात् सौराऽऽलोकादिसादृश्यात् विषयोपलब्धि तस्योक्त
रूपवत्त्वे वाह्यप्रकाशपेक्षा न स्यात् अभिभूतत्वे च तस्माद्विषेभापि प्रत्यक्षजनन
न स्यात् अभिभूतस्य कार्योत्पत्त्यादिति भावः ॥ ४१ ॥

ननु चक्षुषे नाभिभव किन्तु तद्रूपस्य तस्य च प्रत्यक्षजननकले मानाभाव ।
किञ्चाभिभवात् तस्य न प्रत्यक्षम् इतरप्रत्यक्षजनने च विरीघाभाव इत्याशङ्कया
माह ।—रूपस्य अभिव्यक्तौ प्रत्यक्षे उद्भूतत्व इति यावत् उद्भूतरूपस्य प्रत्यक्षाभावे
अभिभवकल्पना । न त्वेवं प्रकृते सुवर्णादिवत् स्वदाऽभिभावकद्रव्यान्तरकल्पने च
वीरवमिति भावः ॥ ४२ ॥

नक्तञ्चरनयनरश्मिदर्शनाच्च ॥ ४३ ॥

दृश्यन्ते हि नक्त नयनरश्मयो नक्तञ्चराणां वृषदशप्रभृतीनां, तेन शेषस्यानुमानमिति । जातिभेदवदिन्द्रियभेद इति चेत् धर्ममात्रं चानुपपन्नम् । आवरणस्य प्राप्तिप्रतिषेधार्थस्य दर्शनादिति ॥ ४३ ॥

इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य ज्ञानकारणत्वानुपपत्ति । कस्मात् ?—

अप्राप्यग्रहणं काचाभ्रपटलस्फटिकान्तरितोपलब्धि ॥ ४४ ॥

वृणादिसपट्टव्य काचेऽभ्रपटले वा प्रतिहत दृष्टम् अव्यवहितेन सन्निकृष्यते व्यवहन्यते वै प्राप्तिर्व्यवधानेनेति । यदि च रश्म्यर्थसन्निकर्षो ग्रहणहेतुः स्यात्, न व्यवहितस्य सन्निकर्ष इत्यग्रहणं स्यात् । अस्ति चेय काचाभ्रपटलस्फटिकान्तरितोपलब्धि सा ज्ञापयत्यप्राप्यकारीणि इन्द्रियाणि, अत एवाभौतिकानि, प्राप्यकारित्वं हि भौतिकधर्म इति ॥ ४४ ॥

न कुड्यान्तरितानुपलब्धेरप्रतिषेध ॥ ४५ ॥

अप्राप्यकारित्वे सतीन्द्रियाणां कुड्यान्तरितस्यानुपलब्धिर्न स्यात् ॥ ४५ ॥

चक्षुषि प्रमाणान्तरमाह ।—नक्तञ्चराणां वृषदशाऽऽदीनां गोलके रश्मिदर्शनात् तदृष्टान्तेन परेषामपि रश्मानुमानमिति भावः अन्यथा तमसि तस्य प्रत्यक्षं न स्यादिति हृदयम् ॥ ४३ ॥

अप्राप्यकारित्वं चक्षुषं स्यादित्याशङ्कते ॥ ४४ ॥

समाधत्त ।—परे तु उक्तसूत्रस्य ध्रुवपक्षपरत्वं नन्वमानस्य भाव्यकारणत्वावतरणिका अप्राप्यग्रहणमिति वस्तुतः सिद्धान्तसूत्रमेव । तत्रपदौपहृष्टान्तेन काचाख्यन्तरितप्रकाशकत्वेन नैजसत्त्वं सिध्यतीति । नन्वप्राप्यकारित्वं किं न स्यात् ? अत्राऽऽह कुड्याति ।—उक्तस्य तैजसत्वस्य प्रतिषेधो गोलकाऽऽत्मकत्वं न सन्धवति कुड्यान्तरितस्यानुपलब्धेरत्याह ॥ ४५ ॥

प्राप्यकारित्वेऽपि तु काचाभ्रपटलस्फटिकान्तरितोप
लब्धिर्न स्यात् ।—

अप्रतिघातान् सन्निकर्षोपपत्ति ॥ ४६ ॥

न च काचोऽभ्रपटल वा नयनरश्मि विष्टभाति सोऽप्रति
हन्यमान सन्निकृत्यत इति ॥ ४६ ॥

यश्च मन्यत न भौतिकस्याप्रतोघात इति, तन्न —

आदित्यरश्मे स्फटिकान्तरेऽपि दाह्येऽवि-
घातात् ॥ ४७ ॥

आदित्यरश्मेरविघातात्, स्फटिकान्तरितेऽप्यविघातात्
दाह्येऽविघातात् । अविघातादिति च पदाभिसम्बन्धभेदाद्वाक्य
भेद इति । यथा वाक्यञ्चार्थभेद इति । प्रतिवाक्य वाक्याथभट ।
आदित्यरश्मि कुम्भादिषु न प्रातहन्यते, अविघातात् कुम्भस्य
मुदक तपति प्राप्नोति हि द्रव्यान्तरगुणस्य उष्णस्यशस्य
ग्रहण तन च शीतस्यशाभिभव इति । स्फटिकान्तरितेऽपि
प्रकाशनोय प्रदीपरश्मीनामप्रतिघात, अप्रतिघातात् प्राप्तस्य
ग्रहणमिति । भर्जनकपालादिस्थस्य द्रव्यमाग्नयेन तजसा दह्यत
तत्राविघातात् प्राप्ति प्राप्नोति तु दाह, नाप्राप्यकारि तज इति ।
अविघातादिति च केवल पदमुपादोयते । कोऽयमविघातो
नाम ? अव्यूह्यमानावयवेन व्यवधायकेन द्रव्येण सर्वतो द्रव्य
स्याविष्टम् क्रियाहेतोरप्रतिबन्ध प्राप्तप्रतिषेध इति । दृष्ट
हि कन्धनिषक्तानामपा वहि शीतस्यर्शस्य ग्रहणम्, न च

ननु कुड्यान्तरित इव काचान्तरितेऽपि सन्निकर्षो न सम्भवतीति कथं प्राप्य
कारित्वम् इत्याशङ्क्यामाह ।— काचादिना स्वच्छद्रव्यथाप्रतिघातादप्रतिबन्धान
सन्निकर्ष उपपद्यत इति भाव ॥ ४६ ॥

इन्द्रियेणासान्द्रजृष्टस्य द्रव्यस्य स्पृशीपलाब्ध , दृष्टौ च प्रस्यन्द
परिस्रवी तत्र काचाभ्रपटलादिभिनयनरश्मेरप्रातघाताद्दिभ
द्याथेन मह सान्द्रकषादुपपद् ग्रहणमिति ॥ ४७ ॥

नेतरेतरधर्मप्रसङ्गात् ॥ ४८ ॥

काचाभ्रपटलादिवहा कुष्यादिभिरप्रतिघात , कुष्यादि
वहा काचाभ्रपटलादिभि प्रतिघात , इति नियमे कारण
वाच्यमिति ॥ ४८ ॥

आदर्शीदकयो प्रसादस्वाभाव्याद्रूपोप-
लब्धिवत् तदुपलब्धि ॥ ४९ ॥

आदर्शीदकयो प्रसादो रूपविशेष स्वा धर्मो नियमदर्श
नात् प्रसादस्य वा स्वी धर्मो रूपोपलम्बनम् यथाऽऽदर्श
प्रतिहतस्य परावृत्तस्य नयनरश्मे स्वेन मुखेन सन्निकषे
सति स्वमुखोपलम्बन प्रतिविम्बग्रहणाऽऽख्यमादर्शरूपानुग्रहात्
तन्निमित्त भवति आदर्शरूपोपघात तदभावात् कुष्यादिषु च
प्रतिविम्बग्रहण न भवति एव काचाभ्रपटलादिभिरविघातश्च
रश्मे कुष्यादिभिर प्रतिघाता द्रव्यस्वभावानियमादिति ॥ ४९ ॥

तत्र दृष्टान्तमाह ।—दास्य इति वस्तुनामोपलम्बनम् परे तु दास्ये कपालादौ
वज्रादंशघातपर तदित्याहु ॥ ४७

आचिपति ।—अप्रतिघातो न युक्त इतरस्य स्फाटकाद् इतरस्य कुष्यादे यो
धम प्रतिघातकाल तत्रसङ्गात् स्फाटकादिकमपि कुष्यादवग्रतिवन्त्य भवे
दित्यथ ॥ ४८ ॥

समाधत्ते ।—आदर्शे सदके च प्रसादस्वाभाव्यात् स्वच्छत्वभावत्वात् सुखादि
रूपोपलब्धि न तु भिन्नात् एव स्फटिकाद्यन्तरितस्वीपलाब्ध न तु कुष्याद्यन्त
रितस्येति स्वाभाव्यान्न दोष । एतेन वज्रादिघातानाऽप्रतिघातवञ्चुषीऽपि प्रकिघातो
न स्यादिति प्रत्युक्तम् वज्राद्यप्रतिबन्धेऽपि दीपाऽऽलोकादे प्रतिबन्धसम्भवादिति
भाव ॥ ४९ ॥

दृष्टानुमितानां नियोगप्रतिषेधाद्युपपत्त ॥ ५० ॥

प्रमाणस्य तत्त्वावषयत्वात् न खलु भो । पराक्षमाणेन दृष्टानुमिता अथा शक्या नयोक्तमत्र भवतात नापि प्रतिषेद्धमेव मा भवतेति । न हीदमुपपद्यत रूपवद्बन्धोऽपि चाक्षुषो भवत्विति , गन्धवद्वा रूपञ्चाक्षुष मा भूदिति । अग्निप्रतिपत्तिवद्ब्रूमेनोदकप्रतिपत्तिरपि भवत्विति, उदकाप्रतिपत्तिवद्वा घृमे नाग्निप्रतिपत्तिरपि मा भूदिति । किं कारणम् ?—यथा खल्वर्थ्या भवन्ति य एषा खो भाव खो धर्म इति तथाभूता प्रमाणेन प्रतिपद्यन्त इति तथाभूतविषयकं हि प्रमाणमिति । इमौ खलु नियोगप्रतिषेधौ भवतादेशितौ काचाभ्रपटलादिवद्वा कुड्याऽऽदिभिरप्रतिघातो भवतु कुड्याऽऽदिवद्वा काचाभ्रपटलादिभिरप्रतिघातो मा भूदिति । न दृष्टानुमिता खल्विमे द्रव्यधर्मा, प्रतिघाताप्रतिघातयोर्द्व्युपलब्धानुपलब्धी व्यवस्थापिके, व्यवहितानुपलब्धाऽनुमीयते कुड्यादिभि प्रतिघात व्यवहितोपलब्धाऽनुमीयते काचाभ्रपटलादिभिरप्रतिघात इति ॥ ५० ॥

अथापि खल्वेकमिदमिन्द्रियम् ? बह्वनीन्द्रियाणि वा ? कुत सशय ?—

स्थानान्यत्वे नानात्वादवयविनानास्थानत्वाच्च सशय ॥ ५१ ॥

बह्वनि द्रव्याणि नानास्थानानि दृश्यन्ते, नानास्थानच्च

अक्षुषकादृशत्वकल्पने किं मानम् ? इत्यत्राऽऽह ।—हि यच्चात् दृष्टानामनुमितानां वा पदाद्यानां दृष्टानुमितानामिति वाऽथ तेषामव भवतति नियोग एव मा भवतति प्रतिषेधो वा नोपपद्यत युक्तानुसारस्यो हि कल्पनेति भाव ॥ ५ ॥

समानमिन्द्रियपरीक्षाप्रकारसम् ।

दशनअक्षनाभ्यामत्यादिकमिन्द्रियनानात्वं युज्यत इत्यपोहातनेन्द्रियनानात्वं

सन्नेकोऽवयवो चेति । तनन्द्रियेषु भिन्नस्थानेषु सशय
५।१ ॥ ५१ ॥

एकमिन्द्रियम् —

त्वगव्यतिरेकात् ॥ ५२ ॥

त्वगकमिन्द्रियमित्याह । कस्मात् ?—अव्यतिरेकात् । न
त्वचा किञ्चिदिन्द्रियाधिष्ठानं न प्राप्तम् । न चासत्या त्वचि
किञ्चिद्विषयग्रहणं भवति । यथा सवन्द्रियस्थानानि व्याप्तानि,
यस्याश्च सत्या विषयग्रहणं भवति सा त्वगकमिन्द्रियमिति ॥ ५२ ॥

नेन्द्रियान्तरार्थानुपलब्धे ॥ ५३ ॥

स्पर्शोपलब्धिलक्षणाया सत्या त्वचि गृह्यमाणे त्वगिन्द्रियेण
स्पर्श इन्द्रियान्तरार्था रूपाऽऽदयो न गृह्यन्ते अन्धादिभि न
स्पर्शग्राहकादिन्द्रियान्तरमस्तीति स्पर्शवदन्धादिभिर्गृह्येग्न
रूपादयः, न च गृह्यन्ते तस्माच्चैकमिन्द्रियं त्वगिति ॥ ५३ ॥

त्वगवयवविशेषेण धूमोपलब्धिवत्तदुपलब्धि ॥ ५४ ॥

यथा त्वचोऽवयवविशेषं कश्चिच्चक्षुषि सन्निकृष्टो धूमस्पर्शं
गृह्णाति नान्यः, एव त्वचाऽवयवविशेषो रूपादियाहक
तषामुपघातादन्धादिभिर्न गृह्यन्ते रूपादय इति ॥ ५४ ॥

व्याहृतत्वादहेतु ॥ ५५ ॥

त्वगव्यतिरेकादेकमिन्द्रियमित्युक्त्वा त्वगवयवविशेषेण
धूमोपलब्धिवद्रूपोपलब्धिरित्युच्यते, एवञ्च सति नानाभूतानि

परीचणीयम् तत्र सशयमाह ।—स्थानान्तरे स्थानभेदे घटपटाऽऽदीनां नामालदश
नात्रानाऽवयवस्थितस्यावयविन एकत्वदशनाश्च इन्द्रियाणां नामालनेकत्व १।१
सशय ॥ ५१ ॥

पृथपञ्चसूत्रम् ।—सर्वेष्विन्द्रियप्रदेशेष्वव्यतिरेकात् सत्त्वात्, त्वगवैकमिन्द्रिय
मस्य ॥ ५२ ॥

विषयग्रहकाणि विषयव्यवस्थानात् तद्भावे विषयग्रहणस्य
भावात् तदुपघाते चाभावात् , तथा च पूर्वे वाद उत्तरिण
वादेन व्याहृत्यत इति । सन्दिग्धस्याव्यतिरेक । पृथिव्यादिभि
रपि भूतैरिन्द्रियाधिष्ठानानि व्याप्तानि, न च तैस्वसत्सु
विषयग्रहणं भवतीति । तस्मान्न त्वगन्धहा सर्वविषयकमेक
मिन्द्रियमिति ॥ ५५ ॥

न युगपदर्थानुपलब्धे ॥ ५६ ॥

आत्मा मनसा सम्बध्यते, मन इन्द्रियेण, इन्द्रिय सवाथ
सन्निकृष्टमिति, आत्मेन्द्रियमनोऽर्थसन्निकर्षेभ्यो युगपद्ग्रहणानि
स्यु, न च युगपद्रूपाऽऽदयो गृह्यन्ते, तस्मान्नैकमिन्द्रिय
सर्वविषयमस्तीति । असाहचर्याच्च विषयग्रहणाना नैकमिन्द्रिय
सर्वविषयक साहचर्यं हि विषयग्रहणानामन्वाद्यनुपपत्ति
रिति ॥ ५६ ॥

विप्रतिषेधाच्च न त्वगेका ॥ ५७ ॥

न खलु त्वगेकमिन्द्रिय, व्याघातात् , त्वचा रूपाख्यप्राप्तानि
गृह्यन्त इति । अप्राप्यकारित्वे स्पर्शाऽऽदिष्वप्येव प्रसङ्ग । स्पर्शा
दीनाञ्च प्राप्ताना ग्रहणाद्रूपादीनामप्राप्तानामग्रहणमिति
प्राप्तम् । * प्राप्याप्राप्यकारित्वमिति चेत् आवरणानुपपत्ते
विषयमात्रस्य ग्रहणम् * अथापि मन्येत प्राप्ता स्पर्शाऽऽदयस्त्वचा
गृह्यन्ते, रूपाणि त्वप्राप्तानीति । एव सति नास्त्वावरणम्
आवरणानुपपत्तेश्च रूपमात्रस्य ग्रहणं व्यवहितस्य चाव्यव
हितस्य चेति । * दूरान्तिकानुविधानञ्च रूपोपलब्धानुपलब्धोर्न

उत्तरयति ।—युगपत् एकदा अर्थाणा नन्वरूपाऽऽदीनाम् अनुपलब्धेन त्वगे
नैकमिन्द्रियम् अन्वया तस्य व्यापकत्वाच्चानुपादिकाले प्राप्याऽऽदिकमपि स्यादङ्गि
भाव ॥ ५६ ॥

स्यात् * अप्राप्त त्वचा गृह्यते रूपमिति दूरे रूपस्याग्रहण-
मन्तिके च ग्रहणमित्येतन्न स्यादिति ॥ ५७ ॥

एकत्वप्रतिषेधाच्च नानात्वसिद्धौ स्थापनाहेतुरप्युपादीयते,—

इन्द्रियार्थपञ्चत्वात् ॥ ५८ ॥

अर्थ प्रयोजनम् , तत् पञ्चविधमिन्द्रियाणः स्पर्शनेनेन्द्रि-
येण स्पर्शग्रहणे सति न तेनैव रूपं गृह्यते इति रूपग्रहण-
प्रयोजनं चक्षुरनुमीयते । स्पर्शरूपग्रहणे च ताभ्यामेव गन्धो
न गृह्यते, इति गन्धग्रहणप्रयोजनं घ्राणमनुमीयते । त्रयाणां
ग्रहणे न तैरेव रसो गृह्यते इति रसग्रहणप्रयोजनं रसनमनु-
मीयते । न चतुर्णां ग्रहणे तैरेव शब्दं श्रूयते, इति शब्दग्रहण-
प्रयोजनं श्रावणमनुमीयते । एवमिन्द्रियप्रयोजनस्थानितरेतर-
साधनसाध्यत्वात् पञ्चैवेन्द्रियाणि ॥ ५८ ॥

न तदर्थबहुत्वात् ॥ ५९ ॥

न खल्विन्द्रियार्थपञ्चत्वात् पञ्चेन्द्रियाणीति सिध्यति ।
कस्मात् ?—तेषामर्थानां बहुत्वात् बहव खल्विमे इन्द्रियार्था
स्पर्शास्तावच्छीतोष्णानुष्णशीता इति , रूपाणि शक्लहरिता
दीनि , गन्धा इष्टानिष्टोपेक्षणीया , रसा कटुकादयः , शब्दा
वर्णाऽऽत्मानो ध्वनिमात्राश्च भिन्ना , तदयस्येन्द्रियार्थपञ्चत्वात्पञ्चे
न्द्रियाणि , तस्येन्द्रियार्थबहुत्वाद्बहूनिन्द्रियाणि प्रसज्यन्त
इति ॥ ५९ ॥

इन्द्रियाणां नानात्वे कायभेदमानमाह ।—इन्द्रियार्थानामिन्द्रियग्राह्याणां रूपा
ऽऽदीनां पञ्चत्वात् पञ्चविधत्वात् रूपाऽऽदीनां हि चक्षुराद्येकैन्द्रियमात्रग्राह्यादे-
वैवस्य तत्रकैन्द्रियपञ्चे न सम्भवति अन्वाऽऽदीनां रूपाद्युपलब्धिप्रसङ्गश्चेति भावः ॥५८॥

बहुते ।—इन्द्रियार्थानां नीलपीताऽऽदीनां बहुत्वादिन्द्रियाणां बहुत्वप्रसङ्गा-
दिन्द्रियाथपञ्चत्वादिन्द्रियभेदे न युक्तं ॥ ५९ ॥

गुम्बत्वाद्यव्यतिरेकात् गन्धाऽऽदीनामप्रतिषेधः ॥ ६० ॥

गन्धत्वादिभि स्वसामान्यै कृतव्यवस्थाना गन्धाऽऽदीना यानि गन्धाऽऽदिग्रहणानि, तान्यसमानसाधनसाध्यत्वाद्ग्राहकान्तराणि प्रयोजयन्ति । अर्थसमूहोऽनुमानसुक्त, नाथैकदेश, अथैकदेशाऽऽश्रित्य विषयपञ्चत्वमात्र भवान प्रतिषेधति, तस्मादयुक्तोऽय प्रतिषेध इति । कथ पुनर्गन्धत्वादिभि स्वसामान्यै कृतव्यवस्था गन्धादय १ इति ।—स्पर्श खल्वय त्रिविध, शीत उष्णोऽनुष्णशीतश्च स्पर्शत्वेन स्वसामान्येन सङ्गृहीत गृह्यमाणे च शीतस्पर्शे नोष्णस्यानुष्णाशीतस्य वा ग्रहणग्राहकान्तर प्रयोजयति, स्पर्शभेदानामेकसाधनसाध्यत्वात्, यनेव शीतस्पर्शा गृह्यते तेनैवेतरावपोति । एव गन्धत्वेन गन्धाना रूपत्वेन रूपाणा रसत्वेन रसाना, शब्दत्वेन शब्दानामिति । गन्धादिग्रहणानि पुनरसमानसाधनसाध्यत्वात् ग्राहकान्तराणा प्रयोजकानि, तस्मादुपपन्नमिन्द्रियार्थपञ्चत्वात् पञ्चेन्द्रियाणीति ॥ ६० ॥

यदि सामान्य सङ्ग्राहक, प्राप्तमिन्द्रियाणाम्—

विषयत्वाव्यतिरेकादेकत्वम् ॥ ६१ ॥

विषयत्वेन हि सामान्येन गन्धादय सङ्गृहीता इति ॥ ६१ ॥

समाधत्ते ।—उपप्रातषधो न गन्धाऽऽदीनां सौरभाऽऽदीना गन्धत्वाद्यव्यतिरेकात् गन्धत्वाऽऽदिष्वत्वात् तथा च गुणविभाजकगन्धत्ववच्छिन्नग्राहकत्वमभिप्रेत न त्वान्तरधमावच्छिन्नग्राहकत्वमिति भाव ॥ ६१ ॥

यदि गन्धत्वाऽऽदीना सुरभ्यादीनामक्य तदा विषयत्वेन गन्धरसाऽऽदीनामध्यक्षादिन्द्रियक्य आदिति शङ्कते ।—विषयत्वाव्यतिरेकात् विषयत्वेनक्यात् ॥ ६१ ॥

न बुद्धिलक्षणाधिष्ठान-गत्याकृति-जातिपञ्च-
त्वेभ्य ॥ ६२ ॥

न खलु विषयत्वेन सामान्येन कृतव्यवस्था विषया ग्राह्य
कान्तरनिरपेक्षा एकसाधनग्राह्या अनुमोयन्त अनुमीयन्ते
च पञ्च गन्धाऽऽदयो गन्धत्वादिभि स्वसामान्यै कृत व्यवस्था
इन्द्रियान्तरग्राह्या तस्मादमम्बद्धमेतत् । अयमेव चाथोऽनूद्यते
बुद्धिलक्षणपञ्चत्वादिति ।—बुद्ध्य एव लक्षणानि विषयग्रहण
लिङ्गत्वादिन्द्रियाणाम तदेतदिन्द्रियार्थपञ्चत्वादित्येतस्मिन्
सूत्रे कृतभाष्यमिति । तस्माद्बुद्धिलक्षणपञ्चत्वात् पञ्चन्द्रियाणि ।
अधिष्ठानान्यपि खलु पञ्च इन्द्रियाणाम , सवशरोराधिष्ठान
स्यशन स्यशग्रहणलिङ्गम् , कृष्णसाराधिष्ठान चक्षुर्वर्हिर्नि सृत
रूपग्रहणलिङ्गम् , नासाऽधिष्ठानं घ्राणम् , जिह्वाऽधिष्ठान
रसनम् कणच्छिद्राधिष्ठान श्रोत्रम् , गन्धरसरूपस्पर्शशब्दग्रहण
लिङ्गत्वादिति । गतिभेदादपीन्द्रियभेद , कृष्णसारोपनिबद्ध
चक्षुर्वर्हिर्नि सृत्य रूपाधिकरणानि द्रव्याणि प्राप्नोति । स्पर्शना
दीनि त्वान्द्रियाणि विषया एवाश्रयोपसर्पणात् प्रत्यासीदन्ति ।
सन्तानवृत्त्या शब्दस्य श्रोत्रप्रत्यासत्तिरिति । आकृति खलु परि
माणमियत्ता सा पञ्चधा ,—स्वस्थानमात्राणि घ्राणरसनस्पर्श
नानि विषयग्रहणेनानुमेयानि । चक्षु कृष्णसाराऽऽश्रय
वर्हिर्नि सृत विषयव्याप । श्रोत्र नान्यदाकापात् तच्च विभु
शब्दमात्रानुभवानुमेय पुरुषसंस्कारोपग्रहाच्चाधिष्ठाननियमेन

उत्तरयति ।—इन्द्रियाणामैक्यं न । हेतुमाह बुद्धौत्यादि ।—बुद्धेयाचुषाद् ,
ब्रह्मवच्य वाचपत्वादि तत्पक्षत्वेन तत्पक्षिन्नकरणानां पञ्चत्वम् एवमधिष्ठान उपादि
विषय तत्पक्षत्वात् नति दूरादौ गमनम् इदं चक्षुरधिकृत्य यथा—जात प्रकार
तथा च प्रकाराणां पञ्चत्वात् चक्षुर्हि गत्वा गृह्णाति, तन्देहावच्छेदेन, शीर्षं

शब्दस्य व्यञ्जकमिति । जातिरिति योनि प्रचक्षते, पञ्च
स्वास्वन्द्रिययोनय पृथिव्यादीनि भूतानि तस्मात् प्रकृति
पञ्चत्वादपि पञ्चेन्द्रियाणीति महिम ॥ ६२ ॥

कथ पुनर्जायते भूतप्रकृतीनीन्द्रियाणि, नाव्यक्तप्रकृतोनि ?
इति ।—

भूतगुणविशेषोपलब्धेस्तादात्म्यम् ॥ ६३ ॥

दृष्टो ऽह वायवादीना भूताना गुणविशेषाभिव्यक्तिनियम
वायु स्यश्व्यञ्जक आपो रमव्यञ्जिका तेजो रूपव्यञ्जक
पाथव किञ्चिद्द्रव्य कस्यचिद्द्रव्यस्य गन्धव्यञ्जकम् । अस्ति
चायमिन्द्रियाणा भूतगुणावशेषोपलब्धिनियम, तन भूतगुण
विशेषोपलब्धमन्यामहे भूतप्रकृतोनीन्द्रियाणि नाव्यक्तप्रकृतो
नोति ॥ ६३ ॥

गन्धादय पृथिव्यादिगुणा इत्यपदिष्टम उद्देशश्च पृथि-
व्यादोनामेकगुणत्व समान, इत्यत आह —

गन्धरसरूपस्पर्शशब्दाना स्पर्शपर्ययन्ता पृथिव्या
अग्नेजोवायूना पूव पूर्वमपोह्याऽऽकाशस्योत्तर ॥ ६४ ॥

स्पर्शपर्ययन्तानामिति विभक्तिविपरिणाम आकाशस्योत्तर
शब्द स्पर्शपर्ययन्तेभ्य इति । कथ तरप्निर्देश ?—स्वतन्त्रविनि

कषावच्छन्नेत्यात्प्रकारभेदात् आज्ञात गीलकाऽऽदोना सख्यानानशेष जाति
शयवोत्वाद् वस्तुता जात धम तन यात्रत्वसङ्ग ॥ ६२ ॥

प्राथाट प्राथवीत्वात्सत्त्व मानमाह ।—भूताना प्राथव्यादीना ये गुणविशेषा
गन्धाऽऽदय तदपलम्बकत्वा कुडमगन्धाभिव्यञ्जकघृत दिदृष्टान्तेन प्राथवीत्वादिसाधन
मिात भाव ॥ ६३ ॥

समाप्तमिन्द्रियनानात्वप्रकरणम् ।

कमप्राज्ञापरीचणाय सिद्धान्तसूत्रम् ।—स्पर्शपर्ययन्तेषु मध्ये पूव पूव व्यक्ता

योगसामर्थ्यात्, तेनोत्तरशब्दस्य परार्थाभिधानं विज्ञायते ॥
उद्देशसूत्रं हि स्पर्शपर्यन्तेभ्यः परं शब्द इति । तन्न वा
स्पर्शस्य विवर्धतत्वात् स्पर्शपर्यन्तेषु नियुक्तेषु योऽन्यस्तदुत्तर-
शब्द इति ॥ ६४ ॥

न सर्वगुणानुपलब्धि ॥ ६५ ॥

नायं गुणानुयोगसाधुः । कस्मात् ?—यस्य भूतस्य ये
गुणाः, न ते तदात्मकेन्द्रियेण सव उपलभ्यन्त पाथिवेन हि
घ्राणेन स्पर्शपर्यन्ता न गृह्यन्ते, गन्ध एवैको गृह्यत, एव शेषेष्व-
पीति ॥ ६५ ॥

कथं तर्हीमं गुणाः । धानयोक्तव्या इति ?—

एकैकश्चेन्नोत्तरोत्तरगुणसङ्घावाद्दुत्तरोत्तराणां
तदनुपलब्धि ॥ ६६ ॥

गन्धाऽऽदीनामेकैको यथाक्रमं पृथिव्यादीनामेकैकस्य गुणः,
अतस्तदनुपलब्धिः तेषां तथास्तस्य चानुपलब्धिः घ्राणेन रस-
रूपस्पर्शानां, रसनेन रूपस्पर्शयोः, चक्षुषा स्पर्शस्योत् ॥ ६६ ॥

अतज्जोवापूना गुणा ज्ञानव्या उत्तर शब्द आकाशस्य गुण तथा च स्वर्गान्ता
पृथिव्या रसरूपस्पर्शा जलस्य रूपस्पर्शौ तजस स्पर्शौ वाऽऽ शब्द आकाशस्य ॥६४॥

आक्षिपति ।—उक्तौ गुणनिधयो न युक्तं पृथिव्याद्गुणत्वाभमतानां
स वा घ्राणाऽऽदयाच्छ्रुताभावात् पाथिवत्वादिकम् घ्राणेन पृथिव्या रसाद्य-
यन्त्वात् बहिरान्द्राणां स्पर्शकृतज्ञानयोग्याश्रयविशेषगुणयाहकत्वनिधयो भव्यतेति
भव ॥ ६५ ॥

इत्यत्र पृथिव्यादानुपलब्धमानानां रसाऽऽदीनां का गतिः ? इत्यत्र समतमाह ।—
उत्तरोत्तराणाम् अवादीनाम्, एकैकश्चन एकैकमेव तदुत्तरोत्तरगुणसङ्घावात्
रसाऽऽ गुणसङ्घावात्, तदनुपलब्धिषो रसाऽऽदीनां घ्राणादनाऽनुपलब्धि-
रिति ॥ ६६ ॥

कथं तद्व्यनेकगुणानि भूतानि गृह्यन्ते इति ?—

ससर्गाच्चानेकगुणग्रहणम् ॥ ६७ ॥

अवादिसमर्गाच्च पृथिव्या रसाऽऽदयो गृह्यन्ते, एव शेषेष्व
पीति ॥ ६७ ॥

नियमस्तरि न प्राप्नोति, ससर्गस्यानियमात्, चतुर्गुणा
पृथिवी, त्रिगुणा आप, द्विगुण तेज, एकगुणो वायुर्गिति
नियमश्चोपपद्यते कथम् ?—

विष्टं ह्यपरम्परिण ॥ ६८ ॥

पृथिव्यादोना पूर्वं पूर्वमुत्तरेणोत्तरेण विष्टम् अतः ससर्गं
नियम इति । तच्चेतद्भूतसृष्टौ वेदितव्यं, नैतर्हीति ॥ ६८ ॥

न पार्थिवाऽऽप्ययो प्रत्यक्षत्वात् ॥ ६९ ॥

नेति त्रिसूत्री प्रत्याचष्टे । कस्मात्—पार्थिवस्य द्रव्यस्या
ऽऽप्यस्य च प्रत्यक्षत्वात् । महत्त्वाद्नेकद्रव्यवत्त्वादूपाच्चोपलब्धि
रिति तैजसमेव द्रव्यं प्रत्यक्षं स्यात्, न पार्थिवमाप्य वा,
रूपाभावात्, तैजसवत्त्वं पार्थिवाऽऽप्ययो प्रत्यक्षत्वात् न
ससर्गाद्नेकगुणग्रहणं भूतानामिति । भूतान्तररूपकृतञ्च
पार्थिवाऽऽप्ययो प्रत्यक्षत्वं भ्रुवत प्रत्यक्षो वायुः प्रसज्यते ।
नियमे वा कारणमुच्यताम् इति । रसयोर्वा पार्थिवाऽऽप्ययो
प्रत्यक्षत्वात् पार्थिवो रस षडविध आप्यो मधुर एव न
चैतत् ससर्गाद्भवितुमर्हति । रूपयोर्वा पार्थिवाऽऽप्ययो
प्रत्यक्षत्वात् तैजसरूपानुगृह्योतयो ससर्गे हि व्यञ्जकमेव

तदि कथं पृथिव्यादौ रसादियद्वयम् ? तत्राऽह ।—अपरं पृथिव्यात् परिच
जलाऽऽदिना हि यस्मात् विष्टं सम्बद्धम् तथा च पृथिव्याद्यवच्छिन्नजलाऽऽदिना
रसनासयोर्नाद्रसाऽऽदियद्वय इति भावः ॥ ६८ ॥

विज्ञानपुत्रम् ।—उक्ती गुणनियमो न युक्तः कुत ?—पार्थिवस्याऽऽप्यस्य च

रूप न व्यङ्गमस्तीति । एकानेकविधत्वे च पार्थिवाऽऽप्ययोः प्रत्यक्षत्वात् रूपयोः पार्थिवं हरितलोहितपीताद्यनेकविध रूपम् आप्यन्तु शुक्लमप्रकाशकम् , न चैतदेकगुणानां समर्गे मत्पन्नभ्यत इति । उदाहरणमात्रञ्चैतत् । अतः परपञ्च । स्पशयोर्वा पार्थिवतैजसयोः प्रत्यक्षत्वात् पार्थिवोऽनुष्णाशीतस्पर्श, उष्णस्तैजसः प्रत्यक्षः , न चैतदेकगुणानामनुष्णाशीतस्पर्शेन वायुना समर्गेणोपपद्यत इति । अथवा पार्थिवाऽऽप्ययाद्रव्ययोर्व्यवस्थितगुणयोः प्रत्यक्षत्वात् चतुर्गुणपार्थिवं द्रव्यं त्रिगुणमाप्यं प्रत्यक्षम् तन्न तत्कारणमनुमोयते तथाभूतमिति । तस्य कार्यं लिङ्गम् , कारणभावाद्धि कार्यभाव इति । एव तैजसवायव्ययोर्द्रव्ययोः प्रत्यक्षत्वाद् गुणव्यवस्थायाम् तत्कारणे द्रव्ये व्यवस्थाऽनुमानमिति । दृष्टञ्च विवेकपार्थिवाऽऽप्ययोः प्रत्यक्षत्वात् पार्थिवं द्रव्यमर्बादिभिर्वियुक्तं प्रत्यक्षतो गृह्यते आप्यञ्च पराभ्यां, तैजसञ्च वायुना, न चैकैकगुणं गृह्यत इति । निरनुमानन्तु विष्टं ह्यपरं परेणेत्येतदिति, नात्र लिङ्गमनुमापकं गृह्यत इति येनैतदेव प्रतिपद्येमहि । यच्चोक्तं,—“विष्टं ह्यपरं परेण” इति भूतसृष्टौ वेदितव्यं न साम्प्रतमिति नियमकारणाभावादयुक्तम्, दृष्टञ्च साम्प्रतमपरम्परेण विष्टमिति, वायुना च विष्टं तेज इति । विष्टत्वसंयोगः, स च द्वयोः समानः, वायुना च विष्टत्वात् स्पर्शवत्तेजः न तु तेजसा विष्टत्वाद्रूपवान् वायु इति नियमे कारणनास्तीति । दृष्टञ्च तैजसेन स्पर्शेन वायव्यस्पर्शस्याभिभवाद् ग्रहणमिति, न च तेनैव तस्याभिभव इति ॥ ६८ ॥

द्रव्यस्य प्रत्यक्षत्वाद्रूपस्पर्शसिद्धे तस्य रूपस्पर्शशब्दत्वे चतुर्वा लक्षा च ग्रहणं न स्यात्
रूपदेशं कश्चित्वाचास्तन्मध्येन कश्चिच्च परम्परया हेतुत्वे गौरवमिति भावः ॥ ६८ ॥

तद्व न्यायविरुद्ध प्रवाद प्रतिषिध्य “न सर्वगुणानुपलब्ध” इति चो दत्त समाधीर्गते ।—

पूर्व पूर्व गुणोत्कृष्टात्तत्प्रधानम् ॥ ७० ॥

तस्मान्न सर्वगुणापलाब्ध प्राणाऽऽदोना पुष पूर्व गन्धादेगुण
 ऋ लक्षणात् तत्प्रधानम् । का प्रधानता ?—विषयग्राहकत्वम् ,
 का गुणात्कष ?—आभ्यक्तौ समर्थत्वम् । यथा वाह्याना
 पार्थिवाऽऽप्यतैजसाना द्रव्याणा चतुर्गुणत्रिगुणद्विगुणाना न
 सर्वगुणव्यञ्जकत्व गन्धरसरूपोत्कृष्टात्तु यथाक्रम गन्धरसरूप
 व्यञ्जकत्वम् एव प्राणरसनचक्षुषा चतुर्गुणत्रिगुणद्विगुणाना
 न सर्वगुणग्राहकत्व गन्धरसरूपोत्कृष्टात्तु यथाक्रम गन्धरसरूप
 ग्राहकत्वम् , तस्मात् प्राणाऽऽदिभिन सर्वेषा गुणानामुपलब्ध
 गिति । यस्तु प्रतिजानोत गन्धगुणत्वाद्प्राण गन्धग्राहकम्
 एव रसनादिष्वपीति, तस्य यथागुणयाग प्राणाऽऽदिभगुणग्रहण
 प्रसज्यत इति ॥ ७० ॥

कि कृत पुनर्व्यवस्थानम् ?—किञ्चित् पार्थिवमिन्द्रिय,
 न सवाणि , कानिचिदाप्यतैजसवायव्यानोन्द्रियाणि, न
 सर्वाणोति ।—

तद्वावस्थानन्तु भूयस्त्वात् ॥ ७१ ॥

अर्थनिर्वृतिमथस्य प्रविभक्तस्य द्रव्यस्य ससग पुरुष-
 सस्कारकारित भूयस्त्वम् , दृष्टो हि प्रकर्षे भूयस्त्वशब्द प्रकृतो

रसाऽऽदी शब्दव्यादगुणत्व प्राणादिनाऽपि तद्ग्रहणप्रसङ्ग इत्यत्र । नथामकमाह । —
 पुष पुष प्राणाद तत्प्रधान गन्धाऽऽदिप्रधानम् । प्र वाच्य बीजमाह ।—गुणात्कृष्टात्
 गुणस्य गन्धाऽऽदी उक्तात् तद्वावस्थापकत्वात् तथा च गन्धाऽऽदिषु न्य
 स्तव्यवस्थापकगुणस्यैव ग्राहकत्व प्राणाऽऽदिनाम त ॥ ७१ ॥

ननु पृथग्यन्तरस्याप गन्धप्राधान्यात् किमान्द्रय किम् नन्द्रियम् ? इत्यवाऽऽह ।—

यथा — विषयो भूगानित्यच्यते । यथा पृथगर्थक्रियासमथान्ति
पुरुषसस्कारवशाद्विषयिषधिमाणप्रभृतोनि द्रव्याणि निर्वच्यन्त
न सर्वं सवार्थम् , एव पृथगविषयग्रहणसमर्थानि प्राणाऽऽदोनि
निर्वच्यन्ते न सर्वविषयग्रहणसमथानोति ॥ ७१ ॥

स्वगुणान्नोपलभन्ते इन्द्रियाण कस्मात् ? इति चेत —

सगुणानामिन्द्रियभावात् ॥ ७२ ॥

स्वान गन्धादीन्नोपलभन्ते प्राणाऽऽदीनि । केन
कारणेन ? इति चेत स्वगुणै सह प्राणाऽऽदोनामिन्द्रियभावात्
प्राण स्वन गन्धेन समानार्थकारिणा सह वाह्य गन्ध
गृह्णात तस्य स्वगन्धग्रहण सहकारिवैकल्यात् न भवति एव
शेष णामपि ॥ ७२ ॥

यदि पुनगन्ध सहकारी च स्यात् प्राणस्य ग्राह्यत्वेत्यत
आह —

तेनैव तस्याग्रहणाच्च ॥ ७३ ॥

न गुणोपलब्धारिन्द्रियाणाम । यो ब्रूते यथा वाह्यद्रव्य
चक्षुषा गृह्यते तथा तनव चक्षुषा तदेव चक्षुगृह्य
तामिात तादृगदम , तुल्यो ह्युभयत्र प्रतिपात्तहेत्वभाव
इति ॥ ७३ ॥

भूयस्वात् जलाऽऽद्यविशष्टप्राणव्यापारत्वात् तदवस्थान प्राणादीन्द्रियत्वव्य
स्थिति ॥ ७१ ॥

प्राणाऽऽदीना मन्वाऽऽदिगुणवत्त्वे मानमाह ।—सगुणाना मन्वाऽऽदिबाश्टाना
प्राणाऽऽदीनाम् इन्द्रियभावात् मन्वाऽऽदिमात्कारकरत्वात् कुडममन्वाभिव्यञ्जक
घृता ऽनौ तथैव दशनात् ॥ ७२ ॥

इत्यत्र मन्वाऽऽदिसिद्धावप्रत्यक्षत्वाद्गुणतत्त्वकल्पनमित्याशयेनाऽऽह ।—तेन इन्द्रि
येष तस्य सगुणस्योन्द्रियस्य अग्रहणाद्गुणतत्त्वकल्पनमिति ॥ ७३ ॥

न शब्दगुणोपलब्धे ॥ ७४ ॥

स्वगुणान्नोपलभन्ते इन्द्रियाणोत्येतत् न भवति, उपलभ्यते हि स्वगुण शब्द आत्रेणेति ॥ ७४ ॥

तदुपलब्धिरितरेतरद्रव्यगुणवैधर्म्यात् ॥ ७५ ॥

न शब्दन गुणेन मगुणमाकाशमिन्द्रिय भवति न शब्द शब्दस्य व्यञ्जक न च घ्राणादीनास्वगुणग्रहण प्रत्यक्ष नाप्यनुमोयते अनुमोयते तु आत्रेणाऽऽकाशेन शब्दस्य ग्रहण शब्दगुणत्वञ्चाऽऽकाशस्येति परिशेषश्चानुमानं वेदितव्यम् आत्मा तावत् श्रोता, न करणम्, मनस आत्रत्वे बधिरत्वाभाव पृथिव्यादीनां घ्राणाऽऽदिभावे सामर्थ्य आत्रभावे चासामर्थ्यम् । आस्त चेद आत्रम् आकाशञ्च शिष्यत, परिशेषादाकाश आत्रमात् ॥ ७५ ॥

इति वात्स्यायनोये न्यायभाष्ये तृतीयाध्यायस्याद्यमाङ्किकम् ।

नन्दिन्द्रियगुणानामप्रत्यक्षत्वानयमी नेत्याशङ्कत ।—उक्तनियमो न युक्त शब्दस्य आत्रगुणस्य उपलब्ध ॥ ७४ ॥

समाधत्ते —द्रव्यगुणानां रूपशब्दाऽऽदीनां परस्परं यधस्याच्छब्दस्थापनात् न चरुपाऽऽदीनां शब्दाऽऽश्रयस्य लाघवेनक्यासङ्गोक्ति भाव ॥ ७५ ॥

समाप्तमथपरीक्षाप्रकरणम् ।

इति तृतीयाध्यायस्याद्यमाङ्किकम् आत्मादिप्रमेयचतुष्कपरीक्षे नाम ।

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयाह्निकम् ।

परोक्षितानोन्द्रियाण्यर्थाश्च । बुद्धेरिदानीं परीक्षाक्रमः ।
सा क्रिमनित्या ? नित्या वा ? इति । कुत सशय ?—

कर्माऽऽकाशसाधर्म्यात् रुणय ॥ १ ॥

अस्यर्शवत्त्वताभ्या समानो धम उपलभ्यते बुद्धौ, विशेष
श्चापजनापायधर्मवत्त्व विपय्ययश्च यथास्वमनित्यनित्ययोस्तस्या
बुद्धौ नोपलभ्यते तेन सशय इति ॥ १ ॥

अनुपपन्नरूप खल्वय सशय । स्वशरारिणा हि प्रत्यात्म
वेदनीयाऽनित्या बुद्ध सुखादिवत् भवात् च सवित्तिर्ज्ञास्यामि
जानामि अज्ञानमेषामिति , न चोपजनापायौ अन्तरेण त्रेकाल्य
व्यक्ति ततश्च त्रेकाल्यव्यक्तेरनित्या बुद्धिरित्येतत् असदम् ।
प्रमाणसिद्धञ्चेदम् । शास्त्रेऽप्युक्तम्,— इन्द्रियायसन्निकषात्पन्न
युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिमनसो लिङ्गम् इत्येवमादि । तस्मात् सशय
प्रक्रियाऽनुपपत्तिरिति । दृष्टिप्रवादापालम्भायन्तु प्रकरणम् ।
एव हि पश्यन्त प्रवदन्ति साङ्ग्या पुरुषस्यान्त करणभूता
नित्या बुद्धरिति साधनञ्च प्रचक्षत ।—

विषयप्रत्यभिज्ञानात् ॥ २ ॥

किं पुनरिदं प्रत्यभिज्ञानम् ?—य पूर्वमज्ञानमिषमर्थं, तमिम
अथ क्रमप्राप्ततया बुद्धमनसश्च परीक्षा सप्तभि प्रकरणे तत्परिचयं चाऽऽकाश ,
परि ७ शरीरावच्छेदव्याप्यभागानुकूलसम्बन्धवत्परीक्षा शरीरान्तवृत्तिप्रसंगपरिच्छाऽऽकाश
कार्यं इति । तत्सत इन्द्रियपरीक्षायामातव्यामि तत्र च बुद्धिपरीक्षा पञ्चभि
प्रकरणे तत्राऽऽदौ बुद्धिनित्यताप्रकरणम् तत्र सशयदर्शनाय सूत्रम् ।—कस्मिन्
आकाशस्य च साधर्म्यान्निस्प्रशत्वात् बुद्धपदार्थे नित्यत्वसशय बुद्धिपदं नित्यं न वा ?
इति सशय पथ्यवसन्न ॥ १ ॥

तत्र बुद्धिनित्यत्व साङ्ग्या साधयति ।—बुद्धिनित्येति शेष , योऽहं घटमद्राज, सोऽहं

ज्ञानामाति ज्ञानयो समानेऽर्थे प्रतिसन्धिज्ञान प्रत्यभिज्ञानम् ।
एतच्चावस्थिताया बुद्धेरुपपन्नम् । नानात्वे तु बुद्धिभेदेऽप्युपपन्नप
वर्गिषु प्रत्यभिज्ञानानुपपत्ति नान्यज्ञातमन्य प्रत्यभिज्ञाना
तोति ॥ २ ॥

साध्यसमत्वाद्हेतु ॥ ३ ॥

यथा खलु नित्यत्व बुद्धे साध्यम् एव प्रत्यभिज्ञानमपीति ।
कि कारणम् ?—चेतनधर्मस्य कारणऽनुपपत्ति पुरुषधर्म खल्वय
ज्ञान दर्शनमुपलब्धिर्बोध प्रत्ययोऽध्यवसाय इति, चेतनो हि
पुत्रज्ञातमर्थ प्रत्यभिज्ञानातीति तस्यैतस्माद्धेतोर्नित्यत्व युक्तमिति ।
* कारणचैतन्याभ्युपगमे तु चेतनस्वरूप वचनीयम्, * नानिद्रिष्ट
स्वरूपमात्माऽन्तर शक्यमस्तीति प्रतिपत्तुम् ज्ञानश्चेत बुद्धेरन्त
करणस्याभ्युपगम्यते चेतनस्येदानी कि स्वरूपम् ? को धर्म ?
कि तत्त्वम् ? ज्ञानेन च बुद्धौ वत्तमानेनाय चेतन कि करोति ?
इति । † चेतयत इति चेत न ज्ञानादर्थान्तरवचनम् । †
पुरुषश्चेतयते बुद्धिज्ञानातीति नद ज्ञानादर्थान्तरमुच्यते , चेतयते
जानोते बुध्यते पश्यत्युपलभ्यते इत्येकोऽयमर्थ इति ।
बुद्धिर्ज्ञापयतीति चेत अद्वा जानीते पुरुष बुद्धिज्ञापयतीति ।
सत्यमेतत् एवञ्चाभ्युपगम ज्ञान पुरुषस्येति सिद्ध भवति, न
बुद्धेरन्त कारणस्य इति । * प्रतिपुरुषश्च शब्दान्तरव्यवस्था
प्रतिज्ञाने प्रतिषेधहेतुवचनम् । * यश्च प्रतिजानीते, कश्चित्
पुरुषश्चेतयते कश्चिद्बुध्यते, कश्चिदुपलभते, कश्चित् पश्यतीति
पुरुषान्तराणि खल्विमानि, चेतनो बोद्धोऽपलब्धा द्रष्टेति नैकस्येते
घट स्र्जामोति प्रत्यभिज्ञानमेक वृत्तिमन्त ।वषयीकरोत न चाऽऽत्मा तथा तस्य जन्म
धर्मानधिकरणस्य कूटस्थत्वात् तस्मात् वृत्तिमत्तौ बुद्धेरिव । वृत्तिस्तु तस्या परिणाम
बुद्धेरप्याविर्भावतिरोभावावव न तूत्यान्वनाशावात् ॥ २ ॥

परिहरति ।—साध्यसमत्वात् असिद्धत्वात्, प्रतिसन्धाद्वत् न हेतु, अह जानाम्हे

धर्मा इति । अत्र क प्रतिषेधहेतु १ इति । * अर्थस्याभेद इति चेत् समानम् अभिन्नार्था एते शब्दा इति । तत्र व्यवस्थाऽनुपपत्तिरित्यव चत् मन्यसे, समान भवति, पुरुषश्चेतयते बुद्धिजानीत इत्यत्राप्यर्थो न भिद्यते, तत्रोभयोश्चेतनत्वादन्यतरलोप इति । यदि पुनर्बध्यतेऽनयेति बोधन बाह्यमन एवोच्यते तच्च नित्यम् । अस्त्वेतदेव न तु मनसो विषयप्रत्यभिज्ञानान्नित्यत्वम् । दृष्ट हि कारणभेदे ज्ञातुरेकत्वात् प्रत्यभिज्ञानम्, सद्यदृष्टस्येतरिण प्रत्यभिज्ञानात् इति चक्षर्वत । प्रदीपवच्च प्रदीपान्तरदृष्टस्य प्रदीपान्तरेण प्रत्यभिज्ञानमिति । तस्माज्ज्ञातुरय नित्यत्वे हेतुरिति ॥ ३ ॥

यच्च मन्यते बुद्धेरवस्थिताया यथाविषय वृत्तयो ज्ञानानि निश्चरन्ति वृत्तिश्च वृत्तिमतो नान्येति ।—

न युगपदग्रहणात् ॥ ४ ॥

वृत्तिवृत्तिमतोरनन्यत्वे वृत्तिमतोऽवस्थानाद् वृत्तीनामवस्थानमिति, यानीमानि विषयग्रहणानि, तान्यवतिष्ठन्ति इति युगपद्विषयाणां ग्रहणं प्रसज्यत इति ॥ ४ ॥

अप्रत्यभिज्ञाने च विनाशप्रसङ्गः ॥ ५ ॥

अतीते च प्रत्यभिज्ञाने वृत्तिमानप्यतीत इत्यन्तं कारणस्य विनाशं प्रसज्यते विपथ्ये च नानात्वमिति ॥ ५ ॥

न्यादाना आत्मन एव प्रतिसन्धात् ल्यात् । अनादिनिघनत्वमेव तस्य कौटस्थ्यम् अन्वाहश्च त्वसिद्धमिति भावः ॥ ३ ॥

बुद्धेरिव स्यादित्या यथावषय ज्ञानाऽऽत्मका वृत्तयो वृत्तिमदभिज्ञा वज्ररिव स्फुलिङ्गा वि सरन्तीत साङ्गमत निरस्यति ।—इतिवृत्तिमतोरभेदे वृत्तिमदवस्थित्या वृत्तप्यवस्थितार्थात् तथा च सवपदाद्यग्रहणं युगपत् स्यात् न च न तस्य ज्ञानभेद इति ॥ ४ ॥

अथ वृत्तीनामनवस्थायत्वमुच्यते तदाऽऽह ।—अप्रत्यभिज्ञाने प्रत्यभिज्ञानस्य अभावे विनाशे वृत्तिमतोऽपि विनाशं स्थानं अती न इतीरेक्यम् ॥ ५ ॥

अविभु वैक मन पर्यायिणेन्द्रियै मयुज्यत इति ।—

क्रमवृत्तित्वादयुगपद्गृहणम् ॥ ६ ॥

इन्द्रियार्थानां वृत्तिवृत्तिमतानानात्वमिति, एकत्वे च प्रादुर्भावतिरोभावयारभाव इति ॥ ६ ॥

अप्रत्यभिज्ञानञ्च विषयान्तरव्यासङ्गात् ॥ ७ ॥

अप्रत्यभिज्ञानमनुपलब्ध , अनुपलब्धश्च कस्याचदथस्य विषयान्तरव्यासक्त मनस्युपपद्यते, वृत्तिवृत्तिमतोनानात्वात् । एकत्वे ह्यनर्थको व्यासङ्ग इति ॥ ७ ॥

विभुत्वे चान्त करणस्य पर्यायिणेन्द्रियै मयाग,—

न गत्यभावात् ॥ ८ ॥

प्राप्तानोन्द्रियाण्यन्त करणेनति प्राप्त्यथस्य गमनस्य अभाव , तत्र क्रमवृत्तित्वाभावादयुगपद्गृहणानुपपत्तिरिति । गत्यभावाच्च प्रतिषिद्ध विभुनोऽन्त करणस्यायुगपद्गृहण नालङ्घान्तरणानुमीयत । यथा चक्षुषी गात प्रतिषिद्धा सन्नि कृष्टावप्रकृष्टयास्तुल्यकालग्रहणात् पाणिचन्द्रमसोर्व्यवधानप्रती षातेनानुमीयत इति । सोऽय नान्त करणे विवाद न तस्य नित्यत्वे, मिथ इह मनोऽन्त करण नित्यञ्चेति । क्व तर्हि विवाद ? तस्य विभुत्वे तच्च प्रमाणतोऽनुपलब्धे प्रातषिद्ध

अयुगपद्गृहण स्वमते व्युत्पादगवि मनस इति ।—मनसोऽणत्वादान्द्रियै सह क्रमेण सम्बन्धात् ज्ञानाना क्रमिकत्वम् तथा च —“अविभु चक मन पर्यायश्च सर्वैरिन्द्रिय सम्बन्धत इत्यवतारभाष्यम् तर्त्तदान्द्रियमन सयाग साव ज्ञानमुप पद्यत ॥ ६ ॥

त इतिरके ज्ञानाभावमुपपादयति ।—अप्रत्यभिज्ञान तत्तदिन्द्रियज्ञानाभाव , विषयान्तरण इन्द्रियान्तरण मनस सम्बन्धादित्यथ ॥ ७ ॥

लक्ष्मण चेद गोपपद्यत इत्याह ।—लक्ष्मणे मनस कमेणन्द्रियसम्बन्ध न, मनस,

आपयन्ति चेति दृश्यते , तस्माद्बन्धाद्यन्यत्वाभिमानवदय ज्ञानेषु
नानात्वाभिमान इति ॥ १० ॥

स्फटिकात्यत्वाभिमानवदित्येतदमृथ्यमाण क्षणिक
वाद्याह --

स्फटिकेऽप्यपरापरोत्पत्ते क्षणिकत्वाद्वाक्ती-
नामहेतु ॥ ११ ॥

स्फटिकस्याभेदनावस्थितस्योपधानभेदान्नानात्वाभिमान इत्यय
मविद्यमानहेतुक पक्ष । कस्मात् ?—स्फटिकेऽप्यपरापरोत्पत्ते ,
स्फटिकेऽप्यन्या व्यक्तय उत्पद्यन्ते अन्या निरुध्यन्त इति ।
कथम् ?—क्षणिकत्वाद्वाक्तीनाम क्षणस्थान्पीयान काल ,
क्षणस्थितिका क्षाणका । कथं पुनर्गम्यते क्षणिका व्यक्तय ?
इति ।— उपचयापचयप्रबन्धदर्शनाच्छरीरादिषु पक्तिनिवृत्तस्था
ऽऽहारस्य शरीररुधिराऽऽदिभावेनोपचयोऽपचयश्च प्रबन्धेन
प्रवृत्त उपचयाद्वाक्तीनामुत्पाद अपचयाद्वाक्तीनिरोध ।
एवञ्च मत्प्रवयवपरिणामभेदेन वृद्धि शरीरस्य कालान्तरे गृह्यते
इति साऽयं व्यक्तिमात्रे वेदितव्य इति ॥ ११ ॥

भाष्यमिति टीकाऽऽशनाद्गत् सूत्रं किन्तु तुच्छतया सूत्रकृताऽऽदृषणाद्गानतापरि
हाराय भाष्यकृता तदुक्तमिति मन्यन्ते ॥ १ ॥

समाप्त बुद्धानित्यताप्रकरणम् ।

स्फटिके इय नामात्वधम इत्यसद्विमान सौगत शब्देति ।— स्फटिकात्यत्वाभि
मानवदित्यहेतु । कुत ?—स्फटिकेऽप्यपरापरोत्पत्ते । अत्र विनिश्चयस्फटिकात्पत्त ।
तत्र मानमाह व्यक्तीना भावना क्षाणकत्वात् । तस्मादनाय भाष्यम् — उपचयाप
चयप्रबन्धदर्शनाच्छरीराऽऽदिषु प्रतिक्षय शरीरेषूपचयापचयदर्शनात्मानात्वम्
न चोक्तस्मिन्नवविनि परिमाणस्यसमावेश इति भाव । इदं सूत्रमेववि
श्लेषितम् ॥ ११ ॥

नियमहेत्वभावादयथादर्शनमभ्यनुज्ञा ॥ १२ ॥ ६

पदाथाना मर्वासु व्याक्तषूपचयापचयप्रबन्ध शरीरवदिति नाय नियम । कस्मात् ?—हेत्वभावात् । नात्र प्रत्यक्षमनुमान वा प्रतिपादकमस्तीति । तस्मादयथादर्शनमभ्यनुज्ञा । यत्र यत्रापचयापचयप्रबन्धो दृश्यते, तत्र तत्र व्यक्तीनामपरापरात्पात्त रूपचयापचयप्रबन्धदर्शननाभ्यनुज्ञायते, यथा शरीराऽऽदिषु । यत्र यत्र न दृश्यते तत्र तत्र प्रत्याख्यायते यथा ग्रावप्रभृतिषु । स्फटिकऽप्युपचयापचयप्रबन्धा न दृश्यते, तस्मादयुक्त स्फटिके ऽप्यपरापरात्पत्तिरिति । यथा चार्कस्य कटुकित्वा सर्वद्रव्याणां कटुकिमानमापादयेत् तादृगीतदिति ॥ १२ ॥

यथाऽऽनिरोधेनापूर्वोत्पादेऽनिरन्वयद्रव्यसन्ताने क्षणिकानामन्यत तस्यैतत् —

न, उत्पत्तिविनाशकारणोपलब्धे ॥ १३ ॥

उत्पत्तिकारण तावदुपलभ्यते अवयवोपचयो ब्रह्मोकादौनाम । विनाशकारणञ्चोपलभ्यते घटादीनामवयवविभाग । यस्त्वं त्वनपचितावयव निरुध्यते, अनुपाचितावयवञ्चोत्पद्यते, तस्मादऽनिरोधेऽनिरन्वये वाऽपूर्वोत्पादे न कारणमुभयत्राप्युपलभ्यते इति ॥ १३ ॥

सङ्ख्यानसूत्रम् ।—पदार्थानां विनाशसामयौवशिष्टानयमे मानाभावात् अभ्युपेत्याऽऽदि कस्यचिद्विनाशसामयौवशिष्टे मानास्मात् तदा चावकत्वं तस्माभ्यनुज्ञायते एव यथाऽन्यत्रोक्तं इति ॥ १२ ॥

युक्तान्तरमाह ।—न स्फटिकादेः क्षणिकत्वम् यत्र उत्पत्तिविनाशकारणानुपलब्ध्या विधीयतावयवोपचयापचयादीनि न च स्फटिके विनाशकारणमुपलभ्यते, इति पूर्वविनाशोऽपरोत्पत्तिश्च सादिति भावः ॥ १३ ॥

क्षीरविनाशे कारणानुपलब्धिवद्दध्युत्पत्तिवच्च
तदुपपत्ति ॥ १४ ॥

यथाऽनुपलभ्यमान क्षीरविनाशकारण दध्युत्पत्तिकारणञ्चा
भ्यनुज्ञायते तथा स्फटिकेऽपरापरासु व्यक्तीषु विनाशकारण
मुत्पत्तिकारणञ्चाभ्यनुज्ञेयमिति ॥ १४ ॥

लिङ्गतो ग्रहणान्नानुपलब्धि ॥ १५ ॥

क्षीरविनाशलिङ्ग क्षीरविनाशकारणम् । दध्युत्पत्तिलिङ्ग
दध्युत्पत्तिकारणञ्च गृह्यते अतो नानुपलब्धि । विपर्ययस्तु
स्फटिकाऽऽदिषु द्रव्येषु, अपरापरोत्पत्तौ व्यक्तीनां न लिङ्गमस्तौ
त्यनुवृत्तिरेवेति ॥ १५ ॥

अत्र कश्चित् परिहारमाह ।—

न पयस परिणामो गुणान्तरप्रादुर्भावात् ॥ १६ ॥

पयस परिणामो न विनाश इत्येक आह । परिणाम
श्चावस्थितस्य द्रव्यस्य पूर्वधर्मनिवृत्तौ धमान्तरात्पत्तिरिति ।
गुणान्तरप्रादुर्भाव इत्यपर आह । गुणान्तरप्रादुर्भावश्च सतो
द्रव्यस्य पूर्वगुणनिवृत्तौ गुणान्तरमुत्पद्यते इति, स खल्वेकपक्षी
भाव इव ॥ १६ ॥

चाक्षिपति ।—दध्युत्पत्तिवद्दध्युत्पत्तिकारणानुपलब्धिवत् तदुपपत्ति । पूर्व
स्फटिकविनाशकारणानुपलब्धेकरस्फटिकोत्पत्तिकारणानुपलब्धेशोपपत्ति स्यादिति
भाव ॥ १४ ॥

सङ्खान्तसूत्रम् ।— दध्न क्षीरविनाशस्य च प्रत्यक्षसिद्धत्वात्कारण कल्प्यते न त्वत्र
स्फटिकविनाशोत्पादानुपलब्धेते येन तत्कारणकल्पनम् ॥ १५ ॥

सौगतमते साङ्ख्यदूषकमुपन्यसति ।— न क्षीरस्य नाशो दध्नोत्पत्ति किन्तु
क्षीरस्य परिणाम परिणामशब्दार्थो गुणान्तरप्रादुर्भाव विद्यमानस्य क्षीरस्य पूर्व
रसतिरोभावोऽस्मिन्साङ्ख्यकगुणान्तरस्याऽऽविर्भावादित्यर्थे ॥ १६ ॥

अत्र तु प्रतिषेध ।—

व्यूहान्तराद्द्रव्यान्तरोत्पत्तिदर्शनं पूर्वद्रव्य-
निवृत्तेरनुमानम् ॥ १७ ॥

मम्च्छनलक्षणादवयवव्यूहात् द्रव्यान्तरे दध्वात्पत्रे गृह्य
माण्यं पूव पयाद्रव्यमवयवविभागभ्यो निवृत्तमित्यनुमोयत
यथा सृष्टवयवानां व्यूहान्तराद्द्रव्यान्तरे स्थाल्यामृत्पत्राया
पूव सृष्टिपण्डद्रव्यं सृष्टवयवविभागभ्यो निवृत्तत इति ।
* सृष्ट्वाऽवयवान्वय ।* पयादध्नार्नाशिषनिरोधे निरन्वयो
द्रव्यान्तरात्पादो घटत इति अभ्यनुज्ञाय च निष्कारण
क्षीरविनाश दध्युत्पादश्च प्रतिषेध उच्यते इति ॥ १७ ॥

क्वचिद्विनाशकारणानुपलब्धे क्वचिच्चोपलब्धे-
रनेकान्त ॥ १८ ॥

क्षीरदधिवन्निष्कारणौ विनाशोत्पादौ स्फटिकादिव्यक्ती
नामिति नायमेकान्त इति । कस्मात् ?—हेत्वभावात् । नात्र
हेतुरस्ति अकारणौ विनाशोत्पादौ स्फटिकादिव्यक्तौना क्षीर
दधिवत्, न पुनयथा विनाशकारणभावात् कुम्भस्य विनाश
उत्पत्तिकारणभावाच्चोत्पत्तिः, एव स्फटिकाऽऽदिव्यक्तीना विना
शोत्पत्तिकारणभावाद्द्विनाशोत्पत्तिभाव इति । * निरधिष्ठानञ्च
दृष्टान्तवचनम् गृह्यमाणयोर्विनाशोत्पादयो स्फटिकाऽऽदिषु
स्यादयमाश्रयवान् दृष्टान्त क्षीरविनाशकारणानुपलब्धिवद्दध्युत्प

एतान्नराकरोति सूत्रकार ।—व्यूहान्तरात् रचनाऽन्तरात् पूर्वावयवसंयोगनाशो
द्रव्यान्तरात्पादस्याऽऽनुभविक इति भावः ॥ १७ ॥

दोषान्तराभिधानाय सिद्धान्तिना सूत्रम् ।—क्षीरदधिदृष्टान्तेन विनाशोत्पादा
वकारणकाववति न युक्तम् —घटाऽऽदौ सकारणकलोपलब्धेभिचारान् । वस्तुत

चित्तवृत्ति, तौ तु न गृह्येत, तस्मान्निरगधिष्ठातोऽय दृष्टान्त इति । अभ्यनुज्ञाय च स्फ टरुस्योत्पादविनाशौ योऽत्र साधक तस्याभ्यनुज्ञानादप्राप्तौ । कुञ्जवन्न निष्कारणौ विनाशोत्पादा स्फ टकाऽऽतीतामप्यनुज्ञेयाऽय दृष्टान्त प्रामाण्यमशक्यत्वात् । क्षीरदधिवत्तु निष्कारणौ विनाशोत्पादावात शक्याऽय प्रात षेदु कारणतो विनाशापत्तदशनात् । क्षीरत्प्राविनाशोत्पत्ता पश्यता तत्कारणमनुमयम कार्यनिष्ठ हि कारणमित्युपपन्न मरित्या बुद्धिरिति ॥ १८ ॥

इदन्तु चिन्त्यत कस्येय बुद्धि आत्मेन्द्रियमनोऽर्थाना गुण इति १—प्रसिद्धाऽपि च त्वत्त्वमथ परोक्षाशेष प्रवृत्तयामा त प्रक्रियत सोऽय बुद्धी सन्निकर्षोत्पत्ते सशय विशेषस्या- ग्रहणादिति । तत्राय विग्रह —

नेन्द्रियार्थयोस्तद्विनाशेऽपि ज्ञानावस्थानात् ॥१९॥

नेन्द्रियाणामर्थाना वा गुणो ज्ञानम तेषा विनाशे ज्ञानस्य भावात् । भवति खल्विदमिन्द्रियेऽथे च विनाशे ज्ञानमद्राक्षमिति, न च ज्ञातरि विनाशे ज्ञान भावतुमहति । अन्यत् खलु चेत दिन्द्रियार्थसन्निकर्षज ज्ञान, यदिन्द्रियार्थविनाशे न भवति इदमन्यदात्ममन सन्निकर्षज, तस्य युक्तो भाव इति । स्मृति खल्वियमद्राक्षमिति पूर्वदृष्टविषया न च विज्ञातरि नष्ट

क्षीरविनाशेऽस्मद्द्रवसयोगस्य हेतुत्वादस्तरसवत्परमाणुभिश्च दध क्षारभ्रात्राकारणको क्षीरविनाशदध्युत्पादाविति ॥ १८ ॥

समाप्त चणभङ्गप्रकरणम् ।

बुद्धरात्मगुणत्व यद्यप्यात्मपरोक्षात् एव सिद्धप्राय तथाऽपि विशिष्य व्युत्पादनाय बुद्धरात्मगुणत्वप्रकरणम् तत्र चोन्द्रियार्थसन्निकर्षाधीनत्वादिन्द्रियादिनिष्ठत्वमेवास्तु भेदार्थाकाशसयोगाधीनशब्दस्याऽऽकाशनिष्ठत्ववदिति पूर्वपक्षे सिद्धान्तपूर्वम्—बुद्धि

पूर्वोपलब्धे स्मरण युक्तम् , न चान्यदृष्टमन्य स्मरति न च मर्नाम ज्ञातव्यभ्यपगम्यमान शक्यमिन्द्रियार्थयोज्ञातृत्व प्रतिपात्तयतुम् ॥ १९ ॥

अस्तु तच्च मनोगुणो ज्ञानम् ?—

युगपज्ज्ञेयानुपलब्धेश्च न मनस ॥ २० ॥

युगपज्ज्ञेयानुपलब्धिरन्त करणस्य लिङ्गम् , तत्र युगपज्ज्ञेयानुपलब्ध्याऽनुमीयते अन्त करणम् , न तस्य गुणो ज्ञानम् , कस्य तच्च ?—ज्ञस्य वगित्वात् । वशो ज्ञाता वश्य करणम् , ज्ञानगुणत्व च करणभावनिवृत्ति । ज्ञाणाऽऽदसाधनस्य च ज्ञातुगम्याऽऽदिज्ञानभावादानुमीयत अन्त करणसाधनस्य सुखाऽऽदिज्ञान स्मरतिश्चेति । तत्र यज्ज्ञानगुण स आत्मा , यत्त सुखाद्युपलाब्धसाधनमन्त करण मनस्तत् इति सज्ज्ञाभेत्मात्र, नाथभद इति । युगपज्ज्ञेयानुपलब्धेश्चायागिन इति चाथ । योगो खलु ऋद्धौ प्रादुर्भूताया विकरणधमान निमाय सन्द्रियाणि शरोरान्तराणि तेषु तेषु युगपज्ज्ञेयानुपलभते तच्चैतद्विभौ ज्ञातव्यपपद्यते नागौ मनसोति । विभुत्वे वा मनसो ज्ञानस्य नाऽऽत्मगुणत्वप्रतिषेध । विभु मन , तदन्त करण भूतमिति तस्य सवान्द्रयैर्युगपत सयोगाद्युगपज्ज्ञानान्युत्पद्येरन्निति ॥ २० ॥

नेन्द्रियस्य न वाऽथस्य गुण तन्नाशऽपि ज्ञानस्य स्मरणस्य अवस्थानात् उत्पत्त न ज्ञानुभावतुरभाव स्मरणमुपपद्यतऽतप्रसङ्गात्तात् भाव ॥ १९ ॥

मनागुणत्व निरस्यति ।—युगप-यानुपलब्धेश्चैता सिद्धस्य मनसो न कत्तलम् — धारणादकमानेन करणत्वनव । सङ्गे । वस्तुता युगपज्ज्ञेयानुपलब्धिरित्यनेन मनसोऽणुत्व मचितम् तथा च तद्वत्सुखाद्यप्रत्यक्षता स्यात्, एव कायव्यूह तपद्देहावच्छेदन ज्ञानाऽऽदिक न स्यादिति ॥ २ ॥

तदात्मगुणत्वेऽपि तुल्यम् ॥ २१ ॥

विभुरात्मा सर्वोन्द्रियैः सयुक्तः, इति युगपज्ज्ञानोत्पत्तिः प्रसङ्ग इति ॥ २१ ॥

इन्द्रियैर्मनसः सन्निकर्षाभावात् तदनुत्पत्तिः ॥ २२ ॥

गन्धाद्युपलब्धेरिन्द्रियार्थसन्निकर्षवदिन्द्रियमनसन्निकर्षोऽपि कारणतस्तस्य चार्थगपद्यमणुत्वात् मनसश्चर्यौगपद्यादनुत्पत्तिर्युगपज्ज्ञानानामात्मगुणत्वेऽपीति ॥ २२ ॥

यदि, पुनरात्मेन्द्रियाथसन्निकर्षमात्राद्गन्धादिज्ञानमुत्पद्यते —
नोत्पत्तिकारणानपदेशात् ॥ २३ ॥

आत्मेन्द्रियसन्निकर्षमात्राद्गन्धादिज्ञानमुत्पद्यते, इति नात्रोत्पत्तिकारणमपदिश्यते, येनैतत् प्रतिपद्येमहीति ॥ २३ ॥

विनाशकारणानुपलब्धेश्चावस्थाने तन्नित्यत्व-
प्रसङ्गः ॥ २४ ॥

तदात्मगुणत्वेऽपि तुल्यमित्येतदनेन समुच्चयिते । द्विविधो हि गुणनाशहेतुः, — गुणानामाश्रयाभावविरोधी च गुणः, अभावो नित्यत्वादात्मनोऽनुपपन्नः, विरोधी च बुद्धेर्गुणो न गृह्यते, तस्मादात्मगुणत्वे सति बुद्धेर्नित्यत्वप्रसङ्गः ॥ २४ ॥

शङ्कते ।—तस्या बुद्धरात्मगुणत्वेऽपि ज्ञानयोगपत्तौ तुल्यम् आत्मनः सर्वोन्द्रियसंयोगात् तथा च सत्त्वैकदवस्थ एवेति कथं तथा युक्त्या मनसि सिद्धिरिति भावः ॥ २१ ॥

उत्तरयात ।—युगपज्ज्ञानेन्द्रियसहमनससन्निकर्षाभावात् युगपज्ज्ञानाविषयीपक्षविरिति भावः ॥ २२ ॥

आक्षेपति ।—बहुत्वात्पत्तौ कारणस्यानपदेशात् अकथनात् नाऽऽत्मगुणो वाङ्मात्मनस्य संयोगस्य कारणत्वे ज्ञानस्य सावादत्तप्रसङ्ग इति भावः ॥ २३ ॥

बुद्धेरात्मगुणत्वे दोषमप्याह ।—बुद्धेरात्मन्यवस्थाने विनाशकारणस्याऽऽश्रयनाशदेरनुपलब्धस्य बुद्धानत्यता प्रसङ्गः ॥ २४ ॥

अनिश्चत्वग्रहाद्भेदुद्भ्रान्तरादिनाग शब्दवत् । २५ ॥

आनत्या वापारात मवशरोरगा प्रत्यात्मनटनीउमतत
गृह्यत च उासन्तान , तत्र बुद्धदुद्भ्रान्तरावराधो गुण इत्यनु
मीयत यथा शब्दसन्तान शब्द गद्धान्तरावरोवीत । असङ्घे
येषु ज्ञानकारतष मस्कारेषु स्यातिहतुष्वात्ममनसोश्च सान्नकष
समान स्मृतिहृती सात न कारणस्यायीगपद्यमस्तीति युगपत
स्मृतय प्रादुभयेयु , यदि बाह्यरात्मगुण स्यादिति ॥ २५ ॥

तत्र कश्चित् सन्निकषस्यायीगपद्यमुपपाटयिष्यन्नाह —

ज्ञानसमवताऽऽत्मप्रदेशसन्निकषान्मनस स्मृत्यु-
त्पत्तेर्न युगपदुद्यत्ति ॥ २६ ॥

ज्ञानसाधन मस्कारो ज्ञानामत्यच्यते ज्ञानमस्कृतैरात्म
प्रदेशे पय्यायग मन सान्नकष्यते, आत्ममन सन्निकषात्
स्मृतयोऽपि पय्याये ग भवन्तीति ॥ २६ ॥

नान्त शरीरवृत्तित्वान्मनस ॥ २७ ॥

सदृश्याऽऽत्मनो मनसा सयोगो विपच्यमानकमाऽऽशय
सञ्चितो जीवामिष्यते । तत्रास्य प्राक् प्रायणादन्त शरीरे

उत्तरति ।—बुद्धरमित्यस्य सदृश्यात् उत्पादनाशयो गुभावत्वात् तस्कारणे
कल्पनीय आत्ममनो गीगादहत्यादक वमनत्वात्पुत्रबुद्धे सस्कारात्त्वा नाशकत्व कल्पते
चरमबुद्धस्तु अदृष्टनाशात कालाहा नाश । बुद्धेर्बुद्धान्तराश्रयत्वमुद्रुप दृष्टान्नामाह
शब्दादात ।—शब्दस्य यथा शब्दान्तराद्याशयमशब्दस्य निमित्तनाशनाश्रयत्व तथा
प्रकृतोऽपीति भाव ॥ २५ ॥

ननु बुद्धैरात्मगुणत्व सस्काराऽऽत्ममनोयोगयो सत्त्वात् अतीना यौगपद्य स्यात्
असकदशिन पारहारमाशङ्कत ।—ज्ञान सस्कारकारण समवेत यदवच्छेदेन
तदवच्छेदेन मन सन्निकषस्य अत्युत्पादकत्वात् तस्य च क्रमिकत्वान्न अतियौगपद्य
मित्यर्थ । ज्ञायतऽनेनात व्युत्पत्त्या ज्ञानपद सस्कारपरमित्यर्थे ॥ २६ ॥

तस्मत् दूषयति ।—उक्तं न युक्तम्, —मनस च न शरीरवृत्तित्वात् च न शरीरे

वर्त्तमानस्य मनस शरीराद्विज्ञानसस्कृतैरात्मप्रदेशै सयोगो
नोपपद्यत इति ॥ २७ ॥

साध्यत्वादहेतु ॥ २८ ॥

विपच्यमानकमाऽऽशयमात्र जीवनम् , एवञ्च सति साध्य
मन्त शरीरवृत्तित्व मनस इति ॥ २८ ॥

स्मरत शरीरधारणोपपत्तेरप्रतिषेध ॥ २९ ॥

सुखप्रयत्ना खल्वय मन प्रणिदधान चिरार्दापि कश्चिदर्थ
स्मरति, स्मरतश्च शरीरधारण दृश्यते आत्ममन सान्नकषजश्च
प्रयत्नो द्विविध —धारक, प्रेरकश्च , नि सृते च शरीरादाह
मनसि धारकस्य प्रयत्नस्याभावात् गुरुत्वात्पतन स्यात् शरीरस्य
स्मरत इति ॥ २९ ॥

न तदाशुगतित्वान्मनस ॥ ३० ॥

आशुगति मन तस्य वहि शरीरादात्मप्रदेशेन ज्ञानसस्कृ
तेन सन्निकष , प्रत्यागतस्य च प्रयत्नोत्पादनम् उभय युज्यते
इति । उत्पाद्य वा धारक प्रयत्न शरीरान्नि सरण मनस ,
अतस्तत्रोपपन्न धारणमिति ॥ ३० ॥

ज्ञानज्ञानजनकौभ्रतो व्यापारी यस्य तत्त्वात् शरीरातरिकावच्छेदनाऽऽत्ममनोयोगस्य
ज्ञानाहेतुत्वाच्छरीरावाच्छेदस्य हेतुत्व तद्दोषतादवस्थामिति भाव ॥ २७ ॥

एकदेशी शङ्कते ।—शरीरावच्छिन्नाऽऽत्ममनोयोगा न ह्यु साध्यत्वात् आसङ्ग
त्वात् भानाभावादिति भाव ॥ २८ ॥

सिद्धान्तमुद् ।—उक्तप्रतिषेधा न युक्त स्मरत शरीरधारणरूपाया उपपन्न
यत्ने अन्यथा मनसो वाहर्भाव शरीरावाच्छिन्नाऽऽत्ममनोयोगाभावन प्रयत्नाभाव शरीर
धारण न स्यादिति भाव ॥ २९ ॥

पुन शङ्कते ।—शरीरधारण न मनस आशुगतित्वाच्छीघ्रमेव शरीर
परावृत्ते ॥ ३० ॥

न स्मरणकालानियमात् ॥ ३१ ॥

किञ्चित् क्षिप्रं स्मर्यते, किञ्चिच्चिरेण, यदा चिरेण तदा सुस्मृषया मनसि धार्यमाणे चिन्ताप्रबन्धे सति कस्यचिदर्थस्य लिङ्गभूतस्य चिन्तनमाराधितं स्मृतिहेतुर्भवति तत्रैतच्चिरनिश्चरिते मनसि नोपपद्यते इति । शरीरसयोगानपेक्षयाऽऽत्मनः सयोगो न स्मृतिहेतुः शरीरस्य भोगाऽऽयतनत्वात् उपभोगाऽऽयतनं पुरुषस्य ज्ञातुं शरीरम्, न ततो निश्चरितस्य मनसः आत्मसयोगमात्रं ज्ञानसुखाऽऽदोनामुत्पत्तौ कल्पते, क्लृप्तौ वा शरीरवैयर्थ्यमिति ॥ ३१ ॥

आत्मप्रेरणयदृच्छा-ज्ञताभिश्च न सयोग-
विशेष ॥ ३२ ॥

आत्मप्रेरणेन वा मनसो वहिः शरीरात् सयोगविशेषः स्यात् यदृच्छया वाऽऽकस्मिकतया ज्ञतया वा मनसः सर्वथा चानुपपत्तिः । कथम् ?—* स्मर्तव्यत्वादृच्छात् स्मरणज्ञानात् सम्भवाच्च * यदि तावदात्मा “अमुष्यार्थस्य स्मृतिहेतुः सस्कारः अमुष्मिन्नात्मप्रदेशे समवेत्, तेन मनः सयुज्यताम् इति मनः प्रेरयति, तदा स्मृत एवासावर्थो भवति न स्मर्तव्यः । न

दूषयति ।—मनसः शीघ्रमागमनं न युक्तम् —स्मरणे कालानियमाभावात् कदाचिच्छीघ्रं स्मर्यते कदाचित् प्रणिधानात् विलम्बनापीतम् । न च प्रणिधानं शरीरान्तस्थितमनसः एव वहिर्निमित्तं स्मरणव्यवहितपूर्वमेवति वाच्यम् वहिर्निर्ममाणसः प्रवेशानुकूलक्रियाविभागाऽऽदिकालकलापयावच्छरीरधारणं न स्यादिति भावः ॥ ३१ ॥

एकदेशमतमन्व एकदेशी दूषयति ।—वहिर्निमित्तविशेषे मनसः शीघ्रविशेषो न सम्भवति स हि न स्मर्यमाणमात्मप्रेरणेन तस्य स्मरणव्यवहितपूर्वकतया प्रागिव कल्पते । न पि यदृच्छया शक्यात् शक्यकालस्य निषेधान् । नापि मनसो

चाऽऽत्मप्रत्यक्ष आत्मप्रदेय सस्कारो वा , तत्रानुपपन्नाऽऽत्म
प्रत्यक्षेण सवित्तिरिति । सुस्मृषया चाय मन प्रणिदधानश्चिरा
दपि कश्चिदर्थं स्मरति नाकस्मात् । ज्ञत्वञ्च मनसो नास्ति,
ज्ञानप्रतिषेधादिति ॥ ३२ ॥

एतच्च—

व्यासक्तमनस पादव्यथनेन सयोगविशेषेण
समानम् ॥ ३३ ॥

यदा खल्वय व्यासक्तमना क्वचिद्देशे शर्करया कण्टकेन वा
पादव्यथनमाप्नोति तदाऽऽत्ममन सयोगविशेष एषितव्य , दृष्ट
हि दुःख दुःखवेदनञ्चेति । तत्राय समान प्रतिषेध । यदृच्छ्या
तु विशेष , नाऽऽकस्मिका क्रिया, नाऽऽकस्मिक सयोग इति ।
* कमादृष्टमुपभागार्थं क्रियाहेतुरिति चेत् समानम् , * कर्मा
दृष्ट पुरुषस्य पुरुषोपभोगार्थं मनसि क्रियाहेतु । एव दुःख
दुःखसवेदनञ्च सिध्यतीत्येवञ्चेन्नान्यसे समानम् , स्मृति
हेतावपि सयोगविशेषो भवितुमर्हति । तत्र यदुक्तम्,—
“आत्मप्रेरणयदृच्छा ज्ञताभिश्च न सयोगविशेष” इत्ययम्
प्रतिषेध इति , पूर्वस्तु प्रतिषेध,—“नान्त शरीरवृत्तित्वात्मानस”
इति ॥ ३३ ॥

अथवा ज्ञातया मनसो ज्ञातवानभ्यपन्नमात् । प्रेरणयदृच्छा ज्ञताभि प्रयत्नेच्छा
ज्ञानरित्येव इति कश्चित् तत्र प्रयत्नेनैव चरिताशत्वाऽऽपत् ॥ ३२ ॥

एतन्निराकरोति ।—बुद्ध्यादिक प्रपन्न कण्टकाऽऽदिना पादव्यथनेन तदवच्छेदेन
मन सयोगो यथा जायते तथतदपौति भाव इतरथा तत्र मन सयानि
ऽऽप्युक्तदीर्घा स्तु । अदृष्टविशेषाचीनकमवशादसाविति चत्, बुद्ध्य प्रकृतेऽपौति
भाव ॥ ३१ ॥

क खल्विदानी कारणयोगपद्यसद्भावे युगपदस्मरणस्य हेतुरिति ?—

प्रणिधानलिङ्गाऽऽदिज्ञानानामयुगपद्भावात्
युगपदस्मरणम् ॥ ३४ ॥

यथा खल्व्वात्ममनसो सन्निकर्षं सस्कारश्च स्मृतिहेतु एव प्रणिधान लिङ्गाऽऽदिज्ञानानि तानि च न युगपद्भवन्ति, तत् कृता स्मृतीनां युगपदनुत्पत्तिरिति ॥ ३४ ॥

प्रातिभवत्तु प्रणिधानाद्यनपेक्षे स्मार्त्ते यौग-
पद्यप्रसङ्ग ॥ ३५ ॥

यत् खल्विदं प्रातिभमिव ज्ञानं प्रणिधानाद्यनपेक्षं स्मार्त्तं मुत्पद्यते, कदाचित् तस्य युगपदनुत्पत्तिप्रसङ्गा हेतुत्वात् * सतः स्मृतिहेतोरसवेदनात् प्रातिभेन समानाभमान * बह्व्यविषये वै चिन्ताप्रबन्धे कश्चिदेवाथ कस्यचित् स्मृतिहेतु तस्यानुचिन्तनात् तस्य स्मृतिभवति न चायं स्मृता सर्वं स्मृतिहेतुं सवेदयते एव मे स्मृतिरुत्पन्नेत्यसवेदनात् प्रातिभमिव ज्ञानमिदं स्मार्त्तमिति । * प्रातिभे कथमिति चतः पुरुषकर्म-विशेषादुपभोगवन्नियमः । * प्रातिभमिदानीं ज्ञानं युगपत् कस्मात् नोत्पद्यते ?—यथोपभोगार्थं कर्म युगपदुपभोगं न करोति एव पुरुषकर्मविशेषं प्रतिभाहेतुन युगपदनेकं प्रातिभं ज्ञानमुत्पादयति । * हेत्वभावादयुक्तमतदिति चेन्न,

अरथाद्योगपद्य खल्वमुपपादयति ।—प्रणिधानं चित्तकाया सुकूर्षेति यावत् विद्वज्ज्ञानं उद्दीधकम् उद्दीधकानामानन्यादादपदं ज्ञानान्तरतो याजनीयम् तस्य क्रमान् अरथात्कम् । यदि च युगपदुद्दीधकानि, तदा तावाहवकअरथानिष्यत एव, इथा पदज्ञानादाविति मन्वन्तम् ॥ ३४ ॥

करणस्य प्रत्ययपथ्याये सामथ्यात् * उपभोगवन्निग्रम इत्यस्ति
दृष्टान्त । हेतुनास्तीति चेन्नन्यसे न करणस्य प्रत्ययपथ्याये
सामथ्यात् नैकस्मिन् ज्ञेये युगपदनेक ज्ञानमुत्पद्यत न
चानेकस्मिन्, तदिदं दृष्टेन प्रत्ययपर्यायेणानुमेय करणमामर्थ्यं
मित्यभ्यन्तमिति । न ज्ञातु विकरणधर्मणो दृष्टान्तात्वे
प्रत्यययौगपद्यादिति, अयञ्च द्वितीय प्रतिषेध । अवास्थत-
शरीरस्य चानेकज्ञानसमवायादेकप्रदेशे युगपदनेकाद्यस्मरण
स्यात् * क्वचिदवावस्थितशरीरस्य ज्ञातुरिन्द्रियार्थप्रबन्धेन
ज्ञानमनकमेकस्मिन्नात्मप्रदेशे समवैति तत्र यदा मन
सयुज्यते, तदा ज्ञातपूर्वस्यानेकस्य युगपत् स्मरणं प्रसज्यते,
प्रदेशस्य सयागपर्यायाभावादात् । * आत्मप्रदेशानामद्रव्या
न्तरत्वादेकार्थसमवायस्याविशेषे स्मृतियौगपद्यप्रतिषेधानुप-
पत्तिः * शब्दसन्ताने तु श्रोत्राधिष्ठानप्रत्यासत्त्या शब्द
अवभवत् सस्कारप्रत्यासत्त्या मनस स्मृत्युत्पत्तेर्न युगपदुत्पत्ति
प्रसङ्गः । पूर्वं एव तु प्रतिषेध, नानेकज्ञानसमवायादेकप्रदेशे
युगपत् स्मृतिप्रसङ्ग इति ॥ ३५ ॥

यत् पुरुषधर्मा ज्ञानम् अन्त करणस्येच्छाद्वेषप्रयत्नसुख
दुःखानि धर्मा इति कस्यचिद्दर्शनं, तत् प्रतिषिध्यते —

ज्ञस्येच्छाद्वेषनिमित्तत्वादारम्भनिवृत्त्यो ॥ ३६ ॥

अथ खलु जानीते तावत्—इदं मे सुखसाधनम्, इदं मे
दुःखसाधनमिति, ज्ञातं सुखसाधनमाप्तुमिच्छति दुःखसाधन
हातुमिच्छति, प्राप्तुम् इच्छाप्रयुक्तस्यास्य सुखसाधनावामये
समीहाविशेष आरम्भ, जिहासाप्रयुक्तस्य दुःखसाधनपरिवर्जनं

नन्विच्छाऽऽदीनां मनोधर्मत्वात्तेषां ज्ञानजन्यत्वात् सामानाधिकरण्यात् च तत्र
कार्यकारणभावान् कथं ज्ञानस्याऽऽत्मगुणत्वम् ? इत्याशङ्क्या विद्वान्मत्तम् ।—अथ

निवृत्ति , एव ज्ञानेच्छाप्रयत्नसुखदुःखानामेकेनाभिसम्बन्ध , एककत्तकत्व ज्ञानेच्छाप्रवृत्तीना समानाऽऽश्रयत्वञ्च । तस्माज्ज्ञस्येच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखानि धर्मा , नाचेतनस्येति आरम्भनिवृत्त्योश्च प्रत्यगात्मनि दृष्टत्वात् परवानुमान वेदितव्यमिति ॥ ३६ ॥

अत्र भूतचेतनिक आह,—

तल्लिङ्गत्वादिच्छाद्वेषयो पार्थिवाद्येष्वप्रतिषेध ॥ ३७ ॥

आरम्भनिवृत्तिलिङ्गाविच्छाद्वेषाविति यस्याऽऽरम्भनिवृत्ती, तस्येच्छाद्वेषी, तस्य ज्ञानामति प्राप्त पार्थिवाऽऽप्यतैजसवायवोयाना शरीराणामारम्भनिवृत्तिदर्शनादिच्छाद्वेषज्ञानैर्योग इति चतन्यम् ॥ ३७ ॥

परश्व्वादिष्वारम्भनिवृत्तिदर्शनात् ॥ ३८ ॥

शरीरचेतनानवृत्त । आरम्भनिवृत्तिदर्शनादिच्छाद्वेषज्ञानैर्योग इति प्राप्त परश्व्वादे करणस्याऽऽरम्भनिवृत्तिदर्शनाच्चतन्यमिति । अथ शरीरस्येच्छाऽऽदिभिर्योग, परश्व्वादस्तु करणस्याऽऽरम्भनिवृत्तो व्यभिचरत न तर्ह्यभय हेतु पार्थिवाऽऽप्यतैजसवायवोयाना शरीराणामारम्भनिवृत्तिदर्शनादिच्छाद्वेषज्ञानैर्योग इति । अथ तर्ह्यन्योऽथ “तल्लिङ्गत्वादिच्छाद्वेषयो पार्थिवा

ज्ञानवत आत्मन इच्छाऽऽदय । हेतुमाह —आरम्भनिवृत्त्योरच्छाद्वेषमिच्छत्वादिति प्रवृत्तानवृत्त्योरच्छाद्वेषजन्यत्वात् तत्र सामानाधिकरण्येन ज्ञानस्य इत्युक्तमिति भावः । अत्र —अस्य ज्ञानवत आदिच्छाद्वेषी तन्निमित्तत्वादित्यत्र तथा च ज्ञानेच्छाप्रयत्नानां सामानाधिकरण्यं नासद्वत् ॥ ३६ ॥

नन्वस्तु तथा सामानाधिकरण्यं परन्तु तेषामाधिकरणं कायाकार पार्थिवादिपरमात्मपुत्र एवति चावाक शक्यते ।—पापवाद्येषु देहेषु ज्ञानादेन प्रतिषेध । कुत —इच्छाद्वेषयोर्लिङ्गत्वादारम्भनिवृत्तिलिङ्गकत्वात् तयो चटाविशेषलिङ्गकत्वात् अत्रात्र शरीर प्रत्यक्षासङ्गत्वादिति भावः ॥ ३७ ॥

ज्ञानाधिक्यं प्रतिबन्धमाह ।—आरम्भनिवृत्त्यनुनापकक्रियाविशेषदर्शनात् परश्व्वा

दोषप्रतिषेध ' । पृथिव्यादीना भूतानामारम्भस्तावत् त्रस (८)
स्वावरशरोरिष, तत्त्वयवव्यूहनिङ्ग प्रवृत्तिविशेष लोष्टाऽऽदिष
च निङ्गाभावात् प्रवृत्तिविशेषाभावो निवृत्ति, आरम्भनिवृत्ति
निङ्गाविच्छाद्देषावात् पाथवाऽऽप्येष्वणषु तद्दर्शनादिच्छा
द्देषयोस्तदयोगाज्ज्ञानयोग इति सिद्ध भूतचैतन्यामति ॥ ३८ ॥

कुम्भाऽऽदिष्वनुपलभ्येरहेतु ॥ ३९ ॥

कुम्भाऽऽदिमृत्त्वयवाना व्यहलिङ्ग प्रवृत्तिविशेष आरम्भ
सिकताऽऽदिषु प्रवृत्तिविशेषाभावो निवृत्ति न च मृत्सिकताना
मारम्भनिवृत्तिदर्शनादिच्छाद्देषप्रयत्नज्ञानैर्योग, तस्मात् तद्विङ्ग
त्वादिच्छाद्देषयोरित्यहेतुरिति ॥ ३९ ॥

नियमानियमौ तु तद्विशेषकौ ॥ ४० ॥

तयोरिच्छाद्देषयोर्नियमानियमौ विशेषकौ भेदकौ, त्रस्येच्छा
द्देषनिमित्त प्रवृत्तिनिवृत्तौ न स्वाऽऽश्रये, किं तद्वि ?—
प्रयोज्याऽऽश्रये । तत्र प्रयुज्यमानेष भूतेषु प्रवृत्तिनिवृत्तौ स्त,
न सवषु इत्यनियमापत्ति । यस्य तु ज्ञानाद्भूतानामिच्छाद्देष
निमित्त आरम्भनिवृत्तौ स्वाऽऽश्रये, तस्य नियम स्यात्, यथा
भूताना गुणान्तरनिमित्ता प्रवृत्तिगुणप्रतिबन्धाच्च निवृत्ति
र्भूतमात्रे भवति नियमेन एव भूतमात्रे ज्ञानेच्छाद्देषनिमित्ते
प्रवृत्तिनिवृत्तौ स्वाऽऽश्रये स्याताम् । तस्मात् प्रयोजकाऽऽश्रिता
ज्ञानेच्छाद्देषप्रयत्ना, प्रयोज्याऽऽश्रये तु प्रवृत्तिनिवृत्तौ इति
सिद्धम् । * एकशरोरि तु ज्ञात्बहुत्व निरनुमानम् । * भूतचैत-
दिष ज्ञानाऽऽदासाद्भ्रमसद् । तस्मात् क्रियाविधाणा प्रयत्नादजन्यत्वं सन्त्वन्तरण
न तु समवायेन व्यभिचारादिति भाव ॥ ३८ ॥

समतो व्युत्पादयति ।—तद्विशेषकौ तयोश्चेतनाचेतनयो विशषकौ इतरव्यापत्तकौ
नियमानियमौ समवायेन जन्यतानियमतदभावौ समवायेन ज्ञानेच्छाऽऽदीना चतन

(८) तस्यशब्दस्य जङ्गम इत्यथ जङ्गमस्वावरशरोरिषत्वर्थ ।

निकषदायस्यैकशरीरे बहूनि भूतानि ज्ञानेच्छाद्देषप्रयत्नगुणा-
नीति ज्ञातबहुत्व प्राप्तम्, ओमिति ब्रुवत प्रमाण नास्ति यथा
नाना शरीरेषु नाना ज्ञातारो बह्नादिगुणव्यवस्थानात् एव
मेकशरीरेऽपि बुद्ध्यादिव्यवस्थाऽनुमान स्यात् ज्ञातबहुत्वस्येति ।
* दृष्टवान्यगुणनिमित्त प्रवृत्तिविशेषो भूतानाम सोऽनुमान
मन्यत्वापि दृष्ट करणलक्षणेषु भूतेषु परश्वादिषूपदान-
लक्षणेषु च सृष्टप्रभृतिष्वन्यगुणनिमित्त प्रवृत्तिवशेष , सोऽनु
मानम् अन्यत्वापि च तमस्यावरशरीरेषु तदवयवव्यूहलिङ्ग
प्रवृत्तिविशेषो भूतानामन्यगुणनिमित्त इति, स च गुण प्रयत्न
समानाऽऽश्रय सस्कारो धर्माधमसमाख्यात सर्वाथ पुरुषार्था-
ऽऽराधनाय प्रयोजको भूताना प्रयत्नवदिति । आत्मास्तिव
हेतुभिरात्मनित्यत्वहेतुभिश्च भूतचैतन्यप्रतिषेध कृतो वेदितव्य,
नेन्द्रियार्थयो तद्दिनाशेऽपि ज्ञानावस्थानादिति च समान
प्रतिषेध इति । क्रियामात्र क्रियोपरममात्रञ्च प्रवृत्तिनिवृत्ती
इत्यभिप्रेत्योक्त —“तन्निङ्गत्वादिच्छाद्देषयो पार्थिवाद्येष्वप्रति
षेध ’ अन्यथा त्वमे आरम्भनिवृत्ती आख्यात, न च तथाविधे
पृथिव्यादेषु दृश्येत तस्मादयुक्त तन्निङ्गत्वादिच्छाद्देषयो
पार्थिवाद्येष्वप्रतिषेध ’ इति ॥ ४० ॥

भूतेन्द्रियमनसा समान प्रतिषेध, मनस्तूदाहरणमात्रम्,—

यथोक्तहेतुत्वात् पारतन्त्र्यादकृताभ्यागमाच्च

न मनस ॥ ४१ ॥

इच्छाद्देषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्गमित्यत प्रभृति

धमत्वात् अवच्छेदकतया च शरीरे तेषा अन्यजनकभाव । परश्वादी यद्वावयव
तथा । कथा वस्तुतस्तु च एव परश्वादाक्रियाजानका यद्वादकहेतुत्व मानाभाव ॥४०३

इच्छाऽऽदीना मनागुणत्वाभावे युक्त्यन्तरमाह ।—इच्छादय इति शेष यथोक्त-

यथाक्त मङ्गल्यते तेन भूतेन्द्रियमनमाश्चैतन्यप्रतिषेध । पार
तन्त्रात्—परतन्त्राणि भूतेन्द्रियमनामि धारणप्रेरणव्यूहन
क्रियासु प्रयत्नवशात् प्रवर्तते चैतन्ये पुन स्वतन्त्राणि
स्युरिति । अज्ञताभ्यागमाच्च प्रवृत्तिव गवुंशरोगाऽऽरम्भ इति
चैतन्ये भूतेन्द्रियमनमा परकृत कर्म पुरुषेण भुज्यत इति स्यात्
अचैतन्ये तु तत्साधनस्य स्वकृतकर्मफलोपभोग पुरुषस्यत्यप-
पद्यत इति ॥ ४१ ॥

अथाय मिद्धोपमङ्गल्यह,—

परिशिष्याद्यथोक्तहेतूपपत्तेश्च ॥ ४२ ॥

आत्मगुणो ज्ञानमिमात् प्रकृतम् । परिशिषो नाम प्रसक्तप्रति
षेधेऽन्यत्राप्रमङ्गल्यच्छिष्यमाणे सम्प्रत्यय भूतेन्द्रियमनसा प्रतिषेधे
द्वयान्तर न प्रमज्यत शिष्यते वाऽऽत्मा, तस्य गुणो ज्ञानमिति
ज्ञायत । यथोक्तहेतूपपत्तेश्चि ।—दशनस्पशनाभ्यामिकाथ

हेतुवात् ज्ञानच्छाऽऽदीना सामानाधिकरण्येन काव्यकारणभावात् पारतन्त्रात्
मनस्य ज्ञानसदृका रत्नात् इच्छाऽऽदीना न तद्गणा वभूतस्तु इच्छाऽऽदीना पार त्नात्
पराधीनावषयताशानित्वात् इच्छाऽऽदीना हि सम नाधिकरणस्वजनकज्ञानावषय
विषयता ज्ञानवर्धाधिकरण्ये च तन्न स्यादित भाव । स्वकृतात् स्वयकृतात् कश्च
अभ्यागमा भोग स मनसो यत्राऽऽदिसत्त्वे न स्यात् न ह्यन्यकृतात्कश्च भोग न
वा भोगोऽपि मनस भोक्तवन्ममाचाऽऽदभागन एवाऽऽत्मत्वात् तद्विधे आत्मान
मानाभावात् आत्मन सुखाऽऽदिसात्कारानुरोधान्महत्त्वम् मनसश्च धामयादक
मानादणुत्वम् अतोऽपि नक्यम् । न च मनस परमाणुत्वाद्वाचवाच्च नित्यत्व त्वन्मत
तथा चाऽऽत्ममनसो नित्यत्वात् सदा ज्ञानाऽऽदिप्रसङ्गादनिर्भोच स्यात् अतोऽन्व वरथ
स्यानित्यत्व तन्नाशश्च भोच इति वाच्यम् अदृष्ट द्यभावेन नित्यधीरपि वन्ध्यधीरिव
फलाजनकत्वात् । न च ज्ञानाऽऽदिकं प्रकृत्य इत्येतत्त्वम मन एवति श्रुतमनस एव
ज्ञानान्तिकम् अभेदसुखीनापादानोपादेयभावकथनादिति वाच्यम् अन्न व प्राथ
इत्यादौ निमित्तेऽपि अभेदोल्लखनशनात् कारणत्वभावे ताप्यर्थ्यादिति तत्त्वम् ॥ ४१ ॥

आत्मगुणत्वमुपसङ्हरति ।—इच्छाऽऽदिकमात्मगुण इत्यादि । हेतुमात् — परि

ग्रहणादित्येवमादीनामात्मप्रतिपत्तिहेतूनामप्रतिषेधादिति, परि
 शेषज्ञापनार्थं प्रकृतस्थापनाऽऽदिज्ञानार्थञ्च यथोक्तहेतूपपत्ति
 वचनामिति । अथवापपत्तेश्चति हेत्वन्तरमेवेदम्,—नित्य
 खल्वयमात्मा यस्मादेकस्मिन् शरीरे धर्मश्चरित्वा कायभेदात्
 स्वगे देवेषूपपद्यते अधमश्चरित्वा देहभेदान्नरकेषूपपद्यते इति
 उपपत्तिं शरीरान्तरप्राप्तिनक्षणा, सा सति सत्त्वे नित्ये
 चाऽऽश्रयवती बुद्धिप्रबन्धमात्रे तु निरात्मके निराश्रया नोपपद्यते
 इति । एकसत्त्वाधिष्ठानस्थानिकशरीरयोग ससार उपपद्यते,
 शरीरप्रबन्धाच्छेदस्यापवर्गी मुक्तिरित्युपपद्यते बुद्धिसन्ततिमात्रे
 त्वकसत्त्वानुपपत्तेर्न कश्चिद्दीर्घमध्वान सन्धावति न कश्चिच्छरीर
 प्रबन्धाद्बुद्धिमुच्यते इति ससारापवगानुपपत्तिरिति । बुद्धिसन्तति
 मात्रे च सत्त्वभेदात् सर्वमिदं प्राणिव्यवहारजातमप्रातसहित
 मव्यावृत्तमपरिनिष्ठञ्च (ठ) स्यात् तत् स्मरणभावाद्भान्यदृष्ट
 मन्य स्मरतीति, स्मरणञ्च खलु पूर्वज्ञातस्य समानेन ज्ञात्वा
 ग्रहणम् अज्ञासिषममुमर्थं ज्ञेयमिति, सोऽयमेका ज्ञाता
 पूर्वज्ञातमर्थं गृह्णाति, तच्चास्य ग्रहणं स्मरणमिति, तत् बुद्धि
 प्रबन्धमात्रे निरात्मकं नोपपद्यते ॥ ४२ ॥

स्मरणत्वात्मनो ज्ञस्वाभाव्यात् ॥ ४३ ॥

उपपद्यते इति । आत्मन एव स्मरणं, न बुद्धिसन्ततिमात्र
 स्येति । तुशब्दोऽवधारणे । कथम् ?—ज्ञस्वभावत्वात्, ज्ञ इत्यस्य
 स्वभाव स्त्री धर्म अयं खलु ज्ञास्यति जानाति अज्ञासी
 श्वात् शरीराऽऽऽत्तुनिरासात् यथाहेतूना दशनस्यशनाभ्यामेकाथयद्दशादत्वा
 दीनाम् उपपत्त उपपन्नत्वात् ॥ ४२ ॥

सत्तरात्मगुणत्वमथसिद्धमपि । शब्दशुद्धवश्याय पृथगव्यव्यादयति ।—तुरभ्यर्थे ।
 ज्ञस्वाभाव्यात् ज्ञानव स्वाभाव्यात् ज्ञानत्वावाच्छब्दस्व ज्ञात्मन स्वभाव अतेश्च

दिति त्रिकालविषयेणानेकेन ज्ञानेन सम्बध्यते, तच्चास्य त्रिकालविषय ज्ञान प्रत्यात्मपेदनोय ज्ञास्यामि जानामि अज्ञामिषमिति वक्तव्यं तत यस्याय खो धम तस्य स्मरणं न बुद्धिप्रबन्धमात्रस्य निरात्मकस्येत ॥ ४३ ॥

स्मृतिहेतूनामयोगपद्यात् युगपदस्मरणमित्युक्तम् । अथ केभ्य स्मृतिरुत्पद्यते इति ?—स्मृतं खलु—

प्रणिधाननिबन्धाभ्यासलिङ्गलक्षणसादृश्य-
परिग्रहाऽऽश्रयाऽऽश्रितसम्बन्धाऽऽनन्तव्यवियोगैक-
काय्यविरोधातिगयप्राप्तियवधानमुखदु खेच्छाद्वेष-
भयार्थित्वक्रियारागधर्माधर्मनिमित्तेभ्य ॥ ४४ ॥

सुस्मृषया मनसो धारण—प्रणिधान, सुस्मूर्षतालङ्घचिन्तन-
श्चाथस्मृतकारणम् । निबन्धं खलु—एकग्रन्थोपयमोऽथानाम

ज्ञानत्वात् च्छन्नत्वात् तद्वमत्वमथात् सिद्धम् यथा—ज्ञानाभ्यासात् स्मृतहेतुज्ञानस्याऽऽत्महातले सिद्धं अतेरात्मवृत्तित्वमपि सिद्धम् परतु—ज्ञानस्याऽऽश्रयिणाश्रितत्वात्कथं स्मृतिहेतुत्वत्वाऽऽहं अरणात्मत्वाद् ।—ज्ञानवत् स्वभाव रस्कार तच्चादित्यथ १० इत्याहु ॥ ४३ ॥

स्मृतिर्योगपद्यसमाधानाय प्रणिधानाऽऽदीनामुद्दीधकाना क्रमो हेतुवत् तत्र प्रणिधानाऽऽदीनि दशवर्त ।—अरणमित्यनुवक्तव्यं । निमित्तशब्दस्य इत्यापर्युतस्य प्रत्यक्षमन्देनान्वय । प्रणिधानं मनसो विषयान्तरसंस्कारवारणम् निबन्ध एकग्रन्थापानबन्धनम् यथा प्रमाद्येन प्रमेयाऽऽदिअरणम् । अभ्यास संस्कारवाङ्मयम् एतन्न यद्यपि मोक्षोपकलं तथाऽपि तादृशं श्रीप्रमुद्दीधकसमवधानं आदित्याश्रयेण तदुपन्यास । अभ्यासो दृढतरसंस्कार उद्दीधकत्वेनोक्त इति के वत् । लिङ्गं व्याप्यम् व्यापकस्य अरणकम् लक्षणं यथा कपिध्वजाऽऽदं अजुनादे । सादृश्यं देहादे । परिग्रहं स्वीकारं तस्य स्वस्वामिभावोऽथ तदेकतरेणान्यतरअरणम् । आश्रयाऽऽश्रितौ राजाऽऽदित्यारजनी परस्परअरणकौ । सम्बन्धो गुरुशिष्यभावादि मोक्षवन्धायात् प्रथमुक्त । आनन्तव्यं प्रोचन्वावघातादे । वियोगो यथा दारादे । एककार्या

एकग्रन्थोपपत्ता खल्वर्थ्या अन्याऽन्यस्मान्हेतव आनुपूर्व्यातरथा
 वा भवन्ताति । धारणाशास्त्रकृतो वा प्रज्ञातषु वस्तुषु स्मृत
 ध्यानामनुनिक्षेपा निबन्ध इति । अभ्यासस्तु—समानावषये
 ज्ञानानामभ्यासवृत्तिरभ्यासजानत सस्कार आत्मगुणोऽभ्यास
 शब्देनोच्यते, स च स्मृतिहेतु समान इति । लिङ्ग पुन —सयोगि
 समवाय्येकार्थसमवायि (ड) विरोधि चेति । सजागी यथा —
 धर्मोऽग्ने गोवर्षाण, पाणि पादस्य रूप स्पर्शस्य, अभृत
 भृतस्येति । लक्षण—पञ्चवयवस्य गात्रस्य स्मृतिहेतु विदाना
 मिद गगणामन्मिति । सादृश्य—चित्रगत प्रतिरूपकम्,
 देवदत्तस्यत्यवमादि । पारग्रहात्—स्वन वा स्वामो स्वामिना
 वा स स्मर्यत । आश्रयात्—ग्रामस्या तदधोन स्मरति ।
 अश्रितात्—तदधोनन ग्रामस्थभिः । सम्बन्धात्—अन्तेवासिना
 गुरु स्मरत ऋत्विजा याज्यामिति । आनन्तव्यात् इति—करणो
 यस्वथषु । अव्यागात्—येन विप्रयुज्यत तद्वियोगप्रतिसवेदो भृश
 स्मरत । एककाव्यात्—कत्रन्तरदर्शनात् कर्त्रन्तरे स्मृत ।
 विराधात्—विजिगीषमाणयोरन्यतरदर्शनादन्यतर स्मर्यते ।
 अतिशयात्—येनातिशय उत्पादित । प्राप्ते,—यतो येन किञ्चित्

अन्तवासिप्रभृतय परस्परस्मारका । विराधादाह्नकुलादरन्वतरणापरस्परणम् ।
 अतिशय सस्कार उपनयनाऽऽदरापाठ्याऽऽदिस्मारक । प्राप्तिधनाऽऽदेदातार स्मारजात ।
 व्यवधानमावरणम् यथा खड्गाऽऽद कीषाऽऽदि । सुखदुःखयोरन्यतरणापरस्य ताभ्यां
 तत्प्रतीजकस्य वा स्मरणम् । इच्छादधी यद्विषयकतया गृहीतो तस्य स्मारको ।
 भय मरणादेभ्यः गृहीतोर्वा स्मारकम् । आथल दातु । क्रिया शाखादे वागद ।
 रागान् प्रीत पुत्राद स्मरणम् । धर्माधर्माभ्या जन्मान्तरागुभूतसुखदुःखसाधनयो

(ड) अत्र षष्ठीतत्पुरुषसप्तमीतत्पुरुषसमासौ बोधौ यथा—षष्ठीतत्पुरुष
 षष्ठीदिसमासौ ।

प्राप्तमाप्तव्य वा भवति तमभीक्ष्ण स्मरति । व्यवधानात्—
कोशाऽऽदिभिरमिप्रभृतीनि स्मर्यन्ते । सुखदुःखाभ्या—तद्धेतु
स्मर्यते । इच्छाद्वेषाभ्या—यमिच्छति यच्च द्वेषि, त स्मरति ।
भयात्— यतो विभेति । अर्थित्वात्—यैनार्थी भोजनेनाऽऽच्छा-
दनन वा । क्रियाया—रथेन रथकार स्मरति । रागात्—यस्या
स्त्रिया रक्तो भवति, तामभीक्ष्ण स्मरति । धर्मात्—जात्यन्तर-
स्मरणम् इह चाधोतश्रुतावधारणमिति । अधमात्—
प्रागनुभूतदुःखमाधन स्मरति । न चैतेषु निमित्तेषु युगपत्सवेद
नानि भवन्तीति युगपदस्मरणमिति । निदर्शनश्चेद स्मतिहेतूना
न परिसङ्ग्रानमिति ॥ ४४ ॥

अनित्यायाश्च बुद्धावुत्पन्नाऽपवर्गित्वात् कालान्तरावस्थानाच्चा
नित्याना सशय,—किमुत्पन्नाऽपवर्गिणो बुद्धि शब्दवत् ?—
आहोस्वित कालान्तरावस्थायिनो कुम्भवदिति ? उत्पन्नाऽपवर्गि
णोति पक्ष परिगृह्यते । कस्मात् ?—

(ठ) कर्मानवस्थायित्वग्रहणात् ॥ ४५ ॥

कर्मणोऽनवस्थायिनो ग्रहणादिति । क्षिप्तस्वेषोरापतनात्
क्रियासन्तानो गृह्यते, प्रत्यर्थनियमाच्च बुद्धीना क्रियासन्तानवत्
बुद्धिसन्तानोपपत्तिरिति । * अवस्थितग्रहणे च व्यवधीय
मानस्य प्रत्यक्षनिवृत्ते । * अवस्थिते च कुम्भे गृह्यमाणेन

प्रागनुभूतसुखादिश्च स्मरणमिति । उक्तेषु च किञ्चित्सवरूप सत्किञ्चिद् ज्ञातमुद्बोधक
शिव्यन्वयादनाय चाय प्रपञ्च ॥ ४४ ॥

समाप्त बुद्ध्यात्मगुणत्वप्रकरणम् ।

बुद्धैर्बुद्ध्यान्तरादिनाञ्च उक्तं स च तृतीयचक्षवतिभ्रसप्रतिथीगित्सिद्धौ स्यात्,
चतो बुद्धैरुत्पन्नापवर्गित्वं व्युत्पादनीयम् तत्र सिद्धान्तमूत्रम् ।—अरीराऽऽदकम्

(ठ) स्मरणोचरा बुद्धयश्चणिक्य, बुद्धित्वात् कर्माऽऽदिनाहवन् इति
वाच्येटीका ।

सन्तानेनैव बुद्धिर्वर्तते प्राग्व्यवधानात् तेन व्यवहिते प्रत्यक्षे
ज्ञान निवर्तते । कालान्तरावस्थाने तु बद्धेर्दृश्यव्यवधानेऽपि
प्रत्यक्षमवतिष्ठेतेति । स्मृतिश्चालिङ्ग बद्धावस्थाने सस्कारस्य
बुद्धिजन्यस्य स्मृतिहेतुत्वात् । यच्च मन्येतावतिष्ठते बुद्धि दृष्टा
हि बुद्धिविषये स्मृति सा च बुद्धावनित्यागा कारणाभावात्
स्यादिति तद्विपर्ययमिदम् । कस्मात् ?—बुद्धिर्ज्ञो हि सस्कारो
गुणान्तर स्मृतिहेतु न बुद्धिरिति ॥ ४५ ॥

हेत्वभावादयुक्तमिति चेत् —

बुद्ध्यावस्थानात् प्रत्यक्षत्वे स्मृत्यभाव ॥ ४६ ॥

यावदवतिष्ठते बुद्धि तावदसौ बोद्धव्योऽर्थ प्रत्यक्ष प्रत्यक्षे
च स्मृतिरनुपपन्नेति ॥ ४६ ॥

अव्यक्तग्रहणमनवस्थायित्वात् विद्युत्सम्पाते
रूपाव्यक्तग्रहणवन् ॥ ४७ ॥

यद्युत्पन्नाऽपवर्गिणो बुद्धि प्राप्तमव्यक्त बोद्धव्यस्य ग्रहणम्
यथा विद्युत्सम्पाते वैद्यतस्य प्रकाशस्यानवस्थानादव्यक्त रूप
ग्रहणमिति । व्यक्त तद्व्याणा ग्रहण तस्मादयुक्तमेतदिति ॥ ४७ ॥

हेतूपादानात् प्रतिषेद्धव्याभ्यनुज्ञा ॥ ४८ ॥

उत्पन्नाऽपवर्गिणो बुद्धिरिति प्रतिषेद्धव्य तदेवाभ्यनुज्ञायते
विद्युत्सम्पाते रूपाव्यक्तग्रहणवदिति । * यत्राव्यक्त ग्रहणम्,

धाराया अनवस्थापत्या प्रत्यक्षधाराऽप वाच्या न चाऽद्यबुद्धकरोत्तरयादृक्त्व
विरस्य त्यापाराभावात् पूर्वपूर्वस्य च परपर तोऽननुभवादिनाशसिद्धावागमनाशादे
रभावादिरोधिगुणस्यैव नाशकत्वमिति कमवद्बद्धरमवस्थायित्वयदुत्पादात् वाऽथ ॥ ४५ ॥

शङ्कते ।—बुद्धियद्याशाधनाशिनो स्यात् योग्याशेषविशेषमविशष्टमियादिष्वी
न स्यात् विद्युत्सम्पातकालीनवस्तुयदृश्यवत् न च तस्मान्न तथत्यथ ॥ ४७ ॥

उत्तरयात् ।—प्रतिषेद्धव्यस्य बद्धेराद्यावनाशित्वाभ्यनुज्ञा तया कृता

स्त्रोत्पन्नाऽपवर्गिणो बुद्धिरिति ग्रहणहेतुविकल्पाद्ग्रहणविकल्प ,
 न बुद्धिविकल्पात्, * यदिदं क्वाचदव्यक्त ग्रहणम् अयं विकल्पो
 ग्रहणहेतुविकल्पात्, यत्रानवस्थितो ग्रहणहेतु तत्राव्यक्त
 ग्रहण यत्रावस्थित, तत्र व्यक्त न तु बुद्धेरवस्थानानवस्था
 नाभ्यामिति । कस्मात् ? — अर्थग्रहणं हि बुद्धिं यत्तदर्थग्रहण
 मव्यक्तं व्यक्तं वा, बुद्धिं सेति । विशेषाग्रहणे च सामान्यग्रहण
 मात्रमव्यक्तग्रहणम्, तत्र विषयान्तरे बुद्धन्तरानुत्पत्तिनिमित्ता
 भावात् । यत्र समानधर्मयुक्तस्य धर्मो गृह्यते विशेषधर्मयुक्तस्य,
 तदव्यक्तं ग्रहणम्, यत्र तु विशेषोऽगृह्यमाणे सामान्यग्रहणमात्रं
 तदव्यक्तं ग्रहणम् । समानधर्मयोगाच्च विशिष्टधर्मयोगो विषया
 न्तरं तत्र यत् ग्रहणं न भवति तत् ग्रहणनिमित्ताभावात् न
 ब्रह्मरवस्थानादिति । यथाविषयस्य ग्रहणं व्यक्तमेव प्रत्यर्थं
 नियतत्वाच्च बुद्धीनाम सामान्यविषयस्य ग्रहणं स्वविषयं
 प्रति व्यक्तं विशेषविषयस्य प्रत्यव्यक्तम्, विशेषविषयस्य ग्रहणं
 स्वविषयं प्रति व्यक्तम् प्रत्यर्थनियता हि ब्रह्मय, तदिदमव्यक्त-
 ग्रहणं देशितं क्व विषये बुद्धानवस्थानकारितं स्यादिति ।
 धर्मिणस्तु धर्मभेदं बुद्धिनानात्वस्य भावाभावाभ्यां तदुपपत्तिं
 धर्मिणं स्वत्वर्थस्य समानास्य धर्माविशिष्टास्य तेषां प्रत्यर्थनियता
 नानाबुद्धयः, ता उभयो यदा धर्मिणि वृत्तन्ते, तदा व्यक्तं ग्रहणं
 धर्मिणमभिप्रेत्य, यदा तु सामान्यग्रहणमात्रं तदाऽव्यक्तं ग्रहणं
 मिति । एव धर्मिणमभिप्रेत्य व्यक्ताव्यक्तयोर्ग्रहणयोरुपपत्तिं
 रिति, न चेदमव्यक्तं ग्रहणं बुद्धेर्विद्वद्व्यस्य वाऽनवस्थायित्वाद्दुप-
 पद्यत इति ॥ ४८ ॥

विद्यत्सन्धातदृष्टानरूपस्य हेतोः साधकस्य उपादानात्, तथा चाशतो वाच इति
 ज्ञात् ॥ ४८ ॥

इदं हि न,—

प्रदीपार्चिं सन्तत्यभिव्यक्तग्रहणावत्तद्ग्रहणम् ॥४९॥

अनवस्थायित्वेऽपि बुद्धेस्तेषां द्रव्याणां ग्रहणं व्यक्तं प्रतिपत्तव्यम्, कथम् ?—प्रदीपार्चिं सन्तत्यभिव्यक्तग्रहणवत् । प्रदीपार्चिषां सन्तत्या वर्त्तमानानां ग्रहणानवस्थानं ग्राह्यानावस्थानञ्च प्रत्ययनियतत्वात् बुद्धीनां यावन्ति प्रदीपार्चींषि तावत्यो बुद्ध्य इति दृश्यत चात्र व्यक्तं प्रदीपार्चिषां ग्रहणमिति ॥४९॥

चेतनां शरीरगुणं, सति शरीरे भावादसति चाभावादिति —

द्रव्ये स्वगुणपरगुणोपलब्धे सशय ॥ ५० ॥

साशयिक इति भावः । स्वगुणोऽप्यु द्रवत्वमुपलभ्यत, परगुणशोष्णता तेनायं सशयः, एकं शरीरगुणश्चेतनां शरीरे गृह्यत, अथ द्रव्यान्तरगुणः ? इति ॥ ५० ॥

यावच्छरीरभावित्वाद्रूपाऽऽदीनाम् ॥ ५१ ॥

न शरीरगुणश्चेतनां, कस्मात् ?—न रूपाऽऽदिहीनं शरीरं गृह्यत चेतनाहीनन्तु गृह्यत यथोष्णताहीना आपः, तस्मान्न अस्तु तादृ तदृष्टान्तान्यासां बुद्धीनामनवस्थायित्वमित्याह ।—यथा प्रदीपार्चिषां सन्तत्यमानानामनवस्थायित्वेऽप्यभिव्यक्तग्रहणं तथाऽन्यथापि स्थात् विद्युत्त्वस्यातस्त्वं या बुद्धिरन्यथा सा स्वनिषेधं व्यक्तैवातं भावः ॥ ५१ ॥

समाप्तं बहुकल्पनाऽपवर्जितप्रकरणम् ।

अथ बुद्धेः शरीरगुणत्वानुपकरणम् । न च प्रागेव तस्मिन्नेतन्नाश्रयणीयमेतत्, गौरोऽहं जानामीत्याद्यनुभवेन तस्याप्यजानामीकरणात् अती विविच्य तद्गुणादनाश्रयं सशयमीजमाह ।—द्रव्ये चन्दनाऽऽदी स्वगुणस्य रूपाऽऽदी परगुणस्य श्रेयादेव वदन् एव शरीरे रूपाऽऽदीष्वस्य च वदन्तु बुद्धीदि शरीरगुणो न नातः सशयः ॥ ५ ॥

तत्र सिद्धान्तसूत्रम् ।—“न शरीरगुणश्चेतना” इति चादौ भाष्यज्ञानं पूर्यं, न

●शरीरगुणश्चेतनेति । सस्कारवदिति चेत न कारणानुच्छेदात् । यथाविध द्रव्ये सस्कार तथाविधे एवापरम, न तत्र कारणाच्छेदात् अत्यन्त सस्कारानुपपत्तिर्भवति, यथाविधे शरीरे चेतना गृह्यते तथाविध एवात्यन्तोपरमश्चेतनाया गृह्यते नस्मात् सस्कारवदित्यसम समाधि । अथापि शरीरस्य चेतनात्पत्तिकारण स्यात् द्रव्यान्तरस्य बोधस्य वा तत्र, नियमहेत्वभावात् । शरीरस्येन कदाचिच्चतनोत्पद्यते कदाचिन्न इति नियमहेतुनास्तीति, द्रव्यान्तरस्येन शरीर एव चेतनात्पद्यते न लोष्टाऽऽदिषु इत्यत्र न नियमहेतुरस्तीति । उभयस्य निमित्तत्व शरीरममानजातीय द्रव्ये चेतना नोत्पद्यते शरीर एव चात्पद्यते इति नियमहेतुनास्तीति ॥ ५१ ॥

यश्च मन्येत सति श्यामादिगुणे द्रव्ये श्यामाद्युपरमो दृष्ट, एव चेतनोपरम स्यादिति —

न पाकजगुणान्तरोत्पत्ते ॥ ५२ ॥

नात्यन्त रूपापरम द्रव्यस्य श्यामे रूपे निवृत्ते पाकज गुणान्तर रक्त रूपमुत्पद्यते, शरीरे तु चेतनामात्रोपरमोऽत्यन्तमिति ॥ ५२ ॥

शरीरावशेषगुण इत्यथ । अथ तर्काऽऽकार बुद्ध्यादिक शरीरावशेषगुण स्यात् यावच्छरीरभाव स्यात् रूपाऽऽदिवत् तत्पारम्पार्य चानुमानम् बुद्ध्यादिक न शरीर अवशेषगुण अथावद्द्रव्यभावितात् शब्दवत् व्यतिरेक रूपवहा । अथावद्द्रव्यभावत्वञ्च आश्रयलाभिनतकालाननाश्रयप्रतिधागत्वम् ॥ ५१ ॥

पठरपाकमत व्यभिचारमाशङ्कते ।—शरीर पाकाधीनरूपाऽऽदना व्याभचारा ज्ञात साधन युक्तमित्यथ । परं तु सिद्धान्तस्यैवभवद्दम् । तथा हि पाकजरूपे न व्याभचार शङ्कनीय पाकजगुणान्तरस्य रूपान्तरस्यात्पत् । तथा च स्वसमानाश्रय करणस्वसमानजातीय समानकालीनत्व पूर्वोक्तचित्तौ नाश्रयप्रतिधागत्वे अवशेषणीय मित्यथ इत्याह ॥ ५२ ॥

प्रतिद्वन्द्विसिद्धे पाकजानामप्रतिषेध ॥५३॥

अथापि यावत्सु द्रव्येषु पूर्वगुणप्रतिद्वन्द्विसिद्धि, तावत्सु पाकजीव्यत्तिदृश्यते, पूर्वगुणै सह पाकजानामवस्थानस्या ग्रहणात्, न च शरीरे चेतनाप्रतिद्वन्द्विसिद्धौ सहानवस्थायि गुणान्तर गृह्यते, येनानुमीयते, तेन चेतनाया विराध तस्मादप्रतिषिद्धा चेतना यावच्छरीर वर्त्तते, न तु वर्त्तते, तस्मान्न शरीरगुणश्चेतना इति ॥ ५३ ॥

इतश्च न शरीरगुणश्चेतना —

शरीरव्यापित्वात् ॥ ५४ ॥

शरीर शरीरावयवाश्च सर्वे चेतनोत्पत्त्या व्याप्ता इति न क्वचिदनुत्पत्तिश्चेतनाया, शरीरवच्छरीरावयवाश्चेतना इति प्राप्त चेतनबहुत्वम्, तत्र यथा प्रतिशरीर चेतनबहुत्वे सुख दुःखज्ञानानां व्यवस्थालिङ्गम् एवमेकशरीरेऽपि स्यात् न तु भवति, तस्मान्न शरीरगुणश्चेतनेति ॥ ५४ ॥

सिद्धान्तसूत्रम् ।—पाकजानां प्रतिद्वन्द्विनि पूर्वशरीरप्रतिरूपके शरीरान्तरं सिद्ध सटाऽऽदौ पाकजरूपसम्भवेऽपि शरीरे न तत्सम्भव शरीरावयवानां चर्माऽऽदौनामत्रि सधोमविशेषेण नाशाऽऽवश्यकत्वात् । परे तु पाकजानां प्रतिद्वन्द्विनोऽप्रिसधोमात् सिद्धे तथा च तादृशाप्रसधोमासमानाधिस्वरणत्वमर्थे तेनाप्रिसधोमनाश्वेऽप्रिसधोमजन्म च न व्यभिचार इत्याहुः । अन्ये तु शरीरगुणत्वाभावे हेत्वन्तरमाह प्रतिद्वन्द्वीति ।— पाकजानां पूर्वरूपाऽऽदिकं प्रतिहाश्च विरोधि एकस्मिन् रूपे विद्यमाने रूपान्तरा भावात् प्रकृते त्वकस्मिन् ज्ञाने सत्यपि पित्तोद्यम्ये ज्ञानान्तरीयत्तेर्ज्ञानादिकं न शरीरविशेषगुण इत्यर्थ इत्याहुः ॥ ५३ ॥

हेत्वन्तरमाह ।—शरीरविशेषगुणानामिति शेष ज्ञानस्रुष्टाऽऽदिकान् न शरीर व्यापकम् इदमाद्यवच्छेदेन तदानुभविकत्वादिति भावः ॥ ५४ ॥

यदुक्तं न क्वचिच्छरीरावयवे चेतनाया अनुत्पत्तिरिति, सा,—

न केशनखाऽऽदिष्वनुपलब्धे ॥ ५५ ॥

केशेषु नखाऽऽदिषु चानुत्पत्तिश्चेतनाया इति अनुपपन्न
शरीरव्यापित्वमिति ॥ ५५ ॥

त्वक्पर्यन्तत्वाच्छरीरस्य केशनखाऽऽदिष्वप्रसङ्ग ॥ ५६ ॥

इन्द्रियाऽऽश्रयत्व शरीरलक्षण त्वक्पर्यन्त जीवमनसुख
दुःखमविच्छाद्यतनभूत शरीरम्, तस्मान्न केशाऽऽदिषु चेतनो
त्पद्यते। अर्थकारितस्तु शरीरोपनिबन्ध केशाऽऽदोनामिति ॥ ५६ ॥

इतश्च न शरीरगुणश्चेतना —

शरीरगुणवैधर्म्यात् ॥ ५७ ॥

द्विविधश्च शरीरगुण, अप्रत्यक्षश्च गुरुत्वम् इन्द्रियग्राह्यश्च
रूपाऽऽदि विधाऽन्तरन्तु चेतना प्रत्यक्षा सवद्यत्वात्, नेन्द्रिय
ग्राह्या मनोविषयत्वात्, तस्मात् द्रव्यान्तरगुण इति ॥ ५७ ॥

न रूपाऽऽदीनामितरेतरवैधर्म्यात् ॥ ५८ ॥

यद्येतरेतरविधर्माणो रूपाऽऽदयो न शरीरगुणत्व जहति
एव रूपाऽऽदिवैधर्म्याच्चेतना शरीरगुणत्व न हास्यतीति ॥ ५८ ॥

देशयति ।—शरीररूपाऽऽदेराश्रयव्यापकत्व न शरीरस्य गौरवस्यशाऽऽद केश
नखादावनुपलम्बित्वथ ॥ ५५ ॥

दूषयति ।—स्यष्टम् । अन्ये तु —चेतना न शरीरगुण शरीरव्यापित्वात् शरीर
तदश्रयवेषु सवध्वेकेन सम्बन्धन सत्त्वात् शरीरगुणस्तु न स्वावयववृत्ति इदंते
न केशेति ।—पतन्वस्मानुपलब्धे । समापत्ते त्वगितीत्याह ॥ ५६ ॥

हेत्वन्तरमाह ।—बुद्धिग शरीरगुण शरीरगुणवैधर्म्यात् वहिरिन्द्रियाऽऽवेद्यत्वे
सति मनसा वेद्यत्वात् ॥ ५७ ॥

आक्षिपति ।—नोक्तं युक्तं रूपाऽऽदीनां परस्परवैधर्म्यात् तथा च तद्गीत्वा स्वशां
ऽऽदीनां शरीरगुणत्व न स्नात्, अचाक्षुषत्वात् तथा चीकृतमप्रधीजकमिति भाव ॥ ५८ ॥

ऐन्द्रियकत्वादृपाऽऽदीनामप्रतिषेध ॥ ५९ ॥

अप्रत्यक्षत्वाच्चात । यथेतरैतरविधमाणी रूपाऽऽदयो न द्वैविध्यमतिवत्तन्ते, तथा चेतनाऽपि नातिवत्तत यदि शरीरगण स्यादिति । अतिवत्तत तु, तस्मान्न शरीरगण इति ॥ ५९ ॥

भूतन्द्रियमनसा ज्ञानप्रतिषेधात् मिद्धे सत्याऽऽरम्भो विशेष ज्ञापनाथ बहुधा परीच्यमाण तत्त्व सुनिश्चिततर भवतीति परीक्षिता बुद्ध । मनस इदानी परीक्षाक्रम । तत् कि प्रतिशरीरमकमनकम ? इति विचार —

ज्ञानायौगपद्यादेक मन ॥ ६० ॥

आस्त खलु व ज्ञानायौगपद्यमकेकस्यैन्द्रियस्य यथाविषय करणस्येकप्रत्ययानवृत्तौ सामर्थ्यान्न तदेकत्वे मनसो लिङ्गम्, यत्तु खल्विदामन्द्रियान्तराणा विषयान्तरेषु ज्ञानायौगपद्य मिति ताल्लङ्गम्, कस्मात् ?—सम्भवति खलु वै बहुषु मनसु इन्द्रियमन सयोगयौगपद्यमिति ज्ञानयौगपद्य स्यात् न तु भवति, तस्माद्द्विषये प्रत्ययपर्यायादेक मन ॥ ६० ॥

समाधत्ते ।—रूपाऽऽदीना न शरीरगुणलप्रातरेषु । कुत ?—ऐन्द्रियकत्वात् । तत्तदिन्द्रियायाश्चलत्वाच्चतत्तद्गुणवधस्यैऽपि शरीरगुणत्वावच्छिन्नत्वस्यैव वाहरिन्द्रिया याश्चले सात याश्चलत्याभावात् बुद्धौ च तस्मात्त्वादात भाव ॥ ५९ ॥

समाप्तं बहु शरीरगुणभेदप्रकरणम् ।

अथ क्रमप्राप्ता मन परीक्षा तत्र प्रतिशरीरमेकं मनश्चरुत्वादिसहकारितया मन पञ्चक वेत सशये मन पञ्चकमवोचितम् तेन च प्रत्येक सकलमन सम्बन्धासम्बन्धाभ्या व्यासङ्गयौगपद्ये उपपद्यते इति पूर्वपक्षे सिद्धान्तसूत्रम् ।— प्रतिशरीरं मनोनानाले व्यासङ्गस्यैऽपि यौगपद्य स्यात् अतो न मनोनानालमिति भाव ॥ ६० ॥

न युगपदनेकक्रियोपलब्धे ॥ ६१ ॥

अथ खल्वध्यापकोऽधात व्रजति कमण्डलु धारयति पथ्यान पश्यति शृणोत्यरख्यजान शब्दाम् अबभ्यत् व्याल निङ्गान् बुभक्षत स्मरति च गन्तव्य स्था गीयामति क्रमस्या ग्रहणात् युगपदता क्रिया , इति प्राप्तं मनसा बहत्वामिति ॥ ६१ ॥

अलातचक्रदर्शनवत्तदुपलब्धिराशुसञ्चारात् ॥ ६२ ॥

आशुसञ्चारादलातस्य सम्भ्रमतो विद्यमान क्रमा न गृह्यत क्रमस्याग्रहणात् विच्छेत् बुद्ध्या चक्रवद्बुद्धिर्भवतीति, तथा बुद्धीना क्रियाणाञ्चाऽऽशुवृत्तित्वाद्द्विद्यमान क्रमो न गृह्यते, क्रमस्याग्रहणात् युगपत् क्रिया भवन्तीत्याभिमानी भवति । किं पुन क्रमस्याग्रहणात् युगपत् क्रियाऽभिमान ?—अथ युगपद्भावादेव युगपदनेकाक्रयोपलब्धिरिति ? नात्र विशेषप्रतिपत्त कारण मुच्यते इति । उक्तमिन्द्रयान्तराणा विषयान्तरषु पथ्यायण बह्व्यो भवन्तीति, तच्चाप्रत्याख्ययमात्मप्रत्यक्षत्वात् । अथाप दृष्टश्रुतानथाश्चिन्तयते क्रमण बुद्धयो वृत्तन्ते, न युगपत् अननानुमातव्यमिति । वणपदवाक्यबुद्धीना तदथबुद्धीनाञ्चाऽऽशुवृत्तित्वात् क्रमस्याग्रहणम्, कथम् ?—वाक्यस्थेषु खलु वर्णेषुञ्चरन्तु प्रतिवर्णं तावत् श्रवण भवति, श्रुत वर्णमक्रमनेक वा पदभावेन स प्रतिसन्धत्ते प्रतिसन्धाय पद व्यवस्यति, पदव्यवसायेन स्मृत्या पदार्थं प्रतिपद्यते, पदसमूहप्रतिसन्धानाच्च वाक्य व्यवस्यति, सम्बन्धाच्च पदार्थान् गृहीत्वा वाक्यार्थं प्रतिपद्यते न चाऽऽसी क्रमेण वर्त्तमानाना बुद्धीनामाशुवृत्तित्वात्

दोषशङ्कलीभक्षणाऽऽहौ ज्ञानयोगपथाज्ञानाल् साहित्याग्रहते ।—न एक मन अनेकक्रियायाम् अनेकज्ञानानाम्, उपलब्धिरित्येष ॥ ६१ ॥

समाप्त ।—क्रमिकेऽपि तत्पत्राब्धिगोपनीपलब्धि, आशुसञ्चारात् शीघ्रसञ्च

क्रमो गृह्यते, तदेतदनुमानमतन्त्र बुद्धिक्रियायौगपद्याभि
मानस्येति, न चास्ति मुक्तसशया युगपदुत्पत्तिर्बुद्धीना, यया
मनसा बहुत्वमेकशरीरऽनुमीयत इति ॥ ६२ ॥

यथोक्तहेतुत्वाच्चाणु ॥ ६३ ॥

अणु मन एकश्चेति धमसमुच्चयो ज्ञानायौगपद्यात्, महत्त्वे
मनस सधन्द्रियसयोगात् युगपद्विषयग्रहण स्यादिति ॥ ६३ ॥

मनस खलु भो । सेन्द्रियस्य शरीर वृत्तिलाभ नान्यत्र
शरीरात्, ज्ञातुश्च पुरुषस्य शरीराऽऽयतना बुद्ध्यादया, विषयोप
भोगो जिहासितहानमीप्सितावाप्तिश्च सवे च शरीराऽऽश्रया
व्यवहारा । तत्र खलु विप्रतिपत्ते सशय — किमय पुरुषकम
निमित्त शरीरसर्ग ? — आहोस्वित भूतमात्रादकमानमित्त ?
इति । श्रूयते खल्वत्र विप्रतिपत्तिरिति । तत्रेद तत्त्वम्,—

पूर्वकृतफलानुबन्धात्तदुत्पत्ति ॥ ६४ ॥

पूर्वशरीर या प्रवृत्तिवाग्बुद्धिशरीराऽऽरम्भलक्षणा, तत्
पूर्वकृत कर्मोक्त तस्य फल तज्जनितो धर्माधर्मौ, तत्फल
स्यानुबन्ध आत्मसमवेतस्यावस्थान, तेन प्रयुक्तेभ्यो भूतेभ्य-
स्तस्यात्पात्त शरीरस्य, न स्वतन्त्रेभ्य इति । यदधिष्ठानो
ऽयमात्माऽयमहमिति मन्यमानो यत्राभियुक्तो यत्रोपभोग
दृष्ट्या विषयानुपलभमानो धर्माधर्मौ सस्फुरति, तदस्य
राऽऽत्मकदाषात् यथा अलातचक्र वगातिशयेन धाम्यमाण क्रियासलानस्य भेदना
नुपलाम्बरिति ॥ ६२ ॥

ननु यौगपद्यौगपदादकतया मनसो वभव स्यादत्राऽऽह ।—मन इति शेष
यथोक्तस्य ज्ञानायौगपद्यस्य हेतुत्वान्नोऽणुत्वसाधकत्वादित्यथ ॥ ६३ ॥

समाप्तं मन परीक्षाप्रकरणम् ।

अथ प्रसङ्गाच्छरीरस्य तत्तत्पुरुषादृष्टनिष्पाद्यताप्रकरणम्, अथवा एकत्रैव शरीरे
मनस सर्वैरात्मभि सह संयोगात् सवत्रैव मनसा ज्ञान जन्यताम्, अतएवदृष्टकृतता

शरीर, तेन सस्कारेण धर्माधर्मलक्षणैः भूतसहितेन पतितेऽस्मिन् शरीरे उत्तर निष्पाद्यते निष्पन्नस्य चास्य पूर्वशरीरवत् पुरुषार्थ क्रिया पुरुषस्य च पूर्वशरीरवत् प्रवृत्तिरिति कर्मापेक्षेभ्यो भूतेभ्यः शरीरसर्गे सत्येतदुपपद्यत इति । दृष्टा च पुरुषगुणेन प्रयत्नेन प्रयुक्तेभ्यो भूतेभ्यः पुरुषार्थाक्रियासमर्थाणां द्रव्याणां रथप्रभृतोना मत्पत्तिः, तथाऽनुमातव्य — शरीरमपि पुरुषार्थाक्रियासमर्थमत्यद्यमान पुरुषस्य गुणान्तरापेक्षेभ्यो भूतेभ्यः उत्पद्यते इति ॥ ६४ ॥

अत्र नास्तिक आह —

भूतेभ्यो मूर्त्युपादानवत् तदुपादानम् ॥ ६५ ॥

यथा कर्मनिरपेक्षेभ्यो भूतभ्यां निर्वृत्ता मूर्त्ययः । सकृदा शर्करापाषाणगौरिकाञ्चनप्रभृतयः पुरुषार्थकारित्वादुपादायन्ते, तथा कर्मनिरपेक्षेभ्यो भूतभ्यः शरीरमुत्पन्नं पुरुषार्थकारित्वाद्दुपादायत इति ॥ ६५ ॥

न साध्यसमत्वात् ॥ ६६ ॥

यथा शरीरोत्पत्तिरकर्मनिमित्ता साध्या तथा सिकता शर्करापाषाणगौरिकाञ्चनप्रभृतीनामप्यकर्मनिमित्तं सर्गं साध्यं, साध्यसमत्वादसाधनमिति । भूतभ्यो मूर्त्युपादानवत् तदिति चानन साध्यम् ॥ ६६ ॥

प्रतिपादनप्रकरणम् । तत्र शरीरं तत्पुरुषसमवेतादृष्टनिमित्तकं न वा ? इति विप्रतिपत्तौ निषेधकोटिस्त्रधा — अदृष्टाभावात् तस्य शरीरहेतुत्वाभावात् अदृष्टस्य चात्मसमवायाभावात् । तत्राऽऽद्यं पक्षं निरस्यति । — पूर्वकृतस्य यागदानद्विसाऽऽदिफलस्य धर्माधर्मरूपस्य अनुबन्धात् सङ्कारिभावात्, तस्य शरीरस्य उत्पत्तिः ॥ ६७ ॥

आशिपति — भूतेभ्यः इति सावधारणम् तथा चादृष्टनिरपेक्षेभ्यो भूतेभ्यः परमाणुभ्यः मूर्त्तेर्मदादेः उपादानमारम्भो यथा तद्यत्र तस्य शरीरस्य उपादानमारम्भः परमाणुभ्योऽदृष्टनिरपेक्षेभ्य इत्यर्थः ॥ ६५ ॥

समाधत्ते । — मोक्षं युक्तं दृष्टान्तस्य साध्यसमत्वात् पक्षसमत्वात्, अदादेरप्यदृष्टसापेक्षपरमाणुभ्यः एवोत्पत्तेरुपमत्तदजन्यत्वस्य तत्रासिद्धेरिति भावः ॥ ६६ ॥

नोत्पत्तिनिमित्तत्वान्मातापित्रो ॥ ६७ ॥

विषमशायमुपन्यास । कस्मात् ?—निर्बीजा इमा मूर्त्तय
उत्पद्यन्त, बोजपूर्विका तु शरीरोत्पात्त । मातापितृशब्देन
स्नाहितरतसो बोजभूते गृह्येते तत्र सत्त्वव्यगभवामानुभवनीय
कामापत्राश्च पुत्रफलानुभवनाये कर्मणो मातृगभाऽऽशये शरीरो
त्पात्त भूतेभ्य प्रयोजयन्तीत्युपपन्न बीजानुविधानमिति ॥ ६७ ॥

तथाऽऽहारस्य ॥ ६८ ॥

उत्पत्तिनिमित्तत्वादिति प्रकृतम् । भुक्त पीतमाहार, तस्य
पत्तिनिवृत्त रसद्रव्य मातृशरीरे चापचायत बीज गभाऽऽशयस्थे
बोजसमावृत्त मात्रया चापचय बाज यावद्गूढसमथ
सञ्चय इति । मञ्चित चाबुत्मासपेशोकलनकण्डराशर
पाणिपादादिना च व्यूहेन्द्रियाधष्ठानभदन व्यूह्यत व्यूहे च
गभनाद्याऽवतारत रसद्रव्यमुपचोयत यावत्प्रसवसमथामात, न
चायमन्नपानस्य स्थान्यादिगतस्य कल्पत इति, एतस्मात् कार
णात् कामनिमित्तत्व शरीरस्य विज्ञायत इति ॥ ६८ ॥

प्राप्तौ चानियमात् ॥ ६९ ॥

न सर्वो दम्पत्यो मयोगो गर्भाऽऽधानहेतुदृश्यत, तत्रासति
कर्मणि न भवति, सति च भवतीत्यनुपपन्नी नियमाभाव इति ।

न मृदादिसाम्यमित्याह सूत्राभ्याम् ।—शरीरे न मृदादिसाम्य मातापित्रो
कर्मण्य शरीरोत्पत्तिनिमित्तत्वात् पुत्रदशनाऽऽदिजन्यसुखानुभावकादृष्टस्य देवाऽऽरा
धनाऽऽदिजन्यस्य पुत्राऽऽदिनिमित्तत्वात् । एव मातापित्रोराकारस्य शरीरोत्पत्तिनिमित्त
त्वान्दृष्टसङ्कारिणाऽऽहारस्य युक्तशोचितादिद्वारा कललादिजनकत्वात् । आहारस्य
पितामहपितृभोजनादेरदृष्टद्वारा पुत्रजनकत्वादित्यर्थ इत्यन्ते ॥ ६७ ॥ ६८ ॥

आहारस्यादृष्टसङ्कारित्वे विषये बाधकमाह ।—प्राप्तौ दम्पत्यो दम्पतीने

कर्मनिरपेक्षेष भूरेषु शरीरोत्पत्तिहेतुषु अनियम स्यात् न ह्यत्र
कारणाभाव इति ॥ ६९ ॥

अथापि —

शरीरोत्पत्तिनिमित्तवत् सयोगोत्पत्तिनिमित्त
कर्म ॥ ७० ॥

यथा खल्विदं शरीरं धातुप्राणसवाह्निनीना नाडीना
शुक्रान्तानां धातूनाञ्च स्नायुस्थिशिरापेशीकललकण्डराणाञ्च
शिरोबाहूदराणां सकथाञ्च काष्ठगानां वातपित्तकफानाञ्च मुख
कण्ठहृदयाऽऽमाऽऽशयपक्वाऽऽशयाधस्रोतसाञ्च परमदुःखसम्प्रा
दनीयेन सन्निवेशेन व्यूहनमशक्यं पृथिव्यादिभिः कर्मनिरपेक्षै
रुत्पादयितुमिति कर्मनिमित्ता शरीरोत्पत्तिरिति विज्ञायते,
एवञ्च प्रत्यात्मनियतस्य निमित्तस्याभावाद्भिरतिशयैः आत्मभि
सम्बन्धात् सर्वाऽऽत्मनाञ्च समानैः पृथिव्यादिभिरुत्पादितं शरीरं
पृथिव्यादिगतस्य च नियमहेतोरभावात् सर्वाऽऽत्मना सुखदुःख
सविच्छाद्यतनं समानं प्राप्तम्, यत्तु प्रत्यात्मं व्यवतिष्ठते तत्र
शरीरोत्पत्तिनिमित्तं कर्म व्यवस्थाह्तरिति विज्ञायते। परि
पच्यमानो हि प्रत्यात्मनियतं कर्माऽऽशयो यस्मिन्नात्मनि वृत्तत,
तस्यैवोपभोगाऽऽद्यतनं शरीरमुत्पाद्यं व्यवस्थापयति। तदेव
शरीरोत्पत्तिनिमित्तवत् सयोगनिमित्तं कर्मेति विज्ञायते।

तु गभधारणस्य यतो न नियमं ततोऽऽप्यस्य सङ्कारित्वमावश्यकामात्
भावः ॥ ६९ ॥

ननुदृष्टिःपेक्षैरेव भूते कैश्चित् स्वभावविशेषाच्छरीरं जन्यता स्वभावानभ्यप
गमे च शरीरस्य सर्वाऽऽत्मसयुक्तत्वात् साधारण्येऽपि अत आह।—अयमथ —
शरीरस्य सर्वाऽऽत्मसयुक्तत्वेऽपि सयोगविशेषोऽवच्छेदकतालक्षणे यैनाऽऽत्मना सङ्गं तदीयं
तच्छरीरं सयोगविशेष एव कृतं ?—इत्यत आह स योगेति।—सयोगविशेषीत्यन्तो
कमं सङ्गविशेष, निमित्तम् यथा शरीरोत्पत्तावदृष्टविशेषो निमित्तमिति। सयोग

प्रत्यात्मव्यवस्थानन्तु शरीरस्याऽऽत्मना सयोग प्रचक्ष्मह,
इति ॥ ७० ॥

एतेनानियम प्रत्युक्त' ॥ ७१ ॥

योऽयमकर्मनिमित्ते शरीरसंगे सत्यनियम इत्युच्यते, अय
शरीरोत्पत्तिनिमित्तवत् सयोगोत्पत्तिनिमित्त कर्मत्यनेन
प्रत्युक्त । कस्तावदय नियम १—यथेकस्याऽऽत्मन शरीर, तथा
सर्वेषामिति नियम, अन्यस्थान्यथेत्यनियमो भेदो व्यावृत्तिर्विशेष
इति । दृष्टा च जन्मव्यावृत्ति उच्चाभिजनो निम्नष्टाभिजन
इति, प्रशस्त निन्दितमिति व्याधिबहुलमरोगमिति समग्र
विकलमिति पीडाबहुल सुखबहुलमिति, पुरुषातिशयलक्षणो
पपन्न विपरीतमिति, प्रशस्तलक्षण निन्दितलक्षणमिति, पट्टि
न्द्रिय सृष्टिन्द्रियमिति । सूक्ष्मश्च भेदोऽपरिमय । सोऽय जन्मभेद
प्रत्यात्मनियतात् कर्मभेदादुपपद्यते, असति कर्मभेदे प्रत्यात्म
नियते निरतिशयित्वादात्मना समानत्वाच्च पृथिव्यादोना पृथिव्या
दिगतस्य नियमहेतोरभावात् सर्व सर्वाऽऽत्मना प्रसज्यत न त्विद-
मित्यश्रुत जन्म तस्मात् कर्मनिमित्ता शरीरोत्पत्तिरिति ॥ ७१ ॥

१वशषसदात्मज्ञानजनननियामको जातिवशष एव । सयोग शरीरावयवसंस्थान
विशेष इति कश्चित् ॥ ७० ॥

अथ शरीर नादृष्टजन्य प्रकृतरारम्भस्वभावत्वादेव तदुपपत्ते प्रतिबन्धकपूर्व
शरीरापगमस्तदृष्टाधीन जलस्य निघानुसरणस्वभावस्येव बन्धापगमाधीनत्वम् इति
द्वितीयपक्ष साङ्गसम्मत निरस्यति ।—एतेन अदृष्टदृष्टगुणत्वव्यवस्थापनेन अनियमस्तु
आत्मन कदाचिन्मानुषशरीरसम्बन्ध कदाचिदन्यादृश किञ्चिच्च शरीर सकला
वयं किञ्चिच्च विकलावयवमित्यादि । अदृष्टदृष्टगुणत्वानभ्युपगमे त्वयमानयम न
त्वस्यन्वते किञ्चादृष्टनिरपेक्षप्रकृतिमात्राऽऽरम्भत्व सर्वाऽऽत्मसाधारण्य शरीरस्य ज्ञान्
इति भाव । अन्ये तु अदृष्टमन्यनियत स्यादित्यत्राऽऽह एतमेति ।—तत्राप्यदृष्टान्तर
म्बन्धनादित्वमेवति भाव इत्याहु ॥ ७१ ॥

उपपन्नश्च तद्वियोग कर्मक्षयोपपत्ते ॥ ७२ ॥

कर्मनिमित्ते शरीरसर्गे तत्र शरीरेणाऽऽत्मनो वियोग उपपन्न । कस्मात् ?—कर्मक्षयोपपत्त , उपपद्यते खलु कर्म क्षय , सम्यग्दशनात् , प्रक्षीणे मोहे यीतराग पुनर्भवहेतुकर्म क्रायवाङ्मनाभिर्न करोति , इत्युत्तरस्थानुपचय , पूर्वोपचितस्य विपाकप्रतिसवेदनात् प्रक्षय । एव प्रसवहेतोरभावात् पतिते ऽस्मिन् शरीरे पुन शरीरान्तरानुपपत्तेरप्रतिसन्धि । अकर्म निमित्ते तु शरीरसर्गे भूतक्षयानुपपत्तस्तद्वियोगानुपपत्ति रिति ॥ ७२ ॥

तद्दृष्टकारितमिति चेत् पुनस्तत्प्रसङ्गोऽपवर्गे ॥ ७३ ॥

अदशन खलु अदृष्टमित्यच्यते , अदृष्टकारिता भूतेभ्य शरीरोत्पत्ति न जात्वनुत्पन्ने शरीरे द्रष्टा निरायतनो दृश्य पश्यति , तच्चास्य दृश्य द्विविध —विषयस्य नानात्वञ्च , अव्यक्ता ऽऽत्मनोस्तदर्थं शरीरसर्गं तस्मिन्नवसिते चरितार्थानि भूतानि न शरीरमुत्पादयन्तीत्युपपन्न शरीरवियोग इति , एव चेन्नन्यसे , पुनस्तत्प्रसङ्गोऽपवर्गे , पुन शरीरोत्पत्ति प्रसज्यत इति । या चानुत्पन्ने शरीरे दर्शनानुत्पत्तिरदर्शनाभिमता , या चापवर्गे शरीरनिवृत्तौ दर्शनानुत्पत्तिरदर्शनभूता , नैतयोरदशनयो कश्चिद्विशेष इत्यदर्शनस्यानिवृत्तेरपवर्गे पुन शरीरोत्पत्तिप्रसङ्ग इति ॥ ७३ ॥

आहतास्तु मन परमाणुगुणमदृष्ट मन्यन्ते तथा हि पाथिवा परमाणव सङ्घिता स्नादृष्टवशाच्छरीरमारभन्ते मनश्च स्नादृष्टप्रयुक्तं शरीरमाविशति तच्चादृष्ट स्वभावाद्बुद्धदुःख सुखदुःख साधयतीति तत्राचरमाह ।—तत्तदात्माऽदृष्टापवर्ग विनव तत्तदात्मापभोगाव परमाणवश्चेच्छरीरमारभन्ते मुक्तेऽपि तदात्मनि तद्वानाव शरीरमारभेरन् । अपवर्ग इत्युपलक्ष्य ससारिषामपि नर चरि तुरनाऽऽदिशरीरोपचय द्विगिगमक न स्यादिति भाव ॥ ७३ ॥

चरिताथाविशेष इति चेत्,—

न करणाकरणयोरारम्भदर्शनात् ॥ ७४ ॥

चरिताथान भूतानि दशनावसानान् शरीरान्तरमारभन्त इत्यय विशेष , एव चेदुच्यते करणाकरणयोरारम्भदर्शनात् चरिताथाना भूताना विषयोपलब्धिकरणात् पुन पुन शरीराऽऽरम्भो दृश्यते, प्रकृतिपुरुषयोनानात्वदर्शनम्याकरणा द्विरथक शरीराऽऽरम्भ पुन पुनदृश्यत, तस्मादकमानमिच्छाया भूतसृष्टौ न दर्शनाथा शरीरोत्पत्तिर्युक्ता , युक्ता तु कमनिमित्त सग दशनार्था शरीरात्पात्त । कर्मविपाकसवेदन दशनमिति तददृष्टकारितामिति चेत् कस्यचिद्दशनम् — अदृष्ट नाम परमाणुना गुणविशेष क्रियाहेतु तन प्रेरिता परमाणव सम्प्राच्छेता शरीरमुत्पात्यन्ताति, तन्मन समावेशति, स्वगुणेनादृष्टेन प्रेरिते समनस्के शरीरे द्रष्टुरूपलाब्धभवतीति” एतस्मिन वै दशने गुणानुच्छेदात् पुनस्तात्प्रसङ्गोऽपवगे, अपवग शरीरोत्पत्ति परमाणुगुणस्यादृष्टस्यानुच्छेद्यत्वा दिति ॥ ७४ ॥

मन कर्मनिमित्तत्वाच्च सयोगानुच्छेद ॥ ७५ ॥

मनोगुणेनादृष्टेन समावेशिते मनसि सयोगव्युच्छेदो न स्यात् तत्र क्लृप्त शरीरादपसर्पण मनस इति ?—कर्माऽऽशय क्षये तु कर्माऽऽशयान्तराद्विपच्यमानादपसर्पणोपपत्तिरिति । अदृष्टादेवापसर्पणमिति चेत् —योऽदृष्ट शरीरोपसर्पणहेतु, स एवापसर्पणहेतुरपीति न , एकस्य जीवनप्रायणहेतुत्वानुपपत्ते ,

अदृष्टस्य मनोगुणत्वमपि दूषयति ।—सयोगस्य शरीराऽऽरम्भकस्य ज्ञानाऽऽदि ज्ञानकस्य च, उच्छेदो न स्यात् । कुत ?—मनसो यत् कर्म अदृष्ट, तन्निमित्तत्वात्,

एवञ्च सति एकमदृष्ट जीवनप्रायणयोर्हेतुरिति प्राप्तम् , नेत
दुपपद्यते ॥ ७५ ॥

नित्यत्वप्रसङ्गश्च प्रायणानुपपत्ते ॥ ७६ ॥

विपाकसवेदनात् कस्माऽऽशयक्षये शरीरपात प्रायणम्
कस्माऽऽशयान्तराच्च पुनर्जन्म । भूतमात्रात्, कर्मनिरपेक्षात्
शरीरोत्पत्तो कस्य क्षयात् शरीरपात प्रायणम् ? इति प्राय
णानुपपत्त खलु वै नित्यत्वप्रसङ्ग विद्म यादृच्छिक तु प्रायण
प्रायणभटानुपपत्तरिति ॥ ७६ ॥

पुनस्तत्प्रसङ्गाऽपवग इत्येतत् समाधिक्कुराह —

अशुश्यामतानित्यत्ववदेतत् स्यात् ॥ ७७ ॥

यथाऽणो श्यामता नित्या अग्निसयोगेन प्रतिवद्धा न
पुनरुत्पद्यत एवमदृष्टकारत शरीरमपवग पुनर्नोत्पद्यत
इति ॥ ७७ ॥

नाकृताभ्यागमप्रसङ्गात् ॥ ७८ ॥

नायमस्ति दृष्टान्त । कस्मात् ?—अकृताभ्यागमप्रसङ्गात् ।
अकृत प्रमाणतोऽनुपपन्न तस्याभ्यागमोऽभ्युपपत्तिर्व्यवसाय ,
एतच्छ्रद्धानन प्रमाणतोऽनुपपन्न मन्तव्यम् , तस्मान्नाय दृष्टान्त ,

तस्य नित्यत्वात् तादृशसद्योगधारा गोच्छद्यत तस्यानित्यत्वेऽपि व्यधिकरणभोगस्य
तत्राशकत्वेऽतिप्रसङ्ग इति भाव ॥ ७५ ॥

सद्योगानुच्छेदे का सति ? अत आह ।—तथा सति प्रायणस्य मरणस्य
अनुपपत्त शरीरऽऽदानित्यत्वस्याविनाशित्वस्य च प्रसङ्ग ॥ ७६ ॥

आक्षिपति ।—यथा परमाक्षी श्यामता नित्याऽपि निवर्तते तथा शरीराऽऽदिक
मपि निवर्तते तथैव परमाक्षुनिष्ठ नित्यमप्यदृष्ट निवर्तते तदभावाच्च नापवर्गे
शरीरामात ॥ ७७ ॥

सिद्धान्तसूत्रम् ।—अकृतस्य प्रमाणाविवक्षस्य, प्रमाणस्य लोकार, तत्प्रसङ्गात्

न प्रत्यक्ष, न चानुमान किञ्चिदुच्यत इति । तदिदं दृष्टान्तस्य साध्यसमत्वमभिधीयत इति । अथवा नाकृताभ्यागमप्रसङ्गात् अणुश्यामतादृष्टान्तेनाकर्मनिमित्ता शरीरात्पत्ति समादधान स्याकृताभ्यागमप्रसङ्ग अकृत सुखदुःखहेतौ कर्मणि पुरुषस्य सुखं द खमभ्यागच्छतीति प्रसज्येत ओमति ब्रुवत प्रत्यक्षानुमानाऽऽगमविरोध । प्रत्यक्षविरोधस्तावत् — भिन्नमिदं सुखं द खं प्रत्यात्मवेदनोयत्वात् प्रत्यक्ष सर्वशरीरगणाम् । को भेद ? — तीव्र मन्दश्चिरमाशु नानाप्रकारमकप्रकारमिति एवमादि विशेष , न चास्तु प्रत्यात्मनियतं सुखदुःखहेतुविशेषं न चामति हेतुविशेषे फलविशेषो दृश्यत कमनिमित्ते तु सुखदुःखयाग कर्मणा तीव्रमन्दतोपपत्तं कमसञ्चयानाञ्चोत्कषापकषभावान्नानाविधैकविधभावाच्च कर्मणा सुखदुःखभेदोपपत्ति । साऽयं हेतुभेदाभावात् दृष्टं सुखदुःखभेदो न स्यादिति प्रत्यक्षविरोध । तथाऽनुमानविरोध, — दृष्टं हि पुरुषगुणव्यवस्थानात् सुखदुःखव्यवस्थानम् यं खलु चेतनावात् साधननिर्वर्तनीयं सुखं बुद्ध्या तदोपपन्नं तदाप्तिसाधनावाप्तये प्रयतते स सुखेन युज्यते न विपरोत , यच्च साधननिर्वर्तनीयं दुःखं बुद्ध्या तज्जिहासु साधनपरिवर्जनाय यतते, स दुःखेन परित्यज्यत न विपरोत , अस्ति चेदं यत्नमन्तरेण चेतनानां सुखदुःखव्यवस्थानं, तेनापि चेतनगुणान्तरव्यवस्थानकृतेन भवितव्यमित्यनुमानम् । तदेतदकर्मनिमित्ते सुखदुःखयोगे विरुध्यत इति, तच्च गुणान्तरमसवेद्यत्वाददृष्टं विपाककालानियमाच्चा

इत्यथ नाह परमाकुनिष्ठादृष्टस्य कारणस्य सत्त्वे शरीरोच्छेदो स्यात् एवमणुश्यामतामित्यलस्यापि प्रमाणागचरस्य स्वीकारो स्यात् तथा च दृष्टान्तासिद्धिर्न वाऽनादि भावस्य वात्र सम्भवति, अन्यभावलनं तद्वेतुलात्, यथा, — निष्ठादृष्टाशरीरसम्बन्धी

व्यवस्थितम् बुद्ध्यादयस्तु सवेद्याद्यापवर्गिणश्चेति । अथाऽऽगम
विराध — बह्व खल्विदमार्धमृषीणामुपदेशजातमनुष्ठानपरि
वजनाऽऽश्रयमुपदेशफलञ्च शरीरिणा वर्णाऽऽश्रमविभागिनां
ष्ठानलक्षणा प्रवृत्ति परिवर्जनलक्षणा निवृत्ति तच्चोभयमेतस्या
दृष्टौ नास्ति कस्य सुचरित दुश्चरित वा कर्मनिमित्त पुरुषाणा
सुखदुःखयोग इति विरुध्यते सेय पापिष्ठाना मिथ्या
दृष्टिरकर्मनिमित्ता शरीरदृष्टि अकर्मनिमित्त सुखदुःखयोग
इति ॥ ७८ ॥

इति वात्स्यायनोये न्यायभाष्ये तृतीयाध्यायस्य

द्वितीयमाह्निकम् ।

समाप्तश्चाय तृतीयोऽध्याय ॥ ३ ॥

अगमे अकृतान स्वयमज्ञानतां कस्य च अथागम फलसम्बन्ध स्यात् तथा च
स्वाकृतत्वाविशेषात् । क शरीर कस्य भविष्यतीत्यत्र नियामकाभाव इति भाव ॥ ७८ ॥

समाप्त शरीरस्यादृष्टनिष्पाद्यताप्रकरणम् ।

समाप्तश्च तृतीयाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥ २ ॥

इति श्रीविश्वनाथभट्टाचार्यकृताया न्यायसूत्ररत्नौ तृतीयाध्यायवृत्ति ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमाह्निकम् ।

मनमाऽनन्तरं प्रवृत्तिं परीक्षितव्यां तत्र खलु यावद्धर्मा
धमाऽऽद्यशरीराऽऽदि परीक्षितं, सर्वा मा प्रवृत्ते परीक्षा
इत्याह,—

प्रवृत्तिर्यथोक्ता ॥ १ ॥

तथा परीक्षितेति ॥ १ ॥

सुरकाण्डिवज्रप्रभाभर योगिमानसचक्रं परं महं ।

श्यामलं किमपि धाम कामदं कामकाटिकं कमनीयमाश्रये ॥

तृतीये तावदात्मऽऽत्प्रसेऽषट्कं कारणरूपं परीक्षितम् अथ कार्यरूपं प्रवृत्त्यादि
प्रसेऽषट्कमवसरतो हतुहतुमद्भावनं च परीक्षणीयम् यद्यपि प्रथमाऽऽह्निके षट्कं
परीक्षणीयं तद्विद्युत्प्रकाशं तत्त्वज्ञानं तथाऽपि तस्यापवर्गहृतत्वात्पादात्मन च
परीक्षणीयत्वादपवर्गपरीक्षाऽनन्तरं पाततया षट्कपरीक्षावाध्यायाद्यं तत्र चाद्विष्टधर्मवक्तव्या
षट्कपरीक्षा प्रथमाऽऽह्निकाया । तत्र प्रथमाऽऽह्निके चतुर्ण्यं प्रकरणानि । तत्र चात्तरूपं
वक्तव्यं प्रवृत्तदोषोऽपि परीक्षा प्रथमप्रकरणाय । न चाद्यभेदात् प्रकरणभेदः । यथा
तथात् परस्परसाक्षात्काराभ्यामवयवाभ्यामुक्तं रूपवत्त्वलक्षणं कायवत्त्वकथनान् प्रवृत्तं
परीक्षावामाकाङ्क्षितायां सूत्रम्—अत्र तद्यथात् शेषं पुरयन्ति तदयुक्तम् तथा
सत्यत्वं यथाशब्दस्याऽऽकाङ्क्षाशान्तावयिमसूत्रस्य तथाशब्दोप यथाशब्दान्तरस्य
पुरणीयतया प्रकरणभेदाऽऽपत्तेः तस्मादयिमसूत्रस्य तथाशब्दान्वयो युक्तः प्रवृत्तियथा
लक्षणवती तथा दोषा अप्यलक्षणवन्त इत्ययिमसूत्रस्य वलितोऽयं । “प्रवृत्तिर्वाग
वृद्धिशरीराऽऽरम्भ” इत्यलक्षणसत्त्वात् सिद्धं लक्षणमिति भावः । प्रवृत्तिसु इदं—
कारणरूपा काव्यरूपा च हे अप्यात्मसमवते तत्राऽऽद्या—जन्तुना विप्रिष्टा
विप्रिष्टा च यत्रत्वजातिमती मानसप्रत्यक्षसिद्धा द्वितीया तु—धर्माधर्मरूपा यागादे
रश्वान्यामनादेशं चिरध्वस्तस्य व्यापारतया कमनाशाजलस्यशाऽऽदे प्रायश्चित्तादेशं
वास्तवतया सिध्यतीति ॥ १ ॥

प्रवृत्त्यनन्तरास्ताहि दोषा परीक्ष्यन्तामित्यत आह,—

तथा दोषा ॥ २ ॥

परीक्षिता इति । बुद्धिममानाऽऽश्रयत्वादात्मगुणा प्रवृत्ति हेतुत्वात् पुत्रभवप्रतिसन्धानसामर्थ्याच्च ससारहृतव ससार स्यानादित्वादिनादिना प्रबन्धेन प्रवृत्तन्ते मिथ्याज्ञाननिवृत्ति स्तत्त्वज्ञानात् तद्विवृत्तौ रागद्वेषप्रबन्धोच्छेदेऽपवग ॥ इति प्रादु भावनिरोधधर्मका इत्यवमाद्युक्त दोषाणामिति ॥ २ ॥

प्रवर्तनालक्षणा दाषा इत्युक्तम्, तथा चेमे मानष्या ऽसूयाविचिकित्सा मत्सरादय ते कस्मान्नोपसङ्ग्रायन्ते ?—इत्यत आह —

तत्रैराशय्य रागद्वेषमोहार्थान्तरभावात् ॥ ३ ॥

तेषां दाषाणां त्रयो राशयस्त्रय पक्षा । रागपक्ष — कामी मत्सर स्पृहा टृष्णा लोभ इति । द्वेषपक्ष — क्रोध इष्याऽसूया

दाषपरोक्षायां प्राप्तायाः ।—तथा दाषा अपि प्रवृत्तनालक्षणा इत्युक्त लक्षणावन्त एवति नासिद्धिरिति भाव ॥ २ ॥

समाप्त प्रवृत्तिदोषसामान्यपरीक्षाप्रकरणम् ।

अथ वराश्येन विशेष्य दोषपरीक्षयाय तत् वराश्यप्रकरणम् तत्र सिद्धान्त सूत्रम्—तेषां दोषाणां त्रयो राशय त्रय पक्षा न तु रागद्वेषमोहानामकञ्चन तेषामन्तरभावात् अन्तरभेदवत्त्वात् तथा च भयशोकमानाऽऽदौर्गमन्थान्तर्भावात् विभागन्यमत्वम् इच्छात्वद्वेषत्वमिथ्याज्ञानत्ववृत्तिरुद्धधमवत्त्वात् विभागा ऽऽधिक्यम् इच्छात्वाऽऽदिक्तन्तु रागादावनुभवसिद्धम् । तत्र रागपक्ष — कामी मत्सर स्पृहा टृष्णा लोभो माया दम्भ इति । काम —रिरसा रतिश्च विजातीय सखीन नारीगतामिल इति तु न युक्त स्त्रिया कामेऽव्याप्त । मत्सर —स्वप्रयोजनप्रतिसन्धान विना प अभिमतनिवारणेच्छा यथा राजकीयाददपानान्प्रोदक पथम् इत्यादि एव परब्रह्मनिवारणेच्छाऽपि । स्पृहा—धर्मावरोधेन प्राप्नोच्छा । टृष्णा—इद मे न चीयता मितोच्छा उचितव्ययाकरणेनापि धनरक्षणेच्छारूप कापश्यमाप टृष्णाभद एव । धमविरोधेन परद्रव्येच्छा लोभ । परवस्तुनेच्छा माया । कपटन धामिकत्वादिना

द्रोहोऽमघ इति । माहपक्ष — मिथ्याज्ञान विचिकित्सा मान प्रमाद इति त्रैराश्यान्नोपसङ्गयन्त इति । लक्षणस्य तर्ह्यभेदात् त्वित्वमनुपपन्नम् । नानुपपन्न रागद्वेषभोहार्थान्तरभावात् । आसक्तिलक्षणो राग अमर्षलक्षणो द्वेष मिथ्याप्रतिपत्ति लक्षणो भोह इति । एतत् प्रत्यात्मवेदनीयं सवशरीरिणाम्, विजानात्ययं शरीरो रागमुत्पन्नम्, अस्ति मेऽध्यात्म रागधर्म इति, विरागश्च विजानाति नास्ति मेऽध्यात्म रागधर्म इति । एवमितरयोरपीति । मानेन्याऽसूयाप्रभृतयस्तु त्रैराश्यमनुपपत्तिता इति नोपसङ्गयन्ते ॥ ३ ॥

नेकप्रत्यनीकभावात् ॥ ४ ॥

नाथान्तर रागादयः । कस्मात् ?— एकप्रत्यनीकभावात् । तत्त्वज्ञान सम्यग्ज्ञातराध्यप्रज्ञा सम्बोध इत्यकमिदं प्रत्यनाकत्रयाणामिति ॥ ४ ॥

स्वात्कषण्यापनच्छा दम् । द्वेषपक्ष — क्राध ईर्ष्याऽसूया द्रा-ऽऽमर्षोऽभिमान इति । क्राध — नेत्रलौहत्वाऽऽन्दिहनुर्देषावशेष । द्वेषा— साधारणं वस्तुान् परस्वत्त्वात्तद्गुणोत्तरि द्वेष यथा दूरत्नदायादानाम् । असूया— परगुणाऽऽदौ द्वेष । द्राह — नाशय द्वेष । इहा तु द्राहजन्या पर तु त द्रोह मन्वन्त । अमघ — कृतापराध असमथश्च द्वेष । आभमान — अपकारिण्याकाधत्करस्याऽऽत्मान द्वेष । माहपक्ष — त्वप्यय सश्रयतकमानप्रमादभयश्रीका । विपर्यय — मिथ्याज्ञानापरपर्यायाऽऽश्रयानिश्चय । एकधर्मिकविकल्पभावाभावज्ञान सश्रय स एव विचिकित्सत्यन्वते । व्याप्याऽऽरायाहापकप्रसङ्गन तक । आत्मन्यावद्यमानगुणाऽऽरीपेषात्कषधीमान गुणवात निगणत्वधीरूपस्योऽपि मानेऽन्तभवति । प्रमाद — पूर्वकत्तव्यतया निश्चयेऽप्यकत्तव्यताधी एव वपरौथेऽप । भयम्— अनिष्टहेतूपानपाते तत्पारत्यामानइताज्ञानम् । श्रीक — इष्टविधीने तन्नाभानइताज्ञानम् ॥ ३ ॥

श्रुते ।— रागाऽऽदौना भदो न एकप्रत्यनीकभावात् एकस्मिन् प्रत्यनीकभावो विरीधित्वं यस्य तत् तथा तनकनाश्रत्वादित्यथ एक इति तत्त्वज्ञानमेषां त्वराधि ॥ ४ ॥

व्यभिचारादहेतु ॥ ५ ॥

एकप्रत्यनोका पृथिव्या श्यामाऽऽदयाऽग्निमयागेनैकन एक
योनयश्च पाकजा इति ॥ ५ ॥

सति चाथान्तरभावे —

तेषा मोह पापीयान्नामूढस्येतगात्पत्ते ॥ ६ ॥

मोह पाप पापतरा वा हावभिप्रेत्याक्तम , कस्मात् ?—
नामूढस्येतगात्पत्ते । अमूढस्य रागद्वेषो नोत्पद्येते, मूढस्य तु
यथासङ्कल्पमुत्पात्त । वषयषु रञ्जनोया सङ्कल्पा रागहतव ,
कोपनीया सङ्कल्पा द्वेषहेतव उभये च सङ्कल्पा न मिथ्या
प्रतिपत्तिलक्षणत्वान्मोहादन्ये , ताविमौ मोहयानो रागद्वेषा
विति । तत्त्वज्ञानाच्च माहनिवृत्तो रागद्वेषानुत्पत्तिरित्येकप्रत्य
नोकभावापपात्त । एवञ्च कृत्वा तत्त्वज्ञानात् दु खजन्मप्रवृत्त
दोषामथ्याज्ञानानामुत्तरात्तरापाय तदनन्तराभावादपवर्ग इति
व्याख्यातमिति ॥ ६ ॥

समाधत्ते ।—एकविरोधित्वं भेदनिषेधे न हेतु व्यभिचारात् एकाग्रिसयोग
नाश्रित्वाऽपि रूपाऽऽदीना भेदात् ॥ ५ ॥

किञ्च नतथामेकानवस्थित्वं तत्त्वज्ञानस्य मोहनिवृत्तकत्वान् तन्निवृत्त्या रागाऽऽदि
निवृत्तेरित्याशयेनाऽऽह ।—यथाप यद्गना निन्दारणे इष्टन्तमपीविधानात् पापिष्ठ
पापतम इति वा युक्त तथाऽपि द्वौ हावाधकृत्य निन्दारण इयोनन्दारणे ईयसुना
विधानात् तेन रागमोहद्वयोर्द्वेषमोहद्वयानां मोह पापीयाननर्थमूल बलवद्वय इति
यावत् । हेतुमाह नामूढस्यात् ।—मोहयन्त्यस्य रागद्वेषयोरभावात्तस्य । न च तत्त्व
ज्ञानिनोऽपि द्विताद्वृत्तगोचरप्रवृत्तानवृत्तो रागद्वेषाधीने इति तत्र व्यभिचार इति
वाच्य धर्माधमप्रयोजकरामद्वेषधीर्दोषत्वान् । एतदभिप्रायकमेवा
सक्ताऽऽद्वेष सुक्त इत्यादिकमपीति भाव ॥ ६ ॥

प्राप्तस्वर्हि निमित्तनैमित्तिकभावादर्थान्तर-
भावो दोषेभ्य ॥ ७ ॥

अन्यहि निमित्तम् अन्यच्च नैमित्तिकमिति दोषनिमित्त
त्वान्न दोषो मोह इति ॥ ७ ॥

न दोषलक्षणावरोधात् (सत्त्वात्)
मोहस्य ॥ ८ ॥

प्रवृत्तनालक्षणा दोषा ' इत्यनेन दोषलक्षणेनावरुध्यत
दोषेषु माह इति ॥ ८ ॥

निमित्तनैमित्तिकोपपत्तेश्च तुल्यजातीयाना-
नामप्रतिषेध ॥ ९ ॥

द्रव्याणा गुणाना वाऽनेकविधविकल्पो निमित्तनैमित्तिक
भावे तुल्यजातीयाना दृष्ट इति ॥ ९ ॥

शङ्कते ।—दोषनिमित्तत्वान्मोहस्य दोषाभेदत्वात् स्यात् अभेदेन काव्यकारणभावा
भावात् । दोषेभ्य इत्यान्तर्गोचकभेदाद्भेदवचनम् । प्राप्तस्वर्हित्यस्तु न सत् किन्तु
भाष्यकृत पुरश्चामत्याप वदन्ति ॥ ७ ॥

निराकरोति ।—मोहस्य दोषलक्षणासत्त्वाद्दोषत्वम् व्याक्तभेदाच्च हेतुहेतुमज्ञाधो
न विरुध्यत इति भाव ॥ ८ ॥

अप्रधानकत्वमुक्त्वाऽनेकान्तकत्वमप्याह ।—एकजातीययोरपि द्रव्यधीनयोश्च
निमित्तनामनिकोपपत्त हेतुहेतुमज्ञावस्तीकारात् तुल्यजातीयत्वप्रतिषेधा न युक्त
इति ॥ ९ ॥

समाप्त दोषपरीक्षाप्रकरणम् ।

दोषानन्तर प्रेत्यभाव, तस्यासिद्धि, आत्मनो नित्यत्वात्, न खलु नित्य किञ्चिज्जायते, म्रियते वा, इति जन्ममरणयोर्नित्यत्वादात्मनोऽनुपपत्ति, उभयञ्च प्रेत्यभाव इति । तत्राय सिद्धानुवाद —

आत्मनित्यत्वे प्रेत्यभावसिद्धि ॥ १० ॥

नित्योऽयमत्मा प्रैति पृथशरीर जहाति म्रियते इति, प्रेत्य च पूर्वशरीर हित्वा भवति जायते, शरीरान्तरमुपादत्त इति तच्चैतदुभयं 'पुनरुत्पत्ति प्रेत्यभाव इत्यत्रोक्तम्, पूर्वशरीर हित्वा शरीरान्तरोपादान प्रेत्यभाव इति, तच्चैतन्नित्यत्वे सम्भवतीति । यस्य तु सत्त्वोत्पाद सत्त्वनिरोध प्रेत्यभाव तस्य कृतहानमकृताभ्यागमश्च दोष, उच्छेदहेतुवाद ऋष्युपदेशाच्चानर्थका इति ॥ १० ॥

कथमुत्पत्तिरिति चेत् —

व्यक्ताद्वाक्तानां प्रत्यक्षप्रामाण्यात् ॥ ११ ॥

केन प्रकारेण किधर्मकात् कारणाद्वाक्त शरीराद्युत्पद्यते ? इति । व्यक्तात् भूतसमाख्यातात् पृथिव्यादित परमसूक्ष्मान्नि

क्रमप्राप्तया प्रत्यभावे परोक्षणीये प्रत्यभाव शरीरस्य बुद्धरात्मनो वा ? इति मग्नय पुनरुत्पत्ति प्रेत्यभाव इति लक्षणात्वादिनष्टस्योत्पाद प्रतीयते न चासौ नित्यत्वात् ऽऽत्मन सम्भवतीति शरीरादे स्यात् । न च सतस्य शरीरादरुत्पत्तिविरोधाच्चेद युक्तानिति वाच्यम् प्रेत्यभाव इत्यस्य मुख्य व्यादाय स्वपिति ज्ञातवत् व्यत्ययेन भूत्वा प्रायश्च नित्यत्वादेव सिद्धान्तसूत्रम् ।—आत्मन पूर्वोक्तयुक्त्या नित्यत्वे प्रेत्यभावस्य सिध्यति एकजातीयशरीराऽऽद्यसम्बन्ध चरमसम्बन्धनाशयोक्त्यादप्रायश्चशरीरात्मन सम्भवात् । सम्बन्धस्त्वच्छेद्यावच्छेदकभावस्य च स स्वरूपसम्बन्धविशेषोऽतिरिक्ती वेत्यन्वदेतत् । लक्षणात्वे पुनरुत्पत्ति इत्यत्र पुन पदञ्च प्रत्यभावप्रवाहस्यानादिलज्ञापनाय तज्ज्ञानस्य वैराग्य उपयुज्यते इति ॥ १ ॥

ननु प्रेत्यभाव उत्पत्तिरुच्ये सा च न सजातीयादिसजातीयाहा सम्भवात्

व्याहृत शरीरेन्द्रियविषयापकरणाऽऽधार प्रज्ञात द्रव्यमुत्पद्यत ।
 व्यक्तञ्च खल्विन्द्रियग्राह्यं, तस्मान्मान्यात कारणमपि व्यक्तम् ।
 किं सामान्यम् ?—रूपाऽऽदिगुणयाग । रूपाऽऽदिगुणयुक्तेभ्य
 पृथिव्यादिभ्यो नित्येभ्यो रूपाऽऽदिगुणयुक्त शरीराद्यत्पद्यत
 प्रत्यक्षप्रामाण्यात् दृष्टो हि रूपाऽऽदिगुणयुक्तेभ्यो मृत्पृथिव्यभूतिस्य
 स्तथाभूतस्य द्रव्यस्यात्पात्, तत्र चादृष्टस्यानुमानमात्रेण रूपा
 ऽऽदीनामन्वयदर्शनात् प्रकृतिविकारयो पृथिव्यादीनामतो
 न्द्रियाणां कारणभावोऽनुमोयते इति ॥ ११ ॥

न घटाह्वटानिष्पत्ते ॥ १२ ॥

इदमपि प्रत्यक्षम् —न खलु व्यक्ताह्वटाह्वटौ घट उत्पद्य
 माना दृश्यत इति व्यक्ताह्वक्तस्यानुत्पत्तिदशनाच्च व्यक्त कारण
 मिति ॥ १२ ॥

व्यक्ताह्वटानिष्पत्तेरप्रतिषेध ॥ १३ ॥

न ब्रूम सर्वं सर्वस्य कारणमिति किन्तु यदुत्पद्यते व्यक्त
 द्रव्यं, तत् तथाभूतादेवोत्पद्यत इति । व्यक्तञ्च तन्मद्द्रव्यं

वान्पृथिव्यादौ व्याभवागत तादृशत्व मानभावात् अत प्रत्यभावाऽऽसिद्ध इत्यपी
 दातात् प्रसङ्ग इत्याप्तप्रकार दशनात् ।—व्यक्तानाम् उत्पात्तारगत शब्द । व्यक्ताह्वक्त
 जातीयत पृथिव्यादत व्यक्ताना व्यक्तजातीयाना अन्वपृथिव्यादीनाम् उत्पात्त ।
 इत्यत्र पृथिव्याद् पृथिव्यादती रूपवदादितश्च रूपवदादीनामुत्पत्ते प्रत्यक्षासिद्धत्वात्पर
 सावृत्ताप कल्पान् तन्मरेणारपरकृष्टमहत्त्वं सावयवावयवत्वसिद्ध (च) तदवयवावयवत्व
 स्वापवान्प्रत्यत्वमात्र भाव ॥ ११ ॥

अमुद्धा शक्यत ।—विशेषकाव्यकारणभावाभाव सामान्यतोऽपि न तथेति
 भाव ॥ १२ ॥

विशेषतोऽभिचारी न विरोधी सामान्यतस्तु नाख्यवत्याश्रयान् समाधत्ते ।—

कपालसन्नक यतो घट उत्पद्यत , न चैतन्निष्कवान् क्वचि
दभ्यनुज्ञा लब्धुमर्हताति तदेतत् तत्त्वम् ॥ १३ ॥

अत पर प्रावादुकाना दृष्टय प्रदश्यन्त —

अभावाङ्गावोत्पत्तिर्नानुपमद्य प्रादुर्भावात् ॥ १४ ॥

अत सदुत्पद्यत इत्यय पक्ष । कस्मात् ?—उपमद्य
बोजमङ्कर उत्पद्यते नानुपमद्य, न चेद्द्वीजापमद , अङ्कुरोत्पत्तिर्न
स्यादात् ॥ १४ ॥

अत्राभिधीयत —

व्याघातादप्रयोग ॥ १५ ॥

उपमद्य प्रादुर्भावादित्ययुक्त प्रयोग व्याघातात् यदुप
मदात् न तदुत्पद्य प्रादुर्भावतुमर्हति विद्यमानत्वात् , यच्च
प्राक्भवत् न तनाप्रादुर्भतनाविद्यमाननापमद इति ॥ १५ ॥

नातीतानागतयो कारकशब्दप्रयोगात् ॥ १६ ॥

अतीते चानागते चाविद्यमान कारकशब्दा प्रयुज्यन्ते,
पुत्रो जनिष्यते जनिष्यमाण पुत्रमाभनन्दति पुत्रस्य जनिष्य
माणस्य नाम करोति अभूत् कुम्भ भिन्न कुम्भमनुशोचति,
सजातोऽपि सजाताथालन प्रातषेध शयवोजातोऽपि कपालादिता घटाऽऽदि
निष्पन्न उक्ताऽऽपादन चाप्रथीयकामात् भाव ॥ १६ ॥

समाप्त प्रत्यभावपरोच्चाप्रकरणम् ।

अथावाष्टा प्रकरणानि प्रसङ्गाद्युक्तानामन्यतास्वप्नसुषोऽज्ञाताहा तवाऽऽदौ
शब्दतापादानप्रकरणम् तत्र पूर्वपक्षत्वम् ।—अभावाटपादानात् कायाश्चा भावाना
सत्यात् यतोऽङ्गरादर्वोऽङ्गादिकमनुपमद्य न प्रादुर्भावाभाव तथा च बोजाऽऽदि
विनाशा ङ्गराद्युपादानमिति ॥ १७ ॥

अत्राक्षरम् ।—उपमद्य प्रादुर्भवतीति न युक्त प्रयोग व्याघातात् उपमदत्वस्य
पूर्वमसत्त्व उपमदकत्वायोवात् पूर्वं सत्त्वे च परत प्रादुर्भावायोगात् ॥ १५ ॥

पूर्वपक्षो दूषयति ।—नायुक्त प्रमाण , अतीतानागत च कारकशब्दप्रयोगात्

भिन्नस्य कुम्भस्य कपालानि अजाता पुत्रा पितर तापय
न्तीत बहुल भाक्ता प्रयोगा दृश्यन्ते । का पुनरिय भक्ति १—
आनन्तस्य भक्ति । आनन्तर्यसामर्थ्यादुपमृद्य प्रादुर्भावार्थं
प्रादुर्भावस्थन्नदुर उपमृद्रतीति भाक्त कर्तृत्वमिति ॥ १६ ॥

न विनष्टेभ्योऽनिष्यत्ते ॥ १७ ॥

न विनष्टाद्बीजाददुर उत्पद्यत इति, तस्मान्नाभावात्
भावोत्पत्तिरिति ॥ १७ ॥

क्रमनिर्देशात्प्रतिषेध ॥ १८ ॥

उपमदप्रादभावयो पौर्वापर्यनियम क्रम स खल्वभावा
द्भावोत्पत्तेहतुनिर्दिश्यत स च न प्रतिषिध्यत इति । व्याहृत
व्यूहानामवयवानां पूर्वव्यूहनित्वत्तौ व्यूहान्तराद्व्यनिष्यत्ति
न्मभावात् । बीजावयवा कुतश्चिन्निमित्तात् प्रादुर्भूतक्रिया पूर्व
व्यूह जहति व्यूहान्तरञ्चाऽऽपद्यन्ते व्यूहान्तराददुर उत्पद्यत ।
दृश्यन्ते खल्ववयवास्तत्सयागाश्चाद्दुरोत्पत्तिहेतव । न चानित्वत्ते
पूर्वव्यूहे बीजावयवानां शक्य व्यूहान्तरेण भवितुम इत्युपमर्दं

कस कसाऽऽदबोधश्चन्द्रप्रयोगात् तथा अनिष्यते पुत्र अनिष्यमाश् पुत्रमभिनन्दति
अभूत कुम्भ । भन्न कुम्भमनुजोचात् ॥ १६ ॥

नन्वाक्षामौपचारिक प्रयोग तथाऽपि । क बीजाऽऽदविनष्टस्योपादानत्वं मन्वसे,
बीजाऽऽदविनाशस्य वा ? अन्वेषे पि तस्योपादानत्वं निमित्तत्वं वा ? तदाऽऽदौ
उत्तरम् ।—विनष्टानां बीजाऽऽदीनामुपादानत्वायोगात् अत एव न द्वितीयं तत्र
विनष्ट विनाशः, बहो नोपधि द्रव्यत्वस्य भावकायसमवायिकारत्वात्तदाऽवच्छेद
कत्वात् ॥ १७ ॥

द्वितीये लाह ।—अभावस्य कारणत्वं प्रतिषिध्यते प्रतियोग्यताभावस्य हेतु
वापगमान्, इत्याह कर्मणि ।—बीजे विनष्टेऽदुरो जायत इति प्रत्ययात् बीजस्य प्रति
त्यक्तत्वाभाव कारणम् बीजे विनष्टे हि ददवयवस्यैवाभिधिकृतभूत्सवयवस्यैवहेतुरेदुर

आदुर्भावयो पौर्वापर्यनियम क्रम , तस्मान्नाभावाद्भावोत्पत्तिरिति । न चान्यद्दोषावयवभ्योऽङ्गुरोत्पत्तिकारणम्, इत्युपपद्यते बीजोपादाननियम इति ॥ १८ ॥

अथापर आह —

ईश्वर कारण पुरुषकर्माफल्द्यदर्शनात् ॥ १९ ॥

पुरुषोऽयं समीहमानो नावश्यं समीहाफलमाप्नोति, तनानुमायते पराधीन पुरुषकर्मफलाऽऽराधनमिति । यदधीनं स ईश्वर, तस्मादीश्वर कारणमिति ॥ १९ ॥

न पुरुषकर्माभावं फलानिष्पत्ते ॥ २० ॥

ईश्वराधीना चेत् फलनिष्पत्तिरित्यत अपि तद्विद्वि पुरुषस्य समीहामन्तरेण फलं निष्पद्येतेति ॥ २० ॥

आरभ्यत अभावमात्रस्य कारणत्व चूर्णीकृतादपि बीजादङ्गुरोत्पत्तौ तस्मात् अभावस्य अनविशेषवाटति भाव ॥ १८ ॥

समाप्तं गन्तव्यतोपादाननिराकरणप्रकरणम् ।

मतान्तरमाह ।—अनेन ब्रह्मपरिणामवादी ब्रह्मविवक्तवादी वा दक्षित इति वदन्ति तथा हि ब्रह्मव नामरूपप्रपञ्चभेदेन विपरिणामते सत्तिकबीदक्षणाऽऽदभावन अत एव प्राकृतरूपस्य सत्त्वस्थापरित्याग प्रपञ्चेषु सदक्षणाटाविव सत्तिकालरुति पारिणामवाद । ब्रह्मव चानाद्यनिवचनीयावद्यावशान्नाकारूपथ विवक्तत मुखमिक्त तत्तज्जलाद्याजम्बनभेदादिना विवक्तवाद । ननु पुरुषकर्मेव कारणमस्तु । कसौश्वरस्य कारणत्वन ? इत्यत आह पुरुषेति ।—पुरुषकर्मणो हि वफल्द्यमपि दृश्यते सहकार्ये न्तरमवश्यं वाच्यम् तथा च ईश्वर एव यथा यथेच्छति तथा जगद्विपरिवक्तत इत्येवास्तु वि पुरुषकर्मणा ? इति भाव । वस्तुतस्तु केवलीश्वरकारणतापर प्रकरण तदुपादानतापर ३ तु न किमपि मानमाकलयाम इति ॥ १९ ॥

समाधत्त ।—केवलं न ब्रह्मण परन्तु ईश्वरस्यैव हेतुत्वे तदिच्छाया अप्यतिरिक्ताया क्वचिद्वयथायाज्ञानभ्युपगमात् अभ्युपगमे द्वैताऽऽपत्तिरिति अतः सव सवदा स्यात् न स्याच्च काव्यवाचनमिति पुरुषकर्मणोऽपि सहकारिताऽऽवश्यंकी ब्रह्मण उपदानत्वन्तु न ब्रह्मवात्, असमवायिकारणासम्भवात् तस्य कारणतामात्रं त्विष्यत एवेति भाव ॥२०॥

तत्कारितत्वादहेतु ॥ २१ ॥

पुरुषकारमीश्वरोऽनुगृह्णाति फलाय, पुरुषस्य यतमानस्ये-
 श्वर फल सम्पादयतीति । यदा न सम्पादयति तदा पुरुष
 कमाफल भवतीति, तस्मादोश्वरकारितत्वादहेतु पुरुषकमा
 भावे फलानिष्पत्तेरिति । * गुणविशिष्टमात्मान्तरमीश्वर
 तस्याऽऽत्मकल्पात् कल्यान्तरानुपपत्ति * । अधममिथ्याज्ञान
 प्रमादहान्या धर्मज्ञानसमाधिसम्पदा च विशिष्टमात्मान्तरमी
 श्वर तस्य च धमसमाधिफलमाणमाद्यष्टावधमश्वर्यम् ,
 सङ्ख्यानुविधायी चास्य धम प्रत्यात्मवृत्तीन् धर्माधर्मसञ्चयान्
 पृथिव्यादौनि च भूतानि प्रवृत्तयात, एवञ्च स्वकृताभ्यागमस्या
 नापन निमाणप्राकाम्यमीश्वरस्य स्वकृतकमफल वदितव्यम
 आत्मकल्पश्चाय यथा पितृकृत्याना, तथा पितृभूत ईश्वरो
 भूतानाम , न चाऽऽत्मकल्पादस्य कल्प सम्भवति न तावदस्य
 बुद्धावना काश्चिद्धर्मानिङ्गभूत शक्य उपपादयितुम आगमाच्च,
 द्रष्टा बोद्धा सर्वज्ञातिश्वर इति बुद्ध्यादिभिः साऽऽत्मनिष्ठै (त)

नन्वेव पुरुषव्यापारस्य फले व्यभिचारी न स्यादिति च ददाऽऽह ।—फलाभावस्य
 पुरुषकमाभावकारितत्वात् पुरुषस्य कम अदृष्ट तदभावाधीनत्वात् पुरुषकार
 अहेतु फलानुपपाद्यक । नन्वीश्वर एव क ? इत्यत्र भाष्य —गुणविशिष्टमात्मान्तर
 मीश्वर गुणनित्यज्ञानेच्छाप्रयत्न सामान्यगुणस्य संयोगाऽऽदिभावाश्रयमात्मान्तर जीवन्भी
 भिन्न चात्मा जगत्पाराध्य सृष्ट्यात्मिकता वदद्वारा हिताहोतोपदेशकी जनत
 चितात । परे तु —प्रसङ्गान्तीश्वरमातपात्नायथा त्रिसूत्री तथा हि ईश्वर कारकम्
 चर्चाश्वर्यजातस्य अनुमानानु चित्वादि क सकलक काव्यत्वाद्दृष्टवदित्युक्तम् । तत्र
 जीवानामेव कलत्वात् स्याददाऽऽह पुरुषेति ।—पुरुषकमस्या वफल्य दृश्यते तथा च
 विकले कस्यापि प्रवृत्तमानत्वादशक्त जीवाना यत उपपादानमापरापरीच
 ज्ञात्वाद्भवती हि कलत्वात् न च चित्वाद्युपादानोपरिज्ञान जीवानामिति

(ब) विवेचि योज्यम् इतीवा विनाऽपि ।

निस्वरूपाऽऽव्यस्रींवर प्रत्यक्षानुमानाऽऽगमविषयातीत क शक्त
उपपात्तुम् ? स्वकृताभ्यागमलोपेन च प्रवर्तमानस्यास्य
यदक्त प्रतिषेधजातम् अकर्मनिमित्ते शरीरमर्गे तत सर्व
प्रसज्यत इति ॥ २१ ॥

अपरमित्तानोमाह —

अनिमित्ततो भावोत्पत्ति कण्टकतैच्छाया-
ऽऽदिदर्शनात् ॥ २२ ॥

अनिमित्ता शरीराद्युत्पत्ति , कस्मात् ?—कण्टकतैच्छाया
ऽऽदिदर्शनात् कण्टकस्य तैच्छाय पवतधातूना चित्रता यावु
अच्छता निर्निमित्तत्वापादान दृष्ट, तथा शरीरमर्गोऽपीति ॥२२॥

अनिमित्तनिमित्तत्वान्नानिमित्तत ॥ २३ ॥

अनिमित्ततो भावोत्पत्तिरित्यच्यते, यतश्चोत्पद्यते तन्निमित्तम्
अनिमित्तस्य निमित्तत्वान्नानिमित्ता भावात्पत्तिरिति ॥२३ ॥

भाव । नन्व एवमानी आवाणा क्तत्वमास्त्वयाशङ्कत न पुरुवेति।—फलस्य कायस्य
कमीभावोऽनिमित्तत तत्तत्पुरुषाभोगसाधनत्वात् तत्कर्मजन्यत्वामति स्फोरणाय पुरुषात् ।
समाधत्ते तदिदम्।—कर्मणोऽप तत्कारितत्वादीश्वरकारित्वात् अचेतनस्य चेतनाऽधि
पृष्टस्यैव जनकत्वान्ति भाव ॥ २१ ॥

समाप्तमौश्वरोपादानताप्रकरणम् ।

याद च कार्य्याणामाकाशकल तदा न परमाणादौगमुपादानत् न वेत्तरस्य
निमित्तत्वम् अत आकस्मिकत्वनिर्गकरणप्रकरणमारभते तत्र पुनपचसूत्रम्।—
अनिमित्तत इति प्रथमाऽन्त त्तसिल आनिमित्ता भावोत्पत्तिरित्यथ भावेति स्पष्टाशम्
अन्यत्पत्तिम् कारणनियम्या उत्पत्तिमत्त्वात् कण्टकतच्छायाद्युत्पत्तिवत् यथा —
अटाऽऽदिक न सकारणक भावत्वात् कण्टकतच्छायादिवत् । तैच्छाया सम्प्रानविशष ।
आत्पिपदान्मयूरचित्राऽऽदिपरिपृष्ट तदकारणकमेवत्याश्रय ॥ २२ ॥

एकदेशी आनी दूषयति।—अनिमित्तत इति हेतुपक्षमोनिर्देशादनिमित्तस्य
निमित्तत्वात् कथमनिमित्तत इति ॥ २३ ॥

निमित्तानिमित्तयोरर्थान्तरभावाद् प्रतिषेध ॥२४॥

अन्येनानिमित्तम् अन्यच्च निमित्तप्रत्याख्यानम् न च प्रत्याख्य नमव प्रत्याख्ययम् यथाऽनुत्क कमण्डलुग्रात नादक प्रातपय उत्क भवतीति स खल्वय वातोऽकमनिमित्त शरीरात्सर्ग इत्येतस्मान्न भिद्यते, अभेदात् तत्प्रतिषेधनैव प्रतिषिद्धो वेदितव्य इति ॥ २४ ॥

अन्येऽप्रमत्तन्ते —

सर्वमनित्यमुत्पत्तिविनाशधर्मकत्वात् ॥ २५ ॥

किमनित्य नाम ?—यस्य कदाचिद्भावस्तदनित्यम् उत्पत्ति धर्मकमनुत्पन्न नास्ति विनाशधर्मकमावनष्ट नास्ति । किं पुन मयम् ?—भौतिकञ्च शरीरादि अभौतिकञ्च बुद्ध्यादि तदुभय

दूषयति।—अनिमित्तस्य निमित्तस्य च अथान्तरभावात् भूयान् उक्त प्रतिषेधो न युक्त आनिमित्तस्य निमित्तानुभवात् शरीरस्याकमनिमित्तत्वदूषणन च तत्प्राप्तप्राशमन्नाश्रयन नात्र दूषितामति । नचान्यत् सूत्रेणैव व्याचक्षत — समाश्रये अनिमित्तेति —आनामत्तस्य अनिमत्तत्वसाधकस्य निमित्तत्वात्निमित्तत्वानामति जनकत्वात् अनिमित्तत इति व्याहृतम् आनामत्तवानामति जनका नभ्युपगमेऽनिमित्तत्व न असध्यन्ति कण्टकतच्छात्रात्किमाप नानिमित्तकम् अन्ष्ट विशषसङ्कतरश्चाभसदुप्या नादिति हृदयम् । दोषान्तरमाह निमित्तिति।—इदमत्र निमित्तमित्तमनिमित्तमिति प्रतीत्या तयोर्भेदसिद्धेर्नमित्तप्रातषेधो न युक्त इतरथा च सावलौकिकी प्रतीतिर्नैवपपद्यतेति भाव ॥ २४ ॥

समाप्तमाकस्मिन्कालप्रकरणम् ।

सर्वस्यवानित्यत्वे नाऽऽत्मादेरपि नित्यत्व स्यात् अत सर्वानित्यत्वनिराकरण प्रकरणम् तत्र प्रमेयत्वम् आनित्यत्वव्याप्य न वा ? इति सशये पूर्वपक्षसूचम्।— अनित्यं विनाश्रि उत्पत्तिमती विनाशधर्मकत्वात् उत्पत्तिमत्त्वचाऽऽत्मादेरपि भेद्यत्वात् सिद्धमिति भाव तेन परमते तत्र नासिद्धि यदा,—उत्पत्तिविनाशधर्मकत्वात्

मुत्पात्त वनाशधर्मक विज्ञायते तस्मात् तत्सर्वम् अनित्य
मिति ॥ २५ ॥

नानित्यतानित्यत्वात् ॥ २६ ॥

यदि तावत् सवस्थानित्यता इत्या तन्नित्यत्वान्न सव-
मनित्यम्, अथानित्या तस्यामविद्यमानाया सर्वं नित्य
मिति ॥ २६ ॥

तदनित्यत्वमग्नेर्दाह्य विनाश्यानुविनाशवत् ॥ २७ ॥

तस्या अनित्यताया अप्यनित्यत्वम्, कथम् ?—यथाऽग्निर्दाह्य
विनाश्यानुविनश्यति एव सवस्थानित्यता सव विनाश्यानु
विनश्यतीति ॥ २७ ॥

नित्यस्याप्रत्याख्यान यथोपलब्धिव्यवस्थानात् ॥ २८ ॥

अथ खनु वादा नित्य प्रत्याचष्टे नित्यस्य च प्रत्याख्यान
मनुपपन्नम् कस्मात् ?—यथोपलब्धिव्यवस्थानात् । यस्यात्पत्ति
विनाशधमकत्वमुपलभ्यते प्रमाणत, तदनित्यम्, यस्य नोप
लभ्यते, नहिपरीतम् । न च परमसूक्ष्माणा भूतानामाकाश
कालदिगात्ममनसा तद्गुणानाञ्च केषाञ्चित् सामान्यविशेषसम्

उत्पात्तविनाशधमकाणा मानसिद्धत्वात् तद्भिन्नप्रमाणकमिति हृदयम् पर तु
अनित्यत्व कादाचित्कत्वम् उत्पत्तिधमकत्वादिनाशधमकत्वादि हेतुद्वये तात्पर्यं
मित्याहुः ॥ २५ ॥

दूषयति ।—उत्पत्तिमत्त्वं न विनाशित्वाधकम् अनित्यताया ध्वंसस्य नित्य
त्वादविनाशित्वात् तत्र व्यभिचारात् ॥ २६ ॥

आक्षिपात् ।—तस्या अनित्यताया अप्यनित्यत्वम् यथाऽग्निर्दाह्यस्येत्थनाद
विनाशानन्तरं स्वयमपि नश्यति न तु दाह्योक्तं ज्वरं तथा घटादराप नाशी नश्यति
न घटाद्युज्ज्वरं ध्वंसध्वंसस्यापि प्रतियोगिध्वंसत्वान् ध्वंसप्रागभावाभाधारकालस्य
प्रतियोग्यधिकरणत्वमिति व्याप्तेरप्रयोजकत्वाद्गोच्यनित्यत्वे ॥ २७ ॥

समाधत्त ।—नित्यस्य नित्यत्वविशिष्टस्य नित्यत्वस्य, न प्रत्याख्यानमिति फलितम्

वायानाञ्चात्पत्तिविनाशधर्मकत्व प्रमाणत उपलभ्यते , तस्मान्न
त्यान्येतानीति ॥ २८ ॥

अयमन्य एकान्त —

सर्वं नित्यं पञ्चभूतनित्यत्वात् ॥ २९ ॥

भूतमात्रमिदं सर्वं तानि चानत्यान, भूतोच्छेदानुपपत्ते
रिति ॥ २९ ॥

नोत्पत्तिविनाशकारणोपलब्धे ॥ ३० ॥

उत्पत्तिकारणञ्चोपलभ्यते विनाशकारणञ्च ततः सवन्नित्यत्व
व्याहृत्यत इति ॥ ३० ॥

तल्लक्षणावरोधात्प्रतिषेध ॥ ३१ ॥

यस्यात्पत्तिविनाशकारणमुपलभ्यते इति मन्यमे न तद्गत
लक्षणज्ञानमथान्तरं गृह्यते , भूतलक्षणावरोधाद्भूतमात्रमिदं
मित्ययुक्ताऽयं प्रतिषेध इति ॥ ३१ ॥

नोत्पत्तितत्कारणोपलब्धे ॥ ३२ ॥

कारणसमानगुणस्योत्पत्ति कारणञ्चोपलभ्यते न चैतद्भय
मद्योपलम्ब उपलम्बप्रमातृक्रमेण तथा च धामयाहकमानन लाघवसङ्कत
नाऽऽकाशादानत्यत्वव्यवस्थापनादिति ॥ ३२ ॥

समानं सर्वानित्यत्वानराकरणप्रकरणम् ।

सर्वनित्यत्वं न प्रत्यभावाऽऽदिसिद्धिं अतस्तन्निराकरणप्रकरणम् तदाऽऽद्यपि
सूत्रम् ।—सर्वं नित्यं भूतत्वान्प्रयत्नाद्वा तत्र दृष्टान्तप्रदर्शनाय पञ्चभूतानित्यत्वादित्यक्तम्
तेन परमाण्वाकाशदृष्टान्तता लभ्यते ॥ ३२ ॥

समाधत्त ।—समानत्वत्वं न युक्तं घटाऽऽदीनाम् उत्पात्तिविनाशकारणानां कपाल
सर्वाणामुद्गरपाताऽऽदीनाम् उपलब्धे तथा चोत्पत्तिविनाशावावश्यकविधात् ॥ ३३ ॥

पुनः साङ्गश्चाह ।—उक्तप्रतिषेधो न नित्यत्वं परमाण्वादेरङ्गत्वं भूतत्वाऽऽद
घटाऽऽदी तद्वरोधात् तत्त्वत्वात् तथा चोत्पादादिप्रत्ययां चान्त इति भावः ॥ ३३ ॥

दूषयति — भानित्यत्वानुषेधो न युक्तः उत्पत्तेस्तत्कारणात् तदप्रमापकात् उपलब्ध

नित्यविषय, न चोत्पत्तितत्कारणपलब्धि शक्या प्रत्या
 ख्यात न चाविषया काचिदुपलब्धिरिति उपलब्धमामथ्यात
 कारणेन समानगुण काव्यमुत्पद्यत इत्यनुमीयत सा खलूपलब्धे
 विषय इति । एवञ्च तल्लक्षणावरोधोपपत्तिरिति उत्पात्ताविनाश
 कारणप्रयुक्तस्य ज्ञातु प्रयत्नो दृष्ट इति । प्राप्तद्वयावयवो तद्वर्मा
 ३ प्राप्तविनाशधमा चावयवो मिद्ध इति । * शब्दकर्मबुद्ध्या
 दीना चाव्याप्ति * “पञ्चभूतनित्यत्वात्” “तल्लक्षणावराधात्
 चेत्यनेन शब्दकर्मबुद्धिसुखट खेच्छाद्देषप्रयत्नाच्च न व्याप्ता
 तस्मादनकान्त * स्वप्नविषयाभिमानवन्निष्पन्नोपलब्धिरिति उेत
 भूतोपलब्धौ तुल्यम् । * यथा स्वप्ने विषयाभिमान एवमुत्पात्त
 विनाशकारणाभिमान इति एवञ्चैतद्भूतोपलब्धौ तुल्यम्
 द्युष्टिव्यादुपलब्धिरपि स्वप्नविषयाभिमानवत् प्रसज्यते
 * पृथग्व्याद्यभावे सवव्यवहारविलोप इति चेत् तदितरत्र
 समानम् उत्पात्तिविनाशकारणोपलब्धिविषयस्याप्यभावे सव
 व्यवहारविलोप इति सोऽय नित्यानामतोन्द्रियत्वादविषयत्वा
 चोत्पत्तिविनाशयो स्वप्नविषयाभिमानवदनित्यहेतुरिति ॥३२॥

अवस्थितस्योपादानस्य धर्ममात्र निवर्त्तते, धर्ममात्रमुपजा-
 यते, स खलूत्पत्तिविनाशयोर्विषय, यच्चोपजायते तत् प्राग
 प्युपजननादस्ति, यच्च निवर्त्तते, तन्निवृत्तमप्यस्तीति, एवञ्च
 सर्वस्य नित्यत्वमिति,—

न व्यवस्थाऽनुपपत्ते ॥ ३३ ॥

अयमुपपत्ते इय निवृत्तिरिति व्यवस्था नोपपद्यते, उप
 नषा चोत्पादविनाशप्रतीते प्राभाषिकत्वात् न तन्निरूपे इतरथा कादाचित्कलप्रती
 त्वनुपपत्ते न चाऽऽविभावात् तदुपपात्त तस्यवानत्यल सवनित्यत्वव्याघातान् ।
 विवेचयिष्यते अद स्पष्टतरमुपारष्टान् ॥ ३२ ॥

उत्पादविनाशप्रत्यक्ष आन्तल सादित्याशङ्क्याऽऽह ।—सावधौकिक

जातनिवृत्तयोर्विद्यमानत्वात् । अयं धर्म उपजात, अयं निवृत्त इति मद्भावाविशेषादव्यवस्था, इदानीमुपजननिवृत्तौ नानो-
 मित कालव्यवस्था नोपपद्यते सर्वनावद्यमानत्वात् अस्य धर्म
 स्थोपजननिवृत्तौ नास्वति व्यवस्थाऽनुपपत्त उभयोरविशेषात् ।
 अनागतोऽतीत इति कालव्यवस्थाऽनुपपत्ति वर्तमानस्य मद्भावा
 लक्षणत्वात्, अविद्यमानस्याऽऽत्मलाभ उपजन विद्यमानस्या
 ऽऽत्मनान निवृत्ति इत्येतस्मिन् मति नैत दोषा तस्मात्
 यदक्त — प्रागप्यपजननादस्ति निवृत्तञ्चास्ति तदयुक्तमिति ॥३०॥

अग्रमन्य एकान्त —

सर्वं पृथक् भावलक्षणपृथक्त्वात् ॥ ३४ ॥

सर्वं नाना न कश्चिदको भावो विद्यत ऋष्मात् ?—भाव
 लक्षणपृथक्त्वात् भावस्य लक्षणमाभधान येन लक्ष्यते भाव,
 स ममाख्याशब्द, तस्य पृथग्विषयकत्वात् सर्वो भाव
 ममाख्याशब्द समूहवाचो, कुम्भ इति सज्ञाशब्दो गन्धरस-
 रूपस्य समूहे बुध्नपार्श्वशीवाऽऽदसमूहे च वर्तते । निदर्शन
 मात्रञ्चेदमात् ॥ ३४ ॥

प्रमात्वन सिद्धस्यापि समत्वशङ्काया प्रमाभमव्यवहारविलोप स्यादि
 त्यर्थ ॥ ३३ ॥

समाप्तं सवमित्यत्वानराकरणप्रकरणम् ।

अथ प्रसङ्गात् सवपृथक्प्रकरणम् तत्र पूर्वपक्षसूत्रम् ।—सर्वं वस्तु पृथक् नाना
 लक्ष्यतऽनेनेति लक्ष्य समाख्या तस्या पृथक् पृथगर्थकत्वम् तथा च प्रयोग
 घटाऽऽदि समूहरूप वाच्यत्वात् सेनावनाऽऽदिवत् अतोन्द्रिये गगनाऽऽदीमानाभावात्
 आत्मन शरीरान्तरिकात् गुणकमथाराश्याभेदात् विश्वसमवाययोर्नाभावात्
 अभावस्य तुच्छत्वान्न व्यभिचार यथा — घटाऽऽदिक 'स्वभावादपि पृथक् भाव
 लक्षणानां गन्धरसाऽऽदीना तत्तदवयवादीनां च पृथक्त्वात् घटाऽऽदेष तदभेदादिति
 भाव ॥ ३४ ॥

नानेकलक्षणैरेकभावनिष्पत्ते ॥ ३५ ॥

अनकविधलक्षणैरित मध्यमपदलोपी समास । गन्धा
ऽऽटभिश्च गुणैर्बुध्नाऽऽदिभिश्चावयवै सम्बद्ध एको भावा निष्पद्यत,
गुणव्यातिरिक्तञ्च द्रव्यम, अवयवातिरिक्तश्चावयवोति विभक्तन्याय
ज्ञैतदुभयमिात ॥ ३५ ॥

अथाप —

लक्षणव्यवस्थानादेवाप्रतिषेध ॥ ३६ ॥

न काश्चदेका भाव इत्ययुक्त प्रतिषेध । कस्मात् ?—लक्षण
व्यवस्थानादव , यद्विह लक्षण भावस्य सञ्ज्ञाशब्दभूत तदक
स्मिन् व्यवस्थितम य कुम्भमद्राक्ष त सृष्ट्यामि यमेवास्यात् त
पश्यामोति नाणममूहे गृह्यते इति । * अणुसमूहे चागृह्य
भाणे यदगृह्यत तदकमेवेति । अथाप्येतदनुक्त नास्त्येको
भाव यस्मात् समुदाय एकानुपपत्तेर्नास्त्यव समूह *
नास्त्येका भाव यस्मात् समूहे भावशब्दप्रयोग एकस्य चानुप
पत्ते समूहो नापपद्यत, एकममुच्चया हि समूह इति व्याहृत
त्वादनुपपन्नम , नास्त्येको भाव इति यस्य प्रतिषेध प्रतिज्ञायत
समूहे भावशब्दप्रयोगादिति हेतु ब्रुवता स एवाभ्यनुज्ञायते,

समाधत् ।—अनेकलक्षणैरेकस्वरूप रूपसाऽऽदभिसक्तवयवैश्च विभिष्टस्वक
स्वव भावस्य निष्पत्तरूपत्तेरित्यथ तथा चकस्य धामण प्रत्यक्षाऽऽ दप्रमाणसिद्धत्वात्
तस्य च चाक्षुषत्वराक्षनत्वादविरुद्धधर्माध्यस्तपरसाद्यात्मकत्वाभावादवयवानाक्ष
कारत्वात् काण्यकारणधीरभदासम्भवाच्च न तत्तदात्मकत्व घटाऽऽदे सम्भवतीति
भाव ॥ ३५ ॥

हेतुमाह ।—लक्षणस्य अथाज्ञावाना घटपटाऽऽदीनां व्यवस्थानाद्यवस्थितत्वादेव
अप्रतिषेध पृथक्त्वव्यवस्थापन नेत्यथ कपाक्षसमवेतद्रव्यत्वाऽऽदिक हि घटाऽऽदे
लक्षण कपाले घट इत्यादिप्रतीतसिद्धम् न च समूहाऽऽत्मकत्वं सम्भवति । एव

रतराभावसिद्धेरिति नोपपद्यते, अथ भावेष्वितरतराभावसिद्धि,
सर्वमभाव इति नोपपद्यते, सूत्रेण चाभिसम्बन्ध ॥ ३७ ॥

न स्वभावसिद्धेर्भावानाम् ॥ ३८ ॥

न सर्वमभाव कस्मात् ?—स्वनेन सद्भावात् भावा
न म, स्वेन धर्मेण भावा भवन्तीति प्रतिज्ञायते कश्च स्वी धर्मो
भावानाम् ?—द्रव्यगुणकर्मणा सदादिसामान्य द्रव्याणा क्रिया
वात्त्ववमादिविशेष स्पर्शपर्यन्ता पृथग्व्या इति च प्रत्येक
ज्ञानन्तो भेद सामान्यविशेषसमवायानाञ्च विशिष्टा धमा
गृह्यन्ते सोऽयमभावस्य निरुपाख्यत्वात् सम्प्रत्यायकोऽर्थभेदा न
स्यात् अस्ति त्वय, तस्मान्न सर्वमभाव इति। अथवा न स्वभाव
सिद्धेर्भावानामिति स्वरूपनिर्द्धारति गौरिति प्रयुज्यमाने शब्दे
जातिवागृष्ट द्रव्य गृह्यत नाभावमात्रम् यदि च सर्वमभाव,
गौरत्वभाव प्रतीयत गाशब्देन चाभाव उच्येत यस्मात्तु
गाशब्दप्रयोग द्रव्यविशेष प्रतीयत, नाभाव, तस्माद्युक्त
मिति। अथवा न स्वभावसिद्धेरिति—असन् गौरश्चाऽऽत्मनति
गवात्मना कस्मान्नोच्यते ?—अवचनात् गवात्मना गौरस्तीति
स्वभावसिद्धि, अनश्चोऽश्च इति वा अगौर्गौरिति वा कस्मान्नो
च्यते ?—अवचनात् स्वेन रूपेण विद्यमानता द्रव्यस्येति
विज्ञायते, अव्यतिरेकप्रतिषेधे च भावानामसयोगाऽऽदिसम्बन्धो
व्यतिरेक अत्राव्यतिरेकोऽभेदाऽऽख्यसम्बन्ध, तद्व्यतिषेधे
सदा असत्प्रत्ययसामानाधिकरण्यम्, यथा न सन्ति
कुण्डे वदराणोति, असन् गौरश्चाऽऽत्मना अनश्चे गौरिति च
मवाश्चयोरव्यतिरेक प्रतिषिध्यते गवश्चयोरैकत्व नास्तीति,
अभावास्तुक्त्वं तत्र प्रत्यय मानमाह भावे ज्ञात ।—भावत्वानामनेषु घटाऽऽदिषु
अभावत्वसिद्धे घट पटा वेत्यान्निप्रतीत्या सर्वेषामभावत्वसिद्धि ॥ ३७ ॥

सिद्धान्तसूत्रम् ।— भावाना पृथिव्यादीनां, स्वभावस्य बन्धादे उच्यते ।

तस्मिन् प्रतिषिध्यमाने भावेन गवा सामानाधिकरण्य-
मसत्यत्ययस्यासन गौरश्चाऽऽत्मनेति यथा न सन्ति कुण्डे
वदराणोति कुण्डे वदरसंयोगे प्रतिषिध्यमाने सद्भिरस-
त्यत्ययस्य सामानाधिकरण्यमिति ॥ ३८ ॥

न स्वभावसिद्धिरापेक्षिकत्वात् ॥ ३९ ॥

अपेक्षाकृतमापेक्षिकम् , ङ्स्वापेक्षाकृत दीघ दीघापेक्षा
कृत ङ्स्वम् न खेनाऽऽत्मनावस्थित किञ्चित् कस्मात् ?—
अपेक्षासामर्थ्यात् तस्मान्न स्वभावसिद्धिभावानामिति ॥ ३९ ॥

व्याहतत्वादयुक्तम् ॥ ४० ॥

यदि ङ्स्वापेक्षाकृत दीर्घ किमिदानीमपेक्ष्य ङ्स्वमिति
गृह्यते ?—अथ दीघापेक्षाकृत ङ्स्व, दीघमनापेक्षिकम्
एवमितरेतराऽऽश्रययोगकस्याभावेऽन्यतराभावादुभयाभाव इति
अपेक्षाव्यवस्थाऽनुपपन्ना । स्वभावसिद्धावसत्या समया परि-
मण्डलयोर्वा द्रव्ययोरपेक्षिक दीर्घत्वङ्स्वत्वे कस्मान्न भवत ?—
अपेक्षायामनपेक्षायाम् द्रव्ययोरभेद । यावती द्रव्ये अपेक्षमाणे,
तावती एवानपेक्षमाणे, नान्यतरत्र भेद , आपेक्षिकत्वे तु
सत्यन्यतरत्र विशेषोपजन स्यादिति । किमपेक्षासामर्थ्यमिति
चेत् ?—इयोर्यहणेऽतिशयग्रहणोपपत्ति , इ द्रव्ये पश्यन्नेकत्र

ऽऽदेश सिद्धे न हि तुच्छस्य बन्धरूपाऽऽदिक सत्त्वेन प्रतीतिर्वा सन्न
प्रति ॥ ३८ ॥

पुन शक्यते ।—न हि सर्वेषां भावानामेक स्वभाव सन्नवति चापेक्षिकत्वात्
। भन्नत्वात्, भिन्नस्य एकस्वभावत्वे स्वभावादपि भेदाऽऽपने यथा —इतरसापेक्षत्वात्
एतदपेक्षयाऽर्थं नीक्ष्यत्, एतदपेक्षया ङ्स्व इति प्रतीते यन्न सापेक्ष तदवस्तु यथा
जवासापेक्ष क्वाटकाऽऽदृश्यम् ॥ ३९ ॥

समाधत्ते ।—सापेक्षत्वस्य तुच्छत्वान्निव्याहृतत्वादसिद्धत्वात् न वा ष्टाऽऽदे,

विद्यमानमतिशय गृह्णाति, तद्दीर्घमिति व्यवस्यति, यच्च हीन गृह्णाति, तद्द्वस्वमिति व्यवस्यतीति, एतच्चापेक्षासामर्थ्यमिति ॥ ४० ॥

अथेमे सङ्घैकान्तवादा । सर्वमेव,—मटविशेषात्, सर्वहेधा—नित्यानित्यभेदात्, सर्वत्रेधा,—ज्ञाता ज्ञानज्ञेयमिति सर्वचतुष्वा—प्रमाता प्रमाणं प्रमेय प्रमितिरिति एव यथासम्भवमन्येऽपीति । तत्र परीक्षा—

सङ्घैकान्तासिद्धि कारणानुपपत्त्युपपत्तिभ्याम् ॥४१॥

यदि साध्यमाधनयोनानात्वम्, एकान्तो न सिध्यति, व्यतिरेकात् अथ साध्यमाधनयोरभेद एवमप्येकान्तो न सिध्यति साधनाभावात्, न हि तन्मन्तरेण कस्यचित् सिद्धिरिति ॥ ४१ ॥

मापन्नत्व सम्भवति किञ्च सापेक्षत्व सापक्ष न वा चाद्य तस्य तुच्छत्वात् साधकत्वम् अन्ये तस्य न सत्यत्वात् कुत्र सर्वशून्यत्वमिति भावः ॥ ४ ॥

समाप्तं सर्वशून्यतानिराकरणप्रकरणम् ।

अथ सङ्घैकान्तवादनिराकरणप्रकरणम् । तत्र भाष्यम् —अथम सङ्घैकान्तवादा सर्वमेव —मटविशेषात् सर्वत्रेधा —नित्यानित्यभेदात् सर्वत्रेधा —ज्ञाता ज्ञानज्ञेयमिति सर्वचतुष्वा—प्रमाता प्रमाणं प्रमेय प्रमितिरिति एव यथासम्भवमन्येऽपि । तत्र यथा नित्यत्वानित्यत्वत्वचक्षुषधर्माभ्या इध तथा मत्त्वनकमिति स्पष्टीऽथ । परं त्वव व्याचक्षते —एकमित्यदतवात् तथा च ब्रह्मवैकान्तवाच्यं सत्यं सर्वमन्यत्वात् यथा—सर्वं प्रपञ्चजातम् एक इत्यन्यं सदाविशेषात् घटं मनु पठं सन्निति प्रतीते घटाभिन्नसदभिन्नपठस्य घटाभेदसिद्धे । स्फुरितरपि— एकमेवाद्यं ब्रह्म । “नेह जानाऽस्य किञ्चन” (ब्रह्म उप ४ अध्या ४ ब्राह्म १२ मन्त्र) इत्यादि । अन्येऽपीत्यनेन रूपसंज्ञानस्कारवदनाऽनुभवा पक्षकत्वा इति सौवान्तिका इत्यादि ब्रह्मस्य एतच्चापेक्षेव सिद्धान्तसूत्रम् ।—सङ्घैकान्ता न सिध्यन्ति कारणस्य प्रमाचक्षुषस्य उपपत्तौ वा न सङ्घैकान्त, साधनस्य साध्यातिरिक्तसापेक्षतत्वात् ॥४१॥

न कारणावयवभावात् ॥ ४२ ॥

न सङ्घैकान्तानामसिद्धिः , कस्मात् ?—कारणस्यावयवभावात् । अवयव कश्चित् साधनभूत इत्यव्यतिरेकः , एव हैताऽऽदीनामपीति ॥ ४२ ॥

निरवयवत्वादहेतुः ॥ ४३ ॥

कारणस्यावयवभावादित्यहेतुः , कस्मात् ?—सर्वमेकमिच्छनपवगेण प्रतिज्ञाय कस्याचिदेकत्वमुच्यते, तत्र व्यपाहृत्तोऽवयव साधनभूतो नोपपद्यते, एव हैताऽऽदिष्वपीति । तस्वस्वमे सङ्घैकान्ता विशेषकारितस्वार्थविस्तारस्य प्रत्याख्याने न वर्तन्ते, प्रत्यक्षानुमानाऽऽगमविरोधान्मिथ्यावादा भवन्ति । अथाभ्यनुज्ञानेन वर्तन्ते, समानधर्मकारितोऽथसङ्गृही विशेषकारितस्वार्थभेद इति एवमेकान्तत्व जहतीति । ते खल्वेते तत्त्वज्ञानप्राविकार्यमेकान्ता परोक्षिता इति ॥ ४३ ॥

प्रत्यभाधानन्तर फलम् , तस्मिन् —

सद्यः कालान्तरे च फलनिष्पत्तेः सशयः ॥ ४४ ॥

पचति दोग्धीति सद्यः फलमोदनपयसी, कर्षति वपतीति कालान्तरे फल शस्याधिगम इति । अस्ति चेय क्रिया

आचपातः ।—न सङ्घैकान्तस्यासिद्धिः कारणस्य प्रमाणस्य अवयवभावात् । उक्तस्य कदम्बत्वादवयवभावनाय भेदाभावः ॥ ४२ ॥

दृषयातः ।—उक्ता हेतुन युक्तः स्वस्यैव पचत्वावशिष्टत्वाभावात् पचत्कदम्बस्य कृत्वासम्भवादात् भावः सुतन्तु ब्रह्मकूपरेति । एतच्च नास्मभ्य रोचते सत्त्वनव्यस्य । नान्यनित्यभेदात् इवाभ्यादृश्याभ्यपगतत्वात् अनित्यस्याप्यनुमानस्य । नान्यनित्यसाधकत्वे । एव भावात् कथामतरथा षट्पदार्थी सप्तपदार्थी च सिद्ध्यादात् ? तस्मादवगतवादानराकरणपरत्व एव प्रकरणं सङ्घैकं इति सङ्गः ॥ ४३ ॥

समाप्तं सङ्घैकान्तवादानराकरणप्रकरणम् ।

स्वाभावपरतः फलः परीक्षणीये सशयनाह ।—प्राज्ञाऽऽदाकथायाः सद्यः फलक

“अग्निहोत्र जुहुयात् स्वर्गकाम ” (मैत्री० उप० ६।३६) इति ।
एतस्या फले समय ॥ ४४ ॥

न सद्य, फल कालान्तरोपभोग्यत्वात् ॥ ४५ ॥

स्वर्ग फल श्रूयते, तच्च भिक्षेऽस्मिन् देहभेदादुत्पद्यत इति,
न सद्यो ग्रामाऽऽदिकामानामारम्भफलमिति ॥ ४५ ॥

कालान्तरेणानिष्पत्तिर्हेतुविनाशात् ॥ ४६ ॥

ध्वस्ताया प्रवृत्तौ प्रवृत्ते फल न कारणमन्तरेणोत्पत्तुमहति,
न खलु वै विनष्टात् कारणात् किञ्चिदुत्पद्यत इति ॥ ४६ ॥

प्राङ्निष्पत्तेर्वृक्षफलवत् तत्स्यात् ॥ ४७ ॥

यथा फलार्थिना वृक्षमूले सेकाऽऽदिपरिकर्म क्रियत
तस्मिन् प्रध्वस्ते पृथिवीधातुरध्वातुना सङ्गहीत आन्तरेण
तेजसा पच्यमानो रसद्रव्य निर्वर्त्तयति, स द्रव्यभूतो रसो
वृक्षानुगत पाकविशिष्टो ब्यूहविशेषेण सन्निविष्टमान पर्णाऽऽदि
फल निर्वर्त्तयति, एव परिषेकाऽऽदिकर्म चार्थवत् न च
विनष्टात् फलनिष्पत्ति, तथा प्रवृत्त्या सस्कारो धमाधर्मलक्षणो
जग्यते, स जातो निमित्तान्तरानुष्ठेहोत कालान्तरे फल

त्वस्य कृष्यादे कालान्तरफलकत्वस्य दशनादग्निहोत्रहवनऽऽदार्हसाऽऽदेर्वाफल सा-स्त्व
कालान्तरोप वेति समय ॥ ४४ ॥

तत्रह्निककील्यकीर्षादीनामेव फलत्वसम्भवे नाहृष्टादिकल्पनमिति पूर्ववत्
सिद्धान्तसूत्रम्—कालान्तरुपभोग्यत्वेन प्रतिपादनादित्यथ स्वर्गो हि फल श्रूयते
स च दुःखासाधनमुख न चह्निक मुखं तथा एव हि साऽऽदिकल्पनरूपभोग फल
श्रूयते न चेह तत्सम्भव इति भाव ॥ ४५ ॥

ब्रह्मते—कालान्तरेण तत्कल्पस्य फल न सम्भवात् हेतुसत्त्वस्य विना
शात् ॥ ४६ ॥

समाधत्त—समाऽऽदिनिष्पत्ते प्राक् तद्धारणात् । इष्टानामाह,—इष्टफलवत्,

निष्पादयतीति । उक्तञ्चेत — “पूर्वकृतफलानुबन्धात् तदुत्पत्ति”
इति ॥ ४७ ॥

तद्विद प्राडिष्यत्तेर्निष्पाद्यमानम्,—

नासन्न सन्न सदसत्सदसतोर्वैधर्म्यात् ॥ ४८ ॥

प्राडिष्यत्तेर्निष्पात्तिधर्मक नासत्, उपादाननियमात्
कस्यचिदुत्पत्तये किञ्चिदुपादेय न सर्व सर्वस्येत्यसद्भावे
नियमो नोपपद्यत इति । न सत् प्रागुत्पत्तेर्विद्यमानस्योत्पत्ति
रनुपपन्नेति न सदसत् सदसतोर्वैधर्म्यात् सदित्यर्थाभ्यनुज्ञा
असदित्यर्थप्रतिषेध एतयोर्व्याघातो वैधर्म्यम्, व्याघाताद्
व्यतिरेकानुपपत्तिरिति ॥ ४८ ॥

कस्मात् ?—

प्रागुत्पत्तेरुत्पत्तिधर्मकमसदित्यद्वा उत्पादव्यय-
दर्शनात् ॥ ४९ ॥

यथा मूलसेकाऽऽग्निनाऽपि तदधीनावयवोपचयाऽऽदहारबलन फलोत्पत्ति तथा
प्रकृतेऽपि यागाऽऽग्निनाऽपि तज्जन्वाद्दृष्टरूपद्वारसत्त्वान्न स्वगायत्यात्तविरोध ॥ ४७ ॥

ननु काव्यकारणभाव एव न विचारसङ्घ इत्याशङ्कत—प्राडिष्यत्तेरन्यनु
वर्तते फलमित्यध्याहृतव्यम् तथा चान्यत्ते प्राक् फल नासत् असत् उत्पत्तौ अत्र
शङ्कान्तरप्युत्पात्त स्यात् स्याच्च सिकतात्वात् तलम् न वा सत् सत् उत्पात्त
विरोधात् अत एव न सदसत् सदसतो सत्त्वामत्त्वलक्षणवधम्यात् ॥ ४८ ॥

समाधत्ते ।—उत्पात्तधर्मकम् उत्पत्तिधर्मकत्वनीपलभ्यमान पटाऽऽदिकम् उत्पत्ते
प्रागसादति अद्वा तत्त्वम् उत्पादनाश्रयो प्रमितत्त्वान् इदानीं घट उत्पन्न इदानीं
घटी । वनष्ट इति प्रत्ययान् सतस्तु नोत्पत्तिसम्भव उत्पन्नपुनरुत्पादप्रसङ्गात् यथापि
नाश्रय न तत्र इतुल्य तथाऽप्यनुत्पन्नभावस्य नाश्रायोगादुत्पादसाधकत्वेन नाश्र
कृत ॥ ४९ ॥

यत्पुनरुक्त—प्रागुत्पत्ते कार्यं नासदुपादाननियमादिति,—

बुद्धिसिद्धन्तु तदसत् ॥ ५० ॥

इदमस्योत्पत्तये समर्थं, न सर्वमिति प्रागुत्पत्तेनियतकारण
कार्यं बुद्ध्या सिद्धमुत्पत्तिनियमदर्शनात् तस्मादुपादाननियम
स्योपपत्ति, सति तु कार्यं प्रागुत्पत्तेरुत्पत्तिरेव नास्तीति ॥ ५० ॥

आश्रयव्यतिरेकाद्बृक्षफलोत्पत्तिवदित्यहेतु ॥ ५१ ॥

मूलसेकाऽऽदिपरिकर्म फलञ्चोभय वृक्षाऽऽश्रय कम
चेह शरीरे फलञ्चामुत्रेत्याश्रयव्यतिरेकादहेतुरिति ॥ ५१ ॥

प्रीतेरात्माऽऽश्रयत्वादप्रतिषेध ॥ ५२ ॥

प्रीतिरात्मप्रत्यक्षत्वादात्माऽऽश्रया तदाश्रयमेव कम धम-
सञ्चित, धमस्याऽऽत्मगुणत्वात् । तस्मादाश्रयव्यतिरेकानुपपत्ति
रिति ॥ ५२ ॥

असत्पत्तौ नियमा न स्यादित्यत्राऽऽह ।—तत्कायम् असत् प्रागभाव
प्रतिप्राग बुद्धासन्न बुद्ध्या विषयीकृतम् तथा । ६ ६६ तन्पु पटो भविष्यतीति
ज्ञावा कुविन्द प्रवक्तव न तु पटोऽस्तीति ज्ञात्वा तथा सति सिद्धत्वन ज्ञात
इच्छाऽभावात् प्रवक्ष्यनुपपत्त सिकताऽऽदौ पटो भविष्यतीति न ज्ञायत किन्तु न
भविष्यतीति ज्ञायत एव कुत इति चेत् ?—अनुभव पृच्छ । किञ्च तन्मत्तऽपि कुता न
ज्ञायते तत्र पटाभावादिति चत् कथमिदं निरणायि पटात् पूव तन्सिकतयाभ्यु-
त्वात् तन्नुत्वेनाऽऽश्रयतति चत तन्नुत्वन कारणतस्येव स्यात् प्रवक्ष्यनुरीधात् ॥ ५ ॥

नन्वस्तु हेतुफलभावे तथाऽपि वृक्षफलवदिति दृष्टान्तवधम्यान्नाट्टसिद्धिरित्या
श्रयेन शङ्कत ।—प्राङ्निष्पन्नवृक्षफलवदित्यहेतु कुत ?—आश्रयव्यतिरेकात् यत्र
कायेन कम कृतं तस्य नाश्रात् वृक्षस्य तु तस्य वृक्षस्य सत्त्वात् सखिलसंकाऽऽत्तिक
परिकर्मोपयुज्यत इत्यभिमान ॥ ५१ ॥

समाधत्ते ।—आश्रयव्यतिरेकादिति हेतुन युक्तं प्रीते सुखस्य स्वागशरीराव
च्छेदेन जायमानस्य आत्मवृत्तत्वात् यागाऽऽदिसामानाधिकरण्यादित्यथ ॥ ५२ ॥

न पुत्रपशुस्त्रीपरिच्छदहिरण्यान्नाऽऽदिफल-
निर्देशात् ॥ ५३ ॥

पुत्राऽऽदि फल निर्देश्यते, न प्रीति ग्रामकामो यजेत, पुत्र
कामो यजेतति, तत्र यदुक्त, — प्रीति फलमित्येतदयुक्तमिति ॥ ५३ ॥
तत्सम्बन्धात् फलनिष्पत्तेस्तेषु फलवदुपचार ॥ ५४ ॥

पुत्राऽऽदिसम्बन्धात् फल प्रीतिलक्षणमत्यद्यत इति पुत्राऽऽदिषु
फलवदुपचार, यथाऽन्ने प्राणशब्द “अन्न वै प्राणा इति ॥ ५४ ॥

फलानन्तर दुःखमुद्दिष्टम् उक्तञ्च, — बाधनालक्षणं दुःखम्
इति ततः कामदः प्रत्यात्मवेदनीयस्य सवजन्तुप्रत्यक्षस्य सुखस्य
प्रत्याख्यानम् ? — आहोस्विदन्य कल्प इति ? अन्य इत्याह
कथम् ? — न वै सर्वलोकसाक्षिकं सुखं शक्यं प्रत्याख्यातुम् गयन्तु
जन्ममरणप्रवन्धानुभवनिमित्ताद् स्वान्निविण्यस्य दुःखञ्चिद्वासतो
दुःखमज्ञाभावनोपदेशो दुःखहानार्थ इति । कथा युक्त्या ? — सव
खलु सत्त्विकाया सवाण्णुत्पत्तिस्थानानि सव पुनसवो बाधना
ऽनुषक्त, दुःखसाहचर्यात्, बाधनालक्षणं दुःखम्’ इत्युक्तम्
ऋषिभिर्दुःखसज्ञाभावनमुपदिश्यते, अत्र च हेतुरुपादाद्यत —

विविधबाधनायोगाद् दुःखमेव जन्मोत्पत्ति ॥ ५५ ॥

जन्म जायत इति शरीरेन्द्रियबुद्ध्य शरीराऽऽदीनाञ्च

क्वाचक्षामानाधिकरस्यसम्भवोऽपि सवत्र न तथात इदम् । — पुत्राऽऽदीना
फलनिर्देशात् सामानाधिकरस्य न सम्भवतीति भावः ॥ ५३ ॥

यथापि पुत्राऽऽदीनामहिकफलत्वात् तत्राऽऽद्यव्यापरेकाभावात् शब्दव न
तथाऽपि यत्र जन्मान्तरीयधनाऽऽदिकमपि फलं स्यात् तत्रापि नानुपपत्तिरित्याशङ्क
नाऽऽह । — तत्सम्बन्धात् पुत्राऽऽदिसम्बन्धात् फलनिष्पत्तेः प्रीत्युत्पत्तौ तत्र पुत्राऽऽदिषु
फलवदुपचार फलत्वन व्यपदेशः यथा — अन्नं वै प्राणिना प्राणा ” इति ॥ ५४ ॥

समान फलपरीक्षाप्रकरणम् ।

अथ क्रमप्राप्तं दुःखं परीक्षणीयम्, तत्र च “बाधनाशब्दं दुःखम्” इत्युक्तं,

सुस्थानविशिष्टानां प्रादुर्भाव उत्पत्ति, विविधा च बाधना—
हीना मध्यमोत्कृष्टा चेति । उत्कृष्टा नारकिणा, तिरश्चान्तु
मध्यमा, मनुष्याणान्तु हीना देवानां हीनतरा वीतरागा
णाञ्च, एव सर्वमुत्पत्तिस्थानं विविधबाधनाऽनुषक्तं पश्यत
सुखे तत्साधनेषु च शरीरेन्द्रियबाह्येषु दुःखमज्ञा व्यवतिष्ठत,
खमज्ञाव्यवस्थानात् सवलाकेष्वनभिरतिमज्ञा भवति
अनभिरतिमज्ञामुपासीनस्य सर्वलोकविषया तृष्णा विच्छि
द्यते तृष्णाप्रहाणात् सवदुःखाद्विमुच्यते इति । यथा विष
यागात् पया विषमिति बध्यमानो नोपादत्त, अनुपाददानो
मरणदुःखं नाप्नोति ५५ ॥

दुःखोद्देशस्तु न सुखस्य प्रत्याख्यानम् कस्मात् ?—

न सुखस्यात्गलनिष्पत्ते ॥ ५६ ॥

न सुखस्य दुःखोद्देशः सुखस्य प्रत्याख्यानम् कस्मात् ?—
सुखस्यान्तरालनिष्पत्ते, निष्पद्यते खलु बाधनाऽन्तरालेषु सुखं
प्रत्यात्मवेत्नीयं शरीरिणा, तदशक्यं प्रत्याख्यातुमिति ॥ ५६ ॥

अथापि,—

बाधनाऽनिवृत्तेर्वेदयत पर्येषणादोषादप्रतिषेध ॥ ५७ ॥

सुखस्य दुःखोद्देशेनेति प्रकरणात्, पथ्यषण्णं प्रार्थना
विषयाजनतृष्णा, पर्येषणस्य दोष—यदयं वेदयमानं

तदशस्तु दुःखत्वज्ञातमस्त्वम् इत्युक्तं तच्च शरीराऽऽदौ दुःखेऽव्याप्तमव्याप्तद्वाराऽऽह ।—
जननयोगाज्जन्म शरीराऽऽदकं तदुत्पात्तकालस्य विविधबाधनायोगात् दुःखमिति
व्यपदिश्यते न तं वाक्यमेव तत् दुःखम् तथा च, विविधदुःखानुषक्ततया हेयत्वात्
दुःखमिति भावनीयमुपदिश्यते ॥ ५५ ॥

ननु दुःखभावेन किं सुखं प्रत्याख्यायते ? न चैवञ्चक्यम्, यत आह ।—दुःखानां
मध्ये सुखस्याप्युत्पत्तकालस्याख्यानस्याशक्यत्वात् ॥ ५६ ॥

ननु सुखदुःखसम्बन्धाविशेषात् सुखभावनमेव किं नेष्यते ? इत्यत्राऽऽह ।—दुःखं

प्रार्थयते, तस्य प्रार्थितं न सम्पद्यते, सम्पद्य वा विपद्यत, न्यून
वा सम्पद्यत बहु प्रत्यनीक वा सम्पद्यत इत्येतस्मात् पर्येषण-
दोषान्नानाविधो मानस सन्तापो भवति, एव वेदयत
पर्येषणदोषाद्बाधनाया अनिहन्ति बाधनाऽनिहन्तेर्दुःखसञ्जा
भावनमुद्दिश्यते, अनेन कारणेन दुःखजन्म, न तु सुखस्या
भावादिति । अथाप्येतदनूक्तम्,—* काम कामयमानस्य यदा
काम सम्पद्यति । अथैनमपर काम क्षिप्रमेव प्रबाधते ॥ *
अपि चेदुदनि समन्ताद्भूमिमिमा लभते सगवाश्वा, न स तेन
धनेन धनैषी लप्यति किन्तु सुख धनकाम इति ॥ ५७ ॥

दुःखविकल्पे सुखाभिमानाच्च ॥ ५८ ॥

दुःखसञ्जाभावनोपदेश क्रियते । अयं खलु सुखसवेदनं
व्यवस्थितं सुखं परमपुरुषार्थं मन्यते न सुखादन्यन्नि श्रेयस
मस्ति, सुखे प्राप्ते चरितार्थं कृतकरणो भवति मिथ्या
सङ्ख्यात् सुखे तत्साधनेषु च विषयेषु सरज्यत सरक्त सुखाय
घटत घटमानस्यास्य जन्मजराव्याधिप्रायणानिष्टमयोगष्ट-
वियोगप्राथितानुपपत्तिनिमित्तमनकविध यावद्दुःखमुत्पद्यते
तं दुःखविकल्पं सुखमित्यभिमान्यते । सुखाद्भूतं दुःखं, न
दुःखमनापाद्यं शक्यं सुखमवाप्तुम्, तादृथात् सुखमवर्दामिति
सुखमज्ञोपहतप्रज्ञो जायस्व म्रियस्व चेति सन्धावतीति ससार
नातिवर्त्तत, तदस्या सुखसञ्जाया प्रतिपक्षो दुःखसञ्जाभावन-
मुपदिश्यते । दुःखानुषङ्गात् दुःखं जन्मेति, न सुखस्याभावात्,

भावनस्य न प्रतिषेधं वदन्तं सुखसाधनत्वं जानते पर्येषणदाघातं पर्येषणे
सुखाप्रवृत्तनं दोषात् सुखाय प्रवृत्तमानो हि अजनपालनाऽऽदौ विविधाभवाधना
भिरुपतप्यत अतो दुःखभावनं वराग्यद्वतुतयोपदिश्यते ॥ ५७ ॥

ननु दुःखमनुभवत खलु एव निवृत्तसञ्जात् दुःखभावनोपदेशो व्यथ, इत्यत

यद्येव कस्मात् दुःखं जन्मेति नोच्यते ? साऽयमेव वाच्ये
यदेवमाह, - ट खमेव जन्मति, तेन सुखाभावो ज्ञापयतीति ।
जन्मनिग्रहार्थीयो (थ) वै खल्वयमेवशब्दः, कथम् ?—न
दुःखं जन्म स्वरूपतः किन्तु दुःखापचारात्, एव सुखमपोतः,
एतदनेनेव निर्वर्त्यते न तु दुःखमेव जन्मेति ॥ ५८ ॥

दुःखोद्देशानन्तरमपवर्गं स प्रत्याख्यायते —

ऋणक्लेशप्रवृत्त्यनुबन्धादपवर्गाभावः ॥ ५९ ॥

ऋणानुबन्धान्नास्त्यपवर्गः । जायमानो ह वै ब्राह्मणस्त्रिभिः
ऋणैः ऋणवान् जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यः, यज्ञेन देवभ्यः
प्रजया पितृभ्यः” (तैत्ति० स० ६।३।१०।५) इति ऋणानि
तेषामनुबन्धस्वकर्मभिः सम्बन्धः, कमसम्बन्धवचनात्—
जरामय्य वा एतत् सत्र यदग्निहोत्रं दशपूर्णमासौ च’ इति,
‘जरया ह वा एष तस्मात् सत्रादिमुच्यते मृत्युना ह च’ इति,
ऋणानुबन्धादपवर्गानुष्ठानकालान्नास्त्यपवर्गाभावः । क्लेशा
नुबन्धान्नास्त्यपवर्गं क्लेशानुबन्धश्च जायते, नास्त्यक्लेशानुबन्ध

माह ।—ट खस्य विवक्षितं कला यत्र तादृशं प्रातःषड्विंशतिभाजनमष्टुनाऽऽ
प्रवृत्तिमा भूत्स्वित्यसुपदेश इति भावः ॥ ५८ ॥

समाप्तं ट खपरीक्षाप्रकरणम् ।

अथ क्रमप्राप्ततयाऽपवर्गं परीक्षणीयम् । तत्र च तदर्थकप्रवृत्तिकालाभावात्
तत्रभाव इति पूर्वपक्षयति ।—ऋणाद्यनुबन्धादपवर्गानुष्ठानकालाभावादपवर्गाभाव
स्यात् तथा च श्रूयते—जायमानो ह वै ब्राह्मणस्त्रिभिः ऋणैः ऋणवान् जायते
ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यः यज्ञेन देवभ्यः प्रजया पितृभ्यः (तैत्ति० स० ६।३।१०।५) इति
ऋषिभ्यः ऋणभ्यो ब्रह्मचर्येण मुच्यते देवभ्यः देवभ्यो यज्ञेन मुच्यते प्रजया अपत्येन
पितृभ्यो मुच्यते ऋणापाकरणेन च जीवनापगमः तथा च श्रूयते—“जरामय्ये

(थ) जन्मनिग्रहार्थीय इत्यस्य प्रयोगस्य मत्वर्थीयप्रयोगवत् साधुत्वम् जन्म
नियम एव अथ प्रवृत्तते इत्यर्थः ।

बिच्छेदो गृह्यते । प्रहृत्यनुबन्धान्नास्त्यपवर्गं, जन्मप्रभृत्यय यावत्, प्रायण वाग्बुद्धिशरीराऽऽरम्भेणाविमुक्तो गृह्यते, तत्र यदुक्त — “दु खजन्मप्रवृत्तिदोषमित्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापयि तदनन्तरा भावादपवर्ग इति, तदनुपपन्नमिति ॥ ५८ ॥

अत्राभिधीयते, यत्तावदृणानुबन्धादिति ऋणैरिव ऋणैरिति — प्रधानशब्दानुपपत्तेर्गुणशब्देनानुवादो निन्दा-प्रशसोपपत्ते ॥ ६० ॥

ऋणैरिति नाय प्रधानशब्द, यत्र खल्वेक प्रत्यादेय ददाति, द्वितीयस्य प्रतिदेय गृह्णाति तत्रास्य दृष्टत्वात् प्रधान मृणशब्द, न चैतद्विज्ञोपपद्यते, प्रधानशब्दानुपपत्तेर्गुणशब्दे-

वा एतत्सत्र अद्विष्टीवं दशपृथमासौ च” “अरया इ व/ एव तस्मात् सताद्विमुच्यते सत्यना इ च” इति ऋणापाकरणमन्तरेण च न तत्र प्रवृत्ति तथा च कथ्यते — ऋणानि वीक्ष्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् । अन्नपाकृत्य मोक्षन्तु सेवमानो पतत्यथ ॥” एवं क्लेशानुबन्धादपि पुरुषो हि रागाऽऽदिभिसत्तत्कर्मण्यारभमाण क्लेशानुबन्ध एव दृश्यते तत् कथमपवर्ग ? एव प्रहृत्यनुबन्धादपि पुरुषो हि वाग्बुद्ध शरीरैस्तत्कर्मण्यारभमाणो धर्माधर्मो यावज्जीवमुपाजयन् कथमपवर्ज्यताम् ? इति ॥ ५८ ॥

समाधत् ।—जायमान इत्याद्यनुवादी हि प्रधानशब्द न हि जायमान कमख्यधिक्रियते तथा च भाष्यम् —यदा तु मादतो जायते कुमार न तदा कामभराधक्रियते अघिन शक्तस्य आधिकारादिति । जायमान इत्यनेन को वा न्यायतनोय ?—न ह्यजातस्य प्रवृत्तिरस्ति येनासौ व्यावृत्तनीय तत्र भाष्यम् — जायमान इति गुणशब्द विपर्ययेऽनधिकारादिति । तथा च जायमान इत्यनेनोपनीत उच्यते तस्य ब्रह्मचर्यान्वधिकारात् आपन्नोवाऽऽ गृह्णस्वस्वाधिकार, “सौमि वसानो वाऽधीयताम् इति सूत्रे एवमख्यशब्दोऽपि न मुख्य । न ह्यत्र प्रत्यादेय कथन ददाति परन्तु ऋणापाकरणवदावश्यकत्वव्यापनाय तथोक्तम् । साचरिषक शब्दप्रसंगे वीजनाइ ।—निन्दाप्रशसोपपत्त ऋणानपाकरणतद्पाकरणवाभ्यामिवापि

जायमानुवाद ऋणेरिव ऋणेरिति , प्रयुक्तोपमञ्चेतत् अग्निर्माण
 वक इति, अन्यत्र दृष्ट्यायस्यणशब्द इह प्रयुज्यते, यथाऽग्नि
 शब्दो माणवके । * कथं गुणशब्देनानुवाद ?—निन्दा
 प्रशस्योपपत्ते । * कमन्नापे ऋणोव ऋणादानान्निन्द्यते,
 कमानुष्ठाने च ऋणोव ऋणदानात् प्रशस्यते । * जायमान
 इति गुणशब्द विपर्ययेऽनधिकारात् । * 'जायमानो ह वै
 ब्राह्मण' (तैत्ति० स० ६।३।१०।५) इति च शब्दो गृहस्थ
 सम्पद्यमानो जायमान इति, यदाऽयं गृहस्थो जायत
 तदा कर्मभिरधिक्रियते, माहृतो जायमानस्यानधिकारात्,
 यदा तु माहृतो जायते कुमार न तदा कर्मभिरधिक्रियते,
 * अर्थिन शक्तस्य चाधिकारात् * अर्थिन कमभिरधिकार,
 कर्मविधौ कामसयोगस्मृते, "अग्निहोत्र जुहुयात् स्वगकाम"
 (मैत्री० उप० ६।३६) इत्येवमादि । * शक्तस्य च प्रवृत्ति
 सम्भवात् * शक्तस्य कमभिरधिकार, प्रवृत्तिसम्भवात्,
 शक्त खलु विहिते कर्मणि प्रवृत्तते, नेतर इति ।
 * उभयाभावस्तु प्रधानशब्दार्थे * माहृतो जायमाने कुमारे
 उभयमर्थिता शक्तश्च न भवतीति । न भिद्यते च लौकिका-
 हाक्शाहैदिक वाक्य प्रेक्षापूर्वकारिपुरुषप्रणेतत्वेन, तत्र
 लौकिकस्त्वावदपरौक्षकोऽपि न जातमात्र कुमारकमेव
 ब्रूयात्—अधोख यजस्व ब्रह्मचर्यं चरेति, कुत एवम
 ऋषिरूपपद्मानवद्यवादी उपदेशार्थेन प्रयुक्त उपदिशति ?
 न खलु वै नक्तकोऽन्धेषु प्रवृत्तत, न गायको बधिराश्र्वति ।
 * उपदिष्टाथविज्ञानस्योपदेशविषय * यस्योपदिष्टमर्थं विजानाति,
 त प्रत्युपदेश क्रियते, न चैतदस्ति जायमानकुमारक इति ।
 होवायकरत्नत्करणाभ्यां निन्दाप्रशसे उपपद्येते न चानुष्ठानकालाभाय
 ज्ञाया विमुञ्चत इत्युक्ते, न च जरयाऽशक्तिरुपलक्ष्यते, "अन्नासो वा सुइवाद्

गार्हस्थ्यनिष्ठश्च मन्त्रब्राह्मण कर्माभिवदति यच्च मन्त्रब्राह्मणं
 कर्माभिवदात् तत् पत्नोसम्बन्धिना गार्हस्थ्यनिष्ठेनापपन्नम् ,
 तस्माद्गृहस्थोऽयं जायमानाऽभिधीयते इति । * अर्थित्वस्य
 चाविपरिणाम जरामर्थ्यवादोपपत्तः * यावच्चास्य फलेनाथित्व
 न विपरिणमते न निवृत्ततावदनेन कमानुष्ठेयम् इत्युपपद्यते
 जरामर्थ्यवादस्तु प्रतीतिः, जरया ह वेत्यायुषस्तुरीयस्य चतुर्थस्य
 प्रव्रज्यायुक्तस्य वचनम् , जरया ह वैषण्णतस्माद्भिमुच्यते इति,
 आयुषस्तुरीयं चतुर्थं प्रव्रज्यायुक्तं जरत्युच्यते तत्र हि प्रव्रज्या
 विधीयते, अन्यन्तजरामयोगे जरया ह वेत्यनर्थकम् , अशक्तो
 विमुच्यते इत्येतदपि नोपपद्यते स्वयमशक्तस्य वाङ्मा शक्ति
 माह —“अन्तेवामो वा जुहुयाद्ब्रह्मणा स परिक्रीतः”, “क्षीर
 होता वा जुहुयादनेन स परिक्रीतः” इति । * अथापि विहित
 वाऽनूद्येत, कामादाऽर्थं परिकल्पयत्, विहितानुवचनं न्याय्य
 मिति * ऋणवानवास्तन्वो गृहस्थ कमसु प्रवर्तते इत्युप
 पन्नं वाक्यस्य सामर्थ्यम् , फलस्य हि साधनानि प्रयत्नविषयं न
 फलम् तानि सम्पन्नानि फलाय कल्पन्ते विहितञ्च जाय
 मानं, विधीयते च जायमानम् तन्न यं सम्बध्यते, साऽयं
 जायमान इति । * प्रत्यक्षविधानाभावादिति चेत् न, प्रति
 षेधस्यापि प्रत्यक्षविधानाभावादिति । * प्रत्यक्षतो विधीयते
 गार्हस्थ्यं ब्राह्मणेन यदि चाऽऽश्रमात्तरमभविष्यत् तदपि व्यधा
 स्यत् प्रत्यक्षतः, प्रत्यक्षविधानाभावान्नास्त्याश्रमात्तरामिति न
 प्रतिषेधस्य प्रत्यक्षविधानाभावात् न प्रतिषेधोऽपि वै ब्राह्मणेन
 प्रत्यक्षतो विधीयते, न सन्त्याश्रमात्तराणि एक एव

ब्रह्मणा स परिक्रीतः” इत्यादिनाऽशक्तस्यापि विधानात् तस्मादायुषश्चतुर्थेभागे
 जरत्युच्यते । किञ्च जरामर्थ्यवादं कामनाऽभिप्रायेण तथा च भाष्यम् — अर्थित्वस्य

गृहस्थाऽऽश्रम इति प्रतिषेधस्य प्रत्यक्षतोऽश्रवणादयुक्तमेत-
दिति ॥ ६० ॥

अधिकाराच्च विधानं विद्याऽन्तर्गत् ॥ ६१ ॥

यथा शास्त्रान्तराणि स्वे स्वेऽधिकारि प्रत्यक्षतो विधाय
कानि, नार्थान्तराभावात् एवमिदं ब्राह्मणं गृहस्थशास्त्र
स्वऽधिकारि प्रत्यक्षतो विधायकं नाऽऽश्रमान्तराणामभावादिति ।
* ऋगब्राह्मणञ्चापवर्गाभिधाय्यभिधोयते । * ऋचश्च ब्राह्मणानि
चापवर्गाभिवादोनि भवन्ति । ऋचश्च तावत्,— कमभिर्मृत्यु
मृषयो निषेदु प्रजावन्तो द्रविणमिच्छमाना । अथापरे
ऋषयो मनोषिण परं कर्मभ्योऽमृतत्वमानशु ॥’ । “न कर्मणा
न प्रजया धनेन त्यागिनेके अमृतत्वमानशु ’ (कैव० उप०
२ श्लोक) । “परेण नाकं निहितं गुहाया विभ्राजते
यद्यतयो विशन्ति’ (कैव० उप० ३ श्लोक) । ‘वेदाहमेत
पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसं परस्तात् । तमेव विदित्वा
अतिमृत्युमतिं नान्यं पन्थां विद्यतऽयनाय ॥ (श्वेता० उप०
३ अध्या० ८ मन्त्र) । अथ ब्राह्मणानि—“त्रयो धमस्कन्धा,—
यज्ञोऽध्ययनं दानमिति, प्रथमस्तप एव, द्वितीयो ब्रह्मचार्य्यं
चार्य्यकुलवासी, तृतीयोऽत्यन्तमात्मानमाचार्य्यकुलेऽवसादयनं,
सर्व एवैते पुण्यलोका भवन्ति, ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमिति”
(छान्दो० उप० २ अध्या० २३ खण्ड० २ मन्त्र) । “एतमेव
प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तं प्रव्रजन्तीति’ (तृह० उप० ४
अध्या० ४ ब्राह्म० २२ मन्त्र) । “अथो खल्वाहुः, काममय
एवायं पुरुष इति, स यथाकामो भवति, तदक्रतुं भवति, यत्क्रतुं

आपदिशामि जरामय्यवादीपपचेरिति । अथिलं कामना तदपरिचामी तदनामे,
कर्मकरणाभिप्रायेण जरामश्रवात् उपपद्यते ॥ ६० ॥

भवंति, तत्कर्म कुरुते यत्कर्म कुरुते, तदभिसम्पद्यते,' (बृह० उप० ४ अध्या० ४ ब्राह्म० ५ मन्त्र) इति कर्मभिः समरणमुक्त्वा प्रकृतमन्यदुपदिशन्ति, “—इति नु कामयमानोऽथाकामयमानो याऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकाम न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति, अत्रैव समवनीयन्ते, (द) ब्रह्मैव सन ब्रह्माप्येति” इति (बृह० उप० ४ अध्या० ४ ब्राह्म० ६ मन्त्र) । तत्र यदुक्तम् — ऋणानुबन्धादपवगाभाव इत्येतदयुक्तमिति । ये ‘चत्वार पथयो देवयाना इति च चातुराश्रम्यश्रतरेका ऽऽश्रम्यानुपपत्ति , फलाशिनश्चेद ब्राह्मण,— जरामर्थ्यं वा एतत् सत्र यदग्निहोत्र दर्शपूर्णमासौ च’ इति ॥ ६१ ॥

कथम् ?—

समारोपणादात्मन्यप्रतिषेध ॥ ६२ ॥

“प्राजापत्यामिष्टि निरूप्य तस्या साववेदस हुत्वा आत्मन्यग्नेन समाराप्य ब्राह्मण प्रव्रजेत’ इति श्रुतं, तेन विजानीम प्रजावित्तलाकैषणाभ्या व्युत्थितस्य निवृत्त फलार्थत्वे समारोपणं विधीयत इति । एवञ्च ब्राह्मणान् “—अथ ह याज्ञवल्क्यो ऽन्यदत्तमुपाकरिष्यन् । मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्यः, प्रव्रजिष्यन् वा अरे अहमस्मात्स्थानादस्मि हन्त तऽनया कात्यायन्याऽन्त करवाणि’ (बृह० उप० ४ अध्या० ५ ब्राह्म०

ननु कात्यायना कामनाविरुद्धं त्यागसम्भवंऽपि नित्यानां कथं त्याग — श्रुते ह — यावज्जीवमग्निहोत्रं लुप्तयान् इति । तत्राऽऽह — अपवर्गप्रतिषेधा न युक्तं अग्नीनां आत्मनः समारोपविधानात् । अथन — प्राजापत्यामिष्टि निरूप्य तस्या

(द) समवनीयन्त—एकीभावेन समवसृज्यन्त प्रलीयन्त इत्यर्थः” इति भाष्यम् । अत्र च “समवनीयन्ते” इत्यशब्दो वृत्तिहोत्रतापत्या प्रथमापनिषाद् भूमं खल्लान्ते इत्यतः ।

१।२ मन्त्री) । “इत्युक्तानुष्ठासनाऽसि मैतयि एतावदरे खल्व
मृतत्वम इति होक्त्वा याज्ञवल्क्य विजहार” (बृह० उप०
४ अध्या० ५ ब्राह्म० १५ मन्त्र) ॥ ६२ ॥

पात्रचयान्तानुपपत्तेश्च फलाभाव ॥ ६२ ॥ क ॥

जरामर्थ्यं च कर्मण्यविशेषेण कल्पमाने सवस्य पात्र
चयान्तानि कर्माणि इति प्रसज्यते, तत्र एषणा व्यथान न
श्रूयते,—“एतद्द स्म वै तत्पूवे विद्वाम प्रजा न कामयन्ते, कि
प्रजया करिष्याम । येषा नोऽयमात्माऽय लोक इति त ह स्म
पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाश्च भिक्षा

सावत्स इत्याऽऽत्मन्यग्नीं समाराध्य ब्राह्मण प्रजन्तु इति अत एव चत्वार
पथो देवयाना इति अतुराश्वम्यश्वातराप सङ्गच्छते ॥ ६२ ॥

नन्प्रिहावस्थापात्रबन्धकत्वेऽपि त फलस्वर्ग एवापवगप्रतिबन्धक स्यात्वाऽऽह ।—
ज्ञानिन फलस्य स्वर्गस्य अभाव आग्निहोत्राद् पात्रचयान्त पात्राख्याद्यज्ञपात्राणि
तथाचय प्रभोतस्य यज्ञमानस्याङ्गु विन्यास मुखे छतपूषा श्रुचिमति क्रमेण
भिक्षास्तनुपपत्त तन तत्पारत्यागात् अग्निहोत्रफलभावोऽप ज्योतिष्टामगङ्गा
ज्ञानादिद्विसाऽऽदिफनाना पात्रबन्धकत्व स्यात् अतो इत्यन्तरसमुच्चयाय चकार उप
न्यस तथा च प्रारम्भातिरिक्तकमथा ज्ञानादेव चय इत्याशय भूयते हि —
तदा विद्वान् पुण्यपापे विधय निरञ्जन परम साय्यमुपात् (मुण्ड उप ३मु
१ खण्ड ३ मन्त्र) एवं — चीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे पराधर
(मुण्ड उप २मु २खण्ड ४ मन्त्र) । अथत — ज्ञानापाप सवकमाणि भक्षस त
कुर्वत तथा इति (गीता ४ अध्या ३७ श्लोक) । इत्यत्र कामनागुन्यस्य
प्रजाऽनुप्याोऽपि नापवगविरोधी तथा च श्रूयत — एतद्द स्म वै तत्पूवे
विद्वाम प्रजा न कामयन्ते किं प्रजया करिष्याम येषा नोऽयमात्माऽय लोक इति
ते ह स्म पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थाय भिक्षाश्च चरन्ति
इति (बृह उप ४ अध्या ४ ब्राह्म २२ मन्त्र) अथे तु —“फलाभाव
फलस्य मुमुक्षून् प्रति अग्निहोत्राऽऽप्तौ प्रथोग्रकत्वाभाव तथा सति भिक्षाभाप
पात्रचयान्त स्यात् इत्यथ इत्याहु । इति इतिसम्मतम् अधिकृतम् ॥ ६२ ॥ क ॥

चय्य चरन्ति” (बृह० उप० ४ अध्या० ४ ब्राह्म० २२ मन्त्र) इति एषणाभ्यश्च व्यत्यितस्य पात्रचयान्तानि कर्माणि नोपपद्यन्त इति, नाविशेषेण कर्तुं प्रयोजकफल भवतीति । चातुराश्रमस्य विधानाच्चेतिहासपुराण धर्मशास्त्रेष्वैकाऽऽश्रम्यानुपपत्ति । तदप्रमाणमिति चेत् न , प्रमाणेन प्रामाण्याभ्यनुज्ञानात्, प्रमाणेन खलु ब्राह्मणेनेतिहासपुराणस्य प्रामाण्यमभ्यनुज्ञायते त वा खल्वेत अथर्वाऽऽङ्गिरस एतदितिहासपुराणमभ्यवदन, इतिहासपुराण षष्ठम वेदाना वेद इति तस्मादयुक्तमेतदप्रामाण्यमिति । अप्रामाण्ये च धर्मशास्त्रस्य प्राणभृता व्यवहारलोपालोकीकोच्छेदप्रसङ्ग । * द्रष्टृप्रवक्तृसामान्याच्चाप्रामाण्यानुपपत्ति । य एव मन्त्रब्राह्मणस्य द्रष्टार प्रवक्तारश्च, ते खल्वितिहासपुराणस्य धर्मशास्त्रस्य चेति । * विषयव्यवस्थानाच्च यथाविषय प्रामाण्यम* अन्यो मन्त्रब्राह्मणस्य विषय , अन्यच्चेतिहासपुराणधर्मशास्त्राणामिति , यज्ञो मन्त्रब्राह्मणस्य, लोकवृत्तमितिहासपुराणस्य, लोकव्यवहारव्यवस्थान धर्मशास्त्रस्य विषय , तत्रैकेन सर्वव्यवस्थाप्यत इति, यथाविषयमेतानि प्रमाणानीन्द्रियादिवदिति । यत् पुनरतत् क्लेशानुबन्धस्याविच्छेदादिति,—

सुषुप्तस्य स्वप्नादर्शने क्लेशाभावादपवर्गं ॥ ६३ ॥

यथा सुषुप्तस्य खलु स्वप्नादर्शने रागानुबन्ध सुखदुःखानुबन्धश्च विच्छिद्यते, तथाऽपवर्गेऽपीति । एतच्च ब्रह्मविदा मुक्तस्याऽऽत्मनो रूपमुदाहरन्तीति ॥ ६३ ॥

क्लेशानुबन्ध दृश्यति ।—स्वप्नादर्शनकाले सुषुप्तस्य यथा ह्रस्वभावेन दुःखाभावः, तथाऽपवर्गेऽपि रागाद्यभावेन दुःखाभावः स्यात् ॥ ६३ ॥

यदपि प्रवृत्त्यनुबन्धादिति —

न प्रवृत्तिं प्रतिसन्धानाय हीनक्लेशस्य ॥ ६४ ॥

प्रक्षीणेषु रागद्वेषमोहेषु प्रवृत्तिर्न प्रतिसन्धानाय पूर्व-
सन्धिस्तु पूर्वजन्मनिवृत्तौ पुनर्जन्म, तच्चादृष्टकारितं तस्या
प्रक्षीणाय पूर्वजन्माभावे जन्मान्तराभावोऽप्रतिसन्धानमपवग ।
* कमवैकल्यप्रसङ्ग इति चेत् न कर्मविपाकप्रतिसवेदन-
स्याप्रत्याख्यानात् * पूर्वजन्मनिवृत्तौ पुनर्जन्म न भवतीत्युच्यते
न तु कमविपाकप्रतिसवेदनं प्रत्याख्यायते, सवाणि पूर्वकभाणि
श्चान्तं जन्मनि विपच्यन्ते इति ॥ ६४ ॥

न क्लेशसन्तते स्वाभाविकत्वात् ॥ ६५ ॥

नोपपद्यते क्लेशानुबन्धविच्छेदः, कस्मात् ?—क्लेशसन्तते
स्वाभाविकत्वात् अनादिरियं क्लेशसन्तति, न चानादिं शक्यं
उच्छेत्तामिति ॥ ६५ ॥

अत्र कश्चित् परिहारमाह —

प्रागुत्पत्तेरभावानित्यत्ववत् स्वाभाविकेऽप्य-
नित्यत्वम् ॥ ६६ ॥

यथाऽनादि प्रागुत्पत्तेरभाव उत्पन्नेन भावेन निवच्यते,
एव स्वाभाविकी क्लेशसन्ततिरनित्येति ॥ ६६ ॥

प्रवृत्त्यनुबन्धं दपवगभावं दूषयति ।—क्लेशान्तेऽनेनेति क्लेशो रागादि तादरादृष्ट
या प्रवृत्तिः सा प्रतिसन्धानाय प्रातवन्धाय * भवात् धमाधर्मो न जनयती
त्यर्थः ॥ ६४ ॥

क्लेशभावमसहमानं शक्यते ।—क्लेशसन्ततेऽच्छेदो न युक्तः, स्वाभाविक-
त्वात् ॥ ६५ ॥

अपर आह —

अणुश्यामताऽनित्यत्ववद्वा ॥ ६७ ॥

यथाऽनादिरणुश्यामता अथ चाऽग्निमयोगादनित्या तथा
क्लेशमन्ततिरपोति ॥ ६७ ॥

सत खलु धर्मो नित्यत्वमनित्यत्वञ्च तत्त्वभावे (तत्त
अभावे) भाक्तमिति अनादिरणुश्यामतेति हेत्वभावादयुक्तम
अनुत्पत्तिधममनित्यामति नात्र हेतुरस्ताति । अय तु
समाधि —

न सङ्कल्पनिमित्तत्वाच्च रागादीनाम ॥ ६८ ॥

कर्मनिमित्तत्वादितरतरनिमित्तत्वाच्चति समुच्चय मिथ्या
सङ्कल्पभ्या रञ्जनीय कापनोय मोहनोयभ्य रागद्वेषमाहा उत्प
द्यन्त कम च सत्त्वानकार्यानिवन्त न ज प्रिकान रागद्वेषमोहान
निवत्तयति नियमदशनात दृश्यत हि कश्चित्सत्त्वनिकायो
रागबहल कश्चिद्वेषबहल कश्चिन्मोहबहल इति । इतरतर
निमित्ता च रागादीनामुत्पत्ति मूढो रज्ज्यति, मूढ कुप्यति,
रक्तो मुह्यति कुपितो मुह्यति । सर्वमिथ्यामङ्ग्याना तत्त्व
ज्ञानादनुत्पत्ति कारणानुत्पत्ती च कायानुत्पत्तिरिति रागा
ऽऽदीनामत्यन्तमनुत्पत्तिरिति । अनादिश्च क्लेशमन्ततिरित्यप्य
युक्तम् , सर्व इम खल्व्वाध्यात्मिका भावा अनादिना प्रवन्धेन
प्रवत्तन्ते शरीराऽऽदय न जात्वत्र कश्चिदनुत्पन्नपूर्व प्रथमत

एकंशो समाधत्त ।—प्रागुत्तरभावादनित्यत्वत् प्रागभावानित्यत्वत् अनाद
परमाणुश्यामताया विनाशवदा विनाश ॥ ६६ ॥ ६७ ॥

आनन्तत्वं विनाशभावत् न च तत प्रागभावे न वाऽणुश्यामताऽऽदिरनादि
तथा च भाष्यम् —अनादिरणुश्यामतेति हेत्वभावादयुक्तम् । इत्यथा मतइयमुपेत्य
इच्छातनाह ।—नोक्त युक्तम् कुत ?—रागाऽऽदीना सङ्कल्पनिमित्तत्वात् सङ्कल्पो

उत्पद्यते अन्यत्र तत्त्वज्ञानात् । न चैव सत्यनुत्पत्तिधमक
किञ्चिद्द्वयधर्मक प्रतिज्ञायत इति , कर्म च सत्त्वनिकाय
निवर्तक तत्त्वज्ञानकृतात् मिथ्यासङ्ख्यविघातान्न रागाद्यत्पत्ति
निमित्त भवति, मुखदु खसर्वित्तिफलन्तु भवतीति ॥ ६८ ॥

इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये चतुर्थाध्यायस्याऽऽद्यमाह्निकम् ।

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ।

किञ्चु खलु भो यावन्तो विषया , तावन्तु प्रत्येक ज्ञान
मुत्पद्यत ? अथ क्वचिदुत्पद्यत ? इति । कश्चात्र विशेष ?—न
तावदकञ्च यावद्विषयमुत्पद्यत ज्ञयानामानन्त्यात् नापि
क्वचित्त्पद्यते, यत्र नोत्पद्यते तत्रानिष्टतो मोह इति
मोहशेषप्रसङ्ग न चान्यविषयेण तत्त्वज्ञानेनान्यविषयो
मोह शक्य प्रतिषेद्धमिति । (ध) मिथ्याज्ञान वै खलु मोह , न
तत्त्वज्ञानस्यानुत्पत्तिमात्रम् तच्च मिथ्याज्ञान यत्र विषये
प्रवर्तमान ससारबीज भवति, स विषयस्तत्त्वतो ज्ञेय इति ।
कि पुनस्तन्मिथ्याज्ञानम् ?—अनात्मन्यात्मग्रह , अहमस्मीति

मिथ्याज्ञान निमित्त येषाम् तथा च तत्त्वज्ञानेन मिथ्याज्ञानानहत्तो रागाऽऽदिनिष्ठान्
यज्यत एवति भाव ॥ ६८ ॥

समाप्तमपवर्गपरीचाप्रकरणम् ।

समाप्त चतुर्थाध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ॥ १ ॥

(ध) सिद्धान्तो वदति ।

मोहोऽहङ्कार इति अनात्मान खल्वहमस्मीति पश्यता दृष्टिरहङ्कार इति । किं पुनस्तदर्थजात तद्विषयोऽहङ्कार १—शरीरिन्द्रियमनोवेदनाबुद्ध्य अर्थजातम् । कथं तद्विषयोऽहङ्कार समारबाज भवति १—अथ खलु शरीराद्यथजातमहमस्मीति व्यवसितं तदुच्छेदनेनाऽऽत्मोच्छेदं मन्यमानोऽनुच्छेददृष्ट्यापरिप्लुतं पुन पुनस्तदुपादत्ते तदुपाददानो जन्ममरणाय यतते तनाविद्योगान्नात्यन्तं दुःखादिमुच्यते इति । यस्तु दुःखं दुःखाऽऽयतनं दुःखानुपगतं सुखञ्च सवमिदं तदुःखमिति पश्यति स तदुःखं परिजानाति पारज्ज्ञातञ्च दुःखं प्रहीणं भवत्यनुपादानात् स वषाञ्च वत एव दाषानं कर्म च दुःखहृत्तुरिति पश्यति, न चाप्रहीणेषु दोषेषु तदुःखप्रवन्धाच्छेदेन शक्यं भवितुमिति दाषानं जहात, प्रहीणेषु च दोषेषु न प्रवृत्तं प्रातमन्वानायेत्युक्तम्, प्रत्यभावफलदुःखानि च ज्ञेयानि व्यवस्थापयति कर्म च दोषाश्च प्रहेयान्, अपवर्गाऽधिगन्तव्यं तस्याधिगमोपायस्तत्त्वज्ञानम् एव च तदुःखनिमित्ताभिः प्रमयं विभक्तमासेवमानस्याभ्यस्यता भावयत सम्यग्दर्शनं यथाभूतावबोधस्तत्त्वज्ञानमुत्पद्यत, एवञ्च—

दोषनिमित्तानां तत्त्वज्ञानाद्दहङ्कारनिवृत्तिः ॥१॥

शरागादि तदुःखान्तं प्रमयं दोषनिमित्तं, तद्विषयत्वाग्निस्थित्वा ज्ञानस्य, तदिदं तत्त्वज्ञानं तद्विषयमुत्पन्नमहङ्कारं निवृत्तयति,

अथ शास्त्रस्य परमं प्रमाणमपवगे स चाहृष्टा लाचत परीक्षिताऽप्यकिञ्चित्कारकारणानुरूपत्वात् नन्वाभहितमव तदुःखाऽऽदृष्टे—कारणनाशकमेव दुःखाभावोऽपवग इति इति चक्षत्य मित्याज्ञानापगमहृत्तुनाभहितं तत्त्वज्ञानं तत्र हृत्तुरिति चत् १—कस्य तत्त्वज्ञानव्याप्त्यभिधानीयमित्याशयेन तत्त्वज्ञानपरोक्षा सर्वत्राऽऽङ्गाय । तत्र च षट् प्रकारान्—आत्मी तत्त्वज्ञानान्तात्प्रकरणम्, चक्ष्यानि च यथाधर्षं चक्ष्यानि तत्राऽऽङ्गानामुत्तम् ।—अहङ्कारोऽहमन्त्यभिमानं स च शरीराऽद्विविधयो मित्याज्ञानमुच्यते, तत्र दोषनिमित्तानां शरीराऽऽदीनां, तत्त्वज्ञानं

सुमानविषये तयोर्विरोधात्, एव तत्त्वज्ञानाद्दुःखजन्मप्रवृत्ति
दोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तराभावादपवर्ग इति,
स चायं शास्त्रार्थसङ्ग्रहोऽनूद्यते नापूर्वी विधीयते इति ॥ १ ॥

प्रसङ्गानाऽऽनुपूर्व्या तु खलु —

दोषनिमित्त रूपादयो विषया सङ्कल्पकता ॥२॥

कामविषया इन्द्रियार्था इति रूपादय उच्यन्ते ते मिथ्या
सङ्कल्पमाना रागद्वेषमोहान् प्रवर्तयन्ति, तान् पूर्वं प्रसञ्चक्षीत
ताश्च प्रसञ्चक्षणस्य रूपाऽऽदिविषयो मिथ्यासङ्कल्पो निवर्तते
तन्निवृत्तावध्यात्म शरीराऽऽदि प्रसञ्चक्षीत तत्प्रसङ्गानादध्यात्म
विषयाऽहङ्कारो निवर्तते सोऽयमध्यात्म वहिश्च विविक्तचित्तो
विहरण मुक्त इत्युच्यते ॥ २ ॥

अतः परं काचित् सञ्ज्ञा हेया, काचिद्भावयितव्येत्युपदिश्यते,
नार्थनिराकरणमर्थोपादानं वा, कथमिति ?—

तन्निमित्तन्ववयव्यभिमान ॥ ३ ॥

तेषां दोषाणां निमित्तन्ववयव्यभिमानं, सा च खलु
स्त्रीमञ्जा सपरिष्कारा पुरुषस्य, पुरुषसञ्ज्ञा च स्त्रिया, परि
ष्कारश्च निमित्तसञ्ज्ञा अनुव्यञ्जनसञ्ज्ञा च । निमित्तसञ्ज्ञा—

अनात्मवत्य ज्ञानान्निवृत्तते आत्मत्वेन हि शरीराऽऽदी मुञ्चन् रक्षणीयत्वान् रज्यात्
कापनीयेषु कुप्यति । केचित्त — दाषनिमित्तानां रागाऽऽदीनां तत्त्वज्ञानादलवद
निष्ठानुवाच्यत्वज्ञानान् अहङ्कारस्याभिलाषस्य निवृत्तिरित्यथ इत्याहुः ॥ १ ॥

ननु के तावन्पुरस्त्रनीया विषया येषु रज्यन् संसरति ? इत्यतो विवेकाय तान्प
दिशत ।—सङ्कल्प धनीषीमत्वेन भाषण तद्विषयीकृता रूपाऽऽदय दोषस्य रागाऽऽदे
निमित्तम् सुन्दरीयमिति जानन् रज्यति शत्रुदयमिति वेति ते रूपाऽऽदय हेयत्वेन
भावनीया प्रथमं ततः शरीराऽऽत्मविवेक ॥ २ ॥

ननु सौन्दर्याऽऽदिकं पश्यतो रागाऽऽदिभ्रमणाऽपि दुष्परिहरं तदुक्तं — “चक्षुः
हि मन ऊच्यते प्रमादि बलवद्बुद्धम् इत्यदो रागाऽऽदिनिवृत्त्युपायं दशायथ्यनाह ।—

रसनाश्रोत्र दन्तोष्ठ चक्षुर्नासिकम् । अनुव्यञ्जनसञ्जा—इत्य
दन्ता इत्यमोष्ठाविति । सेय सञ्जा काम वक्ष्यति तदनुपपत्ताश्च
दोषान विवजनोयान , वर्जनन्त्वस्या , भेदेनावयवसञ्जा , केश
लाममासशोणितास्थिस्रायुशिराकफपित्ताञ्जारादिसञ्जा , ताम-
शुभसङ्गलाचक्षते तामस्य भावयत कामराग प्रहीयते मत्ये
च द्विविधे विषये काचित सञ्जा भावनीया काचित परिवर्ज
नीयत्युपदिश्यते यथा विषसम्पृक्तऽन्नेऽन्नसञ्जोपादानाय विषसञ्जा
प्रहाणायिति ॥ ३ ॥

अथेदानीमर्थ निराकरिष्यताऽवयव्यपपाद्यते,—

विद्याऽविद्याद्वैविध्यात् सशय ॥ ४ ॥

सदसतीरूपलम्भाद्विद्या द्विविधा, सदसतीरनुपलम्भाद्
विद्याऽपि द्विविधा उपलभ्यमानेऽवयविनि विद्याद्वैविध्यात्

अवयवान् तृष्या शरीर अभिमान परिष्कारबुद्धि ॥ज्ञानत रागाऽऽदनिमित्तम्
तथा च सा बुद्धिर्हेया । अत एव भाष्याऽऽ १ परिष्कारबुद्धिरनुरञ्जनसञ्जा सा
हेया दोष शनसशुभसञ्जा सा भावनीयति । अनुरञ्जनसञ्जा यथा — खलत्
स्वञ्जननयना परिणतविम्बाधरा पृथयायी । कमलमुकुलसनीय पूर्णेन्दुसुखी
सुखाय मे भविता ॥ इति । अशुभसञ्जा यथा — चसानामतपात्रोय मासासृक्पृथ
पूरिता । अस्या रज्यति यो मृत् पिशाच कस्तोऽाधक ? ॥ स्वशरीराऽऽदौ
अप्यशुभसञ्जव भावनीया एव कापनायाऽप शुभसना । मां इहासी दुराचार दष्टो
निष्ठुरचटित । कण्ठगोठ कुठारण क्लिवाऽस्य त्या सुखी कदा ? ॥ अशुभसञ्जा तु —
मासासृक्कीकसमयो देह कि मेऽपराध्यति । एतस्मादपर कर्ता कर्तनीय कर्ष
मया ॥ इति ॥ ३ ॥

समाप्त तत्त्वज्ञानीत्यभिप्रायम् ।

अत्र प्रसङ्गादवयविप्रकरणम् वस्तुस्तु शरीरे धमद्वयस्य सम्बन्धेऽपि एकं
अयमपर इयमात नियुक्तिकम् अताऽवयवी नास्ति किन्तु परमात्पुञ्ज इत
तस्य तदेव तन्मसुद्धिभिभावनीयम् परमात्पुञ्ज इत्यप्यापातत परमात्पराध्यते
निराकार्यमात्वाद्वाहात सौम्यतश्चामपात्तुमयमारम्भ । यद्यपि द्वितीयाऽप्यथै

संशय , अनुपलभ्यमाने चाविद्याहेविध्यात् सशय , सोऽयम
वयवी यद्यपन्नभ्यते, अथापि नोपलभ्यते, न कथञ्चन सश
यात् मुच्यत इति ॥ ४ ॥

तदसशय पूर्वहेतुप्रसिद्धत्वात् ॥ ५ ॥

तस्मिन्ननुपपन्न सशय कस्मात् ?—पूर्वोक्तहेतूनाम
प्रतिषेधात् अस्ति द्रव्यान्तराऽऽरम्भ इति ॥ ५ ॥

वृत्त्यनुपपत्तेरपि तर्हि सशयानुपपत्ति ॥६॥

वृत्त्यनुपपत्तेरपि तर्हि सशयानुपपत्तिनास्ति अवयवोति ॥६॥

तद्विभजते —

कृत्स्नैकदेशावृत्तित्वाद्दवयवानामवयव्यभाव ॥७॥

एकैकोऽवयवो न तावत् कृत्स्नेऽवयविनि वत्तते, तयो
परिमाणभेदादवयवान्तरसम्बन्धाभावप्रसङ्गाच्च । नाप्यवयव्यैक
देशेन न ह्यस्यान्येऽवयवा एकदेशभूता सन्तीति ॥ ७ ॥

व्यवस्थापित एवावयवो तथाऽपि भ्रूयात्तदाख्यन सोमान्तकस्य वभाषिकस्य चाव
प्रत्यख्यानमिति तत्र सशयप्रश्रयनाय सूत्रम् ।—सशय इत्यस्य अवयविनीत्यादि
अवयवान्तर प्रत्यक्षासिद्धत्वात् तत्पक्षापो दु शक्य इत्यत उक्त विद्यति ।— प्रमाभ्रमभेद
ज्ञानत्रावध्यात् ज्ञानत्वत्वचसधारणधर्मशवात् ज्ञाने प्रामाण्यसशयादवयविनि
सशय इत्यथ ॥ ७ ॥

समाधत्त ।—तत्रावयविनि न सशय पूर्वहेतुप्रसिद्धत्वात् द्वितीयाध्यायात्
युक्ताभरवयावन प्रकर्षेण सिद्धत्वात् ॥ ५ ॥

अवयविनि बाधक शङ्कते ।—आपरवधारणे तर्हि सशयानुपपत्तिवच्यनुप
पत्तितोऽवयव्यभावादव स्यादत्यथ । वृत्त्यनुपपत्ति अवयवीति भाष्यकार —कृत्स्नक
दशाहात्त्वाद्दवयवानामवयव्यभाव । अवयवो हि एककावयव का सौंन एकदेशन
वा ?—ना ऽद्य विप्रमपरमाणात्वात् अन्ये पि तदावयवनात्वन वा ?—नाऽऽय
स्मिन् वृत्तिवरोधात् नान्य अवयवान्तरस्यावयवानाहात्त । तथाऽपि कथमवयव्य
भाव इत्यत्र भाष्यम् —तपु चावयव्यभाव तेषु अवयवेषु पूर्वाक्युक्त्या अभावात्
वयवी नास्ति, न ह्यस्यवृत्तिस्त्र ऽऽभ्युपगत इति भाव । सत्रमेवेऽनित्याप वदान् ॥६॥

अथावयवेष्वेवावयवी वर्त्तते —

तेषु चावयवेष्ववयव्यभाव ॥ ८ ॥

न तावत् प्रत्यवयव वर्त्तते, तयो परिमाणभेदात् द्रव्यस्य
चैकद्रव्यत्वप्रसङ्गात् । नाप्येकदेशेन सवष अन्यावयवाभावात्
तदव युक्त मशयो नास्त्यत्रयवोत् ॥ ८ ॥

पृथक्चावयवेष्ववयव्यत्वे ॥ ९ ॥

पृथक् चावयवेषु, धर्मिभ्यो धर्मस्याग्रहणादिति समा
नम् ॥ ९ ॥

न चावयव्यवयवा ॥ १० ॥

॥ १० ॥

एकस्मिन् भेदाभावाद्भेदशब्दप्रयोगानुपपत्ते-

रप्रश्न ॥ ११ ॥

किं प्रत्यवयव क्तस्त्रोऽवयवी वर्त्तते ?—अथैकदेशेन ? इति
नोपपद्यते प्रश्न , कस्मात् ?—एकस्मिन् भेदाभावाद्भेदशब्द

नन्वास्मान्महत्तिरेवावयवी इति शब्दाया पूर्वपक्षिसुचम् ।—अवयवेषु पृथक्
अवयवी नास्तीति शेष । तेषु चावयवेष्ववयव्यत्वे इत्यनुवर्त्तते ;
कुत ?—अत्रने इत्यभावऽवयविनी नित्यत्वप्रसङ्गं न च नित्याऽवयव्युपलभ्यते ततो
नान्यवावयवीति भाव यदा कृतस्त्रकदेशाभ्यामवयवी न वर्त्तते किन्तु स्वर्षेणवति
शब्दाया पूर्वपक्षिषु सूत्र पृषागति ।—अवयवेषु पृथगवयवी नास्ति कुत ?—अत्रने
अवयवत्वप्रसङ्गात् तथा सति नित्य स्मादिति भाव । कश्चित्—“अवयवातिरिक्ती
वयवी वर्त्ततामित्यत्र पूर्वपक्षिषु सूत्र पृथगिति ।—पूर्वोक्तयुक्त्वाऽवयवेषु पृथगवयवत्त ॥२॥

नन्ववयवावयविनास्मादात्मनेव सम्बन्धेन स्वादाऽऽह ।—न हि तन्वु पट क्षीणो
मृदमिति कश्चिन्मृत्तति न वाऽभेदेनाऽऽधाराऽऽधेयभाव उपपद्यते ॥ १ ॥

सिद्धान्तसूत्रम् ।—अवयवी कार्त्स्न्येन एकदेशेन वा वर्त्तते इति प्रश्नो न
वृत्त , एकस्मिन्महत्तिरे, भेदाभावाद्भेदशब्दप्रयोगस्यायुक्तत्वात् अनेकस्मा

प्रयोगानुपपत्ते । कृत्स्नमित्यनेकस्याशेषाभिधानम्, एकदेश इति नानात्वे कस्यचिदभिधानम् ताविमौ कृत्स्नैकदेशशब्दो भेद विषयो नैकस्मिन्नवयविन्युपपद्यते भदाभावादिति ॥ ११ ॥

अन्यावयवाभावात्कदेशेन वक्तव्यं इत्यहेतु —

अवयवान्तरभावेऽप्यव्युत्तरहेतु ॥ १२ ॥

अवयवान्तराभावादिति । यद्यप्येकदेशोऽवयवान्तरभूत स्यात् तथाऽप्यवयवेऽवयवान्तर वक्तव्यं नावयवोति, अन्यावयव भावेऽप्यव्युत्तरवयविनो नेकदेशेन व्युत्तरान्यावयवाभावादित्य हेतु । वृत्ति कथमिति चेत् ?—एकस्यानकत्राऽऽश्रयाऽऽश्रित मस्वन्धनक्षणा प्राप्ति । आश्रयाऽऽश्रितभाव कथमिति चेत् ?— यस्य यतोऽन्यत्राऽऽत्मलाभानुपपत्ति स आश्रय, न कारण द्रव्येभ्याऽन्यत्र काव्यद्रव्यमात्मान लभते विषय्यस्तु कारण द्रव्येष्विति । नित्येषु कथमिति चेत् ?—अनित्येषु दर्शनात् सिद्धम् । नित्येषु द्रव्येषु कथमाश्रयाऽऽश्रयभाव इतीति चेत् ?— अनित्येषु द्रव्यगुणेषु दर्शनादाश्रयाऽऽश्रितभावस्य नित्येषु सिद्धिरिति । तस्मादवयव्यभिमान प्रातषिध्यत निश्रेयस- कामस्य, नावयवो, यथा रूपाऽऽदेषु मिथ्याषड्वत्य न रूपाऽऽदय इति ॥ १२ ॥

शेषता हि काव्य समुदायिना किञ्चित्कदेशेन न चकस्य तस्मात्प्रव इति भाव ॥ ११ ॥

इदं च वृत्तिकल्पो न युक्त इत्याह ।—अवयवो स्वावयवेषु नकदेशेन वक्तव्यं अवयवान्तराभावादिति य परेषा इतु स न युक्त कुत ?—अवयवान्तरभावेऽप्य वृत्त अवयवान्तरसत्त्वऽपि तस्यैव पर वृत्तिरायाति न त्ववयविनाऽपीति यथा— अवयववचनाभावस्य कृत्स्नकदेशविकल्पो न हेतु कुत ?—अवयवान्तरस्य अवयवि भिन्नस्य अवयवस्य भावेऽपि सत्त्वऽपि सम्भवात् घटत्वाऽऽदिवत् स्वल्पेणवावयविनो वृत्ते सम्भवात् वृत्ते कृत्स्नकदेशान्यतरानयमा घटत्वाऽऽदौ व्यभिचाव्यप्रयोगकथात् भाव ॥ १२ ॥

सर्वाग्रहणमवयव्यमिहेरिति प्रत्यवस्थितोऽप्येतदाह,—
 क्षेत्रसरूढे तैमिरिकोपलब्धिवत् तदुपलब्धि ॥१३॥

यद्येकैक केशस्तैमिरिकण नोपलभ्यत कश्चनमूहस्तूप
 लभ्यते तथैकैकोऽणुनोपलभ्यते अणुमञ्चयस्तूपलभ्यत, तादृ
 मणुममूहविषयं ग्रहणामात ॥ १३ ॥

स्वविषयानतिक्रमेणेन्द्रियस्य पटुमन्दभावाद्-
 विषयग्रहणस्य तथाभावो नाविषये प्रवृत्ति ॥१४॥

यथाविषयमिन्द्रियाणां पटुमन्दभावाद्दृश्यग्रहणानां पटु
 मन्दभावो भवति चक्षुः खलु प्रकृष्यमाणं नाविषयं गन्ध
 गृह्णाति । न प्रकृष्यमाणञ्च । स्वावषयात् प्रच्यवर्ते सोऽयं तैमि
 रिक काश्चिच्चक्षुःविषयं केशं न गृह्णाति, काश्चित् गृह्णाति
 कश्चनमूहम उभयं ह्यतैमिरिकणं चक्षुषा गृह्णाति परमाणव
 स्वतोन्द्र्या इन्द्रियाविषयोभूता न कनाचादान्द्रियणं गृह्णाति
 समादातास्तु गृह्णाति इत्याविषयं प्रवृत्तारान्द्रियस्य प्रमज्ज्येत न
 जात्वथान्तरमणभ्यां गृह्णाति इति, तं खल्विमं परमाणव
 संहिता (न) गृह्णाति अतीन्द्रियत्वं जहति वियुक्ताश्चा
 गृह्णाति न अतीन्द्रियत्वं जहति इति सऽयं द्रव्यान्तरानु
 त्यक्तावतिमहान् व्याघात इत्यपपद्यते द्रव्यान्तरं, यत् ग्रहणस्य

तदसंशयं पूर्ववत्प्रासङ्गत्वात्^१ इत्यनेन सर्वाग्रहणमवयवव्यासह इति पूर्वोक्ति
 युक्तं आरता पूर्वपक्षी तां दूषयितुमुपक्रमत ।—यथा तमिरिकस्य तमिरिकस्य चक्षुषो
 नैक केशं प्रत्यक्षं । कश्चन तस्मिन् । एवमकं परमाणुरप्रत्यक्षं तस्मिन्मूहकपा घटाऽऽदि
 प्रत्यक्षं स्यात् ॥ १३ ॥

उत्तररतिः—इन्द्रियाणां पाटवे विषयग्रहणस्य पाटव प्रकृष्य इन्द्रियाणां
 मान्यं तद्ग्रहणस्य मान्यमपकृष्य न तु पटुतरं चक्षुः शब्दं गृह्णाति तादृशसुक्तं—

१) अत्र "सन्धिता इत्यपि पाठः ।

विषय इति । सञ्चयमात्र विषय इति चेत् न, सञ्चयस्य
सयोगभावात्, तस्य चातीन्द्रियस्याग्रहणादयुक्तम्, सञ्चय
खल्वनेकस्य सयोग, स च गृह्यमाणाऽऽश्रयो गृह्यते, नातीन्द्रिया
ऽऽश्रय, धवति ह्रीदमनेन सयुक्तमिति तस्मादयुक्तमेतदात् ।
गृह्यमाणस्य चन्द्रियेण विषयस्याऽऽवरणाद्यनुपलाब्धकारणमुप
लभ्यते तस्मान्नेन्द्रियदौर्बल्यादनुपलाब्धरणानाम्, यथा—
नेन्द्रियदौर्बल्याच्चक्षुषाऽनुपलाब्धर्गन्धाऽऽदीनामिति ॥ १४ ॥

अवयवावयविप्रसङ्गश्चैवमाप्रलयात् ॥ १५ ॥

य खल्ववयविनोऽवयवेषु वृत्तिप्रतिषेधादभाव सौऽयम
वयवस्यावयवेषु प्रसज्यमान सवप्रलयाय वा कल्पते ? निर
वयवाहा परमाणतो निवर्तते ? उभयथा चोपलाब्धविषयस्या
भाव तदभावादुपलब्धभाव उपलब्ध्याश्रयश्चाय वृत्ति
प्रतिषेध स आश्रय व्याघ्नन्नाऽऽत्मद्याताय कल्पते इति ॥ १५ ॥

अथापि —

न प्रलयोऽणुसङ्गावात् ॥ १६ ॥

अवयवविभागमाश्रित्य वृत्तिप्रातषेधादभाव प्रसज्यमानो
निरवयवात् परमाणोर्निवर्तते, न सवप्रलयाय कल्पते, निर
वयवत्वन्तु खलु परमाणोर्विभागैरल्पतरप्रसङ्गश्च, यतो नाल्पीय

स्वविषयानतिक्रमेषु इति । फलितायमाह नावयवे प्रवृत्तिरिति ।—तथा च
स्वाविषय परमाणु समूहत्वाऽऽपन्नमाप कथं चक्षुगृह्योयात् ? इति भाव ॥ १४ ॥

दीधान्तराभधानस्य सुखम् ।—एवमुक्तप्रकारेण वृत्तिविकल्पदोषोऽवशावन्वयवे
च प्रसक्त वा प्रलयात् प्रलयेऽभाव तथा च सवाभाव एव स्यात् न कस्यापि
ग्रहणमिति साधकम् —“सर्वाग्रहणमवयवमिदं इति ॥ १५ ॥

अस्तु सवाभाव इत्यवाऽऽह ।—आश्रयनाश्यादभाव परमाणोनाशभावेन
कल्पनात्, यथा,—नन्वयवविषयविषयवत्त्वात् प्रलयपथेन खोकाय, प्रलये च

स्तत्रावस्थानात् लोष्टस्य खलु प्रविभज्यमानावयवस्याल्पतर
मल्पतममुत्तरमुत्तर भवति , स चायमल्पतरप्रमङ्ग यस्मान्नाल्प
तरमस्ति, य परमोऽल्पस्तत्र निवर्त्तते यतश्च नाल्पोयाऽस्ति, त
परमाणु प्रचक्ष्मह इति ॥ १६ ॥

पर वा चूटे ॥ १७ ॥

अवयवावभागस्थानवस्थानाद्द्रव्याणाममहोपयत्वात् चूटि
निष्ठात्तरित ॥ १७ ॥

अथेदानीमानुपलाभक सर्वं नास्तीति मन्यमान आह —

आकाशव्यतिभेदात् तदनुपपत्ति ॥ १८ ॥

तस्याणोर्नरवयवस्थानुपपत्ति , कस्मात् ?—आकाशव्यति
भेदात् । अन्तर्वह्निश्चाणराकाशन समाविष्टो व्यतिभन्न ,
व्यतिभेदात् सावयव , सावयवत्वादनित्य इति ॥ १८ ॥

आकाशासर्वगतत्व वा ॥ १९ ॥

अथैतन्नेष्यते, परमाणोरन्तनाख्याकाशमित्यसर्वगतत्व प्रस
ज्यत इति ॥ १९ ॥

निखलप्राथम्यादनाशान पुन सर्गा न स्थाण्ड्याग्रतः जज्ञते —कवयवात् ।
समासत नेति ।—न सकलप्राथम्यादनाश परमाणुमज्ञावात्त्वथ ॥ १६ ॥

परमाणुरव क ? इत्यत्राऽऽह ।—अत्रे पर यदातसूक्ष्म तत्परमाणु । वाशब्दाऽव
धारणं अथवा — अरवयवस्त वयवा वा परमाणुरिति विकल्पार्थो वाशब्द यहा —
चूटे पर सूक्ष्म परमाणु दुर्गावव वा इवशाम इति विकल्पाऽभमत ॥ १७ ॥

समाप्तमवयवावयविप्रकरणम् ।

अथ विज्ञस्य शून्यत्वात् क परमाणुसंभावना ? इति मतनिराकरवाय निरवयवप्रक
रणम् तत्र पूर्वपक्षसूत्रम् ।—तस्य निरवयवस्याथा अनुपपत्ति कुत ?—आकाश-
व्यतिभेदात् अन्तर्वह्निश्चाऽऽकाशसमावशात् तथा च सावयव तत्तत्तानित्य इति ॥१८॥

अथ नाऽऽकाशव्यातभेद, तच्च आकाशमसङ्गत स्थादित्याह ।—स्थादिति
शेष ॥ १९ ॥

अन्तर्वहिस्र काय्यद्रव्यस्य कारणान्तरवचनाद्-
कार्ये तदभाव ॥ २० ॥

अन्तरिति पिहित कारणान्तरै कारणमुच्यते, वहिरिति च व्यवधायकमव्यवहित कारणमेवाच्यते, तदेतत्कार्यद्रव्यस्य सम्भवति नाण्यो अकार्यत्वात् अकार्यं हि परमाणावन्तर्वहिरित्यस्याभावः । यत्र वास्यभावः,—अणकार्यं तत् न परमाणुयतो हि नान्यतरमस्ति स परमाणुरिति ॥ २० ॥

शब्दसयागविभवाच्च सर्वगतम् ॥ २१ ॥

यत्र काचदत्पत्रा शब्दा विभवन्त्याकाशे, तदाश्रया भवन्ति मनाभः परमाणुभिस्तत्कार्यस्य सयोगा विभवन्त्याकाशनासयुक्तमाश्रयणं । काञ्चन्मूतद्रव्यमुपलभ्यते तस्मान्नामवगतमिति ॥ २१ ॥

अव्यूहाविष्टम्भविभुत्वानि चाऽऽकाशधर्मा ॥ २२ ॥

सयतःप्रतिघातिना द्रव्येण न व्यह्यते, यथा काष्ठेनोदकमकस्मात् ?—निरवयवत्वात् । सपञ्च प्रतिघाति द्रव्यं न विष्टम्भाति, नास्य क्रियाहेतुगुणप्रतिबध्नाति, कस्मात् ?—अस्पष्टत्वात्, विपर्यये हि विष्टम्भादृष्ट इति, स भवान् स्पर्शवति

समाधत्त ।—अन्तर्गन्तो वाह्यशब्दस्य काय्यद्रव्यस्त्वावयवव्यवस्थावचो न चाकार्यद्रव्यवसम्भवं इत्यर्थः । वहिरागतं दृष्टान्ताद्यम् ॥ २० ॥

अकार्यस्यावयवतत्त्वात् स्यादव्यवस्थाऽऽह ।—शब्दस्य सयोगस्य च यो विभवः अथवा—शब्दजनकभिघातयोगस्य यो विभवः सावावकत्वतस्मात् पुनः सर्वगतम् अकार्यामदि शेषः सर्वदश शब्दान्यव्याप्य तज्जनकसंयोगानुमानात् सर्वमूतसयोगान्वरूपसर्वगतत्वं तस्य सिद्धम् ॥ २१ ॥

अकार्यस्य सर्वसंज्ञानिलव्यङ्गनविष्टम्भो स्याताम् अतः वाह्यः—व्यूहप्रतिघातस्य परवचनं, विष्टम्भ उत्तरदेशगतप्रविवन्धः, अकार्ये वशीरभावः निस्पष्टत्वात् विभुत्व

द्रव्ये दृष्ट धर्म विपरोत नाऽऽशङ्कितुमर्हति, अखण्डवयवस्याण
तरत्वप्रसङ्गादणकाय्यप्रातपेधे, सावयवत्वे चाणोरखण्डवयवा
ऽणुतर इति प्रसज्यत, कस्मात् ?—कार्यकारणद्रव्ययो परि
माणभेददर्शनात्, तस्मादणववयवस्याणतरत्वम् । यस्तु
सावयव अणुकार्यं तदिति तस्मादणुकार्यमिदं प्रतिषिध्यत
इति । कारणविभागाच्च काय्यस्थानित्यत्व, नाऽऽकाशव्यातभेदात्,
लाष्टस्यावयवावभागादनित्यत्व नाऽऽकाशसमावेशादिति ॥ २२ ॥
तृप्तिमताञ्च सस्थानोपपत्तेरवयवसङ्गाव ॥ २३ ॥

पाराच्छ्रान्नाना ऽहं स्पशवता सस्थानात्रकीण चतुरस्र सम
परिमण्डलमित्युपपद्यत, यत तत्स्थान सोऽवयवमात्रवेश
परिमण्डलाद्याणव तस्मात् सावयवा इति ॥ २३ ॥

सयोगोपपत्तेश्च ॥ २४ ॥

मध्ये मन्त्रण पूवापराभ्यामणुभ्या सयुक्तस्तयोर्व्यवधान
कुरुत व्यवधाननानुमायत —पूवभागेण पूवेणाणुना मयुज्यते
परभागणापरणाणना मयुज्यते इति यौ तो पूवापरी भागौ
तावस्याययो एव सवत सयुज्यमानस्य सवतोभागा अवयवा
इति । यत्तावन्मूर्त्तिमता सस्थानोपपत्तेरवयवसङ्गाव इति, अत्रा
क्तम् किमुक्तम् ?—विभागाल्पतरप्रसङ्गश्च, यतो नास्पीयस्तत्र
सकगतत्वम् यद्यन मूल शून्यतावादिभत न सप्रच्छत आकाशादक्षरनभ्युपममात
तथाऽप त्वन्मत इति प्रायत्वा व्याख्येय ॥ २२ ॥

पूर्वपक्षा युक्त्यन्तरमाशङ्कत ।— परमाचारित शेष । हतुमाह —सस्थानोपपत्त
सस्थानवत्त्वात् परमाचारिह परिमण्डलाऽऽकार । सस्थानवत्त्व मान भङ्गा वदति
मूर्त्तिमतामति ।—मूर्त्तत्वात् सस्थानवत्त्व मत्वश्च । च पूर्वोक्तहन् ससाञ्जन ति
मूर्त्तत्वस्य ह्युत्त्वसमुच्चयाथो वा चकार ॥ २३ ॥

युक्त्यन्तरमाह ।—अवयवसङ्गाव इत्यनुवचत । सयानवत्त्वादिति ह्यत्व, सयोग
वत्त्वात् द्रष्ट सावयवत्वम् ? इति चत्, इत्य रदागस्याद्याव्यवृत्तत्वात्, अन्याप्यवृत्तत्वत्वा

निवृत्तेरगवयवस्य चाणुतरत्वप्रसङ्गादणुकार्यप्रतिषेध इति ।
 यत पुनरतत मयागापपत्तेश्चेति स्पर्शवत्त्वाद्वावधानमाश्रयस्य
 चाव्याप्त्या भागभक्ति , उक्तञ्चात्र—स्पर्शवानणु , स्पर्शवतोरगवो
 प्रतिघाताद्वावधायक न सावयवत्वात्, किन्तु स्पर्शवत्त्वात् ,
 स्पर्शवत्त्वाच्च व्यवधान सत्यणुसयोगा नाऽऽश्रय व्याप्नोतीति
 भागभक्तिर्भवति , भागवानिवायमिति उक्तञ्चात्र—।वभागेऽल्प
 तरप्रसङ्गश्च यता नान्पोऽस्तत्वावस्थानात् तदवयवस्य
 चाणुतरत्वप्रसङ्गादणुकार्यप्रतिषेध इति ॥ २४ ॥

मूर्त्तिमताश्च सस्थानोपपत्ते मयोगोपपत्तश्च परमाणूना
 मावयवत्वामति हेत्वो —

अनवस्थाकारित्वादनवस्थाऽनुपपत्तेश्चाप्रतिषेध ॥२५॥

यावन्मूर्त्तमत यावच्च सयुज्यत तत्त्व सावयवमित्यनवस्था
 कारिणावमो हेतू मा चानवस्था नापपद्यत, सत्वामवस्थाया
 सत्यो हेतू स्याताम तस्मात्प्रतिषेधाऽय अनवयवत्वस्येति ।
 विभागश्च । अभ्यमानहाननीपपद्यत, तस्मात् प्रनयान्तता नाप
 पद्यत इति , अनवस्थायाश्च प्रत्यधिकरण द्रव्यावयवानामान
 न्यात् परिमाणभेदाना गुरुत्वस्य चाग्रहणम् , समानपारमाण्व
 चावयवावयविनो परमाण्ववयवविभागादूहामति ॥ २५ ॥

वच्छेदकभेद । वना नापपद्यत अवच्छेदकसावयव इति । ननु परमाण्ववयवऽप्यय
 दाष स्य त तथा चानवास्तपरम्पराप्रसङ्ग इति चेत् त्यज ताह परमाण्वुत्सर्ग,
 लोकोक्त सूत्रतावाद् अनवयव-कारिणाऽऽत्कामाप नाकात् भाव ॥ २४ ॥

समाधत्त ।—पूर्वोक्तथत्या परमाण्वानवयवत्वप्रतिषेधा न युक्ता कुत ?—
 अनवस्थाकारित्वात् । प्रमाथिकायमनवस्था स्यादत आह अनवस्थाऽनुपपत्तेश्चात् ।—
 सवयवमनवास्तदावयवत्व मेरुसधपयान्त्यपारमाण्वत्वाऽऽपत्त इत्यच्च तत्त्वयोगावच्छे
 दिकादिम्बभागा न वा सूत्रतायुक्ता निष्पन्नत्वात् प्रमाणसत्त्व सूत्रत्वविराधात्
 अनपुनान्त्यसूत्रताऽभ्युपगम किमपराह पूर्यतया ? इति । दत्त ॥ २५ ॥

सनाह अनवयवप्रकारणम्

यादृ भवान बुद्धोराश्रित्य बुद्धिविषया सन्तोति मन्यते,
मिथ्याबुद्धय एता , यदि हि तत्त्वबुद्धय स्यु बुद्ध्या विवेचने
क्रियमाणे याथात्म्य बुद्धिविषयाणामुपलभ्येत,—

बुद्ध्या विवेचनात्तु भावाना याथात्म्यानुप-
लब्धिस्तत्त्वप्रकर्षणे पटसङ्गावानुपलब्धिवत् तदनुप-
लब्धि ॥ २६ ॥

यथाऽय तन्तुरय तन्तुरिति प्रत्येकं तन्तुषु विविच्यमानेषु
नाथान्तर किञ्चित्पलभ्यते यत्पटबुद्धर्विषय स्यात् याथात्म्या
नुपलब्धे अमति विषय पटबुद्धभवतीति मिथ्याबुद्धभवति ,
एव सवत्रति ॥ २६ ॥

व्याहृतत्वादरेतु ॥ २७ ॥

यदि बुद्ध्या विवेचन भावाना, न सवभावाना याथात्म्यानु
पलब्धि अथ सर्वभावाना याथात्म्यानुपलब्धि, न बुद्ध्या विवे
चन भावानाम, बुद्ध्या विवेचन याथात्म्यानुपलब्धिश्चति व्याहृ
न्यत, तदुक्तम् — अवयवावयविप्रमङ्गलैवमाप्रनयात्” इति ॥ २७ ॥

ननु बाह्याश्रय वात् कुताऽनवयवविच्यनस्या ? इति सतम्पाक बाह्याश्रय
निराकरणमारभत । प्रमत्तल ज्ञानत्वयाप्य न वात सञ्च तत् पूर्वपक्षदम ।— तु
प्रकरणवच्छ्रय भावाना बुद्ध्या विवेचनात्कदाचित्ज्ञात याथात्म्यस्य ज्ञानभ
त्वचक्ष्य अनुपलब्धेरनुपपात्त घट इति ज्ञान मन जातामात् ह्यनुभूयते तत्र घट
इति ज्ञानानत्यनेन ज्ञानघटारभद उल्लिख्यते तदा न ज्ञानातिरक्तो विषय
यथा पट विवेच्यमाने तन्नुनामेषापक्षथादावातिरक्त न वस्तु एव तन्तुराप
नायत्यतिरक्त इति घटत्वाऽऽस्तु ज्ञानस्वत्वाऽकारविशेष इति भाव ॥ २६ ॥

समाधत्त ।— उक्ता इतुन युक्त व्याहृतत्वात् न हि बुद्ध्या विवेचने पटस्य तन्तुरपता
द्विधिति तन्तुत् पट इति । इ प्रतीयते न तु तन्तु पट इति एव पटन प्रावरण न
तु तन्तुम् किञ्च, तन्तुरटविवेचनादव बाह्याश्रयिह ज्ञानेन तु स्वात्मन् पटाभेदो
मोक्षिष्यते, साविषयकत्वात्, वस्तुव्यवसायेन तु पटावयवकत्व व्यवसाये समुक्तस्यै ॥ २७ ॥

तदाश्रयत्वादपृथग्ग्रहणम् ॥ २८ ॥

कार्यद्रव्य कारणद्रव्याऽऽश्रित, तत् कारणेभ्यः पृथङ्नोप
भ्यत विपर्यये पृथग्ग्रहणात्, यत्राऽऽश्रयाऽऽश्रितभावो
नास्ति तत्र पृथग्ग्रहणमिति, बुद्ध्या विवेचनात्तु भावानां
पृथग्ग्रहणमतीन्द्रियष्वणुष, यदिन्द्रियेण गृह्यत, तदेतया बुद्ध्या
विविच्यमानमन्यदिति ॥ २८ ॥

प्रमाणतश्चार्थप्रतिपत्ते ॥ २९ ॥

बुद्ध्या विवेचनाद्भावानां याथात्मोपलब्धिः । यदस्ति
यथा च तत् सर्वं प्रमाणत उपलब्ध्या सिध्यति या च
प्रमाणत उपलब्धि तत् बुद्ध्या विवेचन भावानाम्, तेन सव
शास्त्राणि सर्वकर्माणि सवे च शरारिणा व्यवहारा व्याप्ता ।
परोक्षमाणो हि बुद्ध्याऽध्यवस्यात इदमस्तीद नास्तोति, तत्र
न सर्वभावानुपपत्त ॥ २९ ॥

प्रमाणोपपत्त्यनुपपत्तिभ्याम् ॥ ३० ॥

एवञ्च सति सव नास्तीति नोपपद्यते, कस्मात् ?—प्रमाणो
पपत्त्यनुपपत्तिभ्याम् यदि सर्वं नास्तोति प्रमाणमुपपद्यते,

ननु तन्पटयाभेदं पाथक्त्वन गृह्यते स्यादित्यत्राऽऽह ।—प्रगृह्यते याद तन्व
विषयकप्रत्यक्षविषयत्वं पटस्याऽऽश्रयत । तत्रोत्तरं तत्राऽऽश्रयत्वादिता ।—पटा इह
तन्वाश्रित तत्र सामर्थ्योत्पत्त्याद्यटप्रत्यक्षस्य तन्वाविषयकत्वं याद च भेदप्रत्यक्ष चापाद्यत
तदा भवत्येवति भाव ॥ २८ ।

ननु ज्ञानस्योभयवादिष्विज्ञानात् तन्वात्प्रपदाशकत्वेन साधवात् तदतिरिक्तपदार्था
भावसिद्धिः स्यादित्यत्र चाह ।—पूर्वार्थहेतुं समुच्चिभोत चकार चयस्य घटाद
प्रतिपत्ते प्रमाणाधीनत्वात् तथा च प्रमाणात्कऽर्थे गौरवं न बाधकभाित भाव
चन्वथा ज्ञानमपि न असध्यद्वीरवाऽऽदयन्वताऽऽश्रित ॥ २९ ॥

न वा वाङ्मायाभावसाधनं सम्भवतीत्याह ।—व्याघातात्त वाङ्मायाभाव इति
शेषः । वाङ्माया नास्तीत्यत्र यदि प्रमाणात्तन्व तदा प्रमाणात्त वाङ्मायात्त सत्त्वात्त वाङ्माया

सर्वं नास्त्येतद्वाह्यं , अथ प्रमाणं नोपपद्यते सव ,
नास्त्येत्यस्य कथं सिद्धिः ?—अथ प्रमाणमन्तरेण सिद्धिः , सव
मस्त्येत्यस्य कथं न सिद्धिः ? ॥ ३० ॥

स्वप्नविषयाभिमानवदय प्रमाणप्रमेयाभिमान ॥ ३१ ॥

यथा स्वप्ने न विषया सन्ति अथ चाभिमाना भवति
एव न प्रमाणानि प्रमेयाणि च सन्ति अथ च प्रमाणप्रमेयाभि
मानो भवति ॥ ३१ ॥

मायागन्धर्वनगरमृगतृष्णाकावहा ॥ ३२ ॥

हेत्वभावादसिद्धिः ॥ ३३ ॥

स्वप्नान्ते विषयाभिमानवत् प्रमाणप्रमेयाभिमान न पुन
जागरितान्ते विषयोपलब्धिवत्, इत्यत्र हेतुर्नास्ति हेत्वभावाद
सिद्धिः स्वप्नान्ते चासन्तो विषया उपलभ्यन्त इत्यत्रापि
हेत्वभाव प्रतिबोधेऽनुपलम्भादिति चेत् प्रतिबोधविषयोप
लम्भादप्रतिषेधः । यदिति प्रतिबोधेऽनुपलम्भात् स्वप्ने विषया न
सन्तीति तार्हं इमे प्रतिबुद्धेन विषया उपलभ्यन्ते, उपलम्भात्
सन्तीति , विपर्यये हि हेतुसामर्थ्यम् उपलम्भाभावे सत्यनुप
लम्भादभाव सिध्यति, उभयथा त्वभावे नानुपलम्भस्य सामर्थ्य

भाव अथ नास्त्येतद्वाह्यं तदा तदप्यभावात्कल्पान्न तस्माद्वाह्यं किञ्च घटाऽऽहो यदि
प्रमाणमस्ति तदा तत् एव वास्तव्यासाह अथाप्रमाणं तदा कथं घट इति ज्ञानस्य
घटाऽऽहारत्वं मन्वसे ? ज्ञानस्त्वानुपपत्तारति ॥ ३ ॥

ननु प्रमाणप्रमेयव्यवहारो न पारमाथिक परन्तु विज्ञानानि तत्तदाकाराणि
वासनापरिपाकवशादेव स्वाप्नप्रत्ययवदेन्द्रजालकप्रतीतवशाऽऽविभवन्तीत्याशयनं ब्रह्मते
सूदाभ्याम् ।—न्यटम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

समाधत्ते ।—वास्तव्याभावासाह इत्यभावात् प्रमाणाभावात् अथवा—हेतो
पचारादेभ्युपपत्ते घटाऽऽवन्तिवादिज्ञानानामसिद्धिरित्यत्र , न च वासनावशात्

• मस्ति, यथा प्रदीपस्थाभावाद्रूपस्थादर्शनमिति, तत्र भावे
नाभाव समर्थत इति । * स्वप्नान्तविकल्पे च हेतुवचनम् ।
स्वप्नविषयाभिमानवदिति भ्रुवता स्वप्नान्तविकल्प हेतुवाच्य ;
कश्चित् स्वप्नो भयोपसहित कश्चित् प्रमोदोपसहित कश्चि
दुभयावपरोत कदाचित् स्वप्नमेव न पश्यतीति निमित्तवतस्तु
स्वप्नावषयाभिमानस्य निमित्तविकल्पादिकल्पोपपत्ति ॥ ३३ ॥

स्मृतिसङ्कल्पवच्च स्वप्नविषयाभिमान ॥ ३४ ॥

पूर्वापलब्धो विषय । यथा स्मृतिश्च सङ्कल्पश्च पूर्वापलब्ध
विषयो न तस्य प्रत्याख्यानाय कल्पते तथा स्वप्ने विषय
ग्रहण पूर्वापलब्धावषय न तस्य प्रत्याख्यानाय कल्पते एवं
दृष्टविषयश्च स्वप्नान्ता जागरितान्तेन, य सुप्त स्वप्न पश्यति, स
एव जाग्रत् स्वप्नदर्शनानि प्रातसन्धत्ते—इदमद्राक्षमात, तत्र
जाग्रद्वाहृत्तवशात् स्वप्नावषयाभिमाना मिथ्येत व्यवसाय,
सति च प्रातसन्धान या जाग्रतो बुद्धिर्वाप्ति, तद्वशाद्य व्यव
साय —स्वप्नविषयाभिमाना मिथ्यति, उभयाविशेषे तु
साधनाऽऽनर्क्यम् । * यस्य स्वप्नान्तजागरितान्तयोरविशेष, तस्य
स्वप्नविषयाभिमानवदिति साधनमनर्थक, तदाश्रयप्रत्याख्या-
नात्, अतस्मिन्स्तदिति च व्यवसाय प्रधानाऽऽश्रय अपरुषे
स्मादिति वाच्य वासनाया अतिरिक्तत्वे वाङ्मापनमप्रसङ्गात्, वासनाया सन्तत्यनाज
तथा आक्षेपादरूप सन्तानाऽऽपत्तिरिति । दक ॥ ३३ ॥

नत्वसंविष्टा अहनुक्ता चाप ज्ञाप्यत्वया इव भावताप्रत्यया इव परऽपि
प्रत्यया भवयुगारत्यत आह ।—पूर्वापलब्धावषय इति शब्द । सङ्कल्प उपनीतभानम्
यथा आत्याद पूर्वापलब्धावषयक तथा स्वप्नप्रत्ययोऽपीत न निविषयक । तत्र
स्वप्ने स्वनाप खादति । नत्राश्रय स्वप्ननाप पश्यति न लिङ् पूर्वापलब्धावषय
वाच्य स्वप्न खादतश्च नत्राश्रय स्वप्ननाप च पूर्वापलब्धावषय ससर्गभानस्य
अ भावतात्, न वाऽऽहनुक्त्वं अह्नादिहृत्तानन, सस्कारस्य अर्तुते अर्तुतव । वाऽऽह

स्थानी पुरुष इति व्यवसाय म प्रधानाऽऽश्रय , न खलु पुरुषे ,
ऽनुपलब्धे पुरुष इत्यपुरुषे व्यवसाया भवति एव स्वप्नविषयस्य
व्यवसाया इति नमद्राक्ष पर्वतमद्राक्षमिति प्रधानाऽऽश्रया
भवेतुमर्हति ॥ ३४ ॥

एवञ्च मति —

मिथ्योपलब्धिविनाशस्तत्त्वज्ञानात् स्वप्नविष-
याभिमानप्रणाशवत् प्रतिबोधे ॥ ३५ ॥

स्थानी पुरुषोऽयमिति व्यवसायो मिथ्योपलब्धिरतस्मिं
स्तादृति ज्ञानम स्थानी स्थानुरिति व्यवसायस्तत्त्व
ज्ञानम तत्त्वज्ञानं च मिथ्योपलब्धिर्निवर्तते नार्थ
स्थानुपुरुषसामान्यलक्षण , यथा प्रतिबोधे या ज्ञानवृत्ति
तया स्वप्नावषयाभिमानो निवर्तते, नार्था विषयसामान्यलक्षण ,
तथा मायागन्धवनगरमृगदृष्टिणिकानामपि या बुद्ध्याऽतास्मस्त
दिति व्यवसाया तत्राप्यनेनैव कल्पेन मिथ्योपलब्धिविनाश
स्तत्त्वज्ञानात् नार्थप्रतिषेध इति । उपादानवच्च मायाऽऽदिषु
मिथ्याज्ञानम् । * प्रज्ञापनीयस्वरूपञ्च द्रव्यमुपादाय साधनवान्
परस्य मिथ्याऽध्यवसायं कराति सा माया नीहारप्रभृतीना नगर-
स्वरूपसन्निवेशे दूगन्धवनगरेषु बुद्धिरुत्पद्यते, विपर्यये तदभावात्,
सूर्यमरीचिषु भौमनोषणा ससृष्टेषु स्यान्दर्शनेषूदकबुद्धिर्भवति,
सामान्यग्रहणात् अन्तिकस्थस्य, विपर्यये तदभावात् , काचित्
क्रदाचित् कस्यचिच्च भावान्निमित्त मिथ्याज्ञानम् । इष्टञ्च

बुद्धौ च इतुल्यत्वाभिमतत्वात् तत्र भवे दीर्घ कालावशेषोऽदृष्टविशेषोऽधी
वत्यन्वदतत ॥ ३४ ॥

ननु भ्रमस्यापि सद्विषयकत्वे तत्रातरीच. अथ स्यात् * इत्याहङ्गाऽऽह ।—मिथ्यो
सुखरूपं वागन्धवनगराऽऽदिज्ञानस्य तत्त्वज्ञानादगारापितवस्तुप्रत्ययात्, विनाश

- बुद्धिहेतु मायाप्रयोक्तु परस्य च दूरान्तिकस्थयोगन्धर्वनगर-
मृगदृष्टिकासु सुप्तप्रतिबुद्धयोश्च स्वप्रविषये , तदतत् सवस्था
भावे निरूपाऽऽव्यताया निरात्मकत्वे नोपपद्यत इति ॥ ३५ ॥

बुद्धेश्चैव निमित्तसद्भावोपलम्भात् ॥ ३६ ॥

मिथ्याबुद्धेश्चाथवदप्रतिषेध , कस्मात् ?—निमित्तोपलम्भात्
सद्भावापलम्भाच्च । उपलभ्यते मिथ्याबुद्धिनिमित्तम् मिथ्याबुद्धिश्च
प्रत्यात्ममुत्पन्ना गृह्यत सवेद्यत्वात्, तस्मात् मिथ्याबुद्धिरप्य
स्तीति ॥ ३६ ॥

तत्त्वप्रधानभेदाच्च मिथ्याबुद्धेर्द्वैविध्योपपत्ति ॥ ३७ ॥

तत्त्व स्थाणुरिति प्रधान पुरुष इति तत्त्वप्रधानयोरनोपा-
द्भेदात् स्थाणो पुरुष इति मिथ्याबुद्धिरुत्पद्यते, सामान्यग्रहणात्
एव पताक्राया बलाकति, लोष्टे कपोत इति , न तु समाने
विषये मिथ्याबुद्धीना समावेश , सामान्यग्रहणाव्यवस्थानात् ।
यस्य तु निरात्मक निरूपाऽऽव्य सर्वं तस्य समावेश प्रमज्यते

प्रतीरोधा भ्रमत्वज्ञान वा । एव स्वप्रप्रत्ययस्यापि त्वत्त्वसुखावक्षस्य तत्त्वज्ञानेना
प्रातराधऽपि भ्रमत्वज्ञान भवत्यवति भाव ॥ ३५ ॥

माध्यनिकस्तु वाङ्मासत्त्व प्रसाध्य तद्दृष्टान्तव बुद्धरथ्यसत्त्व साधयति त
प्रत्याह ।—एव वाङ्मासत्त्वसुरपि न प्रतिषेध निमित्तसद्भावापलम्भात् सहेतुकत्वस्य
भ्रमितत्वात् न ह्यलौक सहेतुक सम्भवति अहेतुकत्वे च क्वादाचित्कत्वव्याप्तापि ।
केचित्त — अमस्य सविषयवे प्रमाल स्यादित्यनाऽऽह बुद्धेरिति ।—एव प्रमाल
निमित्तस्य प्रकारस्य सद्भाव सत्त्व यच्च तथा च शुक्तिरजतयो सत्त्वत्वेऽपि शुक्तौ
रजतत्ववाग्द्विभावाच्च तद्बुद्धे प्रमालमिमात् भाव इत्याह । अथ चोपलम्भपदमनति
प्रमाणनकम् ॥ ३६ ॥

न वा मिथ्याबुद्धिदृष्टान्तेन ज्ञानमात्रस्य सन्भावविषयकत्व सविषयकत्वाभावे
च सम्भवतोत्याह ।—तत्त्व धर्मस्वरूपप्रधानम् आरोप्यम् तथा च धर्मे धर्म्ये
प्रमालसारीय रजतत्वा ऽप्ये च भ्रमत्वमिमात् दृष्टान्तासिद्धिरिति भाव । केचित्तु —

गन्धाऽऽदौ च प्रमये गन्धाऽऽदिबुद्ध्यो मिथ्याऽभिमता, तच्च ,
प्रधानयो सामान्यग्रहणस्य चाभावात् तच्चबद्ध्य एव भवन्ति ,
तस्मादयुक्तमेतत् प्रमाणप्रमयबुद्ध्यो ऽमथ्यति ॥ ३७ ॥

दाषानामत्ताना तच्चज्ञानादहङ्कारान्हात् ' इत्युक्तमिति ।
अथ कथं तच्चज्ञानमुत्पद्यत इति ?—

समाधिविशेषाभ्यासात् ॥ ३८ ॥

स तु प्रत्याहृतस्यान्द्रयेभ्यो मनसो धारकण प्रयत्नन धार्य्य
माणस्याऽऽत्मना सयोगस्तच्चबभुक्त्वावाशष्ट सात हि तस्मान्ना
न्द्रियाथेषु बुद्ध्यो नात्पद्यन्ते तदभ्यासवशात् तच्चबुद्ध्य
कल्पद्यत ॥ ३८ ॥

यदुक्तं— सात हि तस्मान्नान्द्रियाथेषु बुद्ध्यो नोत्पद्यन्ते”
इत्यतः—

नार्थविशेषप्राबल्यात् ॥ ३९ ॥

अनिच्छतोऽपि बुद्ध्युत्पत्तनेतदयुक्तम्, कस्मात् ?—अर्थ-
विशेषप्राबल्यात् । अबुभुक्तमानस्यापि बुद्ध्युत्पत्तदृष्टा,

प्रमात्वाप्रमात्वजावराधा क्व समावेश इत्यत आह तच्चातः—तथा च विषय
भेदात्त जावराध इति भाव इत्याहुः ॥ ३९ ॥

समाप्त वाञ्छाप्रभङ्गानराकरणप्रकरणम् ।

ननु शास्त्रे ध्यानं तत्त्वज्ञानं चाथकम् अतस्तत्राश्रयमप्याज्ञानस्यादव न हि
वाह्यं किञ्चिदव ज्ञा दृढभूमिगवासनामप्याज्ञानसमुत्पत्तनचमम् अतस्तत्त्वज्ञानं
जवहाङ्गप्रकरणभारभत तत्त्वज्ञानावहङ्गित्तत्त्वज्ञानवासना ततश्चाऽऽत्यन्तिका ऽमथ्या
नाननाश । तत्र तत्त्वज्ञानावहङ्गी इतुमाह ।—समाधि चित्तस्याभिमताविषय
ानष्ठत् तस्य विशेष प्रकर्षो ऽवषयान्तरानभिष्वङ्गलक्षणं तस्याभ्यासात् पौन पुन्यात्
तत्त्वज्ञानावहङ्गि तदव च निनिध्यासनमामनसि । तत्त्वज्ञानावहङ्गा च ऽमथ्याज्ञान
वासना तिगभाव तथा च योगसूत्र — तच्च सस्काराऽन्यसम्भारप्रतिबन्धी (या०
२ स १० ६५ सू) । प्रतिबन्ध काव्याचमतासम्पादनं विनाशा वा ॥ ३९ ॥

• यथा स्तनयित्रशब्दप्रभृतिषु तत्र समाधिविशेषो नोप
पद्यत ॥ ३९ ॥

जुदादिभि प्रवर्त्तनाच्च ॥ ४० ॥

क्षुत्पिपासाभ्या शोतोष्णाभ्या व्याधिभिश्चानिच्छतोऽपि
बुद्धय प्रवर्त्तन्ते तस्मादैकाग्रानुपपत्तिरिति ॥ ४० ॥

अस्त्वतत ममाधिव्युत्थाननिमित्त ममाधिप्रत्यनोकञ्च, मति
त्वेतस्मिन्,—

पूर्वकृतफलानुबन्धात् तदुत्पत्ति ॥ ४१ ॥

पूर्वकृतो जन्मान्तरोपचितस्तत्त्वज्ञानहेतुर्धर्मप्रविवेक
फलानुबन्धो योगाभ्यामसामर्थ्यम निष्फले हि अभ्यासे
नाभ्यासा आदियेरेन (प) दृष्ट हि लौकिकेषु कमस्वभ्याम
सामर्थ्यम् ॥ ४१ ॥

ननु रागाऽऽत्माभ प्रतिबन्धात् समाधिरव नोदेतीत्यादिपति सूत्राभ्याम् ।—
अग्रविशेषस्य तनयवनिताऽऽदिरागस्य प्राबल्याच्चिरकालानुबन्धात् तदनुसन्धानमवज
नायामात् तदभाव स्याच्च घनगाजताऽऽदिज्ञानन प्रतिबन्ध एव क्षुत्पिपासाऽऽदिभि
प्रातरुद्दक्षानपशभाप्य प्रयतत ॥ ३९ ॥ ४ ॥

परिहरात् ।—जन्मान्तरकृतसमाधिजन्यसंस्कारवशात् समाधिसिद्धिरत्यथ अत
एव चानेकजन्मसंसिद्ध इत्यादि सङ्गच्छन्ते वयन्तु—पूर्वकृतस्य प्रथमतः कृतस्यश्चराऽऽरा
धनस्य फल धनावशेष तत्सम्बन्धात्प्रत्यय तथा च योगमूल — समाधिनिर्गोचर
प्रतिधानात्” (यी सू सा पा ४५ सू) । सूत्रानुबन्ध तद्वैव — तत प्रत्यक
अतनाऽऽधगभोऽप्यनराऽऽभावश्च (यी सू स पा २९ सू) । तस इत्यर
प्रतिधानात् विषयप्राप्तकूल्यन चिन्तावस्थान प्रत्यक्षाभावशैत्य ॥ ४१ ॥

(प) “नाभ्यासमादयेरन् इति पाठान्तरम् । ५

प्रत्यनाकपरिहारार्थञ्च,—

अरण्यगुहापुलिनाऽऽदिषु योगाभ्यासोपदेश ॥४२॥

योगाभ्यासजनितो धर्मो जन्मान्तरऽप्यनुवर्तते प्रचयकाष्ठा
गतं तत्त्वज्ञानहेतौ धमे प्रकृष्टाया समाधिभावनाया तत्त्वज्ञान-
मुत्पद्यत इति, दृष्टञ्च समाधिनाऽर्थविशेषप्राबल्याभिभव, नाह
मेतदश्रीष नाहमेतदज्ञासिषम अन्यत्र मे मनोऽभूत् इत्याह
लौकिक इति ॥ ४२ ॥

यद्यथाऽऽदिषप्राबल्यादनिच्छतोऽपि बुद्ध्युत्पत्तिरनुजायते,—

अपवर्गेऽप्येव प्रसङ्ग ॥ ४३ ॥

मुक्तस्यापि वाङ्मार्थसामर्थ्याद्बुद्धय उत्पद्येरन्निति ॥ ४३ ॥

न निष्पन्नावश्यभावित्वात् ॥ ४४ ॥

कर्मवशान्निष्पन्नशरीरे चेष्टेन्द्रियार्थाऽऽश्रये निमित्तभावा-
दवश्यभावी बुद्धीनामुत्पाद, न च प्रबलोऽपि सन वाङ्मोऽथ
आत्मनो बुद्ध्युत्पादे समर्थो भवति, तस्येन्द्रियेण सयोगाद्
बुद्ध्युत्पादे सामर्थ्य दृष्टमिति ॥ ४४ ॥

तदभावस्यापवर्गे ॥ ४५ ॥

तस्य बुद्धिनिमित्ताऽऽश्रयस्य शरीरेन्द्रियस्य धर्माधर्माभावाद्
भावोऽपवर्गे तत्र यदुक्तम्—“अपवर्गेऽप्येव प्रसङ्ग” इति,
तदयुक्तम्, तस्मात् सर्वदुःखविमोक्षोऽपवर्गम् । यस्मात् सर्व-

योगाभ्यासस्नानमुपदिशति ।—तत्र स्थिरचित्तता स्यादिति भाव । इदं न सूत्र
भाष्यमिति केचित् ॥ ४२ ॥

तदस्य शङ्कते ।—एव प्रसङ्ग अथावशेषप्राबल्यादवभावभासप्रसङ्ग ॥ ४३ ॥

समाधत्ते ।—निष्पन्नश्च शरीराऽऽदे, अवश्यभावत्वान् कारणत्वात्, ज्ञानाऽऽदि-
ष्विति च ॥ ४४ ॥

दु खबीज सर्वदु ख्वाऽऽयतन चापवगे विच्छिद्यते, तस्मात् सवेष
दु खेन विमुक्तिरपवग न निर्बीज निरायतनश्च दु खमुत्पद्यत
इति ॥ ४५ ॥

तदर्थं यमनियमाभ्यामात्मसंस्कारो योग-
साध्यात्मविध्युपायै ॥ ४६ ॥

तस्यापवर्गस्याधिगमाय यमनियमाभ्यामात्मसंस्कार , यम

ननु एकमेतावत ? इत्यत आह ।—तस्य शरीराऽऽद अभाव तदरश्मकधमाध-
ावरहादित भाव ॥ ४५ ॥

ननु समाधिनादादव निष्कृष्टाऽपवग स्यात् ?—साधनान्तर वाऽपक्षणीयम्
अव आह यदा —समाधिसाधनायाह ।—तदश्रमपवगाथमिति भ व्याऽऽत्तौ तत्
समाध्यथमिवा वा । यमानाह योगसूत्रम् — आहसासत्यमस्तुधनज्ञान्यापारजहा
यमा (यो सू सा पा ३ सू) । नियमानाह —“गौचसन्नाषतप
स्वाध्यायेश्वरप्राणधानान्तरयसा (या सू सा पा ३२ सू) । स्वाध्याय स्वाभनत
मन्त्रजप । नावज्ञानाचरणतत्तदायमावह्विताचरणे यमानयसा इत्यन्ते । आत्म
संस्कार आत्मनाऽपवगाधिगमत्तमता । ननु यमानयमावेव साधने उताहा
अन्यदाह ? इत्यत आह योगादिति ।—आत्मावधि आत्मसाक्षात्काररवधायक
वाक्यम् —“आत्मा वा श्वर द्रष्टव्य” (उह उप ४ अध्या ५ ब्राह्म ६ मन्त्र)
“आत्मान चाहजानीयात्” (उह उप ४ अध्या ४ ब्राह्म १२ मन्त्र)
इत्यादि । योगादिति प्रतिपाद्यत्व पञ्चम्यथ तथा च योगशास्त्रीकाऽऽत्मतत्त्वा ध
मसाधनशाऽऽत्मसंस्कार क्तन्व इत्यथ तथा च योगसूत्र — योगाङ्गानुष्ठानाद्
शुद्धिश्चै ज्ञानदीतिरावकख्याति (यो सू सा पा २८ सू०) तत्पथ —
योगाङ्गाना यमनियमाऽऽदीनाम् अनुष्ठानाश्चतस्याश्चेरावथाऽऽदरूपया अय
सति ज्ञानस्य द्योः प्रकष स च विवेकख्यातिपयन्तो जावत सा च सत्त्वगुणान्धता
साक्षात्कार । अस्मन्मत तु —देहाऽऽदिभद्राऽऽत्मसाक्षात्कार स च जेऽनीमावद्या
प्रतिबन्धाह्वाऽऽत्मनीमनश्चुराद्यथाग्यत्वाच्च , भवात् चासौ योगजधमात् योगाङ्गा न
तदाज्ञानि — यमानयमाऽऽसनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गान्”
इति (यो सू सा पा २८ सू) आसन पद्माऽऽसनाऽऽदि कुम्भाऽऽसनाऽऽदि च
“चक्षाजगज्जुभाचरम्” (गौ० ६ अध्या० ११ ज्ञा०) इति भववदचनात् ।

समानमाश्रमणा धर्मसाधन, नियमस्तु विशिष्टम आत्म
संस्कार पुनरधर्महान धर्मापचयश्च, योगशास्त्राच्चाध्यात्म
विधि प्रतिपत्तव्य स पुनस्तप प्राणायाम प्रत्याहारो ध्यान
धारणा इति । इन्द्रियावषयष प्रसङ्गानाभ्यासो रागद्वेषप्रहा
णाय, उपायस्तु यागाऽऽचारविधानमिति ॥ ४६ ॥

ज्ञानग्रहणाभ्यासस्तद्विद्यैश्च सह सवाद ॥ ४७ ॥

तदर्थाभात । प्रकृत ज्ञायतऽनेनेति ज्ञानमात्मविद्या
शास्त्र तस्य ग्रहणमध्ययनधारण अभ्यास सततक्रिया
ऽध्ययनश्रवणचिन्तनानि तादृशैश्च सह सवाद इति प्रज्ञापरि
पाकाद्यम परिपाकस्तु सशयच्छुटनमविज्ञातायावबाधाऽध्य
वमिताभ्यनुज्ञानामिति । समया वाद सवाद ॥ ४७ ॥

शाखायाममाह यागसूत्रम् — “तास्मिन् सात आसप्रश्नासयीमातविच्छेद प्राणायाम”
(यो सू सा पा ४२ सू) । तास्मिन् आसनस्थित्यै प्राणवायारव नाममप्रवश
रुपाक्रयावशधात आसप्रश्नासत्यपदश । बाह्यारान्द्रायाश्च स्वस्व वषऽवमुख्यनावस्थान
प्रत्याहार । धारणाभाह यागसूत्रम् — “शब्दचित्तस्य धारणा (या सू १०
पा १ सू) । दश नाभिषक्ताऽऽदा, चित्तस्य बन्धा विषयान्तरवमुख्यनावस्थानम् ।
ध्यानमाह — तत्र प्रत्ययकत नता ध्यानम् (यो सू १० पा २ सू०) ।
धारणव धारणाहनी ध्यानमित्यथ । समाधिमाह — तदवाथमात्रानभास
स्वरूपशून्यामध समाधि (या सू वि पा ३ सू) । अथस्य धर्मो ज्ञानस्वरूपश्च
याद ध्यान न भासत तदा समाधारत्यथ । सुवानरम् — त्रयमन्तरङ्ग पूर्वेष्व् ॥
(या सू वि पा ७ सू) अरमत्रय साचादुपकारकामत्यथ ॥ ४६ ॥

नन्वव किमान्वोच्छ्रया ? इत्यत आह ।—तदर्थान्तरमुवचत । ज्ञायतऽनेनेति
ज्ञान शास्त्र प्रकृत तस्य ग्रहणमध्ययनधारणे तत्राभ्यासो दृढतररुक्कार तादृश
साहाय्यतै सवाद स्वातुभवदाख्याय न हि यागाङ्गशागाय तत्सापेचत्व न
प्रकृतशास्त्रवत्तस्य यत्सुरूपव प्रचक्ष्यात ॥ ४७ ॥

‘तद्विद्यैश्च सह संवाद’ इत्यविभक्तार्थं वचनं विभज्यते,—
 तं शिष्यगुरुसंबन्धे चारिविशिष्टश्रेयोऽर्थिभि-
 रनसूयिभिरभ्युपेयात् ॥ ४८ ॥

एतन्निगदेनैव नोत्तममिति ॥ ४८ ॥

यत्किं मन्येत पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहं प्रतिकूलं परस्येति—
 प्रतिपक्षहोनमपि वा प्रयोजनार्थमर्थित्वे ॥ ४९ ॥

तमभ्युपेयादिति अनुवर्त्तत । परतः प्रज्ञामुपादिक्त्मानं
 स्वत्वबभूवप्रकाशनेन स्वपक्षमनवस्थापयन् स्वदर्शनं परि-
 शाधयदिति ॥ ४९ ॥

अन्यो न्यप्रत्ययोक्तानि च प्रावादुक्तानां दर्शनानि स्वपक्ष-
 रागेण चेकं न्यायमतिवत्तन्ते तत्र,—

तत्त्वाध्यवसायसुरक्षणां जल्पवितण्डे बीज-
 प्रगोहसुरक्षणां कण्टकशाखाऽऽवरणावत ॥ ५० ॥

अनुत्पन्नत्वज्ञानानामप्रहाणदाषाणां तदर्थं घटमानानां
 मतेदिति । विद्यानिवेदाऽऽदिभिश्च परिणावज्ञायमानस्य ताभ्यां

संवादप्रकारदर्शयत्माह—तदाहयं संबन्धचारी सहाध्यायी वाशब्दं प्रकृतं
 ज्ञानवान् अगोऽर्थो मुमुक्षुः वाशब्दं पूर्वोक्ताभिरित्यथ इति काश्चित् । वाजसनेय-
 व्याहृत्यथ अनुसूत्रिभिरिति ॥ ४८ ॥

संवादप्रकारमाह—वाशब्दात् निस्यथा । आद्यत्वे तत्त्वबुभूवत्यायां सत्या-
 प्रयोजनाथ तत्त्वानवथाय प्रतिपक्षहोनं प्रातकूलपक्षहोनं यथा स्यात् तद्यथाऽभ्युपेयात्
 तथा च भाष्यम्—स्वपक्षमनवस्थापयन् स्वदर्शनं परिशाधयति इति
 तत्त्वानर्थेषुतया न पक्षपात इति भावः ॥ ४९ ॥

समाप्तं तत्त्वज्ञानावहाडप्रकरणम् ।

तद्विद्यं सह संवाद इत्यत्र अथोवाह्यं सह संवादं न कल्पयति इति भवति मा-
 भूदिति तत्त्वज्ञानपारपालनप्रकरणमारभत ।—तत्त्वाध्यवसायस्य तत्त्वानवथायस्य सुरक्ष-
 णा

विगृह्य कथनम् , विगृह्येति विजिगीषया न तत्त्वबुभुक्षयेति,
तदेतद्विद्यापालनार्थं न लाभपूजा व्यात्ययमिति ॥ ५० ॥

ताभ्यां विगृह्य कथनम् ॥ ५० ॥ क ॥

इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ।

समाप्तञ्चाय चतुर्थोऽध्याय ॥ ४ ॥

परोक्तदृषया ऽम्बुदेनाप्रामाण्यशङ्कावघटनं तदथ जन्वावतच्छ पुत्रमुक्ते इति
शष ॥ ५ ॥

ननु ताभ्यां कं काव्यम् ? इत्यत आह ।—अथमथ —श्रीवाह्यं तद्दर्शनाभ्यासा
द्विजिगीषया न तत्त्वबुभुक्षयेति तदा ताभ्यां जन्पवितच्छाभ्याम् सावधारण
अतः । इत्यन्तं पातनामात्रं तु वादजन्पवितच्छाभियथच्छु कथनादात्तं भावः ।
वस्तुतस्तु मुमुक्षुः तादृशं सद् सवदं बोधरागत्वान् नाहं शस्त्रपारपालनमाप
तददृश्यं न वा तत्पेक्षयैव शस्त्रं गच्छति किन्तु शस्त्रमभ्यस्यति तत्त्वमात् ।
इति वृत्तिसम्पत्तम् अधिकृतम् ॥ ५ ॥ क ॥

समाप्तं तत्त्वज्ञानपारपालनप्रकरणम् ।

इति चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥ २ ॥

इति महामहोपाध्यायश्रीमाह्वानिवासभट्टाचार्याऽऽमलश्रीवशनाथसिद्धान्त
वचनानुसन्ध्यायकृतायां न्यायसूत्रवृत्तौ चतुर्थोऽध्याय ॥ ४ ॥

पञ्चमाध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ।

साधर्म्यवैधर्म्याभ्या प्रत्यवस्थानस्य विकल्पाज्जातिबहुत्व-
मिति सङ्घपेणोक्तम् तद्विस्तरेण विभज्यते । ता खल्विमा
जातय स्थापनाहेतौ प्रयुक्ते चतुर्विंशति प्रतिषधहेतव ।

साधर्म्यवैधर्म्योत्कर्षापकर्षवर्ण्यवर्ण्यविकल्प-
साध्य-प्राप्तप्राप्तिप्रसङ्ग-प्रतिदृष्टान्तानुत्पत्तिसशय-
प्रकरणहेत्वर्थापत्त्यविशेषोपपत्त्युपलब्धानुपलब्धि-
नित्यानित्यकाय्यसमा ॥ १ ॥

साधर्म्येण प्रत्यवस्थानमविशिष्यमाणं स्थापनाहेतुत

मत्वा शङ्करचरणे शरत् दोगस्य दर्शने तरणम् ।

सम्पत्ति निरूपणम् पञ्चममध्यायमातमङ्गलम् ॥

अथ जातिनियद्वयानयोदाहृष्टयोस्तद्विचिन्तयामकृतं तद्विकल्पान्जातिनियद्वयान
बहुत्वम् इत्यनेन सूचितं बन्धुबन्धुलिङ्गासाऽनुसारिप्रमाणाऽऽपरीचयाऽनारत
सम्प्रत्यवसरत प्रपञ्चनीयम् तत्र जातिपरीक्षासहितजातानयद्वयानावगमलक्षण
मध्यायाद्य । जातिपरीक्षासहितजातविशेषलक्षणं प्रथमाऽऽङ्काद्य समदश चात्र
प्रकरणानि तथाऽऽदौ सत्यप्रतिषेधदशनाभासाप्रकरणम् अन्यानि च यथास्थानं वक्तव्ये
तत्र च विशेषलक्षणं जातिवभजत ।

अत्र च साधर्म्याऽऽतीनां कात्यायानां इत्ये त सना इत्येतात् साधर्म्यसमादय
चतुर्विंशतिजातय इत्यथ अत्र च जातिविशेष्यत्वात् स्त्रीलिङ्ग समाशब्दं मन्यन्ते भाष्य
वात्तिकाऽऽदौ समशब्दं अयिमसूत्रं तु समशब्दो निवन्वाद् एव तत्र जातिशब्दस्य
स्त्रीलिङ्गतया यद्यपि मान्यं तथाऽपि प्रतिषेधो ऽवश्य इति भाष्याऽऽदय ।
यद्यन्तु — तद्विकल्पान्” इति सूत्रस्यावकल्पस्यैव विशेष्यत्वम् विविध कल्प प्रकारो
विकल्प तथा चते साधर्म्यसमाऽऽदयो जातिविकल्पा एवमयिमसूत्रव्यपि । इत्यथ
जातिविशेष्यत्वे साधर्म्यसमित्यपीति द्रुम । “समीकरणात् प्रयोगं सम इति वात्तिकम् ।

साधर्म्यमम अविशेष तत्र तत्रोदाहरिष्याम । एव वैधर्म्य
समप्रभृतयोऽपि निर्वक्तव्या ॥ १ ॥

लक्षणम् —

साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामुपसंहारे तद्धर्मविपर्ययोप-
पत्ते साधर्म्यवैधर्म्यसमौ ॥ २ ॥

साधर्म्येणापसंहारे साध्यधर्मविपर्ययोपपत्ते साधर्म्येणैव
प्रत्यवस्थानमविशेष्यमाण स्थापनाहेतुत साधर्म्यसम प्रतिषेध ।
निदर्शनम् — क्रियावानात्मा, द्रव्यस्य क्रियाहेतुगुणयोगात् द्रव्य
लोष्ट क्रियाहेतुगुणयुक्त क्रियावान तथा चाऽऽत्मा तस्मात्
क्रियावानिति । एवमुपसङ्गत पर साधर्म्येणैव प्रत्यवतिष्ठत
निष्क्रिय आत्मा विभुनो द्रव्यस्य निष्क्रियत्वात् विभु चाऽऽकाश
निष्क्रियश्च तथा चाऽऽत्मा तस्मान्निष्क्रिय इति । न चास्ति
विशेषहेतु क्रियावत्साधर्म्यात् क्रियावता भवितव्य, न पुनर
क्रियसाधर्म्यात् निष्क्रियेण इति विशेषहेत्वभावात् साधर्म्यमम

यद्याप नतावता समाकरण तथाऽपि समीकरणोद्देशकत्वमस्यैव अथवा साधर्म्येणैव
सम एव स साधर्म्यमम एकत्र व्यापेराधक्योऽपि साधर्म्य समनवति भाव ॥ १ ॥

साधर्म्यवधर्म्यसमौ लक्षयति । — उपसंहार साध्यस्थापसङ्करण वादिना कृत
तद्धर्मस्य साध्यरूपधर्मस्य यावत्पर्ययी व्यतिरेक तस्य साधर्म्यवधर्म्याभ्या कवलाभ्या
व्यापानपदाभ्या यदपपादन तदा इती साधर्म्यवधर्म्यसमावृच्यत तदशमथ —
वापाना अन्वयेन व्यातरकेश वा साध्य साधत प्रतिवादिन साधर्म्यमात्रप्रवृत्तहेतुना
तदभावाऽऽपादन साधर्म्यसमा वधर्म्यमात्रप्रवृत्तहेतुना तदभावाऽऽपादन वधर्म्यसमा
तत्र साधर्म्यसमा यथा — शब्दाऽऽनस्य कृतकत्वाद्भवत व्यातरकेश वा श्मीमवादत्युप
सङ्गत नतर्द्वयम् यद्यनित्यघटसाधर्म्यान्नत्याऽऽकाशवधर्म्याहाऽनित्य स्यात् नित्याऽऽकाश
साधर्म्यादमूत्त्वान्नित्य स्यात् विशषी वा वक्तव्य । वैधर्म्यसमा यथा — शब्दाऽऽनस्य
कृतकत्वाद्भवत आकाशवदा इति स्थापनायाम् अनित्यघटवधर्म्यादमूत्त्वान्नित्य
स्यात् विशषी वा वक्तव्य इति । अथ साधर्म्यत्वमात्रं वधर्म्यत्वमात्रं वा गमकतीपयिक

प्रतिषेधो भवति । अथ वैधर्म्यसम ,—क्रियाहेतुगुणयुक्तो लोष्ट पारच्छिन्नो दृष्ट न च तथाऽऽत्मा , तस्मान्न लाष्टवत् क्रियावानिति , न चास्ति विशेषहेतु , क्रियावत्साधर्म्यात् क्रियावता भावतव्य , न पुन क्रियावद्वैधर्म्यादाक्रयेण , इत विशेषहेत्वभा । वैधर्म्यसम । वैधर्म्येण चापसङ्कार निष्क्रीय आत्मा , अवभुत्वात् , क्रियावद्व्यमावभु दृष्टम् , यथा लोष्ट न च तथा ऽऽत्मा , तस्मान्निष्क्रीय इत वैधर्म्येण प्रत्यवस्थानम् , निष्क्रीयं द्रव्यमाकाश क्रियाहेतुगुणरहित दृष्ट , न तथाऽऽत्मा तस्मान्न निष्क्रीय इत , न चास्ति विशेषहेतु क्रियावद्वैधर्म्यान्निष्क्रीयेण भवितव्य न पुनरक्रियवैधर्म्यात् क्रियावतति विशेष हेत्वभावावैधर्म्यसम । क्रियावान लाष्ट क्रियाहेतुगुणयुक्तो दृष्ट , तथा चाऽऽत्मा तस्मात् क्रियावानिति न चास्ति विशेष हेतु , क्रियावद्वैधर्म्यान्निष्क्रीय न पुन क्रियावत्साधर्म्यात् क्रियावानिति विशेषहेत्वभावात् साधर्म्यसम ॥ २ ॥

अनयोरुत्तरम् —

गोत्वाद्गोसिद्धिवत् तत्सिद्धि ॥ ३ ॥

साधर्म्यमात्रेण वैधर्म्यमात्रेण च साध्यमाधने प्रतिज्ञायमाने स्यादव्यवस्था सा तु धर्मावशेषे नोपपद्यते , गोमाधर्म्यात् गोत्वाज्जातिविशेषाद्गो सिद्ध्यात् न तु साक्षाऽऽदमम्बन्धात् (फ) अश्वाऽऽदिवैधर्म्याद्गोत्वादेव गो सिध्यति , न गुणादिभेदात् , भित्तिभिमानात् सत्प्रातपदशनाभास चमे । “अनकान्तिकदशनाभासा इत वापक त्वनकान्तकपद यागात् सत्प्रातिपक्षपरम् एकान्तत साध्य । धकलाभावात् ॥ २ ॥

अनधीरसदृशत्वं बीजमाह ।—गालात् गार्सिद्धिर्गान्धर्वद्वार इति सम्यदाय । वयन्तु —गालाद्भवतरासमवेतत्वे सति गीसभवतास्त्राद्यादत एतन् व्याप्तिपक्षधमत्वे ताशत गीर्गीत्वस्य तादात्म्येन गारव वा सिद्धयथा , तथैव कृतकलादपि व्याप्त

(फ) अत्राण्डुणसावज्ञाना बहुव्रीह ।

तच्चैतत् कृतव्यवस्थानमवयवप्रकरणे , प्रमाणानामभिसम्बन्धा
च्चैकार्थकारित्वं समानं वाक्यं इति, हेत्वाभासाऽऽत्रया ख्यात्वयम
व्यवस्थेति ॥ ३ ॥

साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मविकल्पादुभयसाध्यत्वाच्चीत्-
कर्षापकर्षवर्ग्यावर्ग्यविकल्पसाध्यसमा ॥ ४ ॥

दृष्टान्तधम साध्यन समासञ्जयद्रुत्कर्षसम । यदि
क्रियाहेतुगुणयोगाल्लोष्टवत् क्रियावानेवाऽऽत्मा, लोष्टवदेव स्वर्गं

पञ्चमतासाहतादानत्त्वसिद्धि न तु व्याप्तिपञ्चमतारहितान् साध्यमात्रात् तथा
सति अदूषकसाधन्यात् प्रमेयत्वादतस्त्वध्वनमध्यदूषक स्यादत्ययं अवगण ॥ ३ ॥

इति सन्यातपञ्चदशनाभासाप्रकरणम् ।

क्रमप्राप्तं जातिषट्कं निरूपयति ।—उत्कृष्टसम उत्कृष्टसम एवमपकर्ष
समीपि । वक्ष्यावख्यनाध्येति भावप्रधानो निर्देशं वख्यत्वाऽऽदिना समी वख्यसमाऽऽदि ।
आवयम नधमाऽऽराप उत्कृष्ट विद्यमानधमापचत्रीऽपकर्ष वख्यत्व वखनीयत्व तच्च
अन्दिधसाध्यकत्वाऽऽदि तदभावीऽवख्यत्व विकल्पो विविध्य साध्यत्व पञ्चावयव
साधनीयत्वम् साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मविकल्पादिति पञ्चानामुक्तान्धनान् उभयसाध्य
त्वादिति षष्ठस्य । तदवयव —साध्यतऽवेति साध्य पञ्च तथा च साध्यदृष्टान्तयो
रित्यस्य पञ्चदृष्टान्तयोरेतरेकत्रित्यथ धमविकल्पो धमस्य वाच्यताम् तच्च कश्चित्स्व
कश्चिदसत्त्वम् प्रकृते साध्यसाधनान्तररूपस्य धमस्य विकल्पात्सत्त्वाद्द्वयाऽवयमान
धमाऽऽराप स उत्कृष्टसम व्याप्तिमपुरस्कृत्य पञ्चदृष्टान्तान्तररिक्त्वात् साध्यसाधनान्
तरिणाविद्यमानधमप्रसङ्गनम् उत्कृष्टसम इति कश्चित्ताव यथा शब्दोऽनित्यं कृतकत्वा
न्ति व्यापनायाम् अनित्यत्वेन कृतकत्व घटे रूपसङ्घचरितम् अतः शब्दोऽपि रूपवान्
स्यात् तथा च विवक्षितविपरीतसाधनाविशेषावच्छेदो हेतु तद्दशनाभासा अयम् । एव
त्रावयवशब्दसाधनान् कृतकत्वादौऽपि श्रावणं स्यादविशेषात् वस्तुतस्तु घटे श्रावणं
त्वाऽऽपाहनेऽर्शान्तरम् अतः उत्कृष्टसम दृष्टान्तपद साध्यपदञ्च न दयम् । अपकर्ष
समाश्रान्तु धमविकल्प धमस्य सङ्घचरितधमस्य विकल्पोऽसत्त्व ततः अपकर्ष साध्य
साधनान्तररस्याभावप्रसङ्गनम् तथा च पञ्चदृष्टान्तान्तररिक्त्वात् व्याप्तिमपुरस्कृत्य
सङ्घचरितधर्माभावे च तदुसाधनान्तराभावप्रसङ्गनमपकर्षसमा, यथा शब्दोऽनित्य

वानपि प्राप्नोति, अथ न स्वशवान लोष्टवत क्रियावानपि न प्राप्नोति, विपर्यये वा विशयो वक्तव्य इति । साध्ये धर्माभाव

कृतकत्वाद्यत्र यद्यत्र एतत्सङ्घातघटधर्मात् कृतकत्वान्मित्यत्र तदा कृतकत्वा
नित्यत्वसङ्घातघटधर्मरूपवत्त्वव्याख्या शब्द कृतकत्वव्याप्तित्वस्य च व्याप्तिरित्यत्र
आ चमिहन्तृशना द्वितीये—वाघटशना एव शब्दे कृतकत्वसङ्घातघटधर्मत्वस्य
अंशान्तरान्नित्यत्वकृतकत्वसङ्घातघटधर्मत्वस्य च व्याख्या घटानन्त्यत्वं कृतकत्वञ्च
व्यावस्यति । दृष्टान्तं स्याच्चसाधनवक्तव्यधर्माभासाऽपीयम् यत्तु वास्तविक — शब्दा
नोदप इतिवत् घटाऽपि नोदप स्यादित्यपकत्र इति तदस्य घट नोदपत्वाऽऽपादन
स्यान्तरत्वात् आचार्यस्वभासाऽप्यवम् यत्तु वधस्यसमाया अववान्तभाव व्यादति
तत्र उपधयसङ्घातघटधर्मदरात् । वध्यसमायात् सद्य मिह्नाभाववान् सान्दग्ध
साध्यकाऽऽत्वा तस्य धर्म नन्दिग्धसाध्यकाऽऽत्वात्तद्वेत्तु तस्य विकल्पान्तरत्वात्
दृष्टान्तवध्यत्वस्य सान्दग्धसाध्यकत्वस्याऽऽपादन वध्यसमा तदयमथ — प्रसङ्गान्तेतुहि
गमक पक्षे सान्दग्धसाध्यक तथा च सान्दग्धसाध्यकज्ञानहेतुत्वेन दृष्टान्तेऽपि
कोकाश्च तथा च दृष्टान्तस्यापि सान्दग्धसाध्यकत्वान्तरत्वात्तन्नामश्रयादसाधारणा
हेतु तद्व्यवभासा च यत्तु सान्दग्धसाध्यकज्ञानहेतुत्वेन दृष्टान्त तदा गमकहेतु
भावात् साधनावकस्यो दृष्टान्त स्यादिति भाव । अवध्यसमायात् दृष्टान्त सिद्धसाध्यक
या धर्मा हेतु तस्य सत्त्वात् पत्र शब्दादावसान्दग्धसाध्यकत्वाऽऽपादनमवध्यसमा
दृष्टान्त इति शब्द तादृशा हेतुरव गमक इत्यभिमानेन एवमापादनम् दृष्टान्त
या हेतु सिद्धसाध्यकज्ञान स चेन्न पक्षे तदा गमकहेतुभावात् स्वकप्रासङ्गि स्यात्
अतस्सादृशा हेतुरवश्यं पक्षलाभिमत्त स्वीकार्य तथा च सान्दग्धसाध्यकत्वान्तरत्वात्
प्रसङ्गान्तेतुहि शब्दात्तथासाङ्ग आसङ्गिदृशनाभासा चयम् । इति कल्पसमायात् पक्ष दृष्टान्ते
च या धर्म तस्य विकल्पो विरुद्ध कस्यो व्यभिचारित्वम् उपसङ्गत्य अतत अन्यज्ञान
धर्मस्यापि काश्चम् । व्यभिचारोऽपि हेतोर्धर्मात्तर प्रति धर्मात्तरस्य साध्य प्रात
धर्मान्तरस्य धर्मान्तर प्रवि वा तथा च कस्यचिद्गमस्य कस्यचिद्गमिचारदृशनेन
धर्मत्वाविशेषात् प्रकृतहेतौ प्रकृतसाध्य प्रवि व्यभिचारऽऽपादन विकल्पसमा यथा
शब्दोऽपि कृतकत्वाद्यत्र कृतकत्वस्य बुद्धत्वव्यभिचारदृशनाद्बुद्धत्वस्यानित्यत्व
व्यभिचारदृशनाद्बुद्धत्वस्य मूर्खत्वव्यभिचारदृशनाद्बुद्धत्वस्याविशेषात् कृतकत्वमप्यनित्यत्वं
व्यभिचरेत् इत्यत्रैकान्तिकदृशनाभासा चयम् । पक्षदृष्टान्ताऽऽहे प्रकृतसाध्य
तुल्यताऽऽपादन साध्यसमा तवायमाशय — एतन्मोक्षसाध्यत्वैवानुमितिविषयत्वम् ,

दृष्टान्तात् प्रसञ्जयतोऽपकषमम् । लोष्ट खलु क्रियावान-
 वभुर्दृष्ट काममात्माऽपि क्रियावानावभुरस्तु विपर्ययं वा
 विशेषो वक्तव्य इति । ख्यापनोयो वख्य, विपर्ययादवख्य,
 नावेतो साध्यदृष्टान्तधर्मौ विपर्ययस्य तौ वख्यावख्यसमो
 भवत । साधनधमयुक्त दृष्टान्ते धमान्तरविकल्पात् साध्यधम
 विकल्प प्रसञ्जयता विकल्पसम । क्रियाहेतुगुणयुक्त काञ्चद्वक
 यथा लोष्ट, किञ्चिन्नसु यथा वायु । एव क्रियाहेतुगुणयुक्त
 किञ्चित् क्रियावत् स्यात् यथा लोष्ट, किञ्चिदाक्रय यथाऽऽत्मा
 विशेषो वा वाच्य इति । हेत्वाद्यवयवमामथ्ययागी धम साध्य
 त दृष्टान्ते प्रसञ्जयत साध्यसम । यदि यथा लोष्ट तथाऽऽत्मा
 प्राप्त तर्हि यथाऽऽत्मा तथा लोष्ट इति साध्यथायमात्मा
 क्रियावानित, काम नाष्टाऽपि साध्य, अथ नैव, न तर्हि
 यथा लोष्ट तथाऽऽत्मा ॥ ४ ॥

एतषामुत्तरम् —

किञ्चित्साधर्म्यादुपसंहारसिद्धेर्बधर्म्यादप्रतिषेध ॥५॥

अलभ्य सिद्धस्य निष्कव, निश्चय किञ्चित्साधर्म्यादुप
 तथा च पचाऽऽदर्शनात् वधर्मत्वात् साध्यवदत्तत्वात् साध्यत्वम् अत साध्यसमा
 तथा हि पचाऽऽत्तं पूर्व साध्यत्वं एतत्प्रयोगमात्रत्वाभावाद्गानुमतिवधर्मत्वम्
 पूर्वसाध्यत्वे पचाऽऽत्तत्वादाश्रयसिद्धादय तद्वशनाभावात् चयम् । सूत्राद्यस्तु
 उभयसाध्यत्वात् उभय पचदृष्टान्तौ तद्वशात् इत्या तत्साध्यत्व तदधानानुभावात्
 विपर्ययत्वम् साध्यस्य पचाऽऽत्तत्वात् तुल्यताऽऽपादनम् इति लिङ्गापाकृतभानमत
 तत्रत्याश्रयनात्तद्वशत्वात् साध्यसमत्व इतीय साध्यत्व इतुभान दृष्टान्ताऽपि
 साध्य इत्याश्रय ॥ ४ ॥

एतावतामसदुत्तरत्वे बीजमाह ।—किञ्चित्साधर्म्यात् साध्यावशवात् व्याप
 क इत्यात् उपसंहारासह साध्यासह बधर्म्यादतादृशीतात् व्याप्तिरपचात्
 साध्यमाणात् भवता कृत प्रातर्षधान सञ्चवतीत्यत्र अन्वया प्रमेयत्वरूपासाधक
 सधर्म्यात् तद्वशत्वमप्यसम्बन्धकत्वादात् भाव तथा चायं क्रम — चानन्वयव्याप्यात्

म नम , यथा गौस्तथा मवय इति , तत्र न लभ्यी गौमवयया धमविकल्पद्योदयितुम् , एव साधके धमे दृष्टान्ताऽऽदिसामप्ययुक्त न लभ्य साध्यदृष्टान्तयार्धर्मविकल्पाद्देधर्म्यात् प्रतिषेधा वक्तु मिति ॥ ५ ॥

साध्यातिदेशाच्च दृष्टान्तोपपत्ते ॥ ६ ॥

यत्र लौकिकपरोक्षकाणा बुद्धिसाम्य, तनाविपरोतोऽर्था ऽतिदिश्यते प्रज्ञापनार्थम् , एव साध्यातिदेशाद्दृष्टान्त उपपद्य मान साध्यत्वमनुपपन्नमिति ॥ ६ ॥

कृतकत्वात् शब्दान्त्यत्वमुपमङ्गम न तु कृतकत्व रूपस्थाप व्याप्य उन तनी रूपमप्यापादनी शब्द एवम् चान्त्यत्व न रूपस्याप्य यत्र रूपभावाद्दन्तित्वाभाव शब्द भ्यात् एव बध्यसमाप काश्चिदाध्यात व्याप्यताऽवच्छेत्कावाच्छब्दादता साध्यासाह तत्प्रादुर्गतमत्वञ्च दृष्टान्ताप्रयोजक न तु पक्ष यावाद्दशषवावाच्छेदो षत् तत्रैवदवाच्छेदप्रदत्तमत्वम् अन्यथा त्वयाऽपि दूषणीया दृष्टान्ता कृत्य माऽप न स्यात् एवमवप्यमसाप व्याप्यताऽवच्छेत्कावाच्छब्दस्य दृष्टान्तदृष्टस्य पक्ष सत्व न साध्यासाह न तु दृष्टान्त पित्वावृत्तनावाच्छब्दस्य पक्ष सत्वम् एवाविकल्पमसाप प्रकृतसाध्यव्याप्यात् प्रकृतदत्ता साध्यासाह तद्वधम्यात् यत्काश्चिदाभिवारान् कृत प्रतिषेधा न मन्ववात् न हि यत्काश्चिदाभिवारादव प्रकृतदत्ता प्रकृतसाध्यासाधकत्वम आतधमङ्गान् एव साध्यसमसाप व्याप्यादत्ता सिद्धे पक्ष साध्यासाह न तु पक्ष दृष्टान्तादयोऽप्यनन साध्यता तथा सति क्वाचदप साध्यासाहन स्यात् तन्तोऽदृष्य भाप विलीयत ॥ ५ ॥

व्याप्यत्वस्य व्यनभात् समान्यनरमप्याह ।—दृष्टान्तापपत्त साध्यातिदेशे न दृष्टान्त हि साध्यतात्पिच्छत् तावतव दृष्टान्तत्वमुपपद्यत न त्वगधा धम पक्ष दृष्टान्तवारमत्ताऽपत्ते पक्षाऽदराप साध्यसमत्वमित्तम प्रत्यक्षम् । दृष्टाऽनी दृष्टान पक्ष तस्माद्वाङ्मनामन्वत् पक्षात्कीर्तनात् तथा च साध्यव्यातिदेशात् साधनात् च इत्यन्वत् न तु पक्षाऽपि साध्यता आतप्रसङ्गादात्त भाव ॥ ६ ॥

समाप्त्यातिपदकप्रवरणम् ।

प्राप्य साध्यमप्राप्य वा हेतो प्राप्त्या अवि-
शिष्टत्वादप्राप्त्या असाधकत्वाच्च प्राप्त्याप्राप्ति-
समौ ॥ ७ ॥

हेतु प्राप्य वा साध्य साधयेत् ?—अप्राप्य वा ? न तावत्
प्राप्य प्राप्त्यामविशिष्टत्वादसाधक , इयत्किंचिदमानया प्राप्तौ
मत्या किं कस्य साधक साध्य वा ? अप्राप्य साधक न भवति
नाप्राप्त प्रतीप प्रकाशयतीति प्राप्त्या प्रत्यवस्थान प्राप्तिसम ,
अप्राप्त्या प्रत्यवस्थानमप्राप्तिमम ॥ ७ ॥

अनयोक्तृत्वरम —

घटाऽऽदिनिष्पत्तिदर्शनात् पीडने चाभि-
चारदप्रतिषेध ॥ ८ ॥

उभयथा खल्वयुक्त प्रतिषेध कर्तृकरणाधिकरणानि प्राप्य

क्रमप्राप्तौ प्राप्तप्राप्तिसमौ लक्ष्यते ।—इतिपरंतु साधकत्वमिति शक्य । प्राप्तपद
दापमगह प्राप्तप्राप्तावशब्दादिति ।—इतीराप प्राप्तत्वावशयात् किं कस्य साधकम्
अप्राप्तिपद दापमगह अप्राप्तमिति ।—अप्राप्तस्य साधकत्वमिति प्रमत्तात् साधकत्वञ्चात्
कारकज्ञापकसाधा यम एवञ्च कारकज्ञापकत्वस्य साधन काव्यज्ञापकत्वस्य
साध्येन संबन्ध सत्साधक चेत् तदा सत्त्वाविशेषात् काव्यकारकभाव तत्सम्बन्ध
प्रागेव ज्ञातत्वात् आप्यज्ञापकभाव प्राप्तयान् जन्मजनकभाव । प्राप्तत्वन लवणा
दकयारवाभेदादत्वाच्च इत्यन्व तदा च प्राप्त्याप्रवश्यादानाऽऽप्यभेदेन प्रत्यवस्थान
प्राप्तिसमा । यदि चाप्राप्य लक्ष्य साध्यत्वात् जनयति साध्यभावनुद्धिमेव किं तत्र
जनयत् ? अप्राप्तत्वावशयात् तदा चाप्राप्त्या साधकत्वमिति प्राप्त्यादमप्राप्तिसमा ।
प्राप्तकृतकदर्शनाभास चने ॥ ७ ॥

अनयोक्तृत्वरत्वे बीजमाह ।—दण्डादितो घटाऽऽदानवत्तदशनात् स्वलोक
प्रत्यक्षसिद्धत्वात् अभिचारात् खनादत्त अनुपीडने च व्यभिचारात् तदुक्त प्रतिषेध
सम्भवति , न हि कारण दण्डाद प्रागेव घटाऽऽदिना संबन्धम् अपि तु सदादिना

सुद घटाऽऽदिकार्थं । नष्पादयान्त, अभिचाराच्च पोडन र्नात
दृष्टमप्राप्य साधकत्वमिति ॥ ८ ॥

दृष्टान्तस्य कारणानपदेशात् प्रत्यवस्थानाच्च
प्रतिदृष्टान्तन प्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तसमी ॥ ९ ॥

साधनस्यापि साधन वक्तव्यमिति प्रसङ्ग प्रत्यवस्थान
प्रसङ्गसम प्रतिषेध । क्रियाहेतुगुणयोगी क्रियावान् लाष्ट
इति हेतुनापादश्यत, न च हेतुमन्तरण मिद्धिरस्तोत । प्रति
दृष्टान्तन प्रत्यवस्थान प्रातदृष्टान्तसम । क्रियावानात्मा, क्रिया
हेतुगुणयोगात् लाष्टवादत्युक्त प्रतिदृष्टान्त उपादोयत, क्रिया
हेतुगुणयुक्तमात्राश नाष्क्यमिति । क पुनराकाशस्य क्रिया
हेतुगुण १ वायुना सयाग सस्कारापेक्ष वायुवनस्पतिसयोग
वादात् ॥ ९ ॥

यनाऽऽ रध्यदृश्यतया पीडा जनयत अन्वया शोकवदासङ्कायकारणभाव संद
त्वं को हेतुरध्यसाधक स्यादात् । ८ ॥

इति प्राप्ताप्राप्तसमजातद्वयप्रकरणम् ।

क्रमप्राप्त प्रसङ्गप्रातदृष्टान्तसमी जातो लक्षयत् ।—दृष्टान्तस्य कारणं प्रथमं य
तन्पदशाऽन भधानम् अभिधानधानातिप्रयाजनकम् तथा च दृष्टान्तस्य साध्यवत्त्वं
प्रमाणाभावात् प्रत्यवस्थानमद्य यद्यपीद सदुत्तरमेव तथाऽपि दृष्टान्त प्रमाणा
वाच्य तत्रापि प्रमाणांतरामत्यनवस्थया प्रत्यवस्थाने तात्पर्यम् तदुक्तमाप्त्य —
अनवस्थानासप्रसङ्ग प्रसङ्गसम इति । एतन्वयत इतिहेतुनंतरामत्यनवस्थयाऽपि
प्रसङ्गसम एव पूर्वमत तु हेतुनवस्थाऽऽदिक वक्ष्यमाणाऽऽकृतिगणवन्तभक्ताकृत
विशेष । अनवस्थादृष्टानाभासा चयम् । प्रातदृष्टान्तन प्रत्यवस्थानात् प्रातदृष्टान्तसम
एतच्च सावधारणम्, तत्र प्रातदृष्टान्तमात्रवक्ष्येन व्याप्तमपुरस्कृत्य प्रत्यवस्थानमद्य तत्र
साध्यव्यसमाव्यदाध । वा घटदृष्टान्तवक्ष्यमानत्वं शब्द तदाऽऽकाशदृष्टान्तवन्त्वा
मित्य एव स्यात् । नित्यं किं न स्या दात वाध प्रातराधी वाऽऽपादनाथ हेतुरनङ्गत्वं
दृष्टान्तमात्रवलादेव साध्य साधारण्यमिमान् । वाधप्रातराधीन्यतरदृष्टान्तमात्रसा
धयम् ॥ ९ ॥

अनयोक्तृत्तरम् —

प्रदीपाऽऽदानप्रसङ्गनिवृत्तिवत्तद्विनिवृत्ति ॥ १० ॥

इदं तावदयं पृष्ठो वक्तुमर्हति, अथ के प्रदोपमुपाददते ?—
किमथ वा ?—इति, दिदृक्षमाणा दृश्यदर्शनार्थमिति । अथ
प्रदोप दिदृक्षमाणा प्रदोपान्तर कस्मान्नापाददते ? अन्तरेणापि
प्रदीपान्तर दृश्यते प्रदोप तत्र प्रदीपदर्शनार्थं प्रदीपोपादान
निरर्थकम् । अथ दृष्टान्त किमर्थमुच्यते इति ?—अप्रज्ञातस्य
ज्ञापनायामिति । अथ दृष्टान्त कारणापदश्च किमर्थं दृश्यते ?
यदि प्रज्ञापयार्थं प्रज्ञाता दृष्टान्तं स खलु लौकिकपराञ्च
काणां यस्मिन्नथ बुद्धिमास्य स दृष्टान्त इति तत्रज्ञानाय
कारणापदश्चानिरर्थक इति प्रसङ्गसमस्योत्तरम् ॥ १० ॥

अथ प्रतिदृष्टान्तसमस्योत्तरम्,—

प्रतिदृष्टान्तहेतुत्वे च नाहेतुर्दृष्टान्त ॥ ११ ॥

प्रातदृष्टान्तं ब्रुवता न विशेषहेतुरपदिश्यते—अनन
प्रकारणं प्रतिदृष्टान्तं साधकं, न दृष्टान्त इति, एव प्रति

प्रसङ्गसमं प्रत्युत्तरमाह —दृष्टान्ता इह निदर्शनम्यानन्तरे साध्यनिश्चयायमपेक्ष्यते
न तु दृष्टान्तदृष्टान्ताऽऽदानवस्थितपरम्परा साक्षात्सहा युक्तसहा वा अन्यथा
चटाऽऽदप्रत्यक्षाद्यं प्रदीप इव प्रदोपप्रत्यक्षाद्यमनवस्थितप्रदोपपरम्परा प्रसज्यते तन्मोक्ष
साधकमाप व्याहृत्येते ॥ १ ॥

प्रतिदृष्टान्तसमं प्रत्युत्तरमाह ।—अत्रायमुत्तरक्रम —प्रातदृष्टान्तद्वया किमथ
मुपादेयत ?—मदीयद्वितीयार्थं सत्यातपाक्षतत्वात् वा ? नाऽऽद्य यत् प्रातदृष्टान्तस्य
हेतुत्वे व्यायसाधकत्वं मदीया दृष्टान्तो नाहेतु नासाधक, तथा च तुल्यबलत्वात्
बाध न वा द्वितीयोपाय यत् प्रातदृष्टान्तस्य साध्यसाधकत्वे लक्ष्यमानं नाहेतु
दृष्टान्तं मदीयो दृष्टान्तस्य सहेतुकत्वादायकत्वं । अस्तुता इति वाग्या दृष्टान्त

दृष्टान्तहेतुत्वे नाहेतुर्दृष्टान्त इत्युपपद्यते, स च कथमहेतुर्न स्यात् ? यद्यप्रतिषेध साधक स्यादिति ॥ ११ ॥

प्रागुत्पत्ते कारणाभावाद्नुत्पत्तिसम ॥ १२ ॥

अनित्य शब्द प्रयत्नानन्तरोयकत्वात् घटवदित्युक्ते अपर आह — प्रागुत्पत्तेरनुत्पन्ने शब्दे प्रयत्नानन्तरोयकत्वमनित्यत्व कारण नास्ति, तदभावान्नित्यत्व प्राप्त, नित्यस्य चोत्पत्तिनास्ति अनुत्पत्त्या प्रत्यवस्थानमनुत्पत्तिसम ॥ १२ ॥

अस्यात्तरम् —

तथाभावाद्नुत्पन्नस्य कारणीपपत्तेर्न कारणप्रतिषेध ॥ १३ ॥

तथाभावाद्नुत्पन्नस्येति उत्पन्न खल्वय शब्द इति भवति

मादण न सत्प्रातपचमभावना तदभावस्याप्यवशाज्ज्ञानाभावात् हेतुप्राप्तौ ; स तरत्वमनात् भाव इति ॥ ११ ॥

इति प्रसङ्गसमप्रातदृष्टान्तसमप्रकरणम् ।

क्रमप्राप्तमनुत्पत्तिसम लक्षणात् ।— प्रागुत्पत्तारत साधनाङ्गस्यात् शब्द । कारणाभावात् हेत्वभावात् तथा च साधनाङ्गपक्षहेतुदृष्टान्तानामनुत्पत्त प्राक् हेत्वभावात् इत्यनुत्पत्त्या प्रत्यवस्थानमनुत्पत्तिसम यथा घटी रूपवान् गन्धात् पटवन्तिलक्ते घटीत्युत्पत्तेर्गन्धात्पक्षे पूर्व हेत्वभावादसिद्धि पट च गन्धात्पत्ते पूर्व हेत्वभावात् दृष्टान्तासिद्धि एवम् आद्यक्षणे रूपाभावाद्वाधश्च अनुत्पत्त्या प्रत्यवस्थानस्य तन्नाप सत्त्वात् उत्पत्ते पूर्व हेत्वाद्यभावेन प्रत्यवस्थानस्यैव लक्षणात् जातत्वे सतीति च विशेषणीयम् तन्नात्पत्तकालावाच्छ्रद्धा घटी गन्धवानित्यत्र बाधेन प्रत्यवस्थाने नातिव्याप्त । असिद्ध्याददृशनाभासा चेयम् ॥ १२ ॥

अत्रात्तरमाह ।— उत्पन्नस्य तथाभावात् घटाद्या कत्वात् तत्र कारणस्य हेतो उपपत्ते सत्त्वात् कथं कारणप्रातपक्ष ? अयमाशय — पक्ष हेत्वम वीर्यसिद्धि न लज्जुत्पन्न हेत्वभाव सम्भवात् आधकरणाभावात् न हि हेत्वभावनादासाद्ध लक्ष्यहेतोरपि कश्चिदभावसत्त्वात्, एतन्न दृष्टान्तासिद्धिस्याप्याता, यदा कदाचिहेतु

प्रागुत्पत्ते शब्द एव नास्त उत्पन्नस्य शब्दभावात्, शब्दस्य सत प्रयत्नानन्तरीयकत्वज्ञानत्यकारणमुपपद्यते, कारणापत्तेरयुक्ताऽय दाष, प्रागुत्पत्त कारणाभावादिति ॥ १३ ॥

सामान्यदृष्टान्तयोरैन्द्रियकत्वे समाने नित्यानित्यसाधर्म्यात् सशयसम ॥ १४ ॥

अनित्य शब्द प्रयत्नानन्तरीयकत्वात् घटवत् इत्यक्ते हेतो मशयेन प्रत्यवातष्ठते सति प्रयत्नानन्तरीयकत्वे अस्त्येवाम्य नित्येन सामान्येन साधर्म्यमान्द्रियकत्वम् अस्ति च घटेना नित्येन, अतो नित्यानित्यसाधर्म्यादानवृत्त मशय इति ॥ १४ ॥

अस्यात्तरम् —

साधर्म्यात् सशयं न सशयो वैधर्म्यादुभयथा वा सशया(यं)ऽत्यन्तसशयप्रसङ्गा नित्यत्वानभ्युपगमाच्च सामान्यस्याप्रतिषेध ॥ १५ ॥

विशेषाद्वैधर्म्यादवधायमाणेऽथ पुरुष इति न स्यात्पुरुष

सत्त्वनव दृष्टान्तत्वोपपत्त एव इत्या नि यदा कर्त्तात्पत्त सत्त्वात् न नाना भाव न तु साविको तत्पत्तात् ॥ १३ ॥

इत्यनुत्पत्तिसमप्रकरणम् ।

कमप्राप्त सशयसम लक्षणात् ।—नित्यानित्यसाधर्म्यादात् संशयकारोपलक्ष्यसम तेन समानधर्मदर्शनाऽऽदथा काच्चरसमर्थकारणबलात् सशयन प्रत्यवस्थान सशयसम आपकन्तु उदाहरणपरम् । तथा हि शब्दोऽनित्य काव्यत्वाद्घटवादत्युक्त सामान्य गोलाऽऽदौ दृष्टान्ते घट ऐन्द्रियकत्व तुल्यम् यथा काव्यत्वान्नवायकादानत्यत्व निर्णीयत तथा ऐन्द्रियकत्वात् सशयकारणादानत्यत्व सान्द्रज्ञताम् एव शब्दत्वाऽऽद्यसाधर्म्य दर्शनादपि सशयो बोध्य तथा च हेतुज्ञानेऽप्रामाण्यशब्दाऽऽधानद्वारा साध्यसशयान् सप्रतिपक्षदर्शनाभासवम् ॥ १४ ॥

अतीतरम् ।—साधर्म्यात् सामान्यदर्शनात् सशये आपाद्यमानेऽपि न सशयः,

साधर्म्यात् सशयोऽवकाश लभते एव वैधर्म्याद्विशेषात् प्रयत्ना
नन्तरीयकत्वादवधार्यमाणे शब्दस्यानित्यत्वे नित्यानित्य
साधर्म्यात् सशयोऽवकाश न लभते, यदि वै लभेत तत
स्थाणुपुरुषसाधर्म्यानुच्छेदादत्यन्त संशय स्यात् गृह्यमाणे
च विशेषे नित्यसाधर्म्यं सशयहेतुरिति नाभ्युपगम्यते न हि
गृह्यमाणे पुरुषस्य विशेषे स्थाणुपुरुषसाधर्म्यं सशयहेतु-
र्भवति ॥ १५ ॥

उभयसाधर्म्यात् प्रक्रियासिद्धे प्रकरणसम ॥ १६ ॥

उभयेन नित्येन चानित्येन साधर्म्यात् पक्षप्रतिपक्षयो
प्रवृत्ति प्रक्रिया, अनित्य शब्द प्रयत्नानन्तरोयकत्वाद्दृढवदि
त्यक पक्ष प्रवर्त्तयति, द्वितीयश्च नित्यसाधर्म्यात् प्रतिपक्ष
प्रवर्त्तयति, नित्य शब्द श्रावणत्वात् शब्दत्ववत् ज्ञात । एवञ्च
मति प्रयत्नानन्तरोयकत्वादिति हेतुरनित्यसाधर्म्यणोऽप्यमानो न
प्रकरणमतिवर्त्तत, प्रकरणानतिवृत्ते निर्णयानतिवर्त्तनम्
समानञ्चैतन्नित्यसाधर्म्यणाऽप्यमाने हेतौ, तदिदं प्रकरणम्

वधर्म्यादधर्म्यश्रुतात् यदि च काश्चित्कृपावशेषदशनेऽपि संशय तऽत्यन्तसंशय
प्रसङ्ग संशयानुच्छेदप्रसङ्ग । न च तथाऽभ्युपगमं शक्यामत्याह । नत्विति । —
सामान्यस्य समानधर्मदशनस्य नित्यत्वानभ्युपगमात् नित्यसंशयजनकत्वानभ्युपगमात्,
तथा सात त्वत्पुत्ररूपि न परंपक्षप्रतिषेधक स्यादिति भावः । सामान्यस्य गीत्वाऽऽद
नित्यत्वानभ्युपगमात् । नित्यत्वानभ्युपगमप्रसङ्गात् तदापि साधारणधर्मप्रमेयत्वाऽऽदना
संशय एव स्यात्-इति कश्चित् ॥ १५ ॥

इति संशयसमप्रकरणम् ।

क्रमप्राप्तं प्रकरणसमं लक्षयति । — उभयसाधर्म्यात् अन्वयसङ्घचारा इतिरेक
सङ्घचारायां प्राकृशा प्रकषण क्रियासाधन विपरीतसाधनमिति फालताय,
दक्षिणसङ्घं पूर्वमेव सिद्धं तथा चाधकवत्त्वेनाऽऽपि तत्रमापान्तरणं नाधेन

नतिवृत्त्या प्रत्यवस्थान प्रकरणसम । ममानश्चैतद्द्वैधम्येऽपि,
उभयवैधम्यात् प्रक्रियासहे प्रकरणसम इति ॥ १६ ॥

अस्यात्तरम —

प्रतिपक्षात् प्रकरणमिद्वे प्रतिषेधानुपपत्ति
प्रतिपक्षोपपत्ते ॥ १७ ॥

उभयसाधम्यात् प्रक्रियामिद्वि ब्रवता प्रतिपक्षात् प्राक्रया
मिद्विरुक्ता भवात् यद्युभयसाधम्य, तत्रैकतर प्रतिपक्ष
इति एव सत्यपपन्न प्रातपक्षा भवति प्रतिपक्षापपत्त
रनुपपन्न प्रतिषध, यत प्रतिपक्षोपपत्ति प्रतिषेधापपात्त
श्चेत् विप्रतिषिद्धमिति, तत्त्वानवधारणाच्च प्राक्रयामिद्वि
विपर्यय प्रकरणावसानात् तत्त्वावधारणे ह्यवामत् प्रकरण
भवतीति ॥ १७ ॥

वेकाल्यासिद्धेर्हेतोरहेतुमम ॥ १८ ॥

हेतु साधनम तत साध्यात् पूव पश्चात् सद्ध वा भवेत् ?

प्रत्यवस्थान प्रकरणसम एषा शब्दाऽन्य कृतकत्वात् लुके नतदेव श्रावणत्वम
नित्यत्वसाधकन बाधात् । बाधदशनाभासा च २म ॥ १६ ॥

अत्रात्तरमाह ।—प्रातपक्षादपरो ।साध्यसाधकत्वनाभमताच्छ्रावणत्वाऽऽत्त
प्रकरणासा दारा मदीधसाध्यस्य य प्रातषध त्वया क्रियत तस्यानुपपत्त
कुत —प्रातपक्षापपत्त त्वत्पक्षापपत्त्या प्रातपक्षस्य मन्त्रोपपत्तत्त्वं उपपत्त साधनात् ।
अथमाह ।—श्रावणत्वम पूव नित्यत्वम्य साधनत् वा बाध उच्यते स नापपद्यत
पूव साधतस्य बलवत्त्वाभावात् कदाचित् कृतकत्वनानित्यत्वस्याप पूव साधनादिति
त्वत्पक्षप्रातषधीऽप स्यात् ॥ १७ ॥

इति प्रकरणसमप्रकरणम् ।

कामप्राप्तमहेतुसम बाधवात् ।—वेकाल्य काव्यकाव्यतत्पवापरकावा तम इतार
विष्ट इतुत्वाविष्ट अथमथ —दण्डाऽऽत्तक घटाऽऽदम पूवधाततया कारणम्
कदाचि घटाऽऽदरभावात् कस्य कारण स्यात् ? नत एव न घटाद्युत्तरकाव्यवर्तितत्वाऽप

यदि पूर्व साधनम् असति माध्ये कस्य साधनम् ? अथ पश्चात्
असति साधन कस्येद साध्यम् ? अथ युगपत् साध्यसाधने
इयावद्यमानया किं कस्य साधनम् ? किं कस्य साध्यम् ? इति
हेतुना न विशिष्यत , अहेतुना साध्यस्यात् प्रत्यवस्थानमहेतु
म् ॥ १८ ॥

अस्यात्तरम् —

न हेतुत साध्यसिद्धेस्त्वैकाल्यासिद्धि ॥ १९ ॥

न त्रकाल्यासिद्धि , कस्मात् ?—हेतुत साध्यसिद्धे ।
निवृत्तनोयस्य निर्वृत्ति विज्ञेयस्य विज्ञानम् उभय कारणतो
दृश्यत मोऽय महान प्रत्यक्षविषय उदाहरणमिति । यत्
खलक्तम् असति साध्ये कस्य साधनम् इति ?—यत्त निर्वृत्त्यत,
यच्च विज्ञाप्यते तस्यति ॥ १९ ॥

प्रतिषेधानुपपत्ते प्रतिषेद्धव्याप्रतिषेध ॥ २० ॥

पूर्व पश्चात् युगपद्वा प्रतिषेध इति नोपपद्यत, प्रतिषेधानुप
पत्ते स्थापनाहेतु सिद्ध इति ॥ २० ॥

न वा समानकालवृत्तितया तुल्यकालवृत्तिना अन्यतरावघाथोदावाधिसमनाऽऽपत्त
तथा च कालमन्वयवृत्तौनेनाहततया प्रत्यवस्थानमहेतुमम् कारणभाववृत्तमम्
ज्ञातवृत्तारपि वृत्तनाम् तदमङ्गल । प्रातकूलनकदशनाभासा चम् ॥ १८ ॥

अस्यात्तरमाह ।— इकात्यासाह्निककाल्यन याऽसाह्निकता सा न कुत ?—
इतम् साध्यसिद्धे चयाऽव्यभयममात् ॥ १९ ॥

पूर्ववात्ततामात्रम् इतुतासम्भवात् अन्यथा त्वहीषहेतोरपि साध्य न सिध्ये
दित्याह ।— इतुफलभाववृत्तम् प्रातषेधव्याव्यनुपपत्त प्रातवृत्तव्य परबोधहेतार्न
प्रातषेध इत्यर्थ ॥ २० ॥

इति अहेतुसमप्रकारम् ।

अर्थार्पित प्रतिपक्षसिद्धेरर्थार्पित्सम ॥२१॥

अनन्य शब्द प्रयत्नानन्तरोयकत्वाद्दृष्टवादात् स्थापिते पक्षे अथापत्या प्रतिपक्ष साध्यताऽथार्पित्सम, यदि प्रयत्नानन्तरोयकत्वादनित्यसाधर्म्यादनित्य शब्द इति अथादापद्यते नित्यसाधर्म्याच्चित्य इति, अस्ति तु अस्य नित्यन साधर्म्यस्यश्लक्ष्मात् ॥ २१ ॥

अस्योत्तरम् —

अनुक्तस्यार्थापत्ते पक्षहानिरूपपत्तिरनुक्तत्वादनैकान्तिकत्वाच्चार्थापत्ते ॥ २२ ॥

अनुपपाद्य सामर्थ्यमनुक्तमथादापद्यत इति ब्रुवत पक्षहानिरूपपत्तिरनुक्तत्वात् अनित्यपक्षसिद्धावथादापन्न नित्यपक्षस्य हानिरिति अनेकान्तिकत्वाच्चार्थापत्ते, उभयपक्षसमाच्चयमथापत्तिरिति यदि नित्यसाधर्म्यादस्यश्लक्ष्मादाकाशवच्च नित्यशब्द, अर्थार्थापन्नमनित्यसाधर्म्यात् प्रयत्नानन्तरोयकत्वादनित्य इति, न चेय विपर्ययमात्रादेकान्तेनार्थापत्ति, न खलु वै

क्रमप्राप्तमथापत्तिसम लक्षयति ।—अर्थार्पित्तरर्थार्पित्याभासं तथा चार्थापत्याभासेन प्रातपक्षसाधनात् प्रत्यवस्थानमर्थार्पित्सम अथमाश्रय — अर्थार्पित्तिरुक्तोक्तानुक्तमादिपात यथा शब्दाऽनित्य इत्युक्तेऽर्थादापद्यतऽन्यत् नित्यम् तथा च दृष्टं न्यासिद्धिं विवक्षयति । कृतकत्वादनित्य इत्युक्तेऽर्थादापन्नम् अन्यस्यास्यतीवाधीनप्रतिपक्षो वा । अनुमानान्तावत्य इत्युक्ते प्रत्यक्षात्प्रत्यय इति च वाच्यं विशेषविधेः शेषानवधफलकत्वमित्यभिप्रायः । सर्वदोषदेशनाभासा चेयम् ॥ २१ ॥

अस्योत्तरम् ।—किमुक्तं अनुक्तं वाच्यसिद्धिर्देवाद्यादापद्यते ?—उक्तोपपादकं वा ? प्रायेण—त्वत्पक्षहानिरव्यापाद्यता त्वयाऽनुक्तत्वात् अन्ये—अस्या अथापत्तेरनैकान्तिकत्वम् ऐकान्तिकत्वम् एकपक्षसाधकत्वत्वं, तन्नास्ति न हि अनित्य इत्युक्तोपपादक

घनस्य चावृ पतनमित्यर्थादापद्यते द्रवाणामघा पतनाभाव इति ॥ २२ ॥

एकधर्मोपपत्तेरविशेषे सर्वाविशेषप्रसङ्गात्
सद्भावीपपत्तेरविशेषसम ॥ २३ ॥

एको धर्म प्रयत्नानन्तरोपकत्व शब्दघटयोरुपपद्यत इत्य विशेषे उभयोरनित्यत्वे सवस्याविशेष प्रसज्यते , कथम् ?— सद्भावापपत्ते , एको धर्म सद्भावे सवस्योपपद्यते सद्भावापपत्ते सवाविशेषप्रसङ्गात् प्रत्यवस्थानमविशेषसम ॥ २३ ॥

अस्यात्तरम्,—

क्वचित्तद्धर्मानुपपत्ते क्वचिच्चोपपत्ते प्रतिषेधा-
भाव ॥ २४ ॥

यथा साध्यदृष्टान्तयोरेकधर्मस्य प्रयत्नानन्तरोपकत्वस्योप

नित्यत्वमिति न हि विशेषविभिन्नान् ज्ञेयनिषेधफलकम् अपि न कति तात्पर्यं क्वचित् न हि लोको घट इत्युक्ते स्वयमन्वदमोक्षमिति क्वचिन् प्रातपद्यत ॥ २२ ॥

इति अथापत्तिसमप्रकरणम् ।

अविशेषसमं लक्षयति ।—एकस्य धर्मस्य कृतकत्वाऽऽद शब्द घटे चोपपत्ते सवस्यात् यदि शब्दघटयोरनित्यत्वनाविशेष सज्यते तदा सर्वेषामविशेषप्रसङ्ग कृत ?—सद्भावीपपत्ते (३) सत सद्भावेन ये भावा धर्मा सत्त्वप्रमेयत्वाऽऽदयः , तन्नामुपपत्ते क्वत्वात् तथा च सर्वेषामभेदे यथाऽऽद्यविभक्तं सर्वेषामेक जातीयत्वेऽवान्तरकाल्युक्ते सर्वेषामनित्यत्व जात्यादिविषय इत्यादि । तथा च सद्भावावहतिर्धर्मोपपत्तेऽऽदानमविशेषसम इति क्लृप्तम् । अथ चाविशेषसम इति क्लृप्तानर्देश , सद्भावीपपत्ते सवाविशेषप्रसङ्गादिति लक्ष्यं शेषं व्युत्पादकम् । प्रतिपूष्य लक्ष्यदधनाभावात् अत्रम् ॥ २३ ॥

प्रमाचरमाह ।—तदवस्यस्य द्वयो धर्मोपपत्त्यादि तस्य क्वचित् कृतकत्वाऽऽदो

(३) पत्तिसमाह्वानम् ।

पक्षेऽनित्यत्वधमान्तरमविशेष न एव सवभावाना सद्भावाप
पत्तिनिमित्त धमान्तरमस्ति, यनावशेष स्यात्, अथ मतम्,
अनित्यत्वमेव धमान्तर सद्भावोपपत्तिनिमित्त भावाना भवत्
स्यात् इत्येव खलु वै कल्प्यमान अनित्या भव भावा सद्भावोप
पत्तिरिति पक्ष प्राप्नोति तत्र प्रतिज्ञाऽथव्यतिरिक्तमन्युदाहरण
नास्त अनुदाहरणश्च हेतुनास्तीति प्रातश्चैकदशम्य च
उदाहरणत्वमनुपपन्नम नाह माध्यमुदाहरण भवात्, ततश्च
अनित्यानित्यभावादनित्यानित्यत्वानुपपत्ति तस्मात् सद्भावाप
पत्ते सद्भावोपपत्तिप्रसङ्ग इति निराभवेयमतवाक्यामिति । सत्र
भावाना सद्भावापपक्षेऽनित्यत्वमिति ब्रुवताऽनुज्ञात शब्द-
स्थानित्यत्व तत्रानुपपन्न प्रातषध इति ॥ २४ ॥

उभयकारणीपपत्तेरुपपत्तिसम ॥ २५ ॥

यद्यनित्यत्वकारणमुपपद्यत शब्दस्यत्यनित्य शब्द नित्यत्व
कारणमप्युपपद्यत अस्यशब्दत्वम इति नित्यत्वमप्युपपद्यते,
उभयस्थानित्यत्वस्य अनित्यत्वस्य च कारणीपपत्त्या प्रत्यवस्थान
मुपपत्तिसम ॥ २५ ॥

उपपत्त सत्त्वात् क्वाचित सत्त्वाऽऽदौ अनुपपत्ते सभावात् तदुक्तस्य प्रतिषेधस्याभावा
ऽसम्भवं इत्यर्थ ॥ २४ ॥

इति अविशेषसमप्रकरणम् ।

उपपत्तिसम सत्त्वात् ।—उभय पक्षप्रातपक्षौ तयो कारणस्य प्रमाथस्य
उपपत्त सत्त्वान् तथा च व्याप्तिमपुरस्कृत्य यत्किञ्चिदस्य परपक्षदृष्टान्तेन स्वपक्ष
साधनन प्रत्यवस्थानम् उपपत्तिसम यथा—शब्दाऽनित्य कृतकत्वात्तत्क यथा
त्वन्पक्षान्त्यत्वे प्रमाथमिति तथा सत्यस्योऽपि सप्रमाथक त्वत्पक्षमत्यचान्यतरत्वात्
त्वत्पक्षवत् । तथा च वाच्य प्रतिरीधी वा तद्व्यवसायाभावा चेयम् ॥ २५ ॥

अस्यात्तरम,—

उपपत्तिकारणाभ्यनुज्ञानादप्रतिषेध ॥ २६ ॥

उभयकारणोपपत्ते' इति ब्रुवता नामत्वत्वकारणापत्तर
नित्यत्वं प्रतिषिध्यत, यदि प्रतिषिध्यत, नाभयकारणापत्ति
स्यात् , उभयकारणोपपत्तिवचनादनित्यत्वकारणापत्तिरभ्यनु
ज्ञायत अभ्यनुज्ञानादनुपपन्न प्रतिषेध , व्याघातात् प्रतिषेध
इति चेत् ? समाना व्याघात , एकस्य नित्यत्वानित्यत्वप्रमङ्ग
व्याहृत ब्रुवतोक्त प्रतिषेध इति चेत् ?—स्वपक्षपरपक्षया
समानो व्याघात स च नैकतरस्य साधक इति ॥ २६ ॥

निर्दिष्टकारणाभावेऽप्युपलम्भादुपलब्धिसम ॥ २७ ॥

निर्दिष्टप्रयत्नान्तरीयकत्वस्यानित्यत्वकारणस्याभावेऽपि
वायुनोत्पनात् वृक्षशाखाभङ्गजस्य शब्दस्यानित्यत्वमुपलभ्यत
ानादृष्टस्य साधनस्याभावेऽपि साध्यधर्मापलब्ध्या प्रत्यवस्थान
मुपलब्धिसम ॥ २७ ॥

अत्रात्तरम इ ।—अत्र त्व ऋप्रातपधो न सम्भवति कुत ?—मत्पक्षे उपपत्त
कारणस्य मत्वत्वसाधकप्रमाणस्य वजाऽभ्यनुज्ञानान् त्वया । इ मत्वत्वस्य दृष्टान्तो
करणेन संप्रम णकत्वमनुज्ञातम् अत कथ तत्प्रतिषेध शक्यते कतम् ? अनुज्ञान
स्यापि प्रातपध स्वपक्ष एव कि न प्रतिषिध्यत ? ॥ २६ ॥

इति उपपत्तिसमप्रकरणम् ।

उपलब्धिसम लक्षणात् ।—वात्पिना निर्दिष्टस्य कारणस्य साधनस्य अभावेऽपि
साध्यधीपलम्भात् अत्यवस्थानमुपलब्धिसम इत्यत्र तथा हि पवता वक्रिमान
धनान्त्वान्तिक वक्रावधारणाद्यनुच्यते न च तत्र सगवति चम विना आत्माका
ऽऽदतीऽप वक्रिसिद्धे तथा च न तस्य साधकत्वमात्र प्रतिज्ञत्वतक न वा धमा
वाङ्मनसैव प्रवधारणं इत्यत्यादर प धमेन साधनात् न वा पवत एव वक्रिमाने
वेत्यादिकम् अवधारणं शक्यते महाननादराप वाङ्मनत्वान् अन्वया दृष्टान्तासात्
श्यात् । एव वक्रियुत्पवतस्यापि सत्त्वादाय इत्यादि । तद्देशनाभावा चेत् ॥ २७ ॥

अस्वीत्तरम्,—

कारणान्तरादपि तद्वर्गीपपत्तेरप्रतिषेधः ॥ २८ ॥

प्रयत्नानन्तरीयकत्वादिति क्लृप्ता कारणात् उक्त्यन्तरिभि
धीयते न कार्यस्य कारणनियमः, यदि च कारणान्तरादप्युप
पद्यमानस्य शब्दस्य तदनित्यत्वमुपपद्यते, किमत्र प्रतिषेधत
इति ? न प्रागुच्चारणात् विद्यमानस्य शब्दस्यानुपलब्धि
कस्मात् ?—आकरणाद्यनुपलब्धि, यथा विद्यमानस्योदकादेरथ
स्याऽऽवरणादेरनुपलब्धि, नैव शब्दस्याग्रहणकारणेनाऽऽवरणा
ऽऽदिनऽऽनुपलब्धि, गृह्येत चैतदस्याग्रहणकारणमुदकाऽऽदिवत्
न गृह्यते, तस्मादुदकाऽऽदिविपरिप्रेत शब्दोऽनुपलब्धमान
इति ॥ २८ ॥

तदनुपलब्धेरनुपलम्भादभावसिद्धौ तद्विप-
रीतोपपत्तेरनुपलब्धिसमः ॥ २९ ॥

तेषामावरणाऽऽदोनामनुपलब्धिर्नोपलभ्यते, अनुपलम्भाद्यौ

अस्वीत्तरमाह ।—कारणान्तरात् साधनान्तरादात्मिकादित्यपि तस्य धर्मस्य
साध्यस्य उपलब्धेरुदक प्रतिषेधो न सम्भवति अयमाशयः—न हि वयमत्र
धारणाद्यवक्रमान् धर्मादित्यादिकप्रयोजनमाह, अपि तु सन्दिग्धस्य वज्रे सिद्धयुक्त-
यन्त्रसाधनत्वसाधकतासुधनमपि न स्यात्, असाधकतासाधनान्तरस्यापि
सत्त्वात् ॥ २८ ॥

इति उपलब्धिसमप्रकरणम् ।

अनुपलब्धिसमः सत्त्वात् ।—वद्यपि केश्वरिचरितौ धात्रता दूषिता च
तदाऽप्यनुपलब्धिसमजाति एवम् इति तत्रानुक्तस्य क्रमप्राप्त्यभिधीयते तत्राप्य-
ज्जम्—नकारिकत्वात्कदाचित्कालमेव सम्पद्यते यत्र शब्दो नित्यः स्यात् उच्चारणात्
प्राक् कृती भोपलब्धते ? न हि घटाऽऽद्यावत्तदुच्चारणादिवच्छब्दस्याऽऽवरणमपि
तदनुपलब्धेरिति । तत्रैव जातिवादी प्रत्यक्षयुक्ते—यथावरणानुपलब्धेरुदकादेरनुपलब्धि

स्तीत्यभावोऽस्या सिध्यति, अभावसिद्धौ हेत्वभावात् तद्विपरीत-
मस्तित्वमावरणाऽऽदीनामवधार्यते तद्विपरीतोपपत्तेर्यत् प्रति-
ज्ञात — “न प्रागुच्चारणाद्विद्यमानस्य शब्दस्यानुपलब्धिः”
इत्येतन्न सिध्यति सोऽयं हेतुरावरणाद्यनुपलब्धेरित्यावरणा-
ऽदिषु चाऽऽवरणाद्यनुपलब्धौ च समयानुपलब्ध्या प्रत्यवस्थिता-
ऽनुपलब्धिसमो भवति ॥ २६ ॥

अस्यान्तरम् —

अनुपलब्धाऽऽत्मकत्वादनूपलब्धेरहेतु ॥ ३० ॥

आवरणाऽऽद्यनुपलब्धनास्ति अनुपलब्धात् इत्यहेतु-
कस्मात् ?—अनुपलब्धाऽऽत्मकत्वादनूपलब्धे उपलब्धाभावमात्र-
त्वादनूपलब्धे यदास्ति, तदुपलब्धेवषय, उपलब्ध्या तदस्त्योक्त-
प्रातज्ञायत, यच्चास्ति, तदनुपलब्धर्विषय, अनुपलब्धमान-
नास्तीति प्रतिज्ञायते, सोऽयमावरणाऽऽद्यनुपलब्धेरनुपलब्धा-
भावोऽनुपलब्धौ स्वविषये प्रवर्त्तमानो न स्वविषय प्रतिषेधति ।
अप्रतिषिद्धा चाऽऽवरणाद्यनुपलब्धिहेतुत्वाय कल्पते, आवरणा-

सिध्यति तदा आवरणानुपलब्धेरनुपलब्धादावरणानुपलब्धेरनुपलब्धेव
चाऽऽवरणानुपलब्धप्रसाधक आवरणाभावी न स्यात् अपि त्वावरणीपपरिव स्यात्
इति शब्दमित्यत्र लोक्त बाधकं युक्तम् । नन्वनुपलब्धेरनुपलब्ध्यान्तरानुपलब्ध्यात्
कथमेवम् ? इति चेत् इत्थम् अनुपलब्धेरनुपलब्ध्यान्तरानुपलब्धेव स्वमेव
स्वस्मिन्ननुपलब्धेरुपोत वाच्यम् तथा च तथैवानुपलब्ध्याऽऽनुपलब्धत्सम्भवात्
तदभावसिद्धे स्थाऽऽत्मन्यनुपलब्धिर्ह्यनुपलब्धाभावोऽनुपलब्धित्वमेव न स्यात् अनुप-
लब्धेरनुपलब्ध्यान्तरानुपलब्धेरनुपलब्ध्या न्यस्येव । इत्यस्यैव रूपं प्रत्यवस्थानमनुपलब्धिसम-
व्ययम् । प्रतिकूलतत्त्वसिद्धिनाभासा चेद्यम् ॥ २८ ॥

अस्यान्तरमाह ।—अनुपलब्ध आत्मन्यनुपलब्धिरिति कोऽयं ?—स्वसमनुपलब्धि-
रुपोत चेत् भवत्येव स्वावषाऽऽद्यनुपलब्धिरिति चेत् नेद प्रसक्तम् अनुपलब्धेरनुप-
लब्धाऽऽत्मकत्वात् उपलब्धाभावाऽऽत्मकत्वात् अभावस्य च निविषयकत्वात् ।

ऽऽदीनि तु विद्यमानत्वादुपलब्धेर्विषया, तेषामुपलब्धा
भावतन्वयम्, यत्तानि नोपलभ्यन्ते, तदुपलब्धे स्वविषयप्रति
पादिकाया अभावादनुपलम्भादनुपलब्धेर्विषयो नम्यते, न
मन्त्यावरणाऽऽदीनि शब्दस्याग्रहणकारणानीति अनुपलम्भा-
दनुपलब्धि सिध्यति विषय स तस्येति ॥ ३० ॥

**ज्ञानविकल्पानाञ्च भावाभावसवेदना-
दध्यात्मम् ॥ ३१ ॥**

अहेतुरिति अनुवर्तते । शरीरे शरीरिणा ज्ञानविकल्पानां
भावाभावौ सवेदनीयौ — अस्ति म सशयज्ञान नास्ति म सशय
ज्ञानमिति एव प्रत्यक्षानुमानाऽऽगमस्मृतिज्ञानेषु सेयमावरणा
ऽऽद्यनुपलम्भरूपलब्धाभाव स्वसवेद्य नास्ति मे शब्दस्याऽऽव-
रणाऽऽद्यनुपलब्धि इति नापलभ्यन्ते शब्दस्याग्रहणकारणा-
न्त्यावरणाऽऽदीनाति । तत्र यदुक्तं — तदनुपलब्धेरनुपलम्भाद्
भावसिद्धिरिति, एतन्नोपपद्यते ॥ ३१ ॥

स्वाऽऽत्मन्यनुपलब्धित्वाभावेऽनुपलब्धित्वमेव कथमस्या ? इति चेत् कतमी विरीध ?
न हि घट स्वविषयो न भवतीति नाय घट आवरणाभाव कथमनुपलम्भावरणम् ?
इति चेत् क एवमाह ? किन्त्वनुपलम्भसङ्गतन्द्रिययाज्ञात्वादनुपलब्धिराज्ञा
इत्युपपद्यते अत तदनुपलम्भरनुपलम्भात् इत्यादिकमहेतु अन्वया त्वत्साधनमपि
दीषानुपलब्धेरनुपलम्भात् सदीपमेव स्वादति ॥ ३ ॥

ननुपलम्भ स्वविषयानुपलब्धित्वाभावेऽनुपलब्धिरपि केन सिध्यते ? अत आह ।—
अध्यात्मम् आत्मन्धि ज्ञानविकल्पानां ज्ञानविशेषाणां भावाभावधोमनसा सवेदनात्
घट साक्षात्करोमि वद्विमनुमिनोमि नानुमिनोमि' इत्येक ज्ञानविशेष तदभावात्
अन्येषु सुबुद्ध्यादिति भावः ॥ ३१ ॥

साधर्म्यात् तुल्यधर्मोपपत्ते सर्वाणित्यत्व-
प्रसङ्गादनित्यसम ॥ ३२ ॥

अनित्येन घटेन साधर्म्यादनित्य शब्द इति ब्रुवत, अस्ति
घटेनानित्येन सर्वभावान् साधर्म्यमिति सवस्थानित्यत्वम
निष्ट सम्यद्यत, साऽयमनित्यत्वन प्रत्यवस्थानादनित्यसम
इति ॥ ३२ ॥

अस्योत्तरम् —

साधर्म्यादसिद्धे प्रतिषेधासिद्धि प्रतिषेध्य-
साधर्म्याच्च ॥ ३३ ॥

प्रतिज्ञाऽऽद्यवयवयुक्त वाक्य पक्षनिवृत्तक प्रतिपक्षलक्षण
प्रतिषेध तस्य पक्षेण प्रतिषेध्येन साधर्म्यं प्रतिज्ञाऽऽदियोग

अनित्यसम लक्षयत ।—याद दृष्टान्तघटसाधर्म्यात् कृतकत्वात् तत्र सङ् तुल्य
धर्मतोपपद्यत इत्यत शब्दान्त्यत्व साध्यत तदा सवस्थानित्यत्व स्यात् सत्त्वाऽऽत्
रूपसाधर्म्यसम्भवात् न चेदमथान्तरयक्तामात वाच्य सवस्थानित्यत्व व्यातरका
यङ्गानुमानदूषणे तात्पर्यात् परस्यान्वयस्यातरकिक एवानुमानत्वादित्याशय तथा
च व्याप्तिमपुस्कथ यत्किञ्चिद्दृष्टान्तसाधर्म्येण सवस्य साध्यवत्त्वाऽऽपादनमित्यसमा
साध्यपदादविशेषसमाता व्यवच्छेत् तत्र सवावशेष एवाऽऽपाद्यत न तु सवस्य साध्य
वत्त्वम् । यत्तु अनित्यत्वन समाऽऽनित्यसमात भावप्रधानी निदग् तथा च अन्वयलक्ष्यमेव
लक्षणमात तत्र वङ्गिमान् धमादित्यादौ मङ्गानससाधर्म्यात् सत्त्वात्त्वस्य वङ्गिमन्त्र
स्यात् इत्यस्य ज्ञान्तरत्वाऽऽपत्ते । आचार्यास्तु —“साधर्म्ये अधर्मसाध्यपलक्षकम्
यथाऽऽकाशवधर्म्यात् कृतकत्वाच्छब्दाऽनित्य तथाऽऽकाशवधर्म्यादाकाशभिन्नत्वाऽऽन्ति
सर्वमेवानित्य स्यात् इत्यत्र लक्षणे यत्किञ्चिद्दर्शनवत्त्वव वाच्यम्” इत्याहुः । अत्र च
बोधस्य विपक्षादितिवात्र सवस्य साध्यवत्त्वाऽऽपादनं किन्वात्त्वाऽऽदीनामप्यनित्यत्व
स्यादिति तत्र चाथान्तरमित्यवधेयम् । प्रतिकूलतकटश्रवाभासा चयम् ॥ ३२ ॥

अपीतरमाह ।—यदि यत्किञ्चित्साधर्म्यात् सवस्य साध्यवत्त्वमापादयतस्तत्र
साधर्म्यसासाधकत्वमभिनत तदा तत्कतप्रतिषेधस्याप्यसिद्धि तस्मात्प प्रतिषेध्य

तत् यद्यनित्यसाधर्म्यादनित्यत्वस्वामिद्धि, साधर्म्यादमिहे
प्रतिषेधस्याप्यमिद्धि, प्रातषेधेन साधर्म्यादिति ॥ ३३ ॥

दृष्टान्तं च साध्यसाधनभावेन प्रज्ञातस्य
धर्मस्य हेतुत्वात्तस्य चोभयथाभावान्नाविशेष ॥ ३४ ॥

दृष्टान्ते य खलु धर्म साध्यसाधनभावेन प्रज्ञायते, स
हेतुत्वेनाभिधीयते, स चाभयथा भवति—केनचित् समान
कुतश्चिद्दिशिष्ट, सामान्यात् साधर्म्यं विगेषाच्च वैधर्म्यम्,
एव साधर्म्याविशेषो हेतु नाविशेषेण साधर्म्यमात्रं वैधर्म्य
मात्रं वा, साधर्म्यमात्रं वैधर्म्यमात्रं चाऽऽश्रित्य भवानाह—
साधर्म्यात्तत्त्वधर्मापपत्तं सवानत्यत्वप्रसङ्गादानत्यसम इति
एतदयुक्तामिति, अविशेषसमप्रतिषेधे च यदुक्तं तदपि
वेदितव्यम् ॥ ३४ ॥

नित्यमनित्यभावादनित्ये नित्यत्वोपपत्तेर्नित्य-
सम ॥ ३५ ॥

अनित्य शब्द इति प्रतिज्ञायते तदनित्यत्व किं शब्द

साध्यस्य प्रवृत्तत्वात् त्वया ह्य सायते कृतकत्वं न स त्रके दृष्टान्तसाध्यरूपत्वात्
सत्त्वाऽऽदवत् अत्र च त्वदीयहेतुस्तत्रप्रतिषेधेन मन्दीयहेतुना कृतकत्वम सत्त्वं च सह
साध्यरूप तथा चाऽऽसाधन साधकत्वात् ॥ ३३ ॥

यदि च साध्यसाधनं न साधकम् अपि तु न्यायमिद्धितामन्वभिमतं तदा कृतकत्व
तदस्ति न तु सत्त्वं इति तत्र इत्याह ।—साध्यसाधनभावेन व्याख्यापकभावेन
दृष्टान्ते प्रज्ञातस्य प्राप्तस्य धर्मस्य कृतकत्वस्य हेतुत्वात् साधकत्वात् तस्य हेतुत्वस्य
उभयथा अन्वयेन अतिरक्षणं च भावात् मदीयहेतौ सत्त्वात् सत्त्वाऽऽदिनाऽऽवशेष
इति यदुक्तं तत्र भवति ॥ ३४ ॥

इत्यनित्यसमप्रकरणम् ।

नित्यसमं चक्षयति ।—अनित्यस्य भाव अनित्यत्व, तस्य नित्यं सर्वकालं, स्वीकारे

नित्यम् ? अथानित्यम् ? यदि तावत् सदा भवति, धमस्य सदाभावाद्दार्मणोऽपि सदाभाव इति नित्यं शब्द इति, अथ न सर्वदा भवति, अनित्यत्वस्याभावाच्चित्यं शब्द । एव नित्यत्वेन प्रत्यवस्थानाच्चित्यसम ॥ ३५ ॥

अस्योत्तरम्,—

प्रतिषेधे नित्यमनित्यभावादनित्येऽनित्यत्वोपपत्ते प्रतिषेधाभाव ॥ ३६ ॥

प्रतिषेधे शब्दे नित्य(त्व)मनित्यत्वस्य भावादित्युच्यमानेऽनुज्ञात शब्दस्थानित्यत्वम्, अनित्यत्वोपपत्तेश्च नानित्यं शब्द इति प्रतिषेधो नोपपद्यते, अथ नाम्यपगम्यते नित्य(त्व)मनित्यत्वस्य भावादिति हेतुर्न भवतीति हेत्वभावात् प्रतिषेधानुपपत्तिरिति । उत्पन्नस्य निरोधादभाव शब्दस्थानित्यत्वम्, तत्र परिप्रश्नानुपपत्ति, सोऽयं प्रश्न,—तदा नित्यत्व किं शब्दे सर्वदा भवति ? अथ न ? इत्यनुपपन्न, कस्मात् ?—उत्पन्नस्य

अनित्ये शब्दे नित्यत्वस्यादत्तापादन नित्यसमा अथमाशय — अनित्यत्वस्य नित्यत्वमस्वीकारेऽनित्यत्वाभावदशायां तस्यानित्यत्वम् न तस्यापि नित्यत्वाऽऽपत्ति । न हि तस्याभावदशायां दृष्टीलुच्यते अतोऽनित्यत्वस्य नित्यत्वमेव स्वीकार इत्यभ्युपगम्यम् तथा च शब्दस्यापि नित्यत्वाऽऽपत्ति तेन बाध सत्प्रतिपक्षो वा तद्देशनाभावात् चेयम् एवमनित्यत्व यदि नित्यं कश्च शब्दस्थानित्यता कुर्यात् ? न हि रक्तं महारजन परस्य मौल्यतां सम्पादयति, अद्यानस्य तथा तदभावदशायां अनित्यत्व न स्यादित्यादिकमूढम् एतदनुसारी च लक्षणमपि काथ्यमित्याचार्यः । वयन्तु,—अनित्यत्वभावे धम नस्य नित्यमभ्युपगमेऽनित्यत्वनाभ्युपगतस्य नित्यत्वं स्यात् यथाऽपि सकलका इत्यत्र अनित्यत्वेनैव सकलकत्वत्वशा क्तौ नित्यमुपेयत्वं न वा ? न चेत् तदा साध्याभावादश्रुता बाध अथ चित्तौ नित्यमेव सकलकत्व तदा किञ्चन महेशनाभावात् चेयमिति त्रम ॥ ३५ ॥

अधीनरमाह ।—प्रतिषेधे सम्पत्ते शब्द सर्वदा अनित्यभावात् अनित्यत्वात् अनित्ये

यो निरोधादभाव, शब्दस्य तदनित्यत्वम्, एवञ्च सत्यधिकारणा
ऽऽधेयविभागो व्याघातात्तास्तीति नित्यानित्यविरोधाच्च नित्यत्वम्
नित्यत्वचैकस्य धर्मिणो धर्मौ विरुध्येन न सम्भवत, तत्र यदुक्तम् —
नित्यमनित्यत्वस्य भावान्नित्य एव तदवत्तमानाथमुक्तामिति ॥ २६ ॥

प्रयत्नकार्यानिकत्वात्कार्यसम ॥ ३७ ॥

प्रयत्नानन्तरोयकत्वादनित्य शब्द इति यस्य प्रयत्नानन्त-
रमात्मलाभ, तत खल्वभूत्वा भवात्, यथा घटाऽऽदिकाय्यम्,
अनित्यमिति च भूत्वा न भवतीत्यतद्विज्ञायत, एवमवस्थत
प्रयत्नकार्यानिकत्वादिति प्रतिषध उच्यते प्रयत्नानन्तरमात्म
लाभस्य दृष्टो घटाऽऽदाना, व्यवधानापाहाच्चाभिव्यक्तिर्बहिःश्रिताना
तत् किं प्रयत्नानन्तरमात्मलाभ शब्दस्य ? — आहोऽभिव्याक्त ?
इति विशेषा नास्ति । कार्याविशेषेण प्रत्यवस्थानकार्यसम ॥ ३७ ॥

शब्द आनन्त्यमुपपद्यत नाह सम्भवत आनन्त्यत्वानित्यमात्म अथ च तात्पर्यमिति
व्याघातात् न च नित्यानिति सर्वकालामत्येय तथा च शब्दस्थानन्त्यत्व कथं सर्वकाल
मनित्यत्वसम्बन्ध ? इति वाच्य सर्वकालामत्यस्य यावत्सत्त्वामत्ययात् अत एव त्वक्तित
प्रतिषधान सम्भवत । मतान्तर तु — आनन्त्यत्वेऽनित्यत्वोपपन्न इति तस्मात् प्रतिसध
कृतं स न सम्भवतीत्यर्थ ॥ ३६ ॥

इति नित्यसमप्रकरणम् ।

कार्यसम लक्षणाति । — प्रयत्नकार्यस्य प्रयत्नसम्पादनीयस्य अनिकत्वात् अनिक
विषयत्वात् अत्रमथ — शब्दाऽनित्य प्रयत्नानन्तरोयकत्वात् इत्युक्ते प्रयत्नानन्तरोयकत्व
प्रयत्नकार्य घटाऽऽदौ प्रयत्नानन्तरापलभ्यमान कौलकान्वापदुष्म् तत्र ि नील न
तज्जन्त्यत्वसाधकम् आयत्तु असिद्धम् तथा च सामान्यत उक्तैतोरनाभमतविशेष
निराकरणेन प्रत्यवस्थानकार्यसमा । आसङ्गनाभासा चेत् । अथवा — प्रयत्न
कार्याणां प्रयत्नकत्वान्ना कतन्त्यप्रयत्नानामिति वाचत तादृशानाम अनेकावधत्वाद्दुक्ता
न्त्यस्य व्याघातकमुत्तर कार्यासमा तथा चास्या आकृषिबन्धत्वात् नृवानुश्रितानामपि
परिषद् यथा त्वत्स्ये किञ्चिद्दुष्क भविष्यतीति शब्दा पिशाचीसमा कार्यकारण
आह्वय्योपकारमित्यतत्वेऽनवस्थित्युपकारसमा इत्यादि ॥ ३७ ॥

अस्योत्तरम्,—

काव्यायत्वे प्रयत्नाहेतुत्वमनुपलब्धिकारणोप-
पत्ते ॥ ३८ ॥

सति काव्यान्त्यत्वे अनुपलब्धिकारणापपत्त प्रयत्नस्याहेतुत्व
शब्दस्याभिव्यक्त्यै यत्र प्रयत्नानन्तरमभिव्याक्त तत्रानुपलब्धि-
कारण व्यवधानमुपपद्यते, व्यवधानापोहाच्च प्रयत्नानन्तर
भाविनोऽथस्योपलब्धिलक्षणाभिव्यक्तिर्भवतीति, न तु शब्दस्या-
नुपलब्धिकारण क्वाच्चदुपपद्यत यस्य प्रयत्नानन्तरमपोहा
च्छब्दस्योपलब्धिलक्षणाभिव्यक्तिर्भवतीति, तस्मादुत्पद्यत शब्द,
नाभिव्यज्यत इति ॥ ३८ ॥

हेताशेटनेकान्तकत्वमुपपद्यते अनैकान्तिकत्वादसाधक
स्यात् इति यदि चानैकान्तिकत्वादसाधकत्वम् —

प्रतिषेधेऽपि समानो दोष, ॥ ३९ ॥

प्रतिषेधाऽप्यनैकान्तिक, किञ्चित् प्रतिषेधति किञ्चिन्नति
अनैकान्तिकत्वादसाधक इति । अथवा शब्दस्यानन्त्यत्वपक्षे
प्रयत्नानन्तरमुत्पाद, नाभिव्याक्तारति अवशेषहेत्वभाव,

अत्रान्तरम् ।—शब्दस्य काव्यान्त्यत्वात्काव्यत्वं प्रयत्नस्य कतमप्रयत्नस्य अङ्गतत्वं
अकारणत्वम् इदञ्च तदा स्यात् उद्यनुपलब्धिकारणभावस्थाऽऽदकमुपपद्यत न च
तच्छब्दोऽसौल्य, आकृतिराणपक्षे तु —काव्याणां भातीनाम् अन्त्ये तानावधले
इत्युत्तरम् —प्रयत्नस्य त्वद्वैर्दूषणप्रयत्नस्य अङ्गतत्वं असाधकतासाधकत्वाभाव,
उपलब्ध कारणस्य प्रमादस्य निर्दिष्टवाक्यस्य या उपपत्तान्निववाक्याधीनापपादन
तदभावात् तदाक्यस्य स्वपक्षव्याघातकत्वादित्यथ ॥ ३९ ॥

इति काव्यसमप्रकरणम् ।

एवं तावज्जातिवादिन प्रति सञ्चल सदुत्तरादीनीहार काव्य इत्याभ्रङ्गित तन्
निश्चयविशयकत्वकत्व कथायां सन्पद्यत असदुत्तरोद्गावने तु वच्यम् । सप्रयोगवन्नाभि
स्ततफलाविवाङ्गिरिति श्रुत्याद्विदितु कथाभासरूपां चट्टपत्नीं त्रिभुविचायै प्रदशयति ।—

नित्यत्वपक्षेऽपि प्रयत्नानन्तरमभिव्यक्ति नोत्पाद इति विशेष-
हेत्वभाव , सोऽयमुभयपक्षस्यो विशेषहेत्वभाव इत्यभयमप्य
नैकान्तिकत्वमिति ॥ ३८ ॥

सर्वत्रैवम् ॥ ४० ॥

सर्वेषु साधम्यप्रभृतिषु प्रतिषेधहेतुषु यत्र विशेषा दृश्यते,
तत्राभया पक्षयो मम प्रमज्यत इति ॥ ४० ॥

प्रतिषेधविप्रतिषेधे प्रतिषेधदोषवद्दोषः ॥ ४१ ॥

योऽय प्रतिषेधेऽपि समाना दोषोऽनैकान्तिकत्वमापाद्यते,
सोऽय प्रतिषेधस्य प्रतिषेधेऽपि समान , तत्रानित्य शब्द
प्रयत्नानन्तरोयकत्वादिति साधनवादिन स्थापना प्रथम
पक्ष , “प्रयत्नकार्यान्कत्वात् कार्यसम’ इति दूषणवादिन
प्रतिषेधहेतुना द्वितीय पक्ष , स च प्रतिषेध इत्युच्यते ,

प्रयत्नानन्तरीयकत्व न शब्दो नित्यत्व साधयति प्रनेकान्तिकत्वादिति यो द्वीप स
त्वत्वस्यपि त्वत्त्व प्रयत्नाभिव्यक्तत्वव्याप्तसाधकत्वान् प्रथया — प्रनेकान्तिकत्वाद
साधक इति त्वया प्रतिषेध कृत तवाप्यय द्वाव समान न प्रानकान्तिकत्वं
सवस्यैवासाधकत्व साधयति स्वस्यैवासाधकत्वासाधनत्वान् ॥ ३८ ॥

सैवं मतानुशा किं काव्यसमायामिव ? नेत्वाद ।—एवत्रिधमसदुत्तरं सववव
जगतौ सम्भवतीत्यथ यथा शब्दोऽनित्य शब्दत्वादित्यत्र नित्याऽऽकाशसाधकत्वाद्
मूलत्वान्नित्य स्यात् इति साधम्यसमायाम् चाकाशसाधक्यां नित्यत्वे चाकाशवच्छब्दे
परममहजं स्यादित्यत्ववसमा एवमन्यत्वाप्यस्यम् । यद्यप्ययमतिदेशे षट्पक्ष्यनन्तरमेव
कर्तुमुचितं तथाऽपि त्रिपक्ष्यादकसपि सूत्रमितुमत्रैवात्त सधधानुस्रलवीधकता चि
षट्पक्षो त्रिपक्ष्यात्वावपि तत्कत्वत्वं तुष्यमिति भाव तत्रि त्रिपक्ष्यामित्र
मध्यस्थन पय्यनुयाव्यापेक्षकस्योद्भावने कथासमाप्तौ कृत षट्पक्षो , इति चेत् पुषां
सुरवचचिमेव तत्कत्वान् ॥ ४० ॥

तुष्यत्त्वविरोधो विप्रतिषेध तथा च प्रतिषेधस्य यो विप्रतिषेध तत्र, प्रतिषेध
शैक्यदोष इत्यथ तथा चि, शब्दाऽनित्य प्रयत्नानन्तरीयकत्वादिति स्थापना

तस्यास्य “प्रतिषेधेऽपि समानो दोष” इति तृतीय पक्षो विप्रतिषेध उच्यते, तस्मिन् प्रतिषेधविप्रतिषेधेऽपि समानो दोषोऽनैकान्तिकत्व चतुर्थ पक्ष ॥ ४१ ॥

प्रतिषेध सदोषमभ्युपेत्य प्रतिषेधविप्रतिषेधे समानो दोषप्रसङ्गो मतानुज्ञा ॥ ४२ ॥

प्रतिषेध द्वितीय पक्ष सदोषमभ्युपेत्य तदुद्धारमनुज्ञाऽनुज्ञाय प्रतिषेधविप्रतिषेधे तृतीये पक्षे समानमनैकान्तिकत्वमिति समान दूषण प्रसञ्जयतो दूषणवादिना मतानुज्ञा प्रसज्यत इति पञ्चम पक्ष ॥ ४२ ॥

स्वपक्षलक्षणापेक्षोपपत्त्युपसंहारे हेतुनिर्देशे परपक्षदोषाभ्युपगमात् समानो दोष इति ॥ ४३ ॥

स्थापनापक्षे प्रयत्नकाव्यानेकत्वादिति दोष स्थापना हेतुवादिन स्वपक्षलक्षणो भवति, कस्मात् ?—स्वपक्षसमुत्पत्त्वात्, सोऽयं स्वपक्षलक्षण दोषमपेक्षमाणाऽनुवन्त्यानुज्ञाय प्रतिषेधेऽपि समानो दोष इत्युपपद्यमान दोष परपक्ष उपसृहरति, इत्य वाऽनैकान्तिक प्रतिषेध इति हेतु निर्दिशति तत्र स्वपक्षलक्षणापेक्षयोपपद्यमानदोषोपसंहार हेतुनिर्देशे च सत्यनेन परपक्षोऽभ्युपगतो भवति, कथं कृत्वा ?—य परेण,—

वादिन प्रथम पक्ष । “प्रयत्नकाव्यानेकत्वात् काव्यसम” इति प्रतिवादिना द्वितीय पक्ष । प्रतिषेधेऽनैकान्तिकत्व तुल्यमिति वादिनस्तृतीय पक्ष । योऽयं विप्रतिषेध तत्रापि तर्षवान्काम्बिकत्व तत्कामानदोषोद्धारणं न चतुर्थे पक्ष ॥ ४१ ॥

पक्षमं पक्षमाह ।—प्रतिषेध द्वितीय पक्ष सदोषमभ्युपेत्य तत्र सदुक्तं दोष अनुवन्त्य प्रतिषेधविप्रतिषेधे सदोषपक्षे तृतीये समान दोषं प्रसञ्जयतस्तत्र मतानुज्ञा ज्ञानार्क नियच्छ्याममित्यर्थ ॥ ४२ ॥

द्विष्टं पक्षमाह ।—स्वपक्ष स्थापनारूप प्रथम पक्ष, तं लक्षोक्त्य प्रवृत्ती

“प्रयत्नकार्यानेकत्वात्” इत्यादिनाऽनैकान्तिकदोष उक्त, तत्र नुवृत्त्य “प्रतिषेधेऽपि समानो दोष” इत्याह, एव स्थापना मत्प्रामाण्यभ्युपेत्य प्रतिषेधेऽपि समान दोष प्रसञ्जयत परपक्षाभ्युपगमात् समानो दाषो भवति, यथा परस्य प्रतिषेध सदाषमभ्युपेत्य प्रतिषेधविप्रतिषेधेऽपि समानो दोषप्रसङ्गो मतानुज्ञा प्रसञ्जयत तथाऽस्यापि स्थापना सदोषामभ्युपेत्य प्रतिषेधेऽपि समान दोष प्रसञ्जयतो मतानुज्ञा प्रसञ्जयत इति स खल्वय प्रष्ट पक्ष । तत्र खलु स्थापनाहेतुवादिन प्रथमद्वितीयपञ्चमपक्षा प्रतिषेधहेतुवादिनो द्वितीयचतुर्थषष्ठपक्षा, तथा मत्प्रामाण्यताया मोमास्वमानाया चतुर्थषष्ठयारविशेषात् पुनरुक्तदोषप्रसङ्ग । चतुर्थपक्षे समानदाषत्व परस्याच्यत प्रतिषेधविप्रतिषेधे प्रतिषेधदाषवदाष इति । षष्ठेऽपि परपक्षाभ्युपगमात् समानो दाष इति समानदोषत्वमवोच्यत, नाथविशेष कश्चिदस्ति समानस्तृतीयपञ्चमया पुनरुक्तदोषप्रसङ्ग । द्वितीयपक्षेऽपि प्रातषेधेऽपि समाना दोष इति समानत्वमभ्युपगम्यत । पञ्चमपक्षेऽपि प्रतिषेधविप्रतिषेधे समानो दाषप्रसङ्गाऽभ्युपगम्यत नाथविशेष कश्चिदुच्यत इति, तत्र पञ्चमषष्ठपक्षयोरथावशेषात् पुनरुक्तदोष द्वितीयचतुर्थयोर्मतानुज्ञा प्रथमद्वितीययावशेषहेत्वभाव इति, षटपक्ष्यामुभयोरसिद्धिः । कदा षटपक्षो ?—यदा प्रतिषेधेऽपि समानो दोष इत्येव प्रवृत्तत तदाभयोपक्षयोरसिद्धिः, यदा तु,—‘कार्यान्यत्वे प्रयत्नाहेतुत्वमनुपलब्धिकारणोपपत्ते’ इत्यनेन द्वितीयपक्षो युञ्ज्यत, तदा विशेष

। द्वितीयपक्षे स्वपक्षत्वस्य तस्यापेक्षा समादर तत्र दोषानुज्ञावगमिति फलिताय
 यथा च मदीयपक्षे दोषमनुज्ञाव्यव स्वपक्षोपपत्तौ क्रतु यस्त्वया हतुनिहिष्ठ
 प्रातषेधेऽपि समानो दोष इति वन्त तथापि मतानुज्ञा इत्येतत् तदेव षट

हेतुवचनात् प्रयत्नान्तरमात्मलाभ शब्दस्य, नाभिव्यक्तिरिति
मिद्ध (हे) प्रथमपक्ष (क्ष) न षट्पक्षो प्रवृत्त इति ॥ ४२ ॥

इति वात्स्यायनोये न्यायभाष्ये पञ्चमाध्यायस्याऽऽद्यमाह्निकम् ।

पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ।

“विप्रतिपक्षप्रतिपक्षोविकल्पान्निग्रहस्थानबहुत्वम्’ इति
महेपणोक्त, तदिदानी विभजनयम् । निग्रहस्थानानि खलु परा
जयवस्तून्यपराधाधिकरणानि प्रायेण प्रतिज्ञाऽऽद्यवयवाऽऽश्रयाणि
तत्त्ववादिनमतत्त्ववादिनश्चाभिसम्भवन्ते, तथा विभाग ।—

प्रतिज्ञाहानि प्रतिज्ञाऽन्तर प्रतिज्ञाविरोध
प्रातज्ञासयासो हेत्वन्तरमर्थान्तर निरर्थकम्
विज्ञातार्थमपार्थक्यमप्राप्तकाल न्यूनमधिक पुनरुक्त-
मननुभाषणमज्ञानमप्रतिभा विक्षेपो मतानुज्ञा
पर्यनुयोज्योपेक्षण निरनुयोज्यानुयोगाऽपसिद्धान्तो
हेचाभासाश्च निग्रहस्थानानि ॥ १ ॥

तानीमानि द्वाविशतिधा विभज्य लक्ष्यन्ते ॥ १ ॥

पन्थास्तुभोग्ययुक्तवादित्वात्सिद्धि यदि तु स्थापनावादी ज्ञातवात्
सदुत्तरेणैव दूषयति तदा षट्पक्षो न प्रवृत्त इति ॥ ४१ ॥

इति कथाभासप्रकरणम् ।

इति त्रीनश्रनाषमष्टाषाष्युक्ततायां व्याससूत्रहत्तौ पञ्चमाध्यायस्याऽऽद्यमाह्निकम् ॥१॥

अथेदानीं निग्रहस्थानविशेषलक्षणाभिधानं तदेव चाऽऽह्निकाय सप्त चङ्
प्रकरणानां तत्र चाऽऽद्य प्रतिज्ञाहेत्वन्तराऽऽद्यतानुग्रहस्थानपक्षकविशेषलक्ष
प्रकरणम्, पन्थानि च यथास्थानं वक्ष्यन्ते । तत्र विशेषलक्षणापवादौ विभज्यते ।—

प्रतिदृष्टान्तधर्माभ्यनुज्ञा खदृष्टान्ते प्रतिज्ञा- हानि ॥ २ ॥

माध्यधर्मप्रत्यनाक्रेण धर्मेण प्रत्यवस्थिते प्रतिदृष्टान्तधर्म
खदृष्टान्तऽभ्यनुज्ञानम् प्रतिज्ञा जहातीति प्रतिज्ञाहानि
निदग्गनम्—ऐन्द्रियकत्वादित्य शब्दो घटवदितात कृत, अपर
आह,—दृष्टमैन्द्रियकत्वं सामान्ये नित्य कस्मान्न तथा
शब्दे ? इति प्रत्यवास्थते इदमाह,—यद्यैन्द्रियक सामान्य
नित्य काम घटो नित्योऽस्त्विति न खल्वय साधकस्य
दृष्टान्तस्य नित्यत्व प्रसञ्जयन्निगमनान्तमेव पक्ष जहाति
पक्ष जहत प्रतिज्ञा जहातान्युच्यत प्रतिज्ञाऽऽश्रयत्वात्
पक्षस्येति ॥ २ ॥

अथ चत्सर्वे तत्र एतानि तु निवृत्त्यानि न पुनरप्यपराऽऽन्त्याऽननुभावात्पादिक
न वा भ्रूयते सवचन निरोहता च वाणीत्यर्थो लभ्यत इति प्राच न्य म्
अकाराऽनुक्तसमुच्चये तत्र दृष्टान्त साधनवक्त्याऽऽनीना पारयइ ॥ १ ॥

तत्र क्रमेण प्रतिज्ञाहात्यादीना लक्षणेषु वक्तव्येषु प्रथमादृष्टा भातज्ञाहान
लक्ष्यता—प्रतिकूलो दृष्टान्तो यत्र स प्रातदृष्टान्त परपक्ष स्त स्वोय दृष्टान्ता
यत्र स स्वदृष्टान्त स्वपक्ष तथा च स्वपक्षे परपक्षधर्माभ्यनुज्ञा भातज्ञाहान
स्वय विग्रथाभिहितपारत्याग इति फलितस्य । सिद्धं तस्य स्वय विग्रथ नाभि
धीयत इति नापासङ्गान्माह्वयम् । सद्य पक्षहेतुदृष्टान्तसाध्यतद्व्यहानिमेदान्
पक्षधा भवति यथा शब्दऽनित्य कृतकत्वान्तिक्ते प्रत्यभिज्ञया व्याधतविषयी,य
मित्युत्तरित अस्तु तद्वि घट एव पक्ष इति एव तत्रव ऐन्द्रियकत्वादेति हेतो
रनकान्तिवत्त्वाभ्रत प्रत्यक्त अस्तु कृतकत्वादात हेतुरिति एव पक्षता वज्रिमान्
अमान् अयागोत्वकथन्तिक्ते दृष्टान्त साधनविकल्प इति प्रत्यक्त अस्तु तद्वि महानस
वादेति एवम् अथव सिद्धसाधने च प्रत्यक्त अस्तु ताद इत्यनवधानात् । अन्वहानिस्तु
विग्रथव्यहान्ति इति यथा तत्रव नीत्वधूमादत्यक्ते, अद्यमद्यविग्रथवत्त्वेन प्रत्यक्ते, अस्तु
तद्वि धूमादिति हेतुरित्यादि ॥ २ ॥

प्रतिज्ञातार्थप्रतिषेधे धर्मविकल्पात् तदर्थ-
निर्देश प्रतिज्ञाऽन्तरम् ॥ ३ ॥

प्रतिज्ञातायाऽनन्य शब्द ऐन्द्रियकत्वात् घटवदित्यक्त
योऽस्य प्रतिषेध प्रतिदृष्टान्तन हेतुव्यभिचार सामान्यमैन्द्रियक
नित्यमिति तस्मिन् प्रतिज्ञातार्थप्रतिषेधे धर्मावकल्पादिति
दृष्टान्तप्रतिदृष्टान्तयो साधर्म्ययाग धर्मभेदात् सामान्यमैन्द्रियक
सर्वगतम् ऐन्द्रियकस्त्वसर्वगतो घट इति धर्मविकल्पात् तद-
निर्देश इति साध्यासङ्गत्यम् कथम् ?—यथा घटाऽसवगत
एव शब्दाऽप्यसवगता घटवदवानित्य इति, तवानित्य शब्द
इति पूवा प्रतिज्ञा असवगत इति द्वितीया प्रतिज्ञा प्रतिज्ञा
ऽन्तर तत् कथं नग्रहस्थानामिति ? न प्रतिज्ञाया
साधन प्रतिज्ञाऽन्तर किन्तु हेतुदृष्टान्तौ साधन प्रति
ज्ञाया, तदतदसाधनोपादानमनर्थकमिति स्थानयत्वाच्चिग्रह
स्थानमिति ॥ ३ ॥

प्रतिज्ञाऽन्तर लक्ष्यमिति ।—प्रतिज्ञातसाधन प्रतिषेधे कृति तद्व्यवहारोद्देशे
धर्मस्य धर्मान्तरस्य विशिष्ट कालो विकल्प लक्ष्यादिशब्दान्तरविशिष्टतया प्रातः
सायम् कथनमिति फाल्गुनाथ प्रतिषेध इत्यनेन भ्रष्टात् सवरथ विलम्बनाद
स्वयं दूषण विभव्य विशषण न दाष इत्यक्तम् प्रतिज्ञातसाधनोपलक्ष्य इत्ये त
रक्ताशस्यति तत्त्वम् तत्र उदाहरणान्तरमुपगयान्तरञ्च प्रातःज्ञाऽन्तरवन मदृष्टान्त
भवति । इदञ्च पञ्चमाध्यायशेषेभ्योऽपि प्रत्येकं द्वावधम् यथा शब्दा नित्य इत्युक्तं च
साधन परत ननुक्तं वर्ध्वा त्पुत्र शब्द पञ्च इति प्रातःज्ञाऽन्तरम् न चदमयन्त्र
प्रकृतीपभागात् न चेत् प्रातःज्ञाऽन्तानि पूर्वोक्तस्याप रत्नामात् एव पवती वाङ्माल
सुगामभिननधमवत्त्वादित्युक्तं अनमशाशशेषत्वञ्च परेषु प्रत्युक्ते कृष्ण यूपप्रभव
च इमान्त्वञ्च एव त उग्रवदौ साध्यं य मुराभमालनधमवान स व इमा
ईभन्तु । इतरणे न्यूनत्वेन प्रत्युक्ते स तात्पर्यवत्त्वमिति एवमन्य प्यक्तम् ॥ ३ ॥

प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोध प्रतिज्ञाविरोध' ॥ ४ ॥

गुणव्यातिरिक्त द्रव्यमिति प्रतिज्ञा, रूपाऽऽदितोऽथान्तर
स्यानुपलब्धिरिति हेतु , सोऽयं प्रातःज्ञाहेत्वोर्विरोध कथम् ?
यदि गुणव्यातिरिक्त द्रव्य, रूपाऽऽदिभ्योऽथान्तरस्यानुपलब्धिर्नोप
पद्यत , अथ रूपाऽऽदिभ्योऽथान्तरस्यानुपलब्धि , गुणव्यतिरिक्त
द्रव्यामिति नोपपद्यत गुणव्यतिरिक्तञ्च द्रव्य रूपाऽऽ द्रव्यश्चाथा
न्तरस्यानुपलब्धिरिति विरुध्यत व्याहन्यते न सम्भवतीति ॥ ४ ॥
पक्षप्रतिषेधे प्रतिज्ञातार्थापनयन प्रतिज्ञासन्ध्यास ॥ ५ ॥

अनित्य शब्द ऐन्द्रियकत्वादित्यक्ते परा ब्रयात् - सामान्य
ऐन्द्रियक न च अनित्यम् एव शब्दोऽप्यान्द्रियक , न चानित्य
इति एव प्रतिषेधे घञ्चे यटि ब्रूयात् — क पुनराह अनित्य
शब्द इति माऽयं प्रतिज्ञातार्थानङ्गव प्रातःज्ञासन्ध्यास इति ॥ ५ ॥

अविशेषोक्ते हेतौ प्रतिषेधे विशेषमिच्छतो
हेत्वन्तरम् ॥ ६ ॥

निदर्शनम् — एकप्रकृतौद व्यक्तमिति प्रतिज्ञा , कस्मा
प्रतिज्ञावरोध लक्ष्यति ।—अथ च प्रतिज्ञाहेतुपद कशकालानवाक्यपर ।
तथा च कथायां स्ववचनार्थविरोध प्रातःज्ञाविरोध यथाप काश्चनमय पवत'
वाङ्मान् पवत काश्चनमग्गं क्रमान् क्रदो वक्रिमान् क्रदत्वात् पवता वाङ्मान्
काश्चनमग्रमन्त्यादौ हत्वाभासान्तरसाङ्ख्यम् तथाऽप्युपवेशसङ्करऽपि उपाधर
साङ्ख्यान्न दोष न चासङ्कीर्यस्यलाभाव पवतो वाङ्मान् धूमात् यो यो धूमवान्
स अनारायारलुनाङ्करश्च निरप्रिधायमित्युपनय च तत्सत्त्वात् एव निगमनऽपि
बोध्यम् ॥ ४ ॥

प्रतिज्ञासन्ध्यास लक्ष्ययात् ।—पक्षस्य स्वाभिहितस्य परिण प्रातःपक्षे कृते सात्
तत्परिाजङ्घीया प्रतिज्ञातार्थस्यापनयनमपलाप इत्यथ यथा शब्दोऽनित्य ऐन्द्रियकत्वा
दित्युक्ते सामान्य व्यामचारश्च परिण प्रत्युक्त क एवनाह शब्दोऽनित्य इति ॥ ५ ॥

हेत्वन्तरं लक्ष्यति ।—अथ च इतिभावत्वेन हेत्ववयवाशो न विवक्षित , अपि

हेतो १—एकप्रकृतीना विकाराणा परिमाणात् , मृत्वबुवकाणा शरावाऽऽत्तोना दृष्ट परिमाणम् यावान प्रकृतव्यूहो भवति, तावान् विकार इति, दृष्टञ्च प्रतिविकार परिमाणम्, अस्ति चेद परिमाण प्रतिव्यक्त, तदकप्रकृतीना विकाराणा परिमाणात् पश्यामो व्यक्तमिदमेकप्रकृतीत । अस्य व्यभिचारण प्रत्यव स्थान, नानाप्रकृतोनामकप्रकृतोनाञ्च विकाराणा दृष्ट पार भाणमिति , एव प्रत्यवस्थित आह — एकप्रकृतिसमन्वय सति शरावाऽऽदिविकाराणा परिमाणदशनात् , सुखदुःखमोह समन्वित होद व्यक्त परिमित गृह्यत, तत्र प्रकृत्यन्तररूप समन्वयाभावे सत्यकप्रकृतित्वमिति तदिदमविशेषीक्त हेतौ प्रातपिड विशेष भुवतो हेत्वन्तर भवति, सति च हेत्वन्तरभाव पूर्वस्य हेतारमाधकत्वान्मग्रहस्थानम हेत्वन्तरवचने सति यदि हेत्वर्थनिदशनो दृष्टान्त उपादीयते नद व्यक्तमेकप्रकृतिक भवति प्रकृत्यन्तरोपादानात् अथ नोपादीयते, दृष्टान्त हेत्वर्थस्यानिदशितस्य साधकभावानुपपत्तेरानर्थक्याहेतोरनिवृत्त निग्रहस्थानमिति ॥ ६ ॥

तु साधकाश्च स च हेत्ववयवस्य उदाहरणादिस्थो वा अविशेषीक्त इति पूर्वाक्त इत्यथ विशेषनिवृत्त इति साभिप्रायम् तत्र परीक्तदूषणोद्दिष्टोपया तत्रच हेतो विशषयान्तरप्रक्षपोऽन्यहेतुकरण वा इयमपि हेत्वन्तरम् तथा च परीक्तदूषणा इधोपया पूर्वोक्तहेतुताऽवच्छेदकातिारक्तहेतुताऽवच्छेदकावशिष्टवचन हेत्वन्तरम् हेतो विशषयदान एव हेत्वन्तरमिति प्राच पूर्वोक्तत्वे हेत्ववयव उदाहरणाऽऽी वा यथा शब्दाऽनित्य वाद्यन्द्रियप्रत्यक्षत्वादत्युक्ते सामान्यऽनकान्तिकत्वम च प्रत्यक्त सामान्यवत्त्वे सतीति विशेषणम् एव विशष्टहेतुमुक्ता यत् वाद्यन्द्रियप्रत्यक्ष तदनित्यमित्युदाहरणे न्यमत्वेन प्रत्युक्ते विशिष्टीक्तो एवमुपनयविशेषणोऽपि ॥ ६ ॥

समाप्त प्रातशाहल्यन्तराऽऽश्रितानयद्वपञ्चावशषलक्ष्यप्रकरणम् ।

प्रकृतादर्थीदप्रतिमम्बद्धान्तरम् ॥ ७ ॥

यद्योक्तलक्षणे पक्षप्रातपक्षपरिग्रहे हेतुत साध्यामद्धौ प्रकृताया ब्रूयात्, नित्य शब्दोऽस्यशत्वादिति हेतु हेतुनाम हिनोतर्धातोस्तुनिप्रत्यये क्तदन्तपटम, पदञ्च नामाऽऽख्यातोप सगनिपाता, आभधेयस्य क्रियाऽन्तरयोगाद्द्विशिष्यमाणरूप शब्दा नाम क्रियाकारकसमुदाय कारकसङ्ख्याविशिष्टक्रिया कालयोगाभिधाय्याख्यातम धात्वर्थमात्रञ्च कालाभिधान विग्रहम योगेष्वथादभियमानरूपा निपाता उपसृज्यमाना क्रियाऽवद्योतका उपसगा इत्येवमादि तदथान्तर वेदितव्य मिति ॥ ७ ॥

वर्णक्रमनिर्देशवन्निरर्थकम् ॥ ८ ॥

यथा नित्य शब्द कचटतपा जवगडदशत्वात् भभञ्च छठधषवदिति एव प्रकार निरर्थकम अभिधानाभिधेय भाधानुपपत्तो अथगतेरभावात् वथा एव क्रमण निदिश्यन्त इति ॥ ८ ॥

अथान्तरे लक्षयति ।—प्रकृतान्तर प्रकृतीपयुक्तान् व्यवलापे पक्षभौ तत्र प्रकृतोप युक्तमथमुपेत्यासम्बन्धावाभिधानम् अथान्तर प्रकृतान्तराकाङ्क्षिताभिधानमिति फाल ताथ यथा शब्दो मत्व क्तकत्वादित्युक्ता शब्दो गुण स चाऽऽकाशश्चे त्यादि ॥ ७ ॥

निरर्थक लक्षयति ।—वर्णाना क्रमेण निर्देशो जवगडेत्यान्निप्रयोग तत्तत्तयो निर्देशो निरर्थक नियच्छान्तरम् अवाचकपदप्रयोग इति फलिनाथ वाचकत्व शक्त्या निरुदलक्षणेया शास्त्रपारभाषया वा बोध्यम् समयवन्व्यतिरकीयोत विशेषणीयम मेन युक्तापभ्रशेन विचार कस्य इति समयवन्व तत्रापभ्रश न दोष भटिति सवर्थ तु न ह्यप इत्युक्तप्रा म अस्य सम्भव प्रमादादित्यवप्रम् ॥ ८ ॥

परिषत्प्रतिवादिभ्यां त्रिरभिहितमप्यविज्ञात-
मविज्ञातार्थम् ॥ ९ ॥

यद्वाक्य परिषदा प्रतिवादिना च (भ) त्रिरभिहितमपि न
विज्ञायते श्लेषशब्दप्रतीकप्रयोगमतिदूतोच्चारितमित्येवमादिना
कारणेन तदविज्ञातमविज्ञाताद्यमनामप्यसवरणाय प्रयुक्तमिति
निग्रहस्थानम् ॥ ९ ॥

पौर्वापर्यायोगाद्प्रतिसम्बन्धार्थमपार्थक्यम् ॥ १० ॥

यत्रानेकस्य पदस्य वाक्यस्य वा पौर्वापर्येणान्वययोगो
नास्तीत्यसम्बन्धार्थकत्वं गृह्यते तत्समदायोऽर्थस्यापायादपार्थ

कावशात्वात् सचयति ।—आवर्तमाहृतं वा निति शेषं द्विराभधानं चानव
धानाऽऽदम वाचनिरासाय परिषत्प्रतिवादिभ्यां त्रिरभिहितं तं नाविज्ञातार्थमिति
भावः तथा च अत्र द्वितीयाविकल्पव्युत्पत्तिरप्यत्र प्रतिवादिभ्यां कुल्यापायव्युत्पन्नकवाचक
वाक्यप्रयोगाऽविज्ञाताथामिति वाचकत्वेन निरर्थकापायकल्पनाम् । अत्र च परा
ज्ञानाऽऽपान्मम ज्ञया भावयतीति धमा क्लिसम्भवः । न च यथाकथास्यपरा जेतव्य
इत्यज्ञानाऽऽपान्मम ज्ञया भावयतीति वाच्यम् तथा स्मृतं भङ्गकाले परमन्वेषयित्वात्तन्नि
धानेनैव स्वयं जयसम्भवात् एतस्य तेषां सम्भवः —अनाधारतन्त्रमात्रप्रसिद्धम् यथा
पञ्चस्कन्धाऽऽप्यां बौद्धानाम् तत्र रूपाऽऽय पञ्चान्द्रयाणि च रूपस्कन्धः सविकल्पक
मज्ञास्कन्धः रागद्वेषाभानवशाः संस्कारस्कन्धः सुखदुःखवेदास्कन्धः आनन्दकल्पक
ज्ञानस्कन्धः । इतीयम् —आतप्रसक्तजोगमनोपेक्षतदाटकम् यथा कश्यपतन धृतहेतु
रयं तिनयनसमाननामधयवाजं तत्केतुमत्त्वात् । इतीयम् —श्लेषम् यथा श्लेषो
धावतीत्यादि । एवम् अतिदूतोच्चारणाऽऽदकमपीति भाष्यम् । अत्र नाऽऽद्यस्य सम्भव
उभयतन्त्राभिज्ञमध्यस्थमिति उभयतन्त्राभज्ञादेव विचारसम्भवात्तिति चेत् १ सत्यम्
तथाऽपि यत् नयाधिकमोमासक्याविचारऽन्यतरो बौद्धानाऽऽदिपरिभाषया वदन्ति
तत्र नियत इत्याशयः तत्रापि चेत् यथा कस्याचित् परिभाष्योक्त्यामिति परं प्रीत्या
वदति न तत्राऽऽद्यस्यापादानमिति उत्तरयोस्तु स्वयमेवेति ॥ ९ ॥

अपार्थक्यं सचयति ।—पौर्वापर्यं काव्यकारणभावः तस्याप्रीत्यादिसम्भवात्

(भ) वादिनेति शेषः ।

क्रम, यथा दश दाडिमान षड्रूपा कुण्डमजाजिन पनल
पिण्ड अथ रौक्कमतत कुमार्थ्या पाञ्च तस्या पिता अप्रति
शोन इति ॥ १० ॥

अवयवविपर्य्यासिवचनमप्राप्तकालम् ॥ ११ ॥

प्रतिज्ञाऽऽदोनामवयवाना यथान्तरणमर्थवशात् क्रम,
तत्रावयवविपर्य्यासेन वचनमप्राप्तकालमसम्बन्धायकाल नियह
स्थानमिति ॥ ११ ॥

हीनमन्यतमेनाप्यवयवेन न्यूनम् ॥ १२ ॥

प्रतिज्ञाऽऽदोनामवयवानामन्यतमेनाप्यवयवेन हीन न्यून
नियहस्थान साधनाभावे साध्यासिद्धिरिति ॥ १२ ॥

शास्त्राधननक ऽऽकाङ्क्षाज्ञानाऽऽगभावादिना फालताथ अप्राप्तसम्बन्धाऽऽसम्बद्ध अथ
प्रयोजन शास्त्राधनरूप यत् यथाप दशदाडिमानि षड्रूपा कुण्डमजाजिनान्या
न्नावान्तरवाक्यादशशोधसत्त्वाद्द्व्याऽऽनरतिव्याप्तियं नरथके तथाऽऽप्यभिमतवाक्याथ
साधानकृत्वाऽऽकाङ्क्षाऽऽप्युत्पन्नशोधनरूपदत्त तत् अविज्ञातार्थे तु स्वस्य बाधा
भवत्येवात् नातिव्याप्त उदाहरणस्तु अयाग्यानासन्नाकाङ्क्षावक्यम् ॥ १ ॥

समाप्तमभिमतवाक्यार्थाप्रतिपात्कालियहस्थानचतुष्टयप्रकरणम् ।

अप्राप्तकाल लक्षयति ।—अवयवस्य कथकदशस्य विपर्य्यासो विपरीत्यम् तथा
च समप्रवर्थावयवभूतकथाक्रमविपरीतक्रमेणाभिधान पथ्यवसन्नम् तत्राय क्रम —
वादाना साधनमुक्त्वा सामान्यतो हेत्वाभासा उद्धरणोया इत्येक पाद प्रतिवादिनश्च
तत्रोपालम्भो द्वितीय पाद प्रतिवादन स्वपक्षसाधन तत्र हेत्वाभासोद्धरणश्चति
तृतीय पाद कथपरान्तव्यवस्था चतुर्थ पाद एव प्रतिज्ञाहेत्वादीनां क्रम —तत्र
समाप्तीभव्यामीडाऽऽदिना व्यत्यस्ताभिधानमप्राप्तकालमिति ॥ ११ ॥

न्यून लक्षयति ।—अवयवेन स्वशास्त्रसिद्धेन तत्र सौमनस्य इत्यवयवविधानेऽपि न
न्यूनत्वम् । नन्ववयवहीनत्वम् अवयवत्वावाच्छब्दाभाव तथा चावयवयनस्य स्यात् अत
आह अन्यतमेनापीति ।—तथा च यत्किञ्चिदवयववश्यावयवविधान फालतम् । न
चायमर्थसिद्धान्त सिद्धान्तावबुद्धानभ्युपगमात् आप तु समाप्तीभासादनाऽनभि
धीनात् ॥ १२ ॥

हेतूदाहरणाधिकमधिकम् ॥ १३ ॥

एकेन कृतत्वादन्वतरस्याऽऽनर्थक्यमिति , तदेतन्नियमाभ्युप-
गमे वेदितव्यमिति ॥ १३ ॥

शब्दार्थयो पुनर्वचन पुनरुक्तमन्यवानुवादात् ॥ १४ ॥

अन्यवानुवादात् शब्दपुनरुक्तमर्थपुनरुक्तं वा , इत्यं शब्दो
नित्यं शब्द इति शब्दपुनरुक्तम्, अर्थपुनरुक्तम् — अनित्यं शब्दो
निराधमका ध्वान इति ॥ १४ ॥

**अनुवादे त्वपुनरुक्त शब्दाभ्यासादर्थविशेषोप-
पत्ते ॥ १५ ॥**

यथा हेत्वपदशात् प्रतिज्ञाया पुनर्वचनं निगमनमिति ॥ १५ ॥

अर्थादापन्नस्य स्वशब्देन पुनर्वचनम् ॥ १६ ॥

पुनरुक्तामिति प्रकृतम् । निदर्शनम् — उत्पात्तधमकत्वाद्-

भाषकं लक्ष्यमिति ।— हेतूदाहरणव्यपनस्य दृष्य शब्दधिकभाष वाध्यम् तथा च
कृतकत्वात्पुनरुक्ताभिधानाभात् फलितम् अनुवादम् न कृतकत्वात् साभ्याम्
त्वात् प्रातश्चाऽऽनर्थक्यं पुनरुक्तम् धमादानाकात् मङ्गलमवच्छेदवत्त्वात्कन्तु
विना समवयवत्वात्वाऽऽदिधमाटक्तभाषकम् यथा मङ्गलम् मङ्गलमवच्छेदितं
नाधिकं किन्तु पुनरुक्तम् ॥ १३ ॥

समानं स्वविद्वान्मानुष्यप्रयोगाऽऽभाषणव्यपनमात्रकप्रकरणम् ।

पुनरुक्तं लक्ष्यमिति ।— पुनर्वचनं पुनरुक्तं तस्य भाषाभाष शब्दात्प्राप्तं तत्र
शब्दपुनरुक्तमर्थपुनरुक्तञ्च ६ भवति । अनुवादोऽऽनर्थक्यप्रकारायात्त्वानुवादादिति
अनुवादान्वये सतीत्यम् । निष्पृगेण पुनराभिधानं हि पुनरुक्तम् अनुवादस्तु व्याख्या
रूपं सप्रयोगक एवेति भावः तथा च समानाशकपूर्वाऽऽनुपूर्वीकं शब्दप्रयोग
शब्दपुनरुक्तं समानाशकभिन्नाऽऽनुपूर्वीकं शब्दस्य निष्पृगेण पुनराभिधानमर्थपुनरुक्तम्
भाष्यं यथा — घटो घट इति द्वितीयं यथा — घटं कलस इति एतस्य प्रमादा
ऽऽदिना सम्भवः ॥ १४ ॥

पुनरुक्तप्रभेदान्तरमाह ।— पुनरुक्तमित्यनुवचते । यत्किञ्चन यस्यायस्यौत्साहकी

नित्यमित्यङ्गा अथाटापक्षस्य योऽभिधायक शब्द तेन स्वशब्देन
ब्रूयादनुत्पत्तिधर्मक नित्यमिति तच्च पुनरुक्तं वेदितव्यम् ।
अर्थमस्यत्ययाथ शब्दप्रयोगे प्रतीतं सोऽर्थोऽर्थापत्त्येति ॥ १६ ॥

विज्ञातस्य परिषदा त्रिरभिहितस्याप्यनुच्चारण-
मननुभाषणम् ॥ १७ ॥

विज्ञातस्य वाक्याथस्य पारषदा प्रतिवादिना त्रिराभ-
हितस्य यदप्रत्युच्चारणं तदननुभाषणं नाम निग्रहस्थानमिति
अप्रत्युच्चारयन् किमाश्रयं परपक्षप्रतिषेधं ब्रूयात् ? ॥ १७ ॥

अविज्ञातञ्चाज्ञानम् ॥ १८ ॥

विज्ञाताथस्य परिषदा प्रतिवादिना त्रिरभिहितस्य यद-

प्रतिपत्तिर्भावात् तस्य तेन रूपेण पुनरभिधानं पुनरुक्तम् इत्येव च अथपुनरुक्तमिति
मीशने यथा वाङ्मूले इति पूर्वपक्षोऽऽविज्ञातज्ञानम् उच्यते वाङ्मूले इति उत्तरपक्षो
ऽऽविज्ञातज्ञानम् एव वाङ्मूले इति गण्ड मासौति विध्याविज्ञातज्ञानम् जीवन् मीशे नास्ति
वाङ्मूले इति निषेधाऽऽविज्ञातज्ञानम् पुनरुक्ततावच्छेद भाव्याऽऽदिमन्त्रतम् । अन्ये तु —
अन्वपुनरुक्तं हिावधं तस्यैव शब्दस्य पुनरभिधानं पर्यायेणाभिधानम्, अन्वत् पुनरथ
पुनरुक्तम् इत्याहुः ॥ १६ ॥

अननुभाषणं लक्षयति ।—परिषदा विज्ञातस्य निग्रहस्य तुहाथस्य वादिना
त्रिरभिहितस्य तथा च प्रथमवचनेऽननुभाषणे वादिना वारत्रयं वाक्यमिति
दृश्यते तथा च त्रिरभिधानेऽपि यवाननुभाषणविरोधो व्यापारं तवाननुभाषणं
निग्रहस्थानमित्यथ । अज्ञानं साङ्ख्यानरासायाज्ञानमनाविष्णुवतेति विज्ञेयसाङ्ख्य
नरासायं कथामविच्छिन्दति च विज्ञेयणोयमित्याचार्य्यः । न चाप्रतिभासाङ्ख्यम्
उत्तरप्रतिपत्तावपि सभासोभाऽऽदिनाऽननुभाषणसम्भवात् तद्विदं अतुर्वा —
एकदेशानुवादादिपरीतानुवादात् क्लेशलक्षणेऽपि क्लेशेन चेति । सञ्ज्ञानपदीनां
वादात् पञ्चममित्याचार्य्यः । क्वचिदज्ञानप्रतिभाऽननुभाषणसाङ्ख्यं यन्निचेतुं शक्यते,
नदे ईश्वरम् ॥ १७ ॥

अज्ञानं लक्षयति ।—भावे क्त । अकारस्य परिषदा विज्ञातस्यैवाप्यनुक्त्वर्थः ,

विज्ञानं, तदज्ञानं निग्रहस्थानमिति । अथ स्वल्पविज्ञाय कस्य प्रतिषेधं ब्रूयादिति ? ॥ १८ ॥

उत्तरस्याप्रतिपत्तिरप्रतिभा ॥ १९ ॥

परपक्षप्रतिषेध उत्तर, तत् यदा न प्रतिपद्यते, तदा निगृहीतो भवति ॥ १९ ॥

काव्यव्यासङ्गात् कथाविच्छेदो विक्षेप ॥ २० ॥

यत्र कतव्यं व्यासज्यं कथा व्यवच्छिनत्ति,—इदं मे करणाय विद्यते, तस्मिन्नवमिति कथयिष्यामि, इति विक्षेपो नाम निग्रहस्थानम् । एकनिग्रहावसानाया कथाया स्वयमेव कथाऽन्तरं प्रतिपद्यत इति ॥ २० ॥

तथा च परिचयात् । वज्ञातस्य वादिना विरभिहितस्याप्यावज्ञानमित्यर्थः । इदं च किं चनासं बुध्यत एव नत्यथाऽवस्करणं ज्ञातं शक्यत इति ॥ १८ ॥

अप्रातभा लक्षणात् ।—उत्तराहणं पराक्तं बुद्ध्यापि यदीतरसमये उत्तरं न प्रातपाद्यते तत्राप्रातभा निग्रहस्थानम् न चाज्ञाननुभाषणस्याऽऽवश्यकत्वात् तत्र वृषणमास्वात् वाच्यं परोक्ताननुवादं हि तत्र यत्र परोक्तमनद्यापि नोत्तरं प्रतपद्यते तत्रासाह्यर्थात् स्वसूचनश्लोकपाठाद्युत्तराद्येयम् ॥ १९ ॥

।वक्षेप लक्षणात् ।—काव्यव्यासङ्गात्काव्यव्यासङ्गमुद्भाव्यत्यर्थः । लक्षणेपि पक्षयोः कार्यव्यासङ्गस्यासम्भवत्कालान्तरकत्वेनाऽऽरोपितं तत्र तादृशकथाविच्छेदो विक्षेपः तत्र राजपुरुषाऽऽन्तिभरकारणे गृहजनाऽऽदाभर्वाऽऽवश्यककार्याथमाकारणे स्वगृहदाहऽऽत्वं पश्यती गमने वा शिरोरोगाऽऽन्ता प्रतिषेधं वा न विक्षेपः । ननु काव्यव्यासङ्गाभावना कुत —सम्बुद्धीभाऽऽदनात्तत्र अननुभाषणमेव उत्तराप्रातपत्त्या चैतदप्रतिभवेति चेत् न उत्तरावसराभावात् । व पुनस्तत्परस्फुटत्वात् तदहणं सम्भावनायाम् विक्षेपसम्भवात् यथा,— क्षितिं सक्तसका काव्यत्वात् इत्युक्तम् अत्राहुरं व्यभिचारस्तावन्मथा लक्षणात् तत्र चेदं पक्षसमत्वं त्रयात् तदा न किमुत्तरम् ? अतोऽत्र महार्थवलिखितं मया च विचारितं किञ्चित् काव्यमुद्भाव्यं गृहं गत्वा दृश्यत इत्येव विक्षेपसम्भवात् ॥ २० ॥

स्वपक्षदोषाभ्युपगमात् परपक्षदोषप्रसङ्गो
मतानुज्ञा ॥ २१ ॥

य परेण चोदित दोष स्वपक्षेऽभ्युपगम्यानुदित्य वदति,—
भवत्यक्षे समान दाष इति स स्वपक्षे दोषाभ्युपगमात्परपक्षे
दोष प्रसञ्जयन पर मतमनुजानातीति मतानुज्ञा नाम निग्रह
स्थानमापद्यत इति ॥ २१ ॥

निग्रहस्थानप्राप्तस्यानिग्रह पर्य्यनुयोज्योपेक्षणम् ॥ २२ ॥

पथ्यनुयोज्यो नाम निग्रहापपत्त्या चादनोय तस्यापक्षेण
निग्रहस्थान प्राप्तोऽभित्यननुयोग , एतच्च कस्य पराजय ?
इत्यनुयुक्तया परिषदा वचनीयम् , न खलु निग्रह प्राप्त
स्वकीपोन विवृणुयादिति ॥ २२ ॥

अनिग्रहस्थाने निग्रहस्थानाभियोगो निरनु-
योज्यानुयोग ॥ २३ ॥

निग्रहस्थानलक्षणस्य मिथ्याऽध्यवसायादनिग्रहस्थाने निग्रह

मतानुज्ञा लक्षणात् ।— षाभ्युपगमात् दोषमनुदित्यत्यथ यथा गच्छी नित्य
आवृत्तत्वात्त्यक्ते जनावनकान्तिकत्वन इत्याभासाऽऽभिमत्यक्तौ अज्ञानत्व कृतकत्वा
दिति साधित चनराप पक्षममलात्र दोष इत्यक्तौ आस त्वात् तत्रान इत्याभासा
ऽभिमत्यक्ता साऽऽ मतानुज्ञा निग्रहोत् स्यात् प्रमातापक्षमनुमत भवतीति
स्वपक्ष दोषाभ्युपगमात् ॥ २१ ॥

पथ्यनुज्ञा च पक्षेण लक्षणात् ।— निग्रहस्थान प्राप्तवसाऽऽनवद्य निग्रहस्थानानुज्ञावन
मित्यथ । यत् त्वनकान्तिकत्वात्तत्वात् एकतगाऽऽवन तत्र न पथ्यनुज्ञाऽऽपक्षेणवसर
निग्रहस्थानाऽऽवनत्वात्तत्त्वात् भावस्यव तस्मात् । ननु वात्ना कथमिदमुज्ञाव्य
स्वकीपोनाववरणसायुक्तत्वात्तत् तत् ?— सत्यम् अथ्यस्थानवत्मुज्ञाव्य वाद च
स्वऽऽमुज्ञावनऽऽपक्षेण ॥ २२ ॥

निरनुज्ञे तानुज्ञा लक्षयति ।— अथसर यथाथानवद्यस्थान इतिनातातरक्त
यत्, निग्रहस्थानोऽवन तत्त्विय एतेनावसर निग्रहस्थानाऽऽवने एकानवद्यस्थान

हीतोऽसीति पर ब्रुवन निरनुयोज्यानुयोगाच्चिह्नो वेदि
तव्य इति ॥ २३ ॥

सिद्धान्तमभ्युपेत्यानियमात् कथाप्रसङ्गोऽप-
सिद्धान्त ॥ २४ ॥

कस्यचिदथस्य तथाभाव प्रतिज्ञाय प्रतिज्ञातार्थविपर्यया
दनियमात् कथा प्रसञ्जयतोऽपसिद्धान्तो वेदितव्य यथा न
सटात्म न जहाति न सता विनाश, नामदात्मान लभते
नामदत्पद्यत इति सिद्धान्तमभ्युपेत्य स्वपक्ष व्यवस्थापयति
एकप्रकृतोद व्यक्त, विकाराणामन्वयदर्शनात्, मृत्स्वितान्ना
शरावाऽऽदीना दृष्टमेकप्रकृतिकत्वम्, तथा चाय व्यक्तमेद सुख
द खमोहान्वितो दृश्यते, तस्मात् समन्वयदर्शनात् सुखाऽऽदिभ
रकप्रकृतोद शरीरमिति, एवमुक्तवाननुयुज्यते,—अथ प्रकृति
विकार इति कथ लक्षितव्यमिति ? यस्यावस्थितस्य धमान्तर
निवृत्तौ धमान्तर प्रवृत्तत सा प्रकृति यच्च धमान्तर प्रवृत्तत
म विकार इति सोऽय प्रतिज्ञातार्थविपर्ययासादनियमात्

नियदस्थानान्तरा जान च ना गति । साऽय चतुहा —कल जातराभासा नवसर
यद्वच च आभासो व्यभिचारादावासङ्गाद्युद्भावनम् अनवसरयद्वचचाकाल
पवोद्भावनम् यथा लक्ष्यसि चत प्रातश्चाह्वान ।वशयमि चत इत्नन्तरम्
पधमवसरमतीत्य कथनमपि यथा उच्यमानयाज्ञस्यापशब्दाऽऽ पारसमाभौ
एवमनुक्तयाज्ञाज्ञानाद्यमनुभाषणावसरऽनुद्भाव्य बोधाऽऽविस्तरणानुभाषणप्रवृत्त वादिनि
तदद्भावनमित्यादि कमुद्घम् ॥ २३ ॥

अपासङ्गान् लक्षयति ।—सिद्धान्त स्वशास्त्रकाराभ्युपगतमथ स्वीकृत्य अनियमात्
तान्नयमप्रैचवात् कथाप्रसङ्ग इति तथा च कथाया स्वीकृतासङ्गान्नप्रचयाऽप
सिद्धान्त तथा च साङ्गमतेनाह वादव्याभौत्यभ्युपेत्याऽऽरब्धाया कथायाम्
आवर्भावस्याऽऽविर्भावभ्युपगतमवस्थान् दूषणाद्वारायाऽऽवभावस्यारुत सत्यात्
यद्यभ्यपति, तदाऽपसिद्धान्त यस्तकदीशमतेन कथामारभत तस्य षकाराभ्युप

कथां प्रसञ्जयति, प्रतिज्ञार्तं खल्वनेन नासदाविभवति, न सति
तिराभवतीति सदमतोश्च तिरोभावाऽऽविभावमन्तरणं न कस्यचित्त
प्रवृत्तिं प्रवृत्त्युपरमश्च भवति, ऋदि खल्ववास्थिताया भविष्यति
शरावाऽऽदिलक्षणं धर्मान्तरमिति प्रवृत्तिर्भवति, अभूदिति च
प्रवृत्त्युपरम, तदतन्महर्माणामपि न स्यात्, एव प्रत्यवस्थितो यदि
मतस्याऽऽत्मज्ञानमसतस्याऽऽत्मलाभमभ्यपैति, तदस्यापि जिज्ञान्तो
निग्रहस्थानं भवति अथ नाभ्यपैति, पक्षोऽस्य न सिध्यति ॥२४॥

हेत्वाभासाश्च यथोक्ता ॥ २५ ॥

हेत्वाभासाश्च निग्रहस्थानानि, किं पुनर्लक्षणान्तरयोगात्
हेत्वाभासा निग्रहं जानत्वमापन्ना, यथा प्रमाणान् प्रमयत्वम्
इत्यत आह यथोक्त इति।—हेत्वाभासलक्षणेनेव निग्रह
स्थानभाव इति । त इमं प्रमाणाऽऽदय पदार्था उद्दिष्टालक्षिता
परीक्षिताश्चेति ॥ २५ ॥

इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयाऽऽङ्किकम् ।

समाप्तश्चायं पञ्चमोऽध्याय ॥ ५ ॥

गमात्रं नापासद्दाल इति वक्ष्यति तु मध्यपत्यक्तमं सांगतास्त्रपासद्दालं यथा न
मन्थनं इत्यदत्त ॥ २४ ॥

कमप्रं प्रहेत्वाभासलक्षणं वक्तव्ये तदकथनञ्चोत्तमाह — च नरऽ हेत्वाभासा
पुनर्यथा ज्ञेय रूपेण पूर्वमुक्ता तन्वय रूपेण तथा ज्ञेयत्वात्तथा न न लक्षणान्तर
मपासतामात । अथ चकारान्यं दृष्टान्तं साधनवक्तव्ये ऽ समुद्रा य मत् क्रोचत
तत्र यथोक्ता इत्यस्यानन्वयाऽऽस्तागत ॥ २५ ॥

सन मं निग्रहस्थानावप्रपल्ल १ म ।

समाप्तं पञ्चमाध्यायम् । द्वितीयाऽऽङ्किकम् ।

पक्षा मुनिप्रवृत्तगातमनुवृत्तान् यथाविश्वनाथकृतिना सुगमाऽऽद्वयम् ।

याङ्गुणचन्द्रचरणान्त्वजचक्षुःश्रीकश्रीमच्छ्रीरीमणिवत्त प्रचक्षरकार ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायश्रीविद्यानिवासभट्टाचार्यऽऽत्मश्रीवश्वनाथ

भट्टाचार्यकृताया न्यायसूत्रश्री पञ्चमोऽध्याय ।

समाप्तश्चेदं शास्त्रम् ।

